

Ντίνα Βαΐου
Γιώργος Βελεγράκης
Bernd Bellina
Νύρια Benach
Eric Clark
David Harvey
Ray Hudson
Όλγα Λαφαζάνη
Δήμητρα Σιατίτσα
Pelin Tan
Richard Walker
Κωστής Χατζημιχάλης

Τετράδια

Ρ

ιζοσπαστικής

Γεωγραφίας

Ένας συλλογικός τόμος
για το χώρο,
την πόλη, την οικολογία &
τη ριζοσπαστική γεωγραφική σκέψη

Επιμέλεια: Θάνος Ανδρίτσος, Γιώργος Βελεγράκης, Εύα Καραγκιοζίδου

© 2017 Τετράδια Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας

Επιστημονική Επιμέλεια:

Θάνος Ανδρίτσος, Γιώργος Βελεγράκης, Ευα Καραγκιοζίδου

Εξώφυλλο & Γραφιστική Επιμέλεια: Εύα Καραγκιοζίδου

Επιμέλεια Κειμένων- Διορθώσεις: Πέτρος Κοντές

Φωτογραφίες : © Αρχείο Εύας Καραγκιοζίδου

Τα Σεμινάρια Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας φιλοξενούνται στις εγκαταστάσεις του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκοπείου Πανεπιστημίου. Το βιβλίο αυτό, προϊόν των σεμιναρίων, δεν αποτελεί επίσημο υλικό του πανεπιστημίου.

Τετράδια Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας

Ντίνα Βαΐου
Γιώργος Βελεγράκης
Bernd Bellina
Núria Benach
Eric Clark
David Harvey
Ray Hudson
Όλγα Λαφαζάνη
Δήμητρα Σιατίτσα
Pelin Tan
Richard Walker
Κωστής Χατζημιχάλης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. Πρόλογος
Κωστής Χατζημιχάλης σ. 8
2. Άνιση Γεωγραφική Ανάπτυξη
David Harveyσ. 12
4. Η γεωγραφική μεταφορά της αξίας
Κωστής Χατζημιχάληςσ. 38
5. Περιφερειακή Οπτική: Βλέποντας
πέρα από γεωγραφικούς δυισμούς
Richard Walkerσ. 70
6. Διαψεύδοντας τη θεωρία χάσματος
ενοικίων
Eric Clarkσ. 112
7. Άνιση ανάπτυξη και πολιτικές σχετικά
με την κρίση στην Ευρωπαϊκή Ένωση
Ray Hudsonσ. 130
8. Η ριζοσπαστική γεωγραφία σε μια περίοδο κρίσης:
Κοιτώντας στο παρελθόν για να πάμε μπροστά
Nuria Benach σ. 152

9. Η παθητική επανάσταση
που οδήγησε σε μαζική
φτωχοποίηση στη Γερμανία
στα 2000s

Bernd Bellinaσ. 170

10. Χώρος για τον φεμινισμό:
έμφυλες προσεγγίσεις του
αστικού χώρου στο ΕΜΠ

Ντίνα Βαΐουσ. 190

11. Τράνζιτο ή εφήμεροι
χώροι και χρόνοι των
μεταναστευτικών διαδρομών

Όλγα Λαφαζάνησ. 206

12. Εναλλακτικά μοντέλα
συλλογικής ιδιοκτησίας και
κατοικίας

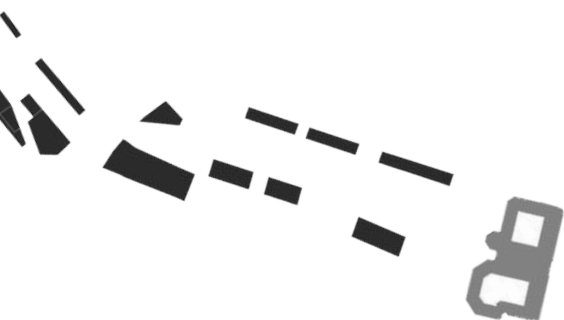
Δήμητρα Σιατίτσασ. 224

13. Μη-κοινή γλώσσα: Ένα
εγκάρσιο λεξικό

Pelin Tannσ. 244

14. Μαρξισμός και
περιβαλλοντικά κινήματα.
Το κίνημα ενάντια στην
εξόρυξη χρυσού στη
Χαλκιδική ως ένα κοινωνικό
κίνημα από «τα κάτω»

Γιώργος Βελεγράκης .σ.260

Σύντομος πρόλογος

Τα Τετράδια Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας έχουν προκύψει από τις παρουσιάσεις που έχουν γίνει στα ομότιπλα Ανοικτά Σεμινάρια τα οποία οργανώθηκαν στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου από τον υπογράφοντα και τους υποψηφίους διδάκτορες του Τμήματος Θάνο Ανδρίτσο, Γιώργο Βελεγράκη και Χάρη Κωνσταντάτο. Τα βίντεο των διαλέξεων έγιναν από την Εύα Καραγκιοζίδου. Ο παρών τόμος δεν περιλαμβάνει όλες τις εισηγήσεις που έγιναν τις περιόδους 2012-2015 γιατί οι περισσότεροι/ες ομιλητές/ριες δεν είχαν γραπτές σημειώσεις. Οι επιμελητές καλύψαν το κενό με την προσθήκη άλλων συναφών δημοσίευτων άρθρων των ομιλητών/ριών. Τους και την ευχαριστώ θερμά.

Τα Σεμινάρια Ριζοσπαστικής Γεωγραφίας άρχισαν το 2012 μετά από ενδιαφέρον μικρής ομάδας προπτυχιακών φοιτητών/ριών του Τμήματος Γεωγραφίας. Είχαν ακούσει σε διάφορα μαθήματα την ύπαρξη της ριζοσπαστικής γεωγραφίας και ζήτησαν να μάθουν περισσότερα. Το 2012 είχε εκδοθεί το βιβλίο μας Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη(2012) Ντίνα Βαϊού, Κωστής Χατζημιχάλης, εκδόσεις Νήσος/Ίδρυμα Νίκος Πουλαντζάς, και ζήτησαν «κάτι σαν το βιβλίο». Ανταποκρίθηκα με ενθουσιασμό γιατί, από τότε που λειτουργεί το Τμήμα Γεωγραφίας στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, σκόπιμα δεν είχα βάλει κάποιο μάθημα επιλογής με αντίστοιχο περιεχόμενο. Πως όμως οργανώνεται ένα ανοικτό σεμινάριο με προσκεκλημένους/ες από την Ελλάδα και το εξωτερικό, χωρίς χρήματα σε περίοδο κρίσης; Τη λύση την έδωσε η αλληλεγγύη των συναδέλφων και τα δίκτυα φιλίας και αμοιβαίας εκτίμησης που έχουν δομηθεί εδώ και χρόνια. Όλοι και όλες ανταποκρίθηκαν θετικά χωρίς δεύτερη σκέψη, εξασφαλίζοντας χρήματα από τα πανεπιστήμια τους. Έτσι λοιπόν αρχίσαμε το αυτό-οργανωμένο ανοικτό σεμινάριο, κάθε Παρασκευή απόγευμα με συχνές βραδινές επεκτάσεις για κρασί και συνέχεια της κουβέντας.

Για την πρώτη συνάντηση είχαμε κλείσει τη μικρή αίθουσα σεμιναρίων αλλά η μεγάλη προσέλευση μας ανάγκασε να πάμε σε άλλη αίθουσα. Κάθε φορά η συμμετοχή αυξανόταν και επειδή το Τμήμα δεν έχει μεγάλες αίθουσες πολλοί/ες παρακολουθούσαν το σεμινάριο από το διάδρομο. Η μεγάλη συμμετοχή μας έδωσε θάρρος και επαναλάβαμε τα σεμινάρια για τρία ακόμη χρόνια. Ακολούθησε ένα διάλλειμα δυο ετών αλλά ελπίζουμε να συνεχίσουμε την προσπάθεια σύντομα. Η μεγάλη επισκεψιμότητα της ιστοσελίδας ενισχύει τις προθέσεις μας.

Κωστής Χατζημιχάλης, Ομότιμος Καθηγητής

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2017

Άνιση γεωγραφική ανάπτυξη

David Harvey

Διακεκριμένος καθηγητής,
Κέντρο Μεταπτυχιακών Σπουδών του
Πανεπιστημίου City της Νέας Υόρκης (CUNY)

Μετάφραση: Δημήτρης Ιωάννου

(Απόσπασμα από το: *The Limits to Capital*, Oxford: Blackwell, 1982,
σελ. 415-431, Κεφάλαιο 13: ΟΙ ΚΡΙΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΧΩΡΙ-
ΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΤΟΥ ΙΜΠΕΡΙΑΛΙΣΜΟΥ)

1.
Οι αριθμοί των σελίδων του Κεφαλαίου αναφέρονται στην αγγλόφωνη έκδοση της International Publishers, New York, 1967. (ΣτΜ)

2.
Οι αριθμοί των σελίδων των *Grundrisse* αναφέρονται στην αγγλόφωνη έκδοση της Penguin, Harmondsworth, Middlesex, 1973. (ΣτΜ)

3.
Αναφέρεται στο κεφάλαιο του *Limits to Capital* με τίτλο «Η παραγωγή των χωρικών διατάξεων: Η γεωγραφική κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας», σελ. 373. (ΣτΜ)

Ο καπιταλισμός δεν αναπτύσσεται σε κάποια ομαλή, επίπεδη επιφάνεια, προικισμένη με άφθονες πρώτες ύλες, ομοιογενή προσφορά εργασίας και ισάξιες μεταφορικές υποδομές προς όλες τις κατευθύνσεις. Εισάγεται, μεγεθύνεται και επεκτείνεται μέσα σε ένα πολύχρωμο γεωγραφικό περιβάλλον το οποίο περιλαμβάνει μεγάλη ποικιλία φυσικών χαρακτηριστικών και διαφορετικούς βαθμούς εργασιακής παραγωγικότητας - και η ποικιλότητα αυτή «είναι δώρο, όχι της Φύσης, αλλά μιας ιστορίας που αγκαλιάζει χιλιάδες αιώνες» (*Κεφάλαιο, Πρώτος Τόμος*, σσ. 512-14)¹. Ο καπιταλισμός απελευθερώνει δυνάμεις που επιτίθενται, διαβρώνουν, διαλύουν και μεταμορφώνουν μεγάλο μέρος της προ-καπιταλιστικής οικονομίας και κουλτούρας. Οι ανταλλαγές εμπορευμάτων και χρήματος, η δημιουργία της μισθωτής εργασίας μέσω της πρωταρχικής συσσώρευσης, η μαζική εργατική μετανάστευση, η ανάδυση μιας διακριτά καπιταλιστικής μορφής της εργασιακής διαδικασίας και, τέλος, η αφομοιωτική κίνηση της κυκλοφορίας του κεφαλαίου συνολικά, οδηγούν «πέρα από εθνικά σύνορα και προκαταλήψεις, πέρα από τη λατρεία της φύσης, πέρα από κάθε παραδοσιακή, περιορισμένη, εφησυχασμένη, προστατευμένη ικανοποίηση των τρεχουσών αναγκών, και πέρα από την αναπαραγωγή των παλιών τρόπων ζωής». Ο καπιταλισμός «είναι καταστροφικός για όλα αυτά, και τα εκθεμελιώνει διαρκώς, ρίχνοντας κάθε εμπόδιο που στέκει μπροστά στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, την επέκταση των αναγκών, την ολόπλευρη ανάπτυξη της παραγωγής, και την εκμετάλλευση και ανταλλαγή των φυσικών και διανοητικών δυνάμεων» (*Grundrisse*, σ. 410)².

Όμως ο καπιταλισμός συναντά επίσης «εμπόδια στην ίδια τη φύση του», που τον αναγκάζουν να παραγάγει νέες μορφές γεωγραφικής διαφοροποίησης. Οι διαφορετικές μορφές γεωγραφικής κινητικότητας που περιγράφονται στο κεφάλαιο 12³ αλληλεπιδρούν μέσα στο πλαίσιο της συσσώρευσης χτίζοντας, κατακερματίζοντας και διαμορφώνοντας χωρικές διατάξεις στην κατανομή των παραγωγικών δυνάμεων και δημιουργώντας αντίστοιχες διαφοροποιήσεις στις κοινωνικές σχέσεις, τους θεσμικούς μηχανισμούς κ.ο.κ. Υλοποιώντας τα παραπάνω, ο καπιταλισμός συχνά δημιουργεί νέες διακρίσεις κάτω από παλιά προσωπεία. Οι προ-καπιταλιστικές προκαταλήψεις, κουλτούρες και θεσμοί αναδομούνται ριζικά μόνο υπό την έννοια ότι τους αποδίδονται νέες λειτουργίες και νοήματα, και όχι γιατί τάχα καταστρέφονται. Αυτό ισχύει τόσο για προκαταλήψεις όπως ο ρατσισμός και ο σεξισμός, όσο και για θεσμούς όπως η εκκλησία και το νομικό σύστημα. Οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις λοιπόν εμφανίζονται συχνά ως απλά ιστορικά κατάλοιπα, ενώ στην πραγματικότητα είναι ενεργώς αναδιαμορφωμένα χαρακτηριστικά που εντάσσονται πλήρως στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής.

Πρέπει λοιπόν να καταλάβουμε ότι η, έστω και μερική, εδαφική και περιφερειακή (εσωτερική) συνοχή που παρατηρείται στον καπιταλισμό, παράγεται ενεργά και δε γίνεται παθητικά δεκτή εν είδει παραχώρησης στη «φύση» ή την «ιστορία». Η συνοχή ως έχει, προκύπτει από τη μετατροπή των χρονικών περιορισμών που τίθενται στη συσσώρευση σε χωρικούς περιορισμούς. Η υπεραξία πρέπει να παραχθεί και να πραγματοποιηθεί εντός ορισμένου χρονικού διαστήματος. Και, αφού χρειάζεται χρόνος για να καταληφθεί ο χώρος, η υπεραξία πρέπει επίσης να παραχθεί και να πραγματοποιηθεί εντός ορισμένης γεωγραφικής επικράτειας.

Αν ακολουθήσουμε λίγο αυτήν την ιδέα, η βάση της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης στον καπιταλισμό θα μας φανεί ακόμα πιο προφανής. Αν η υπεραξία πρέπει αναγκαστικά να παραχθεί και να πραγματοποιηθεί εντός μιας «κλειστής» περιφέρειας, τότε η τεχνολογία της παραγωγής, οι δομές της διανομής, οι τρόποι και οι μορφές της κατανάλωσης, η αξία, η ποσότητα και οι ποιότητες του εργατικού δυναμικού, όπως και όλες οι αναγκαίες υλικές και κοινωνικές υποδομές πρέπει να είναι συνεκτικές μεταξύ τους εντός της περιφέρειας αυτής. Κάθε μεταβολή στην εργασιακή διαδικασία θα έπρεπε να συνοδεύεται από αντίστοιχες μεταβολές στη διανομή, την κατανάλωση, κ.λπ., προκειμένου να διατηρηθεί μια σταθερή βάση για τη διαδικασία συσσώρευσης.⁴ Κι επίσης, κάθε περιφέρεια θα έτεινε να εξελίσει ένα δικό της νόμο για την αξία, σχετιζόμενο με τις συγκεκριμένες δικές της υλικές βιοτικές συνθήκες, μορφές εργασιακής διαδικασίας, θεσμικούς και υποστηρικτικούς μηχανισμούς, κ.λπ.

Όμως, μια τέτοια εξελικτική διαδικασία είναι απολύτως ασύμβατη με την οικουμενικότητα για την οποία πασχίζει αδιάκοπα ο καπιταλισμός. Τα όρια μεταξύ των περιφερειών είναι πάντοτε ασαφή και υπόκεινται σε συνεχείς μεταβολές διότι οι σχετικές αποστάσεις αλλάζουν με τη βελτίωση των μεταφορικών και τηλεπικοινωνιακών υποδομών. Αλλά και οι περιφερειακές οικονομίες δεν είναι κλειστές. Οι κεφαλαιοκράτες μπαίνουν στον πειρασμό να εμπλακούν σε διαπεριφερειακό εμπόριο, να μοχλεύσουν κέρδη από άνισες ανταλλαγές και να τοποθετήσουν πλεονάζοντα κεφάλαια εκεί όπου το ποσοστό κέρδους είναι μεγαλύτερο - κι ο πειρασμός αυτός αποδεικνύεται μακροπρόθεσμα ακαταμάχητος. Αντίστοιχα, και οι εργαζόμενοι μπαίνουν στον πειρασμό να μετακομίσουν εκεί όπου τους προσφέρονται καλύτερες υλικές βιοτικές συνθήκες. Και, εκτός από αυτά, η τάση προς υπερσυσώρευση και η απειλή υποτίμησης αναγκάζουν τους κεφαλαιοκράτες που εδρεύουν στο εσωτερικό μιας περιφέρειας να επεκτείνουν τα όριά της ή, πολύ απλά, να μεταφέρουν τα κεφάλαιά τους σε άλλα, πιο χλοερά λιβάδια.

4.
Αυτή η ιδέα υποστηρίζεται με σθένος στην εργασία του Aydalot (1976).

Το αποτέλεσμα είναι να διατρέχεται η ανάπτυξη της χωρικής οικονομίας του καπιταλισμού από αντιτιθέμενες και αντιφατικές τάσεις. Απ' τη μια πλευρά, απαιτείται να καταργηθούν οι χωρικοί περιορισμοί και οι περιφερειακές διακρίσεις. Όμως η ικανοποίηση αυτής της απαίτησης προϋποθέτει την παραγωγή νέων γεωγραφικών διαφοροποιήσεων, οι οποίες καθιερώνουν νέα προς υπέρβαση όρια. Η γεωγραφική οργάνωση του καπιταλισμού εσωτερικεύει τις αντιφάσεις μέσα στη μορφή της αξίας. Και αυτό ακριβώς εννοούμε με την έννοια της αναπόφευκτης άνισης ανάπτυξης του καπιταλισμού.

Γεωγραφική συγκέντρωση και διασπορά

Η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη εκφράζεται εν μέρει με όρους αντιπαλότητας ανάμεσα σε αντιτιθέμενες δυνάμεις οι οποίες προκαλούν γεωγραφική συγκέντρωση ή διασπορά στην κυκλοφορία του κεφαλαίου. Οι σκέψεις του Μαρξ επί του σημείου αυτού είναι ενδιαφέρουσες, αν και αποσπασματικές. Στο Κεφάλαιο, για παράδειγμα, τον απασχολεί κυρίως να εξηγήσει την πρωτοφανή συγκέντρωση παραγωγικών δυνάμεων στα αστικά κέντρα και να μελετήσει τις συσχετιζόμενες μεταβολές στις κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και διαβίωσης. Κατορθώνει να συλλάβει τις αλληλεπιδράσεις που οδήγησαν στην ταχύτατη συγκέντρωση της παραγωγής στις πόλεις που ουσιαστικά έγιναν τα συλλογικά εργαστήρια της καπιταλιστικής παραγωγής (Κεφάλαιο, Πρώτος Τόμος, σ. 352, *Grundrisse*, σ. 587). Δείχνει επίσης πώς οι δυνάμεις που προκαλούν συγκέντρωση δρουν σωρευτικά, προσελκύνοντας, σε τόπους ήδη καθιερωμένους, νέες επενδύσεις στους τομείς των μεταφορών και της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών (Κεφάλαιο, Δεύτερος Τόμος, σσ. 250-1). Όλα αυτά προϋποθέτουν μια ολοένα και μεγαλύτερη συγκέντρωση και εξάπλωση του προλεταριάτου στα μεγάλα αστικά κέντρα, κάτι που σημαίνει είτε ριζικές αλλαγές στις κοινωνικές συνθήκες αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού στα αστικά κέντρα, είτε «τη διαρκή απορρόφηση πρωτογενών και αναλλοίωτων στοιχείων από την ύπαιθρο» (Κεφάλαιο, Πρώτος Τόμος, σσ. 269, 488, 581, 642). Η ανάδυση ενός «αιωρούμενου» βιομηχανικού εφεδρικού στρατού στα κύρια αστικά κέντρα είναι, επιπλέον, αναγκαία συνθήκη της διαρκούς συσσώρευσης. Ο συνωστισμός των εργαζόμενων μέσα σε μια «συσσώρευση δυστυχίας, εξάντλησης, δουλείας, άγνοιας, βαρβαρότητας, διανοητικής κατάπτωσης», που παροξύνονται από διάφορες δευτερεύουσες μορφές εκμετάλλευσης (όπως η στεγαστική πρόσοδος), έγινε το σήμα κατατεθέν της καπιταλιστικής μορφής του βιομηχανικού συστήματος. Η συσσώρευση κεφαλαίου και η συγκέντρωση δυστυχίας πάνε χέρι με χέρι, συμπυκνωμένες στο χώρο.

Αυτές οι τάσεις συγκέντρωσης προφανώς έρχονται αντιμέτωπες με ορισμένα υλικά και κοινωνικά όρια. Τα κοστοβόρα κυκλοφοριακά προβλήματα, οι δυσκολίες στη χρήση των υλικών υποδομών, τα ακριβά ενοίκια και η ίδια η έλλειψη χώρου που αυτές οι τάσεις προκαλούν, ακυρώνουν και με το παραπάνω τα οφέλη των οικονομικών συγκέντρωσης. Εξάλλου, η υψηλή συγκέντρωση δυστυχίας δημιουργεί γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη ταξικής συνείδησης και την εμφάνιση κοινωνικής αναταραχής. Σταδιακά, η χωρική διασπορά γίνεται όλο και ελκυστικότερη.

Με αυτόν τον όρο, αναφερόμαστε σε όλες εκείνες τις δυνάμεις που δρουν στον καπιταλισμό και τείνουν να παράγουν «μια διαρκώς διευρυνόμενη σφαίρα κυκλοφορίας», ενσωματώνοντας τον κόσμο ολόκληρο σε ένα και μόνο σύστημα που χαρακτηρίζεται από ένα διεθνή εδαφικό καταμερισμό εργασίας. Η κινητικότητα του πιστωτικού χρήματος και η τάση να καταργούνται τα όποια χωρικά εμπόδια είναι το κλειδί για να κατανοήσουμε τη ραγδαία διασπορά της κυκλοφορίας του κεφαλαίου σε όλη την επιφάνεια της γης. Οι προοπτικές για υψηλά κέρδη δελεάζουν τους κεφαλαιοκράτες να εξερευνούν προς όλες τις κατευθύνσεις (Κεφάλαιο, Τρίτος Τόμος, σ. 256). Η συσσώρευση απλώνει τα δίκτυα της σε όλο και μεγαλύτερους κύκλους σε όλον τον κόσμο, και τελικά εμπλέκει τους πάντες και τα πάντα στην διαδικασία της κεφαλαιακής κυκλοφορίας.

Όμως η διασπορά αντιμετωπίζει κι αυτή ισχυρές περιοριστικές δεσμεύσεις. Οι μεγάλες ποσότητες κεφαλαίου που είναι ενσωματωμένες στην ίδια τη γη, οι κοινωνικές υποδομές που παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή τόσο του κεφαλαίου όσο και του εργατικού δυναμικού, οι δεσμεύσεις που αντιμετωπίζει η κινητικότητα του κεφαλαίου λόγω των εμπράγματων εργασιακών διαδικασιών, όλα αυτά τείνουν να κρατούν το κεφάλαιο στη θέση του. Τέλος, η παροχή πολύ ακριβών υλικών και κοινωνικών υποδομών εξαρτάται υπερβολικά από τις οικονομίες κλίμακας που διευκολύνει η συγκέντρωση.

Έτσι λοιπόν, οι αντίρροπες τάσεις της συγκέντρωσης και της διασποράς στο χώρο αντιπαλεύουν η μία την άλλη και δεν υπάρχει καμία εγγύηση ότι μπορούν να καταλήξουν σε μια βιώσιμη ισορροπία. Οι δυνάμεις που πιέζουν για έλξη παραγωγικών δραστηριοτήτων μπορούν εύκολα να δράσουν σωρευτικά και να παραγάγουν μια υπερβολική συγκέντρωση, εχθρική στην περαιτέρω συσσώρευση. Οι δυνάμεις που πιέζουν για διασπορά μπορούν επίσης εύκολα να ξεφύγουν από τον οποιονδήποτε έλεγχο. Επιπλέον, επαναστάσεις στην τεχνολογία, στα τηλεπικοινωνιακά και μεταφορικά μέσα, στη συγκεντροποίηση και διάσπαση του κεφαλαίου (περιλαμβανομένου του βαθμού κάθετης ενσωμάτωσης), στους νομισματικούς

και χρηματοπιστωτικούς μηχανισμούς, και στις υλικές και κοινωνικές υποδομές, επηρεάζουν ουσιαστικά και υλικά την ισορροπία των δυνάμεων. Έτσι, το κεφάλαιο ωθείται άλλοτε προς ταυτόχρονες κι άλλοτε προς διαδοχικές φάσεις εμβάθυνσης και διεύρυνσης, στις χωρικές διατάξεις των παραγωγικών δυνάμεων και των κοινωνικών σχέσεων.

Μέσω μιας τέτοιας θεωρητικής προσέγγισης μπορούμε να αντιληφθούμε καλύτερα γτ γιατί οι παραγωγικές δυνάμεις αναπτύσσονται ραγδαία σε ένα μέρος ενώ καθυστερούν σε ένα άλλο, και γιατί μετασηματίζονται εύκολα οι κοινωνικές σχέσεις εδώ τη στιγμή που είναι σχετικά άκαμπτες πιο πέρα. Φαινόμενα όπως η αστικοποίηση και η περιφερειακή και διεθνής ανάπτυξη βρίσκουν τη φυσική τους θέση μέσα στη μαρξική αντίληψη των πραγμάτων.⁵ Αλλά γίνονται κατανοητά με όρους αντιθέσεων και όχι μονόπλευρα. Οι ανταγωνιστικές σχέσεις μεταξύ πόλης και υπαίθρου, μεταξύ κέντρου και περιφέρειας, μεταξύ ανάπτυξης και ανάπτυξης της υπανάπτυξης, δεν είναι τυχαίες ή εξωγενώς επιβαλλόμενες. Είναι αντίθετα το συνεκτικό προϊόν διαφορετικών διασταυρούμενων δυνάμεων που λειτουργούν εντός της συνολικής ενότητας της διαδικασίας της κεφαλαιακής κυκλοφορίας.

5. Πρβλ. Dearand Scott (1981), και Carney, Hudson and Lewis (1979).

Η ταξική και φατριαστική⁶ πάλη ως περιφερειακό φαινόμενο

6. Ο Χάρβεϊ χρησιμοποιεί τον όρο "factional" (φατριαστικός, φραξιονιστικός) για να αναφερθεί στις διαφορετικές της αστικής τάξης, αλλά και των άλλων τάξεων συμπεριλαμβανομένης της εργατικής. Προτιμήθηκε η απόδοση «φατριαστικός», α) για να αποφευχθεί η περιφραστική απόδοση που θα δημιουργούσε πολλά προβλήματα ροής του κειμένου και β) έναντι του όρου «φραξιονιστικός» που έχει μακρά ιστορία χρήσης σε διαφορετικό πλαίσιο. (ΣτΜ)

Είναι αναντίρρητο ότι, στον καπιταλισμό, η ταξική και φατριαστική σύγκρουση παίρνει ένα χωρικό, και συχνά εδαφικό, χαρακτήρα. Τέτοιου είδους φαινόμενα συχνά αιτιολογούνται ως προϊόντα βαθιά εδραιωμένων ανθρώπινων αισθημάτων - της πίστης στον τόπο, την «πατρογονική γη», την κοινότητα και το έθνος, που γεννά την υπερηφάνεια της καταγωγής, τον τοπικισμό, τον εθνικισμό κ.λπ. - ή εξίσου βαθιά εδραιωμένων διαχωρισμών ανάμεσα σε ανθρώπινες ομάδες, οι οποίοι βασίζονται στη φυλή, τη γλώσσα, τη θρησκεία, την εθνικότητα κ.λπ. Ωστόσο, η ανάλυση που προηγήθηκε μας βοηθά να εξηγήσουμε την εμφάνιση σε περιφερειακό επίπεδο της ταξικής και φατριαστικής πάλης ανεξάρτητα από τέτοια αισθήματα. Με αυτό δεν ισχυρίζομαι ότι τα ανθρώπινα αισθήματα δεν παίζουν κανένα ρόλο στις διαπεριφερειακές συγκρούσεις, ή ότι τέτοιες συγκρούσεις δεν προκύπτουν ποτέ αυτόνομα από τέτοιες βάσεις: απλώς υποστηρίζω την ύπαρξη μιας υλικής βάσης, εντός της ίδιας της κυκλοφορίας του κεφαλαίου, που εξηγεί τις εκδηλώσεις διαπεριφερειακών ταξικών και φατριαστικών συγκρούσεων.⁷

Το ερώτημα του πώς εθνικές, περιφερειακές και τοπικές αστικές μερίδες σχηματίζονται και δρουν, δεν έχει ποτέ αναλυθεί αρκετά από μαρξιστική οπτική, εκτός από μια καθαρά πολιτική και στρατηγική άποψη εντός κάποιας ευρύτερης εννοιολόγησης της ταξικής πάλης. Το ζήτημα είναι βαθύ και εξαιρετικά αμφιλεγόμενο. Πρόσφατες συμβολές όπως του Nairn (1977), του Davis (1978) και του Amin (1980) έθιξαν το θέμα με μεγαλύτερη πληρότητα και προκάλεσαν έντονη κριτική. Δεν προσποιούμαι πως έχω μια πλήρη απάντηση σε αυτά τα προβλήματα. Απλώς θέλω να αποκαλύψω την υλική βάση της λογικής της συσσώρευσης για ορισμένα είδη φατριαστικών διαχωρισμών σε περιφερειακό επίπεδο.

Η βάση βρίσκεται στη συγκρουσιακή συνθήκη που ανακύπτει όταν μια μερίδα του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου πρέπει να ακινητοποιηθεί προκειμένου το υπόλοιπο κεφάλαιο να αποκτήσει μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Η αξία του κεφαλαίου που μένει «κλειδωμένο» σε ακίνητες υλικές και κοινωνικές υποδομές πρέπει να προστατεύεται, ειδάλλως υποτιμάται. Αυτό σημαίνει τουλάχιστον να διασφαλιστεί η μελλοντική εργασία που τέτοιες επενδύσεις προσδοκούν, περιορίζοντας τη διαδικασία της κυκλοφορίας του εναπομείναντος κεφαλαίου εντός μιας δεδομένης περιοχής και στο πλαίσιο μιας περιορισμένης χρονικής περιόδου.

Κάποιες κεφαλαιοκρατικές μερίδες δεσμεύονται επενδυτικά στα ακίνητα περισσότερο από άλλες. Οι γαιοκτήμονες και οι μεγαλοϊδιοκτήτες, οι εργολάβοι και οι κατασκευαστές, η τοπική διοίκηση και αυτοί που διακρατούν ενυπόθηκα χρέη έχουν μόνο να κερδίσουν από τη συγκρότηση μιας τοπικής συμμαχίας που θα προστατεύει και θα προωθήει τα τοπικά συμφέροντα, αποτρέποντας την απειλή εντοπισμένων, χωρικά-συγκεκριμένων υποτιμήσεων. Παραγωγικά κεφάλαια που δε μπορούν εύκολα να μετακινηθούν μπορεί να υποστηρίξουν τη συμμαχία και να μπουν στον πειρασμό να εξαγοράσουν, σε τοπικό επίπεδο, εργασιακή ειρήνη και εξειδίκευση με αντάλλαγμα συμβιβασμούς στο ύψος των μισθών και τις συνθήκες εργασίας - κερδίζοντας έτσι, τόσο από τη συνεργασία με τους εργαζόμενους όσο και από την αυξημένη ενεργή ζήτηση για τα προϊόντα τους στις τοπικές αγορές. Τοπικές φατρίες εργαζομένων που, μέσω είτε των αγώνων τους είτε μιας ιστορικής σύμπτωσης, κατάφεραν να δημιουργήσουν προνομιακές νησίδες μέσα στην απέραντη θάλασσα της εκμετάλλευσης, μπορεί επίσης να στρατευθούν στους στόχους της συμμαχίας. Επιπλέον, αν ένας τοπικός συμβιβασμός μεταξύ κεφαλαίου και εργαζομένων βοηθά την τοπική συσσώρευση, τότε μπορεί να τον υποστηρίξει η αστική τάξη στο σύνολό της. Έτσι τίθεται η βάση για τη συγκρότηση μιας εδαφικής συμμαχίας ανάμεσα σε διάφορες κεφαλαιοκρατικές μερίδες, την τοπική κρατική διοίκηση κι ακόμα και τάξεις ολόκληρες, προς υπεράσπιση των διαδικασιών κοινωνικής αναπαραγωγής (τόσο της συσσώρευσης όσο και της αναπαραγωγής του εργατικού δυναμικού) εντός μιας συγκεκριμένης περιοχής. Πρέπει να υπογραμμιστεί πως η βάση της συμμαχίας βρίσκεται στην ανάγκη μια μερίδα του κεφαλαίου να ακινητοποιηθεί προκειμένου το υπόλοιπο κεφάλαιο να αποκτήσει μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων.

Η συμμαχία συνήθως επιδιέχεται σε ενημερωτικές εκστρατείες στοχεύοντας στην αλληλεγγύη σε κοινοτικό ή εθνικό επίπεδο, για να υπερασπίσει τα φατριαστικά και ταξικά συμφέροντα που εκπροσωπεί. Ο χωρικός ανταγωνισμός μεταξύ περιοχών, πόλεων, πε-

ριφερειών και εθνικών κρατών παίρνει νέο νόημα, καθώς η κάθε συμμαχία επιζητά να πάρει και να διατηρήσει στον έλεγχο της τα οφέλη που συνεπάγεται η προσέλκυση ροών κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού στις περιοχές τους. Σε καιρούς δε πιο γενικευμένων κρίσεων, ξεσπούν δριμείες συγκρούσεις για το ποιος τόπος θα επωμιστεί το άχθος της υποτίμησης που οπωσδήποτε θα επέλθει. Τέτοιες αντικειμενικές υλικές συνθήκες προσφέρουν άφθονη τροφή στις έννοιες της κοινοτικής αρμονίας και της εθνικής αλληλεγγύης. Αυτές οι τελευταίες αφορούν εξίσου φατρίες εργαζομένων και κεφαλαιοκρατικές μερίδες, και η επιδίωξη συμφερόντων με εδαφική βάση είναι συχνά βολική και για τις δύο. Ως εκ τούτου, το κεφάλαιο ελπίζει βάσιμα ότι θα επιβληθεί σε μια γεωγραφικά κατακερματισμένη εργατική τάξη δια του συμβιβασμού, αλλά κάνοντας αυτό διαιρείται το ίδιο, και αποδυναμώνεται. Η εργατική τάξη, απ' τη μεριά της, μπορεί να βελτιώνει τη θέση της σε τοπικό επίπεδο, αλλά το τίμημα είναι η εγκατάλειψη πιο ριζοσπαστικών αιτημάτων και η εδαφική διάσπαση των γραμμών της. Έτσι, η παγκόσμια ταξική πάλη κατακερματίζεται σε μια ποικιλία χωρικών συγκρούσεων που υποστηρίζουν, συντηρούν, και σε κάποιες περιπτώσεις ανασυστήνουν κιόλας, κάθε είδους τοπικές προκαταλήψεις και προστατευμένες παραδόσεις.

Ωστόσο, η σταθερότητα και η συνοχή της κάθε εδαφικά βασισμένης συμμαχίας απειλείται από ισχυρές διασπαστικές δυνάμεις. Κάποιες κεφαλαιοκρατικές μερίδες - ιδίως αυτές του χρηματοπιστωτικού τομέα - είναι πιο ευάλωτες στο δέλεαρ του υψηλού κέρδους, κι ακόμα και το παραγωγικό κεφάλαιο σπάνια έχει την πολυτέλεια να αγνοήσει τη σχετική υπεραξία που μπορεί να αντλήσει μετακινούμενο σε πλεονεκτικότερους τόπους. Οπότε, είναι πιθανό κεφαλαιοκρατικές μερίδες να διασπάσουν τη συμμαχία αναζητώντας αλλού υψηλότερες αποδόσεις. Παράλληλα, παρότι κεφάλαιο και εργασία μπορεί να συμμαχήσουν για ορισμένα ζητήματα (όπως η επιβολή δασμολογικών φραγμών στις φτηνές εισαγωγές) και να συμβιβαστούν σε άλλα, ο ανταγωνισμός μεταξύ τους δεν εξαφανίζεται ποτέ. Στο βαθμό που η ταξική πάλη οξύνεται, ορισμένες κεφαλαιοκρατικές μερίδες μπορεί να βρίσκουν όλο και πιο δελεαστική την προοπτική να εγκαταλείψουν τον τόπο στον οποίο δραστηριοποιούνται ή να χτυπήσουν το οργανωμένο εργατικό κίνημα με μέσα όπως η πολιτική ανοιχτών συνόρων. Έτσι, η συνοχή της τοπικής συμμαχίας βρίσκεται υπό διαρκή απειλή, τόσο από μέσα όσο και απ' έξω.

Οι διαφορετικές μερίδες κεφαλαιοκρατών και εργαζομένων υπερασπίζουν διαφορετικά διακυβεύματα στον εκάστοτε τόπο, ανάλογα με τη φύση των περιουσιακών τους στοιχείων και με τα προνόμια που απολαμβάνουν. Σε μια τοπική συμμαχία, κάποιοι αποτελούν

πιο σταθερούς συνεταίρους και κάποιοι λιγότερο, όλοι όμως αισθάνονται την ένταση ανάμεσα στα πλεονεκτήματα της αφοσίωσης στον τόπο τους και στον πειρασμό να φύγουν. Οι γαιοκτήμονες, για παράδειγμα, φαίνεται να είναι η «ραχοκοκαλιά» κάθε τοπικής συμμαχίας, λόγω της φύσης της περιουσίας τους. Αλλά αν η γη ιδωθεί σαν ένας καθαρά χρηματοοικονομικός πόρος, τότε η κερδοσκοπική δραστηριότητα των κτηματομεσιτικών επιχειρήσεων μπορεί να είναι τόσο επιζήμια για μια τοπική συμμαχία όσο και οποιαδήποτε άλλη. Στο άλλο άκρο του φάσματος, βρίσκουμε επιχειρηματίες του χρηματοπιστωτικού τομέα να κατατρύχονται από παρόμοια διλήμματα, κι ας είναι οι πόροι που ελέγχουν πολύ πιο ευκίνητοι εκ φύσεως. Για παράδειγμα, εάν μια ισχυρή τράπεζα διακρατά τα ενυπόθηκα χρέη για τις περισσότερες υλικές υποδομές σε έναν τόπο, τότε, επιλέγοντας να διοχετεύσει το πλεονάζον κεφάλαιό της σε έναν άλλο τόπο όπου θα βρει μεγαλύτερο ποσοστό κέρδους, υπονομεύει την ποιότητα του ίδιου της του χαρτοφυλακίου. Προκειμένου λοιπόν να πραγματοποιήσει την αξία του χρέους που διακρατά, η εν λόγω τράπεζα μπορεί να αναγκαστεί να προβεί σε επιπλέον επενδύσεις στον τόπο που έχει ήδη επενδύσει, έστω και με ποσοστό κέρδους μικρότερο από αυτό που θα απολάμβανε αλλού. Μπροστά σε αντίστοιχες επιλογές έρχονται και οι κεφαλαιοκράτες που εμπλέκονται στην παραγωγή. Έχουν τη δυνατότητα είτε να βελτιώσουν τη συγκριτική τους θέση υποστηρίζοντας τη βελτίωση των τοπικών υποδομών μέσω μιας τοπικής συμμαχίας, είτε να μετακομίσουν σε ένα άλλο μέρος όπου οι συνθήκες είναι καλύτερες. Μπορούν επίσης να απειλήσουν ότι θα φύγουν εκβιάζοντας για να αποσπάσουν προνόμια (π.χ. φορολογικές απαλλαγές) από πιο ευάλωτους συνεταίρους. Ούτε όμως η εργατική τάξη είναι απρόσβλητη από τέτοιες πιέσεις, καθώς είναι πιθανό να αναγκαστεί να συγκρατήσει τις απαιτήσεις της από πιο ριζοσπαστικές κατευθύνσεις, φοβούμενη μήπως πυροδοτήσει φυγή κεφαλαίων η οποία θα υπονόμει τα ήδη κερκημένα προνόμιά της.

Βλέπουμε λοιπόν πως η συγκρότηση τοπικών συμμαχιών δεν καταργεί τις ταξικές και φατριαστικές συγκρούσεις. Απλώς, αυτές λαμβάνουν μια χωρική διάσταση που λειτουργεί μαζί με άλλες μορφές πάλης. Ακριβώς με τον ίδιο τρόπο που η αναζήτηση σχετικής υπεραξίας εμπλέκει ταυτόχρονα την τεχνολογία και τον τόπο, έτσι και οι ταξικές και φατριαστικές συγκρούσεις αναγκαστικά ξεδιπλώνονται στο χώρο και το χρόνο. Η ιστορική γεωγραφία του καπιταλισμού είναι μια κοινωνική διαδικασία που εξαρτάται από την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων και των κοινωνικών σχέσεων οι οποίες απαντούν σε δεδομένους χωρικούς σχηματισμούς. Εκεί αναπτύσσονται αντίρροπες δυνάμεις που θέτουν τη χωρική κινητικότητα του κεφαλαίου και του εργατικού δυναμικού σε μια γεωγραφία

γεμάτη εντάσεις και αντιφατικές τάσεις. Τότε, οι συγκρούσεις εδαφικού χαρακτήρα γίνονται μέρος των μέσων δια των οποίων η ταξική πάλη γύρω από τη συσσώρευση και τις αντιφάσεις της αναζητά νέες βάσεις για τη συσσώρευση, ή εναλλακτικές σε αυτή. Αυτές οι νέες βάσεις εγκολπώνονται ταυτόχρονα τη δημιουργία νέων χωρικών διατάξεων και νέων εργασιακών διαδικασιών. Συνεπώς, οι εδαφικές συμμαχίες και οι διαπεριφερειακές συγκρούσεις πρέπει να εκλαμβάνονται ως ενεργές στιγμές της γενικής ιστορίας της ταξικής πάλης, και όχι ως ατέλειες ή αποκλίσεις της.

Ιεραρχικές ρυθμίσεις και διεθνοποίηση του κεφαλαίου

Οι εντάσεις στην κυκλοφορία του κεφαλαίου μεταξύ σταθερότητας και κινητικότητας, μεταξύ συγκέντρωσης και διασποράς, και μεταξύ αφοσίωσης στο τοπικό και ανησυχιών για το παγκόσμιο, ασκούν τρομερές πιέσεις στις οργανωτικές δυνατότητες του καπιταλισμού. Ως συνέπεια αυτών των πιέσεων, η ιστορία του καπιταλισμού έχει χαρακτηριστεί από τη συνεχή αναζήτηση και εξέλιξη των οργανωτικών εκείνων μηχανισμών που μπορούν να μετριάσουν και να συγκρατήσουν αυτές τις εντάσεις. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία ένθετων ιεραρχικών οργανωτικών δομών που μπορούν να συνδέουν το τοπικό και συγκεκριμένο με την επίτευξη της αφηρημένης εργασίας στο παγκόσμιο. Στο εσωτερικό τέτοιων οργανωτικών μορφών εκδηλώνονται κρίσεις και ταξικές και φατριαστικές συγκρούσεις, ενώ οι ίδιες αυτές μορφές υφίστανται συχνά δραματικούς μετασχηματισμούς καθώς έρχονται αντιμέτωπες με κρίσεις υπερσυσσώρευσης.

Έχουμε ήδη εξετάσει ένα παράδειγμα μια τέτοιας ένθετης ιεραρχικής δομής. Στο κεφάλαιο 9 είδαμε πως, για να προχωρήσει η συσσώρευση, είναι αναγκαία μια ιεραρχία χρηματικών μορφών διαφορετικών ποιοτήτων.⁸ Μόνο με αυτό τον τρόπο μπορεί η τοπική ανάγκη για ένα μέσο κυκλοφορίας να συσχετιστεί με το οικουμενικό ισοδύναμο ως μέτρο της αξίας. Τοπικά και συγκεκριμένα συμβάντα, όπως η δημιουργία χρήματος μέσω μιας πιστωτικής συναλλαγής σ' έναν συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, μπορεί να ενσωματωθεί σε παγκόσμιους νομισματικούς μηχανισμούς μέσω της ιεραρχίας των θεσμών του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ισχυριστήκαμε επίσης πως εντός του συστήματος αυτού υπάρχουν αντιφάσεις και πως αυτό που συμβαίνει σε ένα επίπεδο δεν είναι απαραίτητως συνεκτικό με αυτό που συμβαίνει σ' ένα άλλο. Για παράδειγμα, η απόλυτη μορφή έκφρασης των κρίσεων είναι ως αντίφαση ανάμεσα στο

8. Αναφέρεται στο κεφάλαιο του *Limits to Capital* με τίτλο «Χρήμα, πίστωση και χρηματοδότηση», σελ. 239, στο οποίο ο συγγραφέας επιχειρεί να συμπληρώσει τη μαρξική θεωρία του χρήματος με μια ολοκληρωμένη θεώρηση του κομβικού ρόλου του χρηματοπιστωτικού συστήματος ως «κεντρικού νευρικού συστήματος» ρύθμισης των κεφαλαιακών ροών. (ΣτΜ)

πιστωτικό σύστημα και τη νομισματική του βάση. Η διατήρηση της ποιότητας του χρήματος ως μέτρου της αξίας είναι καθήκον των διεθνών θεσμών που καταλαμβάνουν τις υψηλότερες θέσεις στην ιεραρχία. Άρα οι κρίσεις εκδηλώνονται πάντα ως συγκρούσεις μεταξύ διαφορετικών επιπέδων της ιεραρχίας των χρηματοπιστωτικών μηχανισμών.

Υπάρχουν πολλές άλλες ιεραρχικές μορφές οργάνωσης που διατρέχονται από αντίστοιχες εσωτερικές εντάσεις. Οι πολυεθνικές εταιρείες, για παράδειγμα, έχουν μεν παγκόσμια οπτική αλλά οφείλουν να συντονίζονται με τις τοπικές συνθήκες σε πολλά διαφορετικά μέρη.⁹ Είναι πιθανό λ.χ. να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τοπικούς υπεργολάβους και άρα να αναγκάζονται να υποστηρίζουν, έστω και διστακτικά, κάποια τοπική συμμαχία. Η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου εντός της οργανωτικής τους δομής συνοδεύεται υποχρεωτικά (όπως είδαμε στο κεφάλαιο 5)¹⁰ από χωρική αποκέντρωση, η οποία συνεπάγεται κάποιο βαθμό αφοσίωσης και λογοδοσίας στο τοπικό, ταυτόχρονα με τη δυνατότητα άσκησης μεγάλης τοπικής εξουσίας μέσω άμεσων ή έμμεσων απειλών. Η ενσωμάτωση των πολυεθνικών εταιρειών σε συγκεκριμένους τόπους δυσκολεύει πολύ τις αποφάσεις σε διλήμματα όπως αυτό μεταξύ της διατήρησης και της διακοπής λειτουργίας ενός τοπικού παραρτήματος. Και εντός της ιεραρχίας μιας πολυεθνικής, αυτό που μοιάζει λογικό στο ένα επίπεδο μοιάζει παράλογο σε κάποιο άλλο. Τα ίδια διλήμματα αντιμετωπίζει και το πολυεθνικό εμπορικό κεφάλαιο. Παγκόσμιες στρατηγικές γεφυρώνουν τις εντάσεις μεταξύ της αφοσίωσης στο τοπικό και του αγώνα για ιδιοποίηση υπεραξίας όπου κι αν αυτή μπορεί να βρεθεί. Ενώ τέτοιες ιεραρχικές δομές μοιάζουν να συγκεντρώνουν τη μεγαλύτερη ισχύ στην κορυφή τους, η υπέρτατη πηγή της ισχύος τους είναι, αντιθέτως, η αγκύρωση της παραγωγής σε συγκεκριμένους τόπους. Οι πολυεθνικές εταιρείες εσωτερικεύουν τις εντάσεις μεταξύ σταθερότητας και κίνησης, μεταξύ της αφοσίωσης στο τοπικό και της έγνοιας για το παγκόσμιο. Το μόνο τους πλεονέκτημα είναι πως μπορούν να οργανώσουν τη χωρική τους διασπορά και την ιστορία της δικής τους γεωγραφίας βάσει σχεδίου. Το πρόβλημά τους, απ' την άλλη, είναι πως οι σχεδιασμοί τους γίνονται σε ένα περιβάλλον συσσώρευσης που μασιτίζεται από αβεβαιότητα και είναι γεμάτο με αντιφάσεις.

Το πολιτικό σύστημα είναι οργανωμένο σε παρόμοιες ιεραρχικές γραμμές και για παρόμοιους λόγους.¹¹ Ενώ το εθνικό κράτος καταλαμβάνει θέση κλειδί εντός της ιεραρχίας αυτής, οι υπερ-εθνικοί οργανισμοί αντανακλούν την ανάγκη για συντονισμούς σε παγκόσμιο επίπεδο, και οι διάφορες μορφές διακυβέρνησης σε επίπεδο περιφέρειας, πόλης και γειτονιάς συνδέουν το οικουμενικό με έγνοιες

9.

Radice (1975), Palloix (1973, 1975a).

10.

Αναφέρεται στο κεφάλαιο του *Limits to Capital* με τίτλο «Η μεταβαλλόμενη οργάνωση της καπιταλιστικής παραγωγής», σελ. 137, (ΣτΜ)

11.

Η περιφερειακή οργάνωση της ισχύος στη Γαλλία όπως την παρουσιάζει ο DuLong (1978) είναι πολύ ενδιαφέρουσα.

καθαρά τοπικές. Αυτή η ιεραρχική δομή βρίθκει συγκρούσεων στα διάφορα επίπεδά της, οι οποίες γελοιοποιούν τις θεωρίες εκείνες που θέλουν το κράτος να είναι μια μονολιθική, ενιαία οντότητα. Και παρότι μεγάλο μέρος της ισχύος όντως βρίσκεται στο εθνικό επίπεδο, το πρόβλημα του συνδυασμού των τοπικών απαιτήσεων με τις παγκόσμιες παραμένει ακανθώδες για οποιαδήποτε κυβέρνηση. Η σύγκρουση αποκτά ιδιαίτερα οξύ χαρακτήρα για οποιοδήποτε κράτος φιλοδοξεί να έχει το ρόλο του παγκόσμιου τραπεζίτη. Θα όφειλε άραγε ένα κράτος, στην περίπτωση αυτή, να αποδεχτεί ή και να οργανώσει το ίδιο την καταστροφή ορισμένων τοπικών οικονομιών εντός των συνόρων του, αν αυτό απαιτούν οι παγκόσμιες προοπτικές της συσσώρευσης; Ή θα όφειλε να τις προστατεύσει υιοθετώντας επαρχιακές ή και απομονωτικές πολιτικές που, πέρα από το ότι θα απαιτούσαν οικονομική αυτάρκεια, τελικά θα προμήνυαν το τέλος των ανοιχτών παγκόσμιων προτύπων συσσώρευσης;

Αυτές οι διαφορετικές, ιεραρχικά οργανωμένες δομές στις σφαίρες του χρήματος, της παραγωγής, του κράτους, κ.λπ., μαζί με εκείνες τις αστικές δομές που έχουν ως στόχο να διασφαλίζουν απρόσκοπτη κίνηση στα εμπορεύματα, ταιριάζουν άγαρμπα μεταξύ τους και καθορίζουν ένα φάσμα από διαφορετικές κλίμακες - τοπική, περιφερειακή, εθνική και διεθνή (για να χρησιμοποιήσουμε όρους κοινούς που αποδίδουν περίπου αυτό που εννοούμε). Εδαφικά βασισμένες συμμαχίες μπορούν να σχηματιστούν σε οποιαδήποτε από τις κλίμακες αυτές. Αλλά η φύση και η πολιτική της εκάστοτε συμμαχίας τείνουν να μεταβάλλονται, κάποιες φορές και δραματικά, από τη μία κλίμακα στην άλλη. Το ίδιο αλλάζουν και τα υποδείγματα των ταξικών και φατριαστικών συγκρούσεων και των δια-περιφερειακών ανταγωνισμών. Ζητήματα που μοιάζουν θεμελιώδους σημασίας στη μία κλίμακα εξαφανίζονται εντελώς στην επόμενη. Ανάμεσα στο συγκεκριμένο και στο οικουμενικό παρεμβάλλεται ένα κουβάρι μπερδεμένων οργανωτικών μηχανισμών που διαμεσολαβούν στις δυναμικές των κεφαλαιακών ροών εντός της χωρικής οικονομίας του καπιταλισμού και παρέχουν πολλαπλά και διαφορετικά πεδία εκδίπλωσης της ταξικής και φατριαστικής πάλης.

Η άτακτη πολυπλοκότητα αυτών των μηχανισμών συχνά αποκρύπτει τη σημασία που έχουν ως ιμάντες μετάδοσης συγκεκριμένων, τοπικών δράσεων στις παγκόσμιες συνέπειες της αφηρημένης εργασίας επικυρώνοντας έτσι την πολιτική οικονομία που ενσωματώνει το μεμονωμένο άτομο στην περίπλοκη ολότητα της αστικής κοινωνίας. Όταν ένας εργάτης, για παράδειγμα, αγοράζει μια κατοικία σε ένα δεδομένο χώρο και χρόνο, μπορεί να το κάνει στη βάση μιας ενυπόθηκης ρύθμισης που είναι επικυρωμένη από την τοπική συμβολαϊκή παράδοση, υποστηρίζεται από την κυβερνητική πο-

λιτική και προωθείται από την αστική ιδεολογία. Οι μηνιαίες αποπληρωμές του δανείου στην τράπεζα αντιστοιχούν σε ένα χρόνο απόσβεσης και ένα επιτόκιο το οποίο με τη σειρά του αντανακλά τις παγκόσμιες συνθήκες συσσώρευσης, όπως διαμεσολαβούνται από τη δύναμη και την ασφάλεια των συγκεκριμένων θεσμών του χρηματοπιστωτικού συστήματος και τη δύναμη της εθνικής οικονομίας σε σχέση με το διεθνές εμπόριο. Όλες αυτές οι μεσολαβήσεις περιέχονται και ανάγονται, σε τελική ανάλυση, σε μια μηνιαία αποπληρωμή που κατατίθεται στην τράπεζα (ή σε κάποιον παράλληλο πιστωτικό θεσμό). Στο άλλο άκρο, όταν οι διεθνείς τραπεζίτες αγωνίζονται να σταθεροποιήσουν μια παγκόσμια οικονομία που μοιάζει στο χείλος της αβύσσου, το κάνουν στο πλαίσιο αμέτρητων ατομικών αποφάσεων και της χαοτικής διασταύρωσης δια-περιφερειακών συγκρούσεων, ταξικών και φατριαστικών συμμαχιών, κ.λπ. Αισθανόμενοι την αδυναμία τους, μπορεί να ιδρύσουν θεσμούς όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, που έχουν τη δύναμη, πειθαρχώντας και δελεάζοντας μεμονωμένα κράτη, να επιβάλλουν πολιτικές που επηρεάζουν τη ζωή των ατόμων με κρίσιμους και συχνά τραυματικούς τρόπους. Ας εξετάσουμε τώρα πώς οι μεσολαβήσεις αυτού του είδους επηρεάζουν την εμφάνιση και την επίλυση κρίσεων εντός της χωρικής οικονομίας του καπιταλισμού.

Η «τρίτη τομή» στη θεωρία κρίσεων: γεωγραφικές διαστάσεις

Οι κεφαλαιοκράτες φέρονται ως τέτοιοι όπου κι αν βρίσκονται. Επιδιώκουν την επέκταση της αξίας δια της εκμετάλλευσης χωρίς να τους ενδιαφέρουν οι κοινωνικές συνέπειες. Υπερσυσσωρεύουν κεφάλαια και στο τέλος δημιουργούν συνθήκες κρίσης που οδηγούν σε υποτίμηση τόσο μεμονωμένα κεφάλαια όσο και εργατικό δυναμικό. Ωστόσο, αυτό συμβαίνει μέσα σε ένα πλαίσιο άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης που παράγεται από διαφοροποιημένες κινητικότητες διαφόρων ειδών κεφαλαίου και εργασίας, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους εντός χρονικών περιορισμών που τίθενται από την ίδια τη διαδικασία της κεφαλαιακής κυκλοφορίας. Αυτές οι κινητικότητες συνθέτουν εξατομικευμένες υλικές εργασιακές διαδικασίες σε «μια ολότητα διαφορετικών τρόπων εργασίας που εγκολπώνεται την παγκόσμια αγορά», και με αυτόν τον τρόπο ορίζουν την αφηρημένη εργασία ως αξία.

Στόχος μας είναι να κατασκευάσουμε μια θεωρία «τρίτης τομής» για το σχηματισμό των κρίσεων η οποία θα λαμβάνει υπόψη τις υλικές ποιότητες του κοινωνικού χώρου, όπως αυτός ορίζεται από τις

καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και ανταλλαγής. Θυμηθείτε πως η θεωρία κρίσεων «πρώτης τομής», ασχολήθηκε με τις εσωτερικές αντιφάσεις του καπιταλισμού ως υποβόσκουσα αιτία των κρίσεων. Η θεωρία «δεύτερης τομής» εξέτασε τις χρονικές δυναμικές όπως αυτές σχηματίζονταν και μεσολαβούνταν από χρηματοπιστωτικούς και νομισματικούς μηχανισμούς. Η θεωρία «τρίτης τομής», με την οποία ασχολούμαστε εδώ, πρέπει να ενσωματώσει στη θεωρία κρίσεων τη γεωγραφία της άνισης ανάπτυξης. Δε θα είναι εύκολο. Πρέπει να βρούμε έναν τρόπο να εντάξουμε στη θεωρία πολλούς, ταυτόχρονους και αλληλοσυνδεόμενους καθορισμούς. Για παράδειγμα, η δυνατότητα κάποιων κεφαλαιοκρατών να ρυθμίζουν τη σχετική υπεραξία που καρπώνονται από τα γεωγραφικά ή τα τεχνολογικά πλεονεκτήματα που έχουν διασφαλίσει, τους δίνει συχνά σημαντικά περιθώρια στην αντιμετώπιση των ανταγωνιστών τους. Αυτή η απουσία μοναδικών καθορισμών δυσχεραίνει τη διατύπωση μιας γενικής θεωρίας. Οπότε, σε ό,τι ακολουθεί, θα εισαγάγουμε κάποιες δραστικά απλοποιητικές υποθέσεις προκειμένου να συλλάβουμε την ουσία του σχηματισμού των κρίσεων μέσα στη γεωγραφία της άνισης ανάπτυξης.

Ιδιαίτερη, μεμονωμένη και χωρικά-συγκεκριμένη υποτίμηση

Εάν κεφάλαιο (οποιασδήποτε μορφής) και εργασία (οποιουδήποτε είδους) δεν καταφέρουν, για οποιοδήποτε λόγο, να βρεθούν στο σωστό μέρος τη σωστή στιγμή, πιθανότατα θα υποστούν υποτίμηση. Αμέτρητες κερδοσκοπικές κινήσεις καθιστούν το σωστό και ακριβή χωρο-χρονικό συντονισμό μάλλον τυχαίο, εκτός αν το πιστωτικό σύστημα ή το κράτος ασκήσουν κάποιου τύπου συνειδητό σχεδιασμό. Υπό κανονικές συνθήκες, κάποιοι θα δουν το κεφάλαιο ή την εργασία τους να υποτιμάται τη στιγμή που άλλοι θα αποκομίζουν σημαντικά κέρδη ή θα καταλαμβάνουν υψηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας. Οι αμέτρητες, ιδιαίτερες και χωρικά συγκεκριμένες, υποτιμήσεις δεν παράγουν αναγκαστικά κάποιο ευρύτερο πρότυπο. Αποτελούν απλώς κομμάτι του φυσιολογικού ανθρώπινου κόστους, της αναμενόμενης κοινωνικής φθοράς της συσσώρευσης μέσω του ανταγωνισμού.

Αυτή η εννοιολόγηση έχει διττή σημασία. Πρώτον, η υποτίμηση καθορίζεται κοινωνικά. Δεν αντανακλά το γεγονός ότι μια δεδομένη εργασιακή διαδικασία δε μπορεί καθόλου να λειτουργήσει σ' ένα δεδομένο τόπο, αλλά ότι αδυνατεί να αποδώσει τουλάχιστον το μέσο ποσοστό κέρδους. Οι υποτιμήσεις πάντοτε συγχωνεύουν το συγκεκριμένο και μεμονωμένο (υλική εργασία) με το οικουμενικό και κοινωνικό (αφηρημένη εργασία). Και η υποτίμηση ορίζεται πάντα για συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Δεύτερον, πιο γενικές μορφές κρίσης βασίζονται σε και αναδύονται από αυτό το συνονθύ-

λευμα τοπικών, συγκεκριμένων και μεμονωμένων συμβάντων. Με τον ίδιο τρόπο που ο Μαρξ άνοιξε την ταυτότητα που προϋπέθετε ο Νόμος του Say¹² σε τόσο πολλές δυνατότητες κρίσης (λαμβάνοντας υπόψη το διαχωρισμό πωλήσεων και αγορών στο χώρο και το χρόνο), έτσι και αναρίθμητες, ιδιαίτερες και χωρικά-συγκεκριμένες υποτιμήσεις δημιουργούν ανοίγματα εντός των οποίων μπορεί να αναπτυχθούν πιο γενικές δυνατότητες για σχηματισμό κρίσεων. Μένει λοιπόν να δείξουμε πώς αυτές οι κακοφορμισμένες εκδορές μετατρέπονται σε ανοιχτές πληγές από κάποιες, αποκλειστικά καπιταλιστικές, κοινωνικές διαδικασίες.

Οι επαναστάσεις στην αξία πυροδοτούνται από την αναζήτηση για απόσπαση σχετικής υπεραξίας μέσω τεχνολογικών αλλαγών ή χωρικών μετακινήσεων. Το αποτέλεσμα είναι η υποτίμηση των κεφαλαίων που χρησιμοποιούνται κάτω από λιγότερο προηγμένες τεχνολογίες ή σε λιγότερο πλεονεκτικούς τόπους. Η διαδικασία αυτή είναι περίπλοκη διότι η παρόρμηση να επιταχυνθεί ο χρόνος κύκλου εργασιών μέσω βελτιώσεων στις μεταφορές και τις τηλεπικοινωνίες μεταβάλλει τις σχετικές αποστάσεις κι έτσι μετατρέπει τους πλεονεκτικούς τόπους σε μειονεκτικούς και αντιστρόφως. Η μετακίνηση μεμονωμένων εργαζομένων σε αναζήτηση υψηλότερου βιοτικού επιπέδου και καλύτερων εργασιακών συνθηκών περιπλέκει τα πράγματα ακόμα περισσότερο – το πλεονέκτημα της πρόσβασης του κεφαλαίου σε φτηνές δεξαμενές πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού σε κάποιες περιοχές μπορεί να εξανεμιστεί από την εργασιακή μετανάστευση. Το συνολικό αποτέλεσμα είναι ότι οι χωρικά-συγκεκριμένες υποτιμήσεις δεν είναι απλώς μια ασυνάρτητη, τυχαία υπόθεση. Ο χωρικός ανταγωνισμός οδηγεί στο κλείσιμο ενός εργοστασίου εδώ ή στην κατάργηση μιας σιδηροδρομικής σύνδεσης πιο πέρα. Οι σχετικές απώλειες θέσεων εργασίας και η ελάττωση της τοπικής ενεργούς ζήτησης για καταναλωτικά αγαθά ή πάγιο κεφάλαιο πυροδοτούν προσαρμογές εντός της χωρικής οικονομίας που επιφέρουν κι άλλες υποτιμήσεις. Οι υποτιμήσεις συστηματοποιούνται σε μια ορισμένη χωρική διάταξη μέσω της εξορθολογιστικής δύναμης της ταξικής σύγκρουσης και του ανταγωνισμού επί των απόλυτων και σχετικών μορφών υπεραξίας. Ωστόσο, η συνεχής αναδόμηση των χωρικών διατάξεων μέσω επαναστάσεων στην αξία πρέπει να θεωρείται ως φυσιολογικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής ανάπτυξης.¹³

Ο σχηματισμός περιφερειακών κρίσεων

Η υπερσυσσώρευση απορρέει από αντιφάσεις μεταξύ των παραγωγικών δυνάμεων και των κοινωνικών σχέσεων μέσα στη διαδικασία κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Αυτές οι αντιφάσεις διασπούν την επιθυμητή ενότητα μεταξύ της παραγωγής και της πραγματοποίη-

12. «Νόμος» που διατύπωσε ο Γάλλος κλασικός οικονομολόγος Jean-Baptiste Say (1767–1832), σύμφωνα με τον οποίο η συνολική ζήτηση σε μίαν οικονομία ταυτίζεται αναγκαστικά με τη συνολική της παραγωγή. (ΣΤΜ)

13. Η Massey (1981) εξερευνά σε βάθος αυτή την ιδέα, αναφορικά με τους βιομηχανικούς κλάδους των ηλεκτρονικών ειδών και των ηλεκτρικών κινητήρων στη Βρετανία.

ησης υπεραξίας. Η ενότητα μπορεί να αποκατασταθεί μόνο βίαια μέσω κρίσεων υποτίμησης. Εν τούτοις, η παραγωγή και η πραγματοποίηση πρέπει να επιτευχθούν μέσα σε ένα δεδομένο χρόνο κύκλου εργασιών και, όπως δείξαμε νωρίτερα, αυτό μεταφράζεται, υπό ορισμένες συνθήκες, σε παραγωγή και πραγματοποίηση υπεραξίας εντός των ορίων ενός δεδομένου χώρου. Το συγκεντρωτικό αποτέλεσμα είναι δύσκολο να περιγραφεί γιατί κάθε μεμονωμένο κεφάλαιο, που λειτουργεί σε ένα συγκεκριμένο τόπο, έχει τις δικές του ιδιαίτερες συνθήκες παραγωγής, ανταλλαγής (συμπεριλαμβανόμενης της μεταφοράς) και πραγματοποίησης.

Πιο απλά, αρχικά υποθέτουμε ότι όλη η παραγωγή και πραγματοποίηση αλληλοεξαρτώμενων κεφαλαίων συμβαίνει εντός μιας κλειστής περιφέρειας. Η συσσώρευση προχωρά σε αυτήν την περιφέρεια με ρυθμούς που εξαρτώνται από την τοπική επέκταση του προλεταριάτου, την κατάσταση της ταξικής πάλης, το βηματισμό της καινοτομίας, τη μεγέθυνση της συνολικής ενεργούς ζήτησης, κ.λπ. Αλλά, καθώς οι κεφαλαιοκράτες είναι πάντα κεφαλαιοκράτες, είναι βέβαιο ότι θα εμφανιστεί υπερσυσσώρευση. Η μαζική υποτίμηση παραμονεύει πάντα απειλητικά και η κοινωνία πολιτών μοιάζει καταδικασμένη στην κοινωνική δυστυχία και αναταραχή που συνοδεύουν την καταναγκαστική αποκατάσταση συνθηκών ευνοϊκών για τη συσσώρευση.

Φυσικά, αυτό ακριβώς το είδος της «εσωτερικής διαλεκτικής» αναγκάζει τις κοινωνίες να αναζητήσουν κάποιο είδος «χωρικής σταθεροποίησης/διόρθωσης». Η περιφέρεια μπορεί να συρρικνωθεί σε έκταση ή να απολάβει κάποια ανακούφιση είτε από την εξαγωγή χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, εμπορευμάτων ή παραγωγικών δυνατοτήτων είτε από την εισαγωγή φρέσκου εργατικού δυναμικού από άλλες περιφέρειες. Η τάση προς υπερσυσσώρευση εντός της περιφέρειας παραμένει ανεπηρέαστη, αλλά η υποτίμηση αποφεύγεται από διαδοχικούς και ακόμα πιο μεγαλεπίβολους «εξωτερικούς μετασχηματισμούς». Αυτή η διαδικασία μπορεί υποθετικά να συνεχιστεί μέχρι να εξαντληθούν όλες οι εξωτερικές δυνατότητες ή επειδή οι άλλες περιφέρειες αντιστέκονται στην αντιμετώπισή τους ως απλά βολικά παραρτήματα.

Όταν όμως μια περιφέρεια ανοίγει τα σύνορά της σε ροές κεφαλαίου και εργασίας, οι σχέσεις της αξίας μέσα σε αυτήν αρχίζουν να αντανakλούν την «ολότητα των διαφορετικών τρόπων εργασίας που κατακλύζουν την παγκόσμια αγορά». Εξάλλου, επαναστάσεις στην αξία μπορούν κάλλιστα να επιβληθούν στην περιφέρεια από το εξωτερικό της. Η ανταγωνιστική θέση της περιφέρειας ως όλου μπορεί να υπονομευθεί από το γεγονός ότι άλλες περιφέρειες έχουν ήδη περάσει τη δοκιμασία και την τραγωδία της εσωτερικής

αναδιάρθρωσης των παραγωγικών τους δομών, των κοινωνικών τους σχέσεων, των διανεμητικών τους μηχανισμών, κ.λπ. Οπότε η περιφέρεια που εξετάζουμε, αντί να επιλύσει τα προβλήματα υπερσυσσώρευσης μέσω της ενίσχυσης των εξωτερικών της σχέσεων, μπορεί να εξαναγκαστεί από τις εξωτερικές πιέσεις σε ακόμα πιο βίαιη υποτίμηση. Ο δια-περιφερειακός ανταγωνισμός έρχεται στην ημερήσια διάταξη, και η σχετική ισχύς των διαφορετικών χωρικά βασισμένων συμμαχιών γίνεται σημαντικός παράγοντας σε αυτόν.

Τα πράγματα τώρα περιπλέκονται ακόμα περισσότερο. Η διάκριση μεταξύ «εσωτερικών» και «εξωτερικών μετασχηματισμών» γίνεται ακόμα δυσκολότερη. Τα περιφερειακά «σύνορα», αν υποθέσουμε ότι τέτοια υπάρχουν, είναι εξαιρετικά πορώδη στις κινήσεις τόσο του κεφαλαίου όσο και της εργασίας· οι τοπικές συμμαχίες είναι διαβόητα ευάλωτες σε κάποια ζητήματα· και οι ιεραρχικές μορφές οργάνωσης, που λειτουργούν σε διάφορες κλίμακες, προσφέρουν διαφορετικές δυνατότητες συντονισμού. Ο βαθμός στον οποίο τα προβλήματα της υπερσυσσώρευσης σε έναν τόπο μπορούν να μετριαστούν από την επιδείνωση της υποτίμησης σ' έναν άλλον εξαρτάται από τη διασταύρωση ποικίλων και αντικρουόμενων δυνάμεων κάθε είδους.

Η κατάληξη είναι κάποιες περιφέρειες να ανθούν την ώρα που άλλες παρακμάζουν. Κι όμως, αυτό δεν προμηνύει αναγκαστικά κάποια παγκόσμια καπιταλιστική κρίση. Οι διαφορετικοί περιφερειακοί ρυθμοί συσσώρευσης δεν συντονίζονται μεταξύ τους παρά πολύ χαλαρά, διότι ο συντονισμός αυτός εξαρτάται από τις πολύμορφες και συχνά αντικρουόμενες κινητικότητες των διαφορετικών μορφών κεφαλαίου και εργασίας.¹⁴ Έπειτα, οι χρονικότητες των ανοδικών και καθοδικών φάσεων του κύκλου συσσώρευσης μπορούν να ποικίλουν από τη μία περιφέρεια στην άλλη, και αυτό επίσης δημιουργεί ενδιαφέρουσες αλληλεπιδράσεις. Η ενότητα της διαδικασίας συσσώρευσης, η οποία προϋποτίθετο σε παλιότερες εκδοχές της θεωρίας κρίσεων, κατακερματίζεται τώρα σε διαφορετικούς ρυθμούς ανά περιφέρεια, οι οποίοι μπορούν το ίδιο εύκολα, είτε να αλληλοακυρωθούν, είτε να κλιμακωθούν σε ένα παγκόσμιο κραχ. Υπάρχει πάντως η ρεαλιστική πιθανότητα ο παγκόσμιος ρυθμός συσσώρευσης να μπορεί να διατηρηθεί μέσω εξισορροπούμενων ταλαντώσεων στα συστατικά του μέρη. Η γεωγραφία της άνισης ανάπτυξης βοηθά στη μετατροπή των κρισιακών τάσεων του καπιταλισμού σε εξισορροπούμενα περιφερειακά σχήματα ραγδαίας συσσώρευσης και υποτίμησης.

Εναλλασσόμενες κρίσεις

Η ομαλή ανταλλαγή πλεονασμάτων κεφαλαίου και εργασίας από

τη μια περιφέρεια στην άλλη, που θα δημιουργούσε ένα μοτίβο συνολικά εξισορροπούμενων ταλαντώσεων, αντιμετωπίζει ισχυρά εμπόδια. Μπορεί να κλείσουν τα σύνορα, μπορεί οι προ-καπιταλιστικές κοινωνίες να αντισταθούν στην πρωταρχική συσσώρευση, μπορεί να αναδυθούν επαναστατικά κινήματα, κ.ο.κ. Αλλά εμπόδια ανορθώνει και η ίδια η αντιφατική λογική της κεφαλαιακής συσσώρευσης. Και αυτά θα εξετάσουμε πιο προσεκτικά τώρα.

Όσο πιο ανοιχτός είναι ο κόσμος στη γεωγραφική αναδιάρθρωση, τόσο πιο εύκολα επιλύονται, προσωρινά έστω, τα προβλήματα της υπερσυσσώρευσης. Η γεωγραφική επέκταση, όπως και η αύξηση του πληθυσμού, παρέχει μια ισχυρή βάση για συνεχή συσσώρευση. Οι κρίσεις ανάγονται σε μικρής σημασίας εναλλασσόμενες κρίσεις καθώς ροές κεφαλαίου και εργασίας εναλλάσσονται από τη μια περιφέρεια στην άλλη ή και αντιστρέφονται ακόμα, πυροδοτώντας περιφερειακές υποτιμήσεις (που κάποιες φορές είναι και έντονες) όπως και μείζονες προσαρμογές στις χωρικές δομές (όπως το σύστημα μεταφορών) που είναι σχεδιασμένες για να εξυπηρετούν τις χωρικές ροές.

Το πρόβλημα φυσικά είναι πως, όσο περισσότερο αναπτύσσεται ο καπιταλισμός, τόσο περισσότερο τείνει να υποκύπτει σε δυνάμεις υποστηρικτικές της γεωγραφικής αδράνειας. Εδώ συναντάμε μια εκδοχή εκείνης της αντίφασης που ο Μαρξ περιέγραψε ως κυριαρχία της νεκρής επί της ζωντανής εργασίας. Η κυκλοφορία του κεφαλαίου φυλακίζεται σταδιακά σε ακίνητες υλικές και κοινωνικές υποδομές φτιαγμένες για να υποστηρίζουν ορισμένους τύπους παραγωγής, εργασιακής διαδικασίας, διανεμητικών μηχανισμών, καταναλωτικών προτύπων, κ.λπ. Οι αυξανόμενες ποσότητες πάγιου κεφαλαίου και οι μεγαλύτεροι χρόνοι κύκλου εργασιών στην παραγωγή θέτουν φραγμούς στην ανεμπόδιστη κινητικότητα. Με λίγα λόγια, η μεγέθυνση των παραγωγικών δυνάμεων δρα ως εμπόδιο στην ταχεία γεωγραφική αναδιάρθρωση με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που, με την αδρανή μάζα των παλιότερων επενδύσεων, δυσχεραίνει τη δυναμική της μελλοντικής συσσώρευσης. Συνδέεται επίσης με την ανάδυση ολοένα και ισχυρότερων και πιο ακλόνητων χωρικών συμμαχιών που πιέζουν για την προστασία ή και τη μεγέθυνση της αξίας του κεφαλαίου που έχει ήδη επενδυθεί στην περιφέρεια.

Όλες αυτές οι δυνάμεις συμπλέκονται, ενισχύουν την τάση προς τη γεωγραφική αδράνεια κι έτσι αποτρέπουν ραγδαίες αναδιάρθρωσεις στη χωρική οικονομία του καπιταλισμού. Ακόμα χειρότερα, υπό την πίεση της υποτίμησης, οι δυνάμεις της αδράνειας μπορεί να ενισχύσουν αντί να χαλαρώσουν την επιρροή τους και να επιδεινώσουν το πρόβλημα - μια τοπική συμμαχία μπορεί να δρα για να διατηρήσει ήδη κερτημένα προνόμια, για να συγκρατήσει

ήδη επενδυμένα κεφάλαια, για να κρατήσει έναν ήδη επιτυχημένο τοπικό συμβιβασμό και για να προστατευθεί η ίδια από τη θύελλα του χωρικού ανταγωνισμού μέσω ελέγχου των εισαγωγών και των εξαγωγών, περιορισμών στην κυκλοφορία συναλλάγματος, και αυστηροποίησης της μεταναστευτικής πολιτικής. Η παρεμπόδιση της ολοκλήρωσης των περιφερειακών υποτιμήσεων εμποδίζει και τη διαμόρφωση νέων χωρικών διατάξεων. Τότε, η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη του καπιταλισμού λαμβάνει μια μορφή εντελώς ασύμβατη με τη συνεχή συσσώρευση τόσο εντός της περιφέρειας όσο και σε παγκόσμια κλίμακα.

Όσο περισσότερο κατισχύουν οι δυνάμεις της γεωγραφικής αδράνειας, τόσο βαθύτερες γίνονται οι συνολικές καπιταλιστικές κρίσεις και τόσο πιο άγρια εκδηλώνονται οι εναλλασσόμενες κρίσεις προκειμένου να αποκαθίσταται η διαταραγμένη ισορροπία. Οι τοπικές συμμαχίες αναμορφώνονται εκ βάθρων (με την άνοδο του φασισμού να αποτελεί το πιο φριχτό παράδειγμα), τα τεχνολογικά μείγματα ξαφνικά αλλάζουν (προκαλώντας τεράστιες υποτιμήσεις στις παλιές εγκαταστάσεις), οι υλικές και κοινωνικές υποδομές ανασυσταίνονται ολοσχερώς (συντά μέσω κρίσης στις κρατικές δαπάνες) και η χωρική οικονομία της καπιταλιστικής παραγωγής, διανομής και κατανάλωσης μετασχηματίζεται ολοκληρωτικά. Το κόστος της υποτίμησης τόσο για τους κεφαλαιοκράτες ατομικά όσο και για τους μεμονωμένους εργαζόμενους γίνεται πολύ σοβαρό. Ο καπιταλισμός δρέπει τους άγριους καρπούς των ίδιων των εσωτερικών του αντιφάσεων.

Όσο άγριες όμως κι αν μπορούν να γίνουν τέτοιες εναλλασσόμενες κρίσεις, η ολική αναδιάρθρωση της χωρικής οικονομίας του καπιταλισμού σε παγκόσμια κλίμακα έχει ακόμα τη δυνατότητα να αποκαταστήσει την ισορροπία μέσω μιας αναδιοργάνωσης των περιφερειακών μερών. Οι αντιφάσεις του καπιταλισμού συγκρατούνται ακόμα εντός των παγκόσμιων δομών της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης.

Κατασκευάζοντας νέους μηχανισμούς για το συντονισμό της χωρικής ενσωμάτωσης και της γεωγραφικής άνισης ανάπτυξης

Δεν είναι όλες οι μορφές της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης και της χωρικής επέκτασης το ίδιο βοηθητικές στην αντιμετώπιση των προβλημάτων υπερσυσσώρευσης. Αντίθετα, οι χωρικές διατάξεις είναι το ίδιο πιθανό να συνεισφέρουν στο πρόβλημα όσο και στην επίλυσή του. Αυτό μας στρέφει στους συντονιστικούς μηχανισμούς που διαμορφώνουν τις χωρικές διατάξεις και τις κεφαλαιακές ροές. Δείξαμε στο κεφάλαιο 12, για παράδειγμα, πως η γεωγραφική κινη-

15.

Αναφέρεται στο κεφάλαιο του *LimitstoCapital* με τίτλο «Πάγιο κεφάλαιο», σελ. 204, όπου εξετάζονται οι μορφές του παγίου κεφαλαίου, η σχέση του με το κυκλοφορούν κεφάλαιο και οι διαφορετικοί ρόλοι του στη διαδικασία συσσώρευσης και τον σχηματισμό και την επίλυση κρίσεων. (ΣΤΜ)

τικότητα του χρήματος, των εμπορευμάτων, του παραγωγικού κεφαλαίου και του εργατικού δυναμικού εξαρτάται από τη δημιουργία πάγιων και ακίνητων υλικών και κοινωνικών υποδομών. Πώς μπορούν να αλλάξουν οι τελευταίες για να εξυπηρετήσουν τους αυξανόμενους όγκους του εν κινήσει κεφαλαίου;

Μπορεί κανείς να κατασκευάσει νέα συστήματα μεταφορών και τηλεπικοινωνιών, όπως είδαμε στο κεφάλαιο 8,¹⁵ χρησιμοποιώντας υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο, έστω και με το κόστος κάποιας υποτίμησης του κεφαλαίου που έχει επενδυθεί στο παρελθόν. Οι νέες επενδύσεις κινδυνεύουν να υποτιμηθούν μόνο εάν οι προσδοκώμενες επεκτάσεις δεν υλοποιηθούν στην αναμενόμενη χωρική διάταξη, ή εάν κι άλλες ανταγωνιστικές επενδύσεις στοιβαχθούν πολύ γρήγορα η μία πάνω στην άλλη. Τέτοιες σκέψεις περιορίζουν το ρυθμό μετασχηματισμού των μεταφορικών και τηλεπικοινωνιακών συστημάτων. Τα τελευταία δε μπορούν αναγκαστικά να επεκταθούν αρκετά γρήγορα για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των συνεχώς επιταχυνόμενων κινήσεων των εμπορευμάτων προς νέες περιφέρειες. Οι πάγιες χωρικές δομές που απαιτούνται για την υπέρβαση του χώρου μετατρέπονται οι ίδιες σε χωρικά εμπόδια που πρέπει να ξεπεραστούν.

Το ίδιο ισχύει και για εκείνους τους κοινωνικούς και οργανωτικούς μηχανισμούς υποδομής οι οποίοι, όπως είδαμε νωρίτερα, τείνουν να διαμορφώνουν μια ένθετη ιεραρχική δομή που χαρακτηρίζεται από κάθε είδους άτακτες επικαλύψεις και ασυνέχειες, αλλά επίσης μπορούν να συνδέσουν τις τοπικές και ιδιαίτερες διαστάσεις της καπιταλιστικής εργασίας με τις αντίστοιχες παγκόσμιες και οικουμενικές. Πράγματι, μεγάλο μέρος της φαινομενικής αταξίας των μηχανισμών αυτών αντανακλά το γεγονός ότι βρίσκονται συνεχώς υπό αναδιαμόρφωση. Η δραματική αύξηση στον όγκο του εμπορίου και των κεφαλαιακών ροών σε παγκόσμια κλίμακα ασκεί αφόρητη πίεση στο διεθνές νομισματικό και χρηματοπιστωτικό σύστημα, για παράδειγμα. Εντός της ιεραρχίας του έχουν δημιουργηθεί εξ ολοκλήρου νέα επίπεδα (κεντρικές τράπεζες και διεθνείς νομισματικοί θεσμοί) και μεταξύ των επιπέδων έχουν αναδυθεί νέες εξουσιαστικές σχέσεις. Οι πολυεθνικές εταιρείες, αντίστοιχα, αγωνίζονται για νέες οργανωτικές μορφές προκειμένου να τα βγάλουν πέρα με συνεχώς μεταβαλλόμενες συνθήκες. Τα πολιτικά και διοικητικά συστήματα λειτουργούν επίσης υπό τη πίεση της διαρκούς προσαρμογής.

Ωστόσο, τέτοιες ιεραρχικές δομές δε μπορούν να ανταποκρίνονται στις ανάγκες του καπιταλισμού ακαριαία. Καταρχάς, κάθε θεσμικό σύνολο προσαρμόζεται ανάλογα με τα μεμονωμένα συμφέροντα αυτών που τον διοικούν όπως και ανταποκρινόμενο στις εξωτερικές πιέσεις. Οι πολυεθνικές εταιρείες δρουν για να εξασφαλίσουν

πρόσβαση σε πρώτες ύλες, αγορές και εργατικό δυναμικό, επιδιώκουν να καλύψουν το χώρο αποκλείοντας τους ανταγωνιστές, και ενδιαφέρονται τόσο για την εξασφάλιση μονοπωλίων όσο και για τον συντονισμό των τοπικών με τις παγκόσμιες απαιτήσεις. Όταν διασφαλίσουν μια θέση από την οποία μπορούν να διαχειριστούν τη σπάνη, τότε μπορούν να οργανώσουν το διεθνές εμπόριο ή ακόμα και πρότυπα άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης σύμφωνα με το στενό τους συμφέρον. Είναι πολύ πιθανό να χρησιμοποιήσουν την ισχύ τους για να κλέψουν, να ιδιοποιηθούν και να αποσπάσουν όση περισσότερη υπεραξία μπορούν από τους άλλους. Το ίδιο ισχύει για τους τραπεζίτες (σε όποιο επίπεδο ιεραρχίας κι αν βρίσκονται), τους πολιτικούς, τους ανώτερους λειτουργούς, κ.ο.κ. Η ιδιοποίηση αυτού του τύπου διαταράσσει τους αναγκαίους συντονισμούς και μπορεί να επιβάλει τη δημιουργία όλο και νεώτερων στρωμάτων στην ιεραρχία με σκοπό να πειθαρχήσουν τα υπόλοιπα.

Ακόμα και όταν δεν υποκύπτουν στη διαφθορά, τα υψηλόβαθμα στελέχη αυτών των ιεραρχικών συστημάτων διαθέτουν συχνά αρκετή ισχύ για να επηρεάζουν τόσο το ρυθμό όσο και την κατεύθυνση της γεωγραφικής επέκτασης. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα στις μεγάλες επιχειρήσεις, τους μείζονες χρηματοπιστωτικούς θεσμούς και το κράτος, το οποίο έχει και την ονομαστική εξουσία να ελέγχει τις ροές κεφαλαίου και εργατικού δυναμικού σύμφωνα με τα συμφέροντα της εδαφικής συμμαχίας που κυβερνά. Ο ανταγωνισμός μεταξύ κρατών (ή άλλων οντοτήτων) και οι μάχες εξουσίας ανάμεσα στα διάφορα ιεραρχικά επίπεδα αφήνουν τα σημάδια τους στα πρότυπα της άνισης ανάπτυξης. Επιπλέον, οι ιεραρχικές δομές δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους: για παράδειγμα, η ανάδυση των πολυεθνικών εταιρειών εξαρτιόταν από τη θεσμοθέτηση νέων διεθνών νομισματικών μηχανισμών και νέων μορφών κρατικής παρέμβασης. Οι αλληλοεξαρτήσεις αυτές σημαίνουν ότι οι μάχες εξουσίας για το ποιος θα ασκεί ποια συντονιστική λειτουργία είναι ενδημικές. Και συχνά εκτυλίσσονται χωρίς την παραμικρή πρόνοια για τις συνολικές ανάγκες του καπιταλισμού ως σύστημα.

Αλλά ακόμα και αν δεν υπήρχαν αυτές οι καταχρήσεις, η υποβόσκουσα ένταση μεταξύ ακινησίας και κινητικότητας - η οποία εξάλλου ήταν η γενεσιουργός αιτία των ιεραρχικών μηχανισμών - θα παρέμενε ανεπίλυτη. Η σταθερότητα των συντονιστικών μηχανισμών είναι, εν τέλει, ένα ζωτικό χαρακτηριστικό τους στην αντιμετώπιση της αέναης και ασυνάρτητης δυναμικής του καπιταλισμού. Είναι βέβαιο πως η ένταση μεταξύ των δύο σε κάποιο σημείο θα οδηγήσει σε ρήξη.

Σε τέτοιες στιγμές, ακολουθεί μια κρίση των συντονιστικών μηχανισμών. Οι ένθετες ιεραρχικές δομές πρέπει να αναδιοργανωθούν, να

εξορθολογιστούν και να μεταρρυθμιστούν. Πρέπει να αναδυθούν νέα νομισματικά συστήματα, νέες πολιτικές δομές, νέες οργανωτικές μορφές για το κεφάλαιο. Οι ωδίνες του τοκετού είναι συχνά αφόρητες. Αλλά μόνο έτσι μπορούν μεγάλοι, σπάταλοι και υδροκέφαλοι θεσμικοί μηχανισμοί να επανέλθουν σε στενότερη σχέση με τις υποβόσκουσες απαιτήσεις της συσσώρευσης. Αν οι μεταρρυθμίσεις πετύχουν, τότε οι συντονισμοί που θα απορροφήσουν την υπερσυσσώρευση μέσω της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης μοιάζουν τουλάχιστον πιθανοί. Αν πάλι αποτύχουν, τότε η άνιση ανάπτυξη που θα προκύψει επιδεινώνει αντί να επιλύει τις δυσκολίες. Επακολουθεί παγκόσμια κρίση, και τότε η μόνη λύση είναι μια ολοκληρωτική αναδιάρθρωση των σχέσεων εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, περιλαμβανομένων των ιεραρχικών συντονιστικών μηχανισμών.

Βιβλιογραφία

Amin, S. (1980) *Class and Nation, Historically and in the Current Crisis*, N.Y.

Aydalot, P. (1976), *Dynamique Spatiale et développement inégal*, Paris.

Carney, J., Hudson, R., Lewis, J. (eds) (1979) *Regions in Crisis*, London.

Davis, H. (1978) *Towards a Marxist Theory of Nationalism*, N.Y.

Dear, M., Scott, A. (eds) *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London.

Dulong, R. (1978) *Les regions, L'Etat et la société local*, Paris.

Massey, D. (1981) « The U.K. electrical engineering and electronics industries: the implications of the crisis for the restructuring of capital and locational change”, in: M. Dear, A. Scott (eds) *Urbanization and Urban Planning in Capitalist Society*, London, pp. 199-230.

Nairn, T. (1977) *The Break-up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism*, London.

Palloix, C. (1973) *Les firmes multinationals et le procédés d'internationalisation*, Paris.

Radice, H. (ed) (1975) *International Firms and Modern Imperialism*, Middlesex.

Η γεωγραφική μεταφορά της αξίας:

Σημειώσεις για τη
χωρικότητα
του καπιταλισμού

Κωστής Χατζημιχάλης

Ομότιμος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας,
Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Μετάφραση: Δημήτρης Ιωάννου

(Μετάφραση του: “*The Geographical Transfer of Value: notes on the spatiality of capitalism*”, *Environment and Planning D: Society and Space*, 1984, 2: 329-345)

Εισαγωγή

Η γεωγραφική ανισότητα της καπιταλιστικής ανάπτυξης έχει πολλές αιτίες. Σε αυτή την πολλαπλότητα, και στη δυσκολία μας να διακρίνουμε τις διαφορετικές δυνάμεις που δρουν σε ένα πεδίο ταυτόχρονα, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό η σύγχυση που επικρατεί γύρω από το ζήτημα της άνισης χωρικής ανάπτυξης.

Σε αυτό το άρθρο, στο οποίο παραθέτω κάποιες από τις ιδέες που περιλαμβάνονται στο βιβλίο μου (Hadjimichalis, 1987) σκοπεύω να θέσω υπό αμφισβήτηση την τρέχουσα αντίληψη για τη σχέση ανάμεσα στη μαρξική θεωρία της αξίας, την ανάπτυξη και τον χώρο. Πιο συγκεκριμένα, θα προσπαθήσω να ξεπεράσω τις επιφανειακές εκφάνσεις των γεωγραφικών φαινομένων και να διερευνήσω τους μηχανισμούς και τις τάσεις που κρύβονται πίσω τους. Θα μπορούσα να ξεκινήσω την ανάλυση με ζητήματα όπως η κινητικότητα του κεφαλαίου, οι χωρικές συγκεντρώσεις, ο χωρικός καταμερισμός της εργασίας, η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων κ.λπ.· αυτή όμως είναι μια προσέγγιση που, παρά την αναγκαιότητά της, είναι μάλλον γνωστή. Αντί λοιπόν να κάνω κάτι τέτοιο, θα προσπαθήσω να χρησιμοποιήσω την εργασιακή θεωρία της αξίας με γεωγραφικούς όρους, σε ένα πλαίσιο που μέχρι πρόσφατα κυριαρχούνταν από αχωρικές κατηγορίες και αναλύσεις. Με αυτόν τον τρόπο, θα προτείνω ένα εναλλακτικό πλαίσιο για πιθανή μελλοντική έρευνα στο πεδίο, βασισμένο στην έννοια της *γεωγραφικής μεταφοράς της αξίας* (ΓΜΑ).

Αν εξεταστούν χωριστά, οι ιδέες που παρουσιάζονται εδώ δεν είναι εξ ολοκλήρου πρωτότυπες. Πράγματι, η εργασία μου είναι επηρεασμένη από θεωρητικούς όπως ο Γκράμσι, ο Λεφέβρ, ο Χάρβεϊ, ο Αργύρης Εμμανουήλ, ο Shaikh, ο Λιπιέτς (Lipietz), ο Soja, ο de Janvry, ο Cooke κ.ά, κι ας μη συμφωνώ πάντα μαζί τους. Το άρθρο αυτό θα μπορούσε να περιγραφεί ως μια προσπάθεια να καταστεί έκδηλη η επιρροή συνθηκών που «συνδέονται με το χώρο» και είναι «τοπικά συγκεκριμένες», στην παραγωγή, την κυκλοφορία και την πραγματοποίηση υπεραξίας. Κατανώ ότι η ΓΜΑ είναι ή μπορεί να γίνει ένα ζήτημα πολύ αμφιλεγόμενο. Η συγγενείά της με τη μαρξική θεωρία της αξίας και τις θεωρίες «μεταφοράς πλεονασμάτων» (και ειδικά της άνισης ανταλλαγής), όπως και η διαλεκτική της εστίαση στις κοινωνικο-χωρικές διαδικασίες, την καθιστούν δυνάμει ευάλωτη στην κριτική των νεο-ρικαρδιανών, των δογματικών μαρξιστών, των επικριτών της άνισης ανταλλαγής, και όσων επιμένουν να προσεγγίζουν το χώρο ως ένα απλό και παθητικό δοχείο για τις παραγωγικές δυνάμεις. Θα προσπαθήσω να υπερασπίσω τη θέση μου, εστιάζοντας καταρχάς στη συνάρθρωση και διαλεκτική σχέση της παραγωγ-

γής και της κυκλοφορίας, και κατόπιν δείχνοντας το σημαντικό ρόλο που παίζουν σε αυτή τη συνάρθρωση η ταξική πάλη και οι ρυθμίσεις του κράτους και άλλων διεθνικών οργανισμών.

Θεωρίες αυτόνομης ανάπτυξης σε σύγκριση με τις θεωρίες μεταφοράς πλεονασμάτων

Κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του 1960 και του 1970, η μαρξιστική έρευνα των γεωγραφικών ανισοτήτων της καπιταλιστικής ανάπτυξης πέτυχε να καθιερωθεί ως ένα εναλλακτικό αναλυτικό πλαίσιο έναντι των νεοκλασικών και φιλελεύθερων θεωριών. Οικοδομημένη αρχικά πάνω σε γενικούς νόμους και αφηρημένες διατυπώσεις, καθώς και προσεγγίσεις «δάνειες» από τις θεωρίες της διεθνούς ανάπτυξης και της κεφαλαιακής συσσώρευσης, η γεωγραφική ανάλυση που χρησιμοποιεί μαρξιστικά εργαλεία και μεθόδους ήταν και παραμένει πολύ ετερογενής (Harvey, 1975·Massey, 1978·Soja, 1983). Παρότι όλοι σχεδόν οι μαρξιστές στρέφονται στις ίδιες διαδικασίες για να εξηγήσουν την άνιση ανάπτυξη ανάμεσα σε επιχειρήσεις, τομείς και περιφέρειες, διαφωνούν έντονα μεταξύ τους ως προς τους τρόπους που λειτουργεί αυτή η ανάπτυξη και ως προς τη φύση της επίδρασής της σε διαφορετικούς τόπους. Αναλαμβάνοντας τον κίνδυνο της υπεραπλούστευσης, θα ξεχωρίσω δύο κύριες γραμμές σκέψης μέσα σε αυτή την ετερογενή διανοητική παράδοση.

Η πρώτη, βασιζόμενη στη διαδικασία της καπιταλιστικής παραγωγής, δίνει έμφαση στην αυτοεπέκταση του κεφαλαίου και διατυπώνει τη *θεωρία της αυτόνομης ή ημιαυτόνομης ανάπτυξης*. Σύμφωνα με αυτήν, οι διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές (όπως κι αν ορίζονται αυτές) αναπτύσσονται ή παρακαμάζουν ανάλογα με τις απτές διαφορές των παραγωγικών διαδικασιών που ακολουθούν και των τύπων προϊόντων που παράγουν οι εγκατεστημένες σ' αυτές επιχειρήσεις, κι επίσης ανάλογα με τις διαφορετικές συνθήκες αξίας χρήσης που δημιουργούνται στα μέρη αυτά για το κεφάλαιο και την εργασία (Harvey, 1975· Walker, 1978). Η ανάπτυξη λοιπόν εξαρτάται από τη συγκέντρωση των απαραίτητων συνθηκών για κερδοφόρα συσσώρευση (κυρίως μέσω των εξαγωγών), ενώ η τομεακή σύνθεση και δυναμική είναι μείζονες αιτιώδεις παράγοντες κατά τη διαμόρφωση των περιφερειακών διαφορών (Markusen, 1983). Αυτή η γραμμή σκέψης έχει τις απαρχές της στον Λένιν και τον Μπουχάριν, οι οποίοι επικέντρωσαν τις αναλύσεις τους για την άνιση ανάπτυξη στις αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν την κεφαλαιακή συσσώρευση στο εσωτερικό ορισμένων περιοχών (Lenin, 1973· Bukharin, 1973). Σύμφωνα με τις απόψεις τους, κάποιοι καπιταλιστικοί τομείς είναι πιθανό να αναπτυχθούν σχετικώς αυτόνομα από τους άλλους: το

φαινόμενο αυτό προσφέρει στο κεφάλαιο τοπικές επενδυτικές ευκαιρίες, αλλά επίσης οδηγεί στη συσσώρευση τεράστιων κεφαλαίων που οδηγούν στην πτώση του ποσοστού κέρδους. Όπως παρατηρούσε ο Λένιν (Lenin1973:73-74),

«...το πλεονάζον κεφάλαιο αναζητά τις 'δικές σας περιοχές' που βρίσκονται εκτός της καπιταλιστικής σφαίρας: σ' αυτές, τα κέρδη είναι συνήθως υψηλά, γιατί το κεφάλαιο σπανίζει, η τιμή της γης είναι σχετικά χαμηλή, οι μισθοί είναι χαμηλοί, οι πρώτες ύλες φθηνές».

Αυτός ο συνδυασμός διαφορετικών ποσοστών κέρδους σε διαφορετικές περιοχές έχει αναλυθεί και από τον Χάρβει (Harvey, 1975), ο οποίος χρησιμοποιεί την μαρξική έννοια της «εκμηδένισης του χώρου από το χρόνο» προκειμένου να τονίσει το στόχο του κεφαλαίου να περιορίσει το χρόνο κυκλοφορίας του και να επιταχύνει την αυτοεπέκτασή του. Η Markusen (1983), στην προσπάθειά της να χρησιμοποιήσει το μοντέλο του κύκλου κερδοφορίας, υποστηρίζει πως τα υπερκέρδη που διασφαλίζουν κάποιες επιχειρήσεις οφείλονται στο χαμηλότερο κόστος παραγωγής (τον κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας) ή στο μειωμένο χρόνο που ξοδεύει ένα νοικοκυριό στην αναπαραγωγή της εργατικής του δύναμης. Σε αντίστοιχο πνεύμα, οι Lärple και van Hoogstraten (1980) υπονοούν πως οι «θεμελιώδεις αιτίες της ανισότητας» είναι η διαρκής επέκταση της παραγωγής υπεραξίας και η αύξηση της παραγωγικότητας, όταν αυτές προκύπτουν στην ίδια επιχείρηση και στο ίδιο μέρος. Παρομοίως, ο Βέμπερ (Webber,1982) υποστηρίζει πως το περιφερειακό ζήτημα αφορά τη χωρικά άνιση ανάπτυξη παραγωγικών τομέων, και πως η άνιση αυτή ανάπτυξη έχει ως άμεση αιτία τις οικονομίες συγκέντρωσης.

Μπορεί κανείς να διακρίνει τέσσερις σοβαρές αδυναμίες στην αυτόνομη προσέγγιση της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης. Πρώτον, παρότι εστιάζει στις διαδικασίες συσσώρευσης, παραβλέπει τη σημασία της κυκλοφορίας και της ανταλλαγής. Γι' αυτήν, η κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης είναι η παραγωγή και όλα τα άλλα είναι δευτερεύουσας σημασίας. Δεύτερον, και καθόλου περιέργως, η περιφερειακή ανάπτυξη συλλαμβάνεται ως αποτέλεσμα της αυτόνομης μεγέθυνσης των τοπικών παραγωγικών δυνάμεων και μόνο, κι έτσι οι σχέσεις μεταξύ τομέων και επιχειρήσεων σε διαφορετικές γεωγραφικές μονάδες του υπόλοιπου κόσμου δε λαμβάνονται υπόψη. Τρίτον, επειδή το κύριο ενδιαφέρον της ανάλυσης μένει στη λογική της παραγωγής και της συσσώρευσης, αφήνει ελάχιστο περιθώριο στην εξέταση του ρόλου της ταξικής κινητοποίησης, της πολιτικής δράσης και του κράτους. Και τέταρτον, υπάρχει μια τάση να αντιμετωπίζονται όλα τα συμβάντα στο χώρο και το χρόνο ως εάν να διευθύνονταν εκ μέρους του κεφαλαίου, η οποία καταλήγει είτε σε

κυκλική επιχειρηματολογία είτε σε οικονομικό αναγωγισμό.

Η δεύτερη προσέγγιση δίνει μεγάλη έμφαση στη σφαίρα της κεφαλαιακής κυκλοφορίας και ανταλλαγής, παραβλέποντας (σε κάποιες περιπτώσεις) τις παραγωγικές σχέσεις. Μέσω της κυκλοφορίας και της ανταλλαγής, η υπεραξία που παράγουν οι εργαζόμενοι σε κάποιες περιοχές (την «περιφέρεια») αποσπάται και μεταφέρεται (μέσω ενός πλήθους μηχανισμών) προς όφελος της καπιταλιστικής ανάπτυξης σε άλλους τομείς και περιοχές (το «κέντρο»). Αυτή η προσέγγιση ονομάζεται *θεωρία της ανάπτυξης δια της μεταφοράς πλεονασμάτων* (Amin, 1978· Baran & Sweezy, 1970· Emmanuel, 1969· Liossatos, 1979· Lipietz, 1977). Σε αυτήν, η ανάπτυξη θεωρείται πως εξαρτάται από τη δύναμη (οικονομική και πολιτική) των κοινωνικών τάξεων του κέντρου, οι οποίες μπορούν να συσσωρεύουν πλούτο και ισχύ ενώ η περιφέρεια «αποστραγγίζεται» δια της μεταφοράς πλεονασμάτων. Ο Bauer (1924) ήταν ένθερμος υποστηρικτής της θέσης αυτής, υποστηρίζοντας (κατά των Λένιν και Μπουχάριν) ότι η υπεραξία απαλλοτριώνεται από τις λιγότερο ανεπτυγμένες περιοχές όταν αυτές συγκεντρώνουν «λιγότερο κεφάλαιο» από τις ανεπτυγμένες. Τέσσερα χρόνια αργότερα, το 1928, ο Kuusinen, στο 6ο Παγκόσμιο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεύθυνσης, υπεράσπισε τη θεωρία ότι η καπιταλιστική διεύθυνση στην περιφέρεια του παγκόσμιου συστήματος, υπό την αιγίδα του ιμπεριαλισμού, δεν ήταν μόνο μια πηγή απόσπασης υπεραξίας προς όφελος του κέντρου, αλλά επίσης δημιουργούσε μια «στενωπό» για την εκβιομηχάνισή της οδηγώντας την σε στασιμότητα (Kuusinen *et al.*, 1973). Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτές οι ιδέες απέκτησαν ευρύτερη θεωρητική νομιμοποίηση, τόσο μέσω του έργου των Baran & Sweezy (1970), όσο και μέσω των σχολών «ανάπτυξης της υπανάπτυξης», «εξάρτησης» και «κέντρου-περιφέρειας» (Carney *et al.*, 1975· dos Santos, 1970· Frank, 1969). Ωστόσο, η έννοια της μεταφοράς πλεονασμάτων απέκτησε το μεγάλο θεωρητικό κύρος της μέσω του Έλληνα μαρξιστή οικονομολόγου Αργύρη Εμμανουήλ, του οποίου το βιβλίο για την «Άνιση Ανταλλαγή» (Emmanuel, 1969, ελλ. έκδ. Εμμανουήλ, 1980) πυροδότησε μια μεγάλη συζήτηση. Ο Εμμανουήλ ξεχωρίζει τρεις μορφές άνισης ανταλλαγής: πρώτον, άνιση ανταλλαγή με την «ευρεία έννοια», όταν οι μόνες υπαρκτές διαφορές αφορούν την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου· δεύτερον, άνιση ανταλλαγή με τη «στενή έννοια», όταν οι διαφορές αφορούν μόνο τους μισθούς· και τρίτον, άνιση ανταλλαγή με την «αυστηρή έννοια», όταν οι διαφορές αφορούν και την οργανική σύνθεση του κεφαλαίου και τους μισθούς. Ο Amin (1978), ο Εμμανουήλ (Emmanuel, 1969), και ο Μαντέλ (Mandel, 1975) αναγνωρίζουν πως, εντός ενός δεδομένου κοινωνικού σχηματισμού, η ανισότητα της ανταλλαγής θα μπορούσε θεωρητικά να αντισταθμιστεί από μηχανισμούς αναδιανομής. Παρ'

όλα αυτά, η πεποίθηση αυτή αποδείχθηκε μια μάλλον αισιόδοξη προσδοκία, γιατί σύμφωνα με τις έρευνες των Λιπιέτς (Lipietz, 1977), Λιοσσάτος (1979), Φερράο (1982), Περότα (1981), και Βαγιέκ (1983), όσο λαμβάνει χώρα εξωστρεφής παρά εσωστρεφής συσσώρευση, ή όσο πληθαίνουν οι διαφορές μεταξύ κεφαλαιακής οργανικής σύνθεσης και εργασίας, τόσο αυξάνονται οι ενδοπεριφερειακές ανισότητες.

Το βασικό πρόβλημα με αυτήν τη δεύτερη γραμμή προσεγγίσεων της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης είναι η ανολοκλήρωτη εννοιολόγηση που επιχειρούν στους καθοριστικούς παράγοντες των διαδικασιών που έχουν να εξηγήσουν. Πρώτον, σε αντίθεση με τη θεωρία της αυτόνομης ανάπτυξης, δίνουν υπερβάλλουσα έμφαση στη σφαίρα της κυκλοφορίας και της ανταλλαγής. Δεύτερον, η πρόβλεψή τους για διαρκή «υπανάπτυξη ή στασιμότητα» στην περιφέρεια μέσω της μεταφοράς πλεονασμάτων αποδεικνύεται, από τη διεθνή και περιφερειακή εμπειρία, εντελώς λανθασμένη. Τρίτον, χρησιμοποιούν έναν ασαφή ορισμό της εκμετάλλευσης μέσω εξωτερικών παραγόντων και ανταλλαγών, αγνοώντας τις κοινωνικές σχέσεις και την ταξική πάλη στο τοπικό επίπεδο, κι αυτό στη βάση μιας κατεξοχήν τεχνολογικής εξήγησης των αιτίων της αυξημένης παραγωγικότητας και, κατά συνέπεια, των μισθολογικών αυξήσεων. Τέταρτον, προϋποθέτουν ότι η αγορά κεφαλαίων βρίσκεται σε ισορροπία (σε διεθνές και εθνικό επίπεδο), κάτι που συνεπάγεται ότι η κίνηση των κεφαλαίων (δηλαδή του πλέον κινητικού παράγοντα) έχουν ήδη οδηγήσει στην περιφερειακή εξίσωση του ποσοστού κέρδους. Και πέμπτον, κάποιοι από τους συγγραφείς, έχοντας υιοθετήσει μια λειτουργιστική διάκριση κέντρου-περιφέρειας, αποτυγχάνουν να αναγνωρίσουν τις δρώσες κοινωνικές τάξεις εντός των διαφορετικών περιοχών, καταλήγοντας να υποστηρίζουν εμμέσως ότι ο ένας τόπος εκμεταλλεύεται τον άλλο.

Συμπερασματικά, φαίνεται πως, αν και η βαθύτερη κατανόηση των διαδικασιών της κεφαλαιακής συσσώρευσης και κυκλοφορίας που κρύβονται πίσω από την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη έχουν οδηγήσει τη θεωρητικοποίηση της τελευταίας σε σημαντικά βήματα προόδου, αυτά υπονομεύονται από έναν δογματισμό που φαίνεται να αναδύεται και στις δύο κυρίαρχες γραμμές σκέψης. Στον αγώνα τους να είναι ταυτόχρονα σοβαροί και σχολαστικοί στην εφαρμογή των μαρξιστικών τους μεθόδων, πολλοί θεωρητικοί και των δύο πλευρών άρχισαν να ανεγείρουν όρια πέρα από τα οποία μια αριστερή ανάλυση δεν επιτρέπεται να προχωρήσει. Αυτή η διαδικασία έχει αναλογίες με αυτό που περιέγραφε ο Soja (1980:208) στην ανάλυσή του για την κοινωνικο-χωρική διαλεκτική:

«... αντί να διερευνάμε με ευαισθησία τη μείξη της αντιπαλότητας, της ενότητας και της αντίφασης που καθορίζει την κοινωνικο-χωρική διαλεκτική, στρέφουμε πολλές φο-

ρές την προσοχή μας στο κενό ερώτημα «σε τι *οφείλεται* τι» ή σε ατελεύτητες διαφωνίες περί πρωτοκαθεδρίας».

Αντί να εστιάζουμε σε μια θεμελιώδη γραμμική ιδέα για την κεφαιλαιακή συσσώρευση - είτε αυτή προκύπτει αυτόνομα είτε μέσω μεταφοράς πλεονασμάτων - η δική μου πρόταση εισηγείται μια τρίτη άποψη, η οποία δίνει προσοχή τόσο στις διαδικασίες παραγωγής, κυκλοφορίας και ανταλλαγής όσο και στο ρόλο των τοπικών κοινωνικών τάξεων και τους κράτους. Είναι γεγονός ότι οι θεωρίες που αντιμετωπίζουν την ανταλλαγή ως την κυρίαρχη πηγή εκμετάλλευσης και το βασικό παράγοντα περιφερειακής ανάπτυξης αποδείχθηκαν ανεπαρκείς. Απ' την άλλη όμως, έχει επίσης φανεί ότι η επικέντρωση στα προαπαιτούμενα της παραγωγής και στις επιταγές της συσσώρευσης, εις βάρος των ανταλλακτικών σχέσεων, τείνει να σχετίζεται στενά με έναν άγονο οικονομικό αναγωγισμό (Cooke, 1983).

Αυτό που πρέπει να δείξουμε λοιπόν είναι το εξής: πώς και με ποιους τρόπους η παραγωγή, η κυκλοφορία και η ανταλλαγή συνδέουν τη συσσώρευση με συγκεκριμένους τόπους, και αν μπορεί να διαπιστωθεί μια σχέση ανάμεσα στους τόπους αυτούς που να βασίζεται στην εργασιακή θεωρία της αξίας. Πριν όμως περάσω σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης, είναι αναγκαίο ένα μικρό σχόλιο πάνω στην εργασιακή θεωρία της αξίας και στην αντιφατική ενότητα παραγωγής και κυκλοφορίας.

Σύντομο σχόλιο για την εργασιακή θεωρία της αξίας και τη συνάρθρωση παραγωγής και κυκλοφορίας

Η συζήτηση για το αν η εργασιακή θεωρία της αξίας (ΕΘΑ) του Μαρξ είναι αναγκαία για την ανάλυση του καπιταλισμού, καθώς και για το αν είναι ασύμβατη με τις πραγματικές σχέσεις που αναπτύσσονται σε αυτόν, είναι αρκετά παλιά. Απέκτησε όμως μεγάλη δημοφιλία με τη δουλειά του Sraffa (1960), του Steedman (1977) και της νεο-ριкарδιανής σχολής. Η αντιπαράθεση γύρω από τη θεωρία της αξίας, αν και αρχικά περιοριζόταν σε ένα σχετικά στενό κύκλο οικονομολόγων, σταδιακά εξαπλώθηκε σε ευρύτερους κύκλους της Αριστεράς. Μια λεπτομερής επισκόπηση του συνεχιζόμενου αυτού διαλόγου είναι πέρα από τις προθέσεις αυτού του άρθρου. Θα τονίσω εν τούτοις κάποια σημεία του που σχετίζονται με την παρουσίαση της γεωγραφικής μεταφοράς της αξίας (ΓΜΑ).

Οι θεωρίες που υιοθετούν την οπτική του Sraffa υποστηρίζουν ότι το κέρδος μπορεί να ιδωθεί ως άμεση συνέπεια δύο μόνο παρα-

γόντων: των κοινωνικο-τεχνικών συνθηκών της παραγωγής και του πραγματικού μισθού των εργαζομένων. Οι άλλοι συντελεστές του κέρδους συμβάλλουν σε αυτό μέσω της επιρροής τους στους δύο αυτούς παράγοντες και μόνο. Το εν λόγω επιχείρημα βασίζεται σε μια μαθηματική ανάλυση των αναγκαιών όρων για τον τυπικό υπολογισμό του κέρδους από ένα σύνολο αρχικών συνθηκών και, σύμφωνα με τους νεο-ρικαρδιανούς, οι κατηγορίες της ΕΘΑ δεν μπαίνουν καθόλου στον υπολογισμό αυτόν (Steedman 1977).

Ο στόχος του εν λόγω μοντέλου, όπως επισημαίνει ο Wright (1978), δεν είναι μόνο η αναγωγή της θεωρίας του κέρδους σε ένα απλό σχήμα δύο μεταβλητών, αλλά μάλλον η στήριξη της θέσης ότι τα κέρδη επηρεάζονται σε τελική ανάλυση μόνο μέσω των πραγματικών μισθών και των τεχνικών όρων της παραγωγής. Συνεπώς, παράγοντες όπως η ταξική πάλη, οι πολιτικές συνθήκες, το κράτος, η ιδεολογική ηγεμονία και - όπως θα δείξω στη συνέχεια - ο χώρος, δεν μπορούν να έχουν αντίκτυπο επί των συνολικών κερδών. Σε συμφωνία με την κριτική του Wright, ο Shaikh (1980· 1981) σημειώνει ότι αν το μόνο που μας ενδιαφέρει στη μελέτη του κέρδους είναι ο υπολογιστικός προσδιορισμός του, τότε η θεωρητική αφαίρεση που κάνουν οι νεο-ρικαρδιανοί είναι υπερ-αρκετή. Αυτό είναι φανερό, για παράδειγμα, στην κατά τα άλλα πολύ ενδιαφέρουσα απόπειρα του Scott (1980) να χρησιμοποιήσει νεο-ρικαρδιανές έννοιες στη μελέτη του για την αστική γη. Υιοθετώντας την προσέγγιση του Steedman, ο Scott προσεγγίζει τους πραγματικούς μισθούς ως εξωγενώς καθοριζόμενους αν η οικονομία αναμένεται να λειτουργεί με συγκεκριμένες τιμές και κέρδη. Ωστόσο, αυτό που δείχνει να μην κατανοεί είναι ότι προβλήματα όπως η χωρική διαφοροποίηση του ποσοστού κέρδους, η χωρική πόλωση του κεφαλαίου, και οι αλλαγές στην αστική γη (τοποθεσία, διανομή, κ.λπ.) δεν εξαντλούνται στις αλλαγές των τεχνικών όρων.

Απ' την άλλη πλευρά, αν μας ενδιαφέρει να καταλάβουμε τους κοινωνικούς καθοριστικούς παράγοντες (ή τους κατά Wright (1980) δομικούς περιορισμούς) του κέρδους, πρέπει να μεταβούμε σε ένα υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης. Και αυτό ακριβώς επιχειρεί το μαρξικό μοντέλο του υπολογισμού κέρδους που χρησιμοποιεί την ΕΘΑ. Όπως κατέδειξε ο Λιπιέτς (Lipietz, 1981), η έννοια της αξίας, περιλαμβανομένου του μεγέθους της αξίας, φωτίζει όλη την ποιοτική και ποσοτική ανάλυση των σχέσεων των τιμών, και αποκαλύπτει συσχετίσεις εκεί που οι νεο-ρικαρδιανοί βλέπουν απλώς αποκλίσεις.

Ένα σημαντικό πρόβλημα που συνδέεται άμεσα με την επεξεργασία που επιχειρώ στη ΓΜΑ, είναι η αποτυχία των νεο-ρικαρδιανών να διακρίνουν μεταξύ της αξίας και της πραγματοποιημένης αξίας. Αυτή η αποτυχία οφείλεται στην αδυναμία τους να αναγνωρίσουν

τη διαφορά μεταξύ αφηρημένης εργασίας και κοινωνικά αναγκαίας εργασίας. Απ' την άλλη πλευρά, ο Μαρξ (Marx, 1976· 1981) είναι κατηγορηματικός γι' αυτή τη διαφορά στον πρώτο και τον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου, όπου διακρίνει σαφώς ανάμεσα στις αξίες χρήσης που παράγονται για άμεση χρήση και μετατρέπονται σε εμπορεύματα μόνο όταν ανταλλάσσονται, και τις αξίες χρήσης που παράγονται με σκοπό την ανταλλαγή και άρα παράγονται ως εμπορεύματα (Shaikh, 1981). Πράγματι, η ανταλλαγή είναι μια διαδικασία στην οποία οι διαφορετικοί χρόνοι εργασίας που χρειάστηκαν για την παραγωγή των διαφορετικών αξιών χρήσης τίθενται αντιμέτωποι και τελικώς συναρθρώνονται σε έναν κοινωνικό και χωρικό καταμερισμό εργασίας διαμέσου των χρηματικών τιμών. Μπορούμε όμως να ισχυριστούμε ότι ο όγκος της υπεραξίας μεγαλώνει ή μικραίνει εξαρτώμενος μόνο από τις σχετικές τιμές; Ο Shaikh (1981:300) απαντά ως εξής:

«...Ας αναλογιστούμε μια κρίση κατά την οποία πωλείται τόσο λίγο από το κοινωνικό προϊόν, που τα κέρδη είναι στην πραγματικότητα αρνητικά (πρόκειται άλλωστε για επαναλαμβανόμενο φαινόμενο στον καπιταλισμό). Μπορούμε άραγε να πούμε ότι, παρά την εκμετάλλευση των εργαζομένων και την παραγωγή πλεονάσματος, έχουμε εδώ αρνητική υπεραξία; Αν δεν μας επιτραπεί να καταφύγουμε στη διάκριση μεταξύ παραγόμενης και πραγματοποιημένης αξίας, τότε προφανώς η υπεραξία δεν συνδέεται πλέον καθόλου με οποιονδήποτε βαθμό εκμετάλλευσης και είναι ένα απλό επιφανόμενο της κυκλοφορίας. Και έτσι, αυτό που ξεκινά ως μια τακτική συνθηκολόγηση με τους νεο-ρικαρδιανούς καταλήγει σε πανωλεθρία».

Η ερμηνεία του Shaikh παραπέμπει κατευθείαν στη διαλεκτική συνάρθρωση παραγωγής και κυκλοφορίας. Αυτή η συνάρθρωση προκύπτει από το γεγονός ότι, μετά την πράξη της παραγωγής, η υπεραξία είναι ενσωματωμένη στην αξία των εμπορευμάτων που πρέπει να κυκλοφορήσουν (δηλαδή να πωληθούν) προκειμένου η υπεραξία να πραγματοποιηθεί ως χρήμα και το κεφάλαιο να μεγεθυνθεί. Σε αυτό το πλαίσιο ανταγωνισμού, η αναγκαία σχέση μεταξύ παραγωγής και κυκλοφορίας είναι επίσης αντιφατική: η κυκλοφορία είναι η άρνηση (negation) της παραγωγής, και η παραγωγή η άρνηση της κυκλοφορίας (deJanvry, 1981·Lipietz, 1983). Η ουσία των οικονομικών κρίσεων βρίσκεται, σε μεγάλο βαθμό, σε αυτή την αντιφατική σχέση. Η ταξική φύση του καπιταλισμού συνεπάγεται την ύπαρξη διαταξικών και ενδοταξικών συγκρούσεων σχετικά με την παραγωγή και διανομή του οικονομικού πλεονάσματος και ειδικότερα με

τον καθορισμό των κερδών που θα καρπωθούν οι κεφαλαιοκράτες έναντι των δαπανών τους. Κινητοποιημένο έτσι από το κίνητρο του κέρδους και τις ταξικές συγκρούσεις, το κεφάλαιο οδηγείται στην επέκταση στη σφαίρα της παραγωγής και ταυτόχρονα αντιμετωπίζει εμπόδια στη σφαίρα της κυκλοφορίας (Harvey, 1983). Η συνάρθρωση και αντίφαση μεταξύ παραγωγής και κυκλοφορίας έχει ως αποτέλεσμα την περιοδική ανάδυση φαινομένων όπως τα απούλητα εμπορεύματα, η πώλησή τους φθηνότερα απ' την αξία τους, ή η αύξηση του χρόνου κυκλοφορίας.

Έτσι η έννοια της αξίας δεν μπορεί να ερμηνευθεί αποκλειστικά από τη σκοπιά μιας θεωρίας της παραγωγής, όπως στις νεο-ρικαρδιανές ερμηνείες, καθώς *χωρίς την κυκλοφορία - δηλαδή την πώληση και την ανταλλαγή - δε δημιουργείται καμία αξία*. Η μετατροπή της ιδιωτικής εργασίας σε κοινωνική προκύπτει μόνο μέσω της ανταλλαγής (deVroey, 1981). Απ' την άλλη πλευρά, ωστόσο, δεν έχουμε εδώ μια καθαρή θεωρία κυκλοφορίας-ανταλλαγής, διότι αφού υπάρχει πώληση, και άρα δημιουργία αξίας, *το μέγεθος της αξίας εξαρτάται από τις μέσες κοινωνικές συνθήκες παραγωγής που επικρατούν στον τόπο της παραγωγής*. Η ανταλλαγή δημιουργεί αξία, αλλά η κοινωνική παραγωγή είναι αυτή που καθορίζει το μέγεθος της αξίας.

Το κράτος και η τοπική διοίκηση

Σε αυτήν την ενότητα, θα παρουσιάσω σε συμπυκνωμένη μορφή μια σύντομη θεωρητική ανάλυση της σχέσης ανάμεσα στο κράτος και την καπιταλιστική χωρική ανάπτυξη. Τα επιχειρήματα που θα παρουσιαστούν εδώ εστιάζουν στον συγκεκριμένο ρόλο που παίζει η κρατική παρέμβαση, ιδίως στις σφαίρες της κυκλοφορίας και της αναπαραγωγής.

Έγραφα στην ενότητα 2 πως μια μείζων αδυναμία των θεωριών τόσο της αυτόνομης ανάπτυξης όσο και της ανάπτυξης δια της μεταφοράς πλεονασμάτων ήταν το περιορισμένο ενδιαφέρον τους για το κράτος και την τοπική διοίκηση (όταν η τελευταία αποτελεί μέρος ενός εκλεγμένου διοικητικού συστήματος). Σε αρκετές θεωρίες, το κράτος θεωρείται ως εργαλείο στα χέρια της κυρίαρχης τάξης των κεφαλαιοκρατών, το οποίο επιδιώκει μέσω συγκεκριμένων πολιτικών να χειραγωγήσει την αντίσταση των εργαζομένων, τις απαιτήσεις των κεφαλαιοκρατών, τους φυσικούς πόρους, κ.λπ. προς όφελος του κεφαλαίου συνολικά. Κοντά σε αυτήν την εργαλειοθήκη θεώρηση βρίσκεται και η θεωρία του κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού (Boccard, 1971) σύμφωνα με την οποία το σύγχρονο καπιταλιστικό κράτος, ακολουθώντας την εξέλιξη κάποιων εσωτερικών

νόμων, έχει περάσει από την ανταγωνιστική στη μονοπωλιακή φάση της οικονομίας και είναι πια εντελώς εξαρτημένο από το μεγάλο μονοπωλιακό κεφάλαιο. Έτσι, οι κεντρικές και τοπικές κρατικές πολιτικές προσανατολίζονται βασικά στη διασφάλιση υψηλών ποσοστών κέρδους για το μονοπωλιακό κεφάλαιο, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο (Damette, 1980·Lojkin, 1977).

Χωρίς να υιοθετούν την απλοϊκότητα των εργαλειακών και κρατικομονοπωλιακών θεωριών, οι θεωρίες της κεφαλαιακής λογικής (capital-logic) θεωρούν το κράτος ως έναν «πλασματικό συλλογικό κεφαλαιοκράτη», ο κύριος ρόλος του οποίου είναι να ανταποκρίνεται στα καπιταλιστικά συμφέροντα (Alvater, 1973). Το κράτος είναι βασικά υπεύθυνο για την υλική αναπαραγωγή των μέσων αναπαραγωγής προκειμένου να διασφαλίσει την κοινωνική συνοχή και να προωθήσει τη διεθνή επέκταση του εθνικού κεφαλαίου. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες, οι θεωρίες της κεφαλαιακής λογικής αφήνουν το περιθώριο για μια κάποια αυτονομία της τοπικής διοίκησης λόγω της συγκρουσιακής-διαφοροποιητικής λειτουργίας που επιτελεί εκ μέρους του κεντρικού κράτους (Cooke 1983, Hirsch 1981). Απ' την άλλη, μοιράζονται κάποια κοινά προβλήματα με τις εργαλειακές και κρατικομονοπωλιακές θεωρίες: ερμηνεύουν την κοινωνική δράση μέσω καθαρά οικονομικών κατηγοριών. Οι απόψεις αυτές έχουν κατηγορηθεί για ανεπαρκή θεωρητικοποίηση του ταξικού χαρακτήρα του καπιταλιστικού κράτους και για λειτουργιστική και αναγωγιστική θεώρηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης (Cooke, 1983·Poulantzas, 1978·Urry, 1981). Ως εκ τούτου, χρειάζονται μια ολιστική εννοιολόγηση της κοινωνίας των πολιτών, προκειμένου να ξεπεράσουν την τάση τους να ανάγουν τις πολιτικές σχέσεις και πράξεις σε οικονομικές σχέσεις και αποφάσεις.

Την ιδέα ότι η κοινωνία των πολιτών έχει ιδιαιτερότητες που βοηθούν στη δόμηση της πολιτικής δράσης σε συγκεκριμένες κοινότητες τη βρίσκουμε πρώτα απ' όλα στη δουλειά του Γκράμσι (Gramsci, 1971· 1973· 1975). Ο Γκράμσι επεξεργάστηκε μια νέα προσέγγιση των εννοιών της ηγεμονίας και της κοινωνίας των πολιτών και κατάφερε να ξεφύγει από τον παγιωμένο δυϊσμό και τον οικονομισμό, προσδίδοντας έτσι την πρέπουσα έμφαση στο πολιτικό. Τονίζοντας τη σημασία του «συνόλου των σχέσεων», η κριτική του Γκράμσι σε αυτό που αποκαλούσε «απόλυτο ιστορικισμό» έστρεψε την προσοχή στα πολιτικά, ιδεολογικά και πολιτιστικά προβλήματα του καπιταλισμού και στο ρόλο του κράτους. Αυτά τα προβλήματα απέκτησαν συγκεκριμένη υλική υπόσταση στο χρόνο και το χώρο, στην ιστορία και τη γεωγραφία - το απαραίτητο πλαίσιο της συγκυρίας, την υλική βάση στην οποία θα έπρεπε να στηριχθεί η επανάσταση. Όπως υποστηρίζει ο Paggi (1979), ο Γκράμσι εκπροσωπεί ταυτόχρονα μια συ-

νέχεια και μια ρήξη με τον λενινισμό. Απ' τη μια πλευρά, επεκτείνει το κύριο επιχείρημα του Λένιν ότι η ιστορία δεν προχωρά με απλή λειτουργιστική λογική και ότι κάθε ριζοσπαστική αλλαγή εξαρτάται από την *πολιτική* παρέμβαση του επαναστατικού υποκειμένου. Απ' την άλλη πλευρά, αρνείται να περιορίσει την προτεραιότητα του πολιτικού στις επαναστατικές συγκυρίες και μόνο, αλλά αντίθετα την καθιστά κύρια *συναρθρωτική αρχή* σε κάθε κοινωνική συνθήκη.

Είναι ακριβώς αυτή η γκραμσιανή αντίληψη του πολιτικού ως συναρθρωτικής αρχής που βρίσκεται στην καρδιά του προβλήματος της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, όπως το αντιμετωπίζουν σήμερα οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Μια τέτοια συγκυρία βρίσκει την καταλληλότερη θεωρητική της απεικόνιση στις αποκαλούμενες «ταξικές θεωρίες» και στις νεο-γκραμσιανές θεωρίες του κράτους (Dulong, 1976·Glucksmann, 1979·Poulantzas, 1976· 1978). Σε αυτές τις δύο προσεγγίσεις, η τοπική διοίκηση αφενός δε συλλαμβάνεται ως απλή αντιπροσωπεία του κεντρικού κράτους που υπόκειται στις επιταγές του και μοιράζεται τα διοικητικά του βάρη, αλλά και, αφετέρου, η αυτονομία που κάποιες φορές απολαμβάνει, δεσμεύεται από τους περιορισμούς που θέτουν τόσο οι τοπικές όσο και οι «εθνικές» ταξικές σχέσεις (Dulong, 1976). Στην πιο πρόσφατη συνέντευξή του, ο Πουλαντζάς (Poulantzas, 1979) επισημαίνει πως το κράτος είναι και το ίδιο μια σχέση, ή μάλλον (για να είμαστε πιο ακριβείς) η συμπίκνωση των ταξικών σχέσεων. Δεν είναι ούτε μια «οντότητα» αφ' εαυτού, ούτε αποτελεί μέρος της σύγχρονης καπιταλιστικής κοινωνίας· είναι ένα πεδίο ταξικής πάλης, προϊόν και μαζί καθοριστικός παράγοντας αντιφατικών κοινωνικών και χωρικών σχέσεων.

Στη νεο-γκραμσιανή παράδοση, δίνεται επιπλέον έμφαση στο ρόλο της ιδεολογικής ηγεμονίας ως μέσου διασφάλισης της συνοχής του καπιταλιστικού συστήματος (Laclau&Mouffe, 1981). Σε αυτές τις θεωρήσεις, η τοπική διοίκηση μπορεί να χωριστεί από το κεντρικό κράτος όταν το τελευταίο δεν αναπαράγει την καπιταλιστική ηγεμονία. Οι κυρίαρχες τάξεις πρέπει να διασφαλίσουν την αποδοχή, εκ μέρους των υποτελών τάξεων, του υπάρχοντος συστήματος της εκμετάλλευσής τους μέσω της διαρκούς μετατόπισης - στο χρόνο και το χώρο - των λαϊκών αιτημάτων. Αυτά τα τελευταία μπορούν να προκαλέσουν μια σειρά κρίσεων, που μπορεί να είναι από ειδικές (κρίση νομιμοποίησης, κρίση αντιπροσώπευσης, περιφερειακή κρίση κ.λπ.) έως την πιο γενική κρίση του ίδιου του κράτους (Poulantzas, 1976).

Αυτές οι δύο θεωρητικές οικογένειες, και ιδίως η νεο-γκραμσιανή, μας προσφέρουν μια σημαντική διάκριση ανάμεσα στο οικονομικό, το πολιτικό, και την τοπική κοινωνία πολιτών. Είναι ακριβώς η δυσκολία να κάνει το διαχωρισμό *και ταυτόχρονα* τη σύνδεση μεταξύ αυτών των τριών κατηγοριών, που συσχετίζει την τοπική διοίκηση

με την καπιταλιστική ανάπτυξη. Όπως επισήμανα στο προηγούμενο μέρος του άρθρου, η ενότητα μεταξύ της παραγωγής και της κυκλοφορίας (ή της ανταλλαγής) βασίζεται στη φύση της εμπορευματικής μορφής, η οποία απελευθερώνει την υπεραξία που ενσωματώνει μόνο όταν η αξία αυτή πραγματοποιηθεί στην αγορά. Η φύση της σχέσης μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου είναι αυτή της ανταλλαγής: η υπεραξία «εγχέεται» στο εμπόρευμα από τους εργαζόμενους στο σημείο της παραγωγής, αλλά αυτοί παίρνουν πίσω λιγότερη απ' αυτή με τη μορφή των μισθών.

Η σφαίρα των παραγωγικών σχέσεων καθαυτή είναι μια περιοχή στην οποία το κράτος, τόσο στην κεντρική όσο και στην τοπική του μορφή, έχει τη μεγαλύτερη δυσκολία παρέμβασης. Όταν το κάνει, πρόκειται για μια αντανάκλαση της ταξικής πάλης η οποία συνήθως εκφράζεται με έμμεσο τρόπο, κυρίως μέσω της νομοθεσίας. Στη σφαίρα της κυκλοφορίας και της αναπαραγωγής, ωστόσο, το κράτος και η τοπική διοίκηση ανταποκρίνονται αμέσως στις πιέσεις που δέχονται από το κεφάλαιο και/ή την εργασία. Τα πιο ξεκάθαρα παραδείγματα είναι οι εκφάνσεις της πολιτικής που μπορούν να περιγραφούν με επικεφαλίδες όπως «περιφερειακά κίνητρα για το κεφάλαιο και την εργασία», «προγράμματα κατ' οίκον φροντίδας», «ζώνες οικιστικού ελέγχου», «μέσα συλλογικής κατανάλωσης» και «υλικές υποδομές». Κάποιες από τις συνέπειες αυτών των χωρικά διαφοροποιημένων συνιστωσών της κυκλοφορίας και της αναπαραγωγής θα εξεταστούν στην επόμενη ενότητα. Για την ώρα, είναι ανάγκη να τονιστεί πως η αυξανόμενη κρατική παρέμβαση στην κυκλοφορία και την αναπαραγωγή αλλάζει όλη τη διαδικασία έμμεσης ρύθμισης που επιτελεί η ΕΘΑ. Άρα, απαιτείται μια σύγχρονη αναθεώρηση της ΕΘΑ έτσι ώστε αυτή να μπορεί να σταθεί ως εξηγητικό σχήμα και για τις περιπτώσεις που το κράτος (μέσω του ελέγχου των τιμών, της ρύθμισης των συναλλαγών, ή της ειδικής εμπορικής νομοθεσίας) μπορεί να αποδυναμώνει ή να ενισχύει την «καθαρή» ΕΘΑ (Wright, 1981). Αν και το εμπορευματικό σύστημα παραμένει άναρχο - μια και δεν υπάρχει ξεκάθαρος και άμεσος καταμερισμός της κοινωνικής εργασίας και των μέσων παραγωγής - απαιτείται ένας βαθμός κοινωνικής συνοχής για να διασφαλιστεί η αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων. Αυτή προκύπτει διαμέσου κανόνων που διαμορφώνονται εκ των υστέρων μέσω της ΕΘΑ και διαμέσου κάποιων αντιφατικών πολιτικών του κράτους και της τοπικής διοίκησης.

Η αντίφαση εξίσωσης και διαφοροποίησης

Στη διαδικασία της συσσώρευσης και στον ανταγωνισμού για υψη-

λότερα κέρδη, δεν είναι όλοι οι κεφαλαιοκράτες το ίδιο επιτυχημένοι· και το κόστος της αποτυχίας μοιράζεται με άνισο τρόπο κι αυτό, μεταξύ των διαφορετικών τομέων, περιφερειών και τόπων. Οι διάφοροι τομείς και οι διάφορες επιχειρήσεις του κάθε τομέα, εγκατεστημένες είτε στον ίδιο είτε σε διαφορετικούς τόπους, έχουν διαφορετικά ποσοστά κέρδους. Αυτές οι διαφορές αναδύονται από ορισμένες συνθήκες της καπιταλιστικής ανάπτυξης που είναι άνισα κατανεμημένες στους διαφορετικούς τομείς και τις διαφορετικές περιφέρειες και οι οποίες μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες: (1) συνθήκες που επηρεάζουν τη σφαίρα της παραγωγής, δηλαδή την παραγωγή ή απόσπαση υπεραξίας· (2) συνθήκες που επηρεάζουν τη σφαίρα της κυκλοφορίας ή της ανταλλαγής, δηλαδή την πραγματοποίηση της υπεραξίας· (3) συνθήκες που επηρεάζουν την αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων και ιδίως την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης.

Έχω ήδη θίξει τον παρεμβατικό ρόλο του κράτους και της τοπικής διοίκησης, ιδίως στη σφαίρα της κυκλοφορίας και της αναπαραγωγής. Αυτές οι συνθήκες αποτελούν μέρος του λεγόμενου «συνολικού κεφαλαίου» που είναι διαθέσιμο κάθε στιγμή στον κάθε κεφαλαιοκράτη ατομικά, το οποίο είναι σε μεγάλο βαθμό «χωρικά καθοριζόμενο» και «τοπικά συγκεκριμένο». Κάποιες από αυτές τις συνθήκες συνιστούν αυτό που ο Χάρβεϊ (Harvey, 1981) αποκαλεί «χωρική αγκύρωση» («spatialfix»), όπως οι εργατικές κατοικίες, οι αστικές και περιφερειακές υποδομές, οι κοινωνικές υπηρεσίες, και άλλες μορφές συλλογικής κατανάλωσης. Έτσι, η καθεμία καπιταλιστική επιχείρηση τείνει, μέσω του ανταγωνισμού και του κρατικού παρεμβατισμού, να βελτιώνει την ίδια της την «εσωτερική» δυναμική σε ό,τι αφορά ζητήματα τεχνολογίας, οργάνωσης της εργασίας, αναδιάρθρωσης, κ.λπ.· βελτιώνει επίσης την «εξωτερική» δυναμική της σε ό,τι αφορά αυτές τις τοπικά συγκεκριμένες συνθήκες, έτσι ώστε - τουλάχιστον προσωρινά - να απολαμβάνει υψηλότερα του μέσου όρου κοινωνικά κέρδη. Επιπρόσθετα οι κεφαλαιοκράτες, συλλογικά ως τάξη, σχηματίζουν εθνικές και περιφερειακές ενώσεις και, μέσω του κράτους και της τοπικής διοίκησης, παρεμβαίνουν σε ζητήματα κοινού τους συμφέροντος.

Παρότι αυτές οι θεμελιώδεις έννοιες και διαδικασίες είναι αρκετά γνωστές, οι αντιφατικές επιπτώσεις τους στο γεωγραφικό περιβάλλον παραμένουν σχεδόν ανεξερεύνητες. Ένας λόγος γι' αυτό μπορεί να είναι ότι, πολύ συχνά, η αριστερή ανάλυση επικεντρώνεται σε μία μόνο όψη του προβλήματος. Εδώ ωστόσο θα ισχυριστώ ότι μια τέτοια μερική σκοπιά περιπλέκει και συσκοτίζει τις τάσεις και τις αντιφάσεις που επιτρέπουν στην παραγωγή υπεραξίας να αποκλίνει από τη γεωγραφική της κατανομή (Harvey, 1983). Μια τέτοια προ-

σέγγιση απαιτεί μια φρέσκια ματιά στις τοπικές αυτές συνθήκες, όχι ως απλές παραμέτρους του τοπικού, αλλά ως «ενεργές στιγμές» στη γεωγραφική οργάνωση του καπιταλισμού.

Η κινητήρια δύναμη πίσω από την καπιταλιστική ανάπτυξη και επέκταση είναι η βελτίωση του συνολικού πλέγματος των εχθρικών προς αυτήν συνθηκών σε όλους τους τομείς και όλες τις περιφέρειες ενός κοινωνικού σχηματισμού, και αυτή επιτυγχάνεται μέσω του ανταγωνισμού και της κρατικής παρέμβασης. Μέσω αυτών των βελτιώσεων, οι γενικές συνθήκες της κοινωνικής παραγωγής στο σύνολο των τομέων και των περιφερειών τείνουν να συγκλίνουν προς έναν κοινωνικό μέσο όρο, παράγοντας την ίδια στιγμή ένα χώρο ομοιογενή. Όπως επισήμαινε ο Μαρξ (Marx, 1981) στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου, τα κέρδη τείνουν επίσης να προσεγγίζουν τον κοινωνικό μέσο όρο· με άλλα λόγια, τίθεται σε λειτουργία μια τάση εξίσωσης των ποσοστών κέρδους.

Αυτή η τάση, εν τούτοις, δημιουργεί προβλήματα στην καπιταλιστική ανάπτυξη. Η ίδια η τάση εξίσωσης των κερδών και ομογενοποίησης του χώρου ελαχιστοποιεί την καπιταλιστική επέκταση, μια και δεν είναι δυνατή η απόσπαση υπερκερδών με ισοσκελισμένα τα ποσοστά κέρδους σε όλους τους τομείς και όλες τις περιφέρειες. Η διαδικασία της συσσώρευσης δεν μπορεί να συνεχιστεί πέρα από τον απαραίτητο για τη δημογραφική μεγέθυνση βαθμό, αλλά κι αυτή η τελευταία θα μπορούσε να αναστραφεί εξ αιτίας της σοβαρής οικονομικής στασιμότητας που θα επερχόταν (Emmanuel, 1969). Επιπρόσθετα, η εξισωτική αυτή τάση απειλεί την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, οι οποίες βασίζονται στην άνιση κατανομή του κοινωνικού προϊόντος, τόσο ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους εργαζόμενους όσο και ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες μεταξύ τους.

Ως αντιστάθμισμα της εξισωτικής τάσης, πολύ αποτελεσματικός έχει αποδειχθεί ένας συνδυασμός ταξικών στρατηγικών από μεμονωμένους κεφαλαιοκράτες και το κράτος, που έχει ως στόχο τη διαφοροποίηση των παραπάνω συνθηκών ανά τομέα και περιφέρεια. Για παράδειγμα, η υιοθέτηση μιας τεχνολογικής καινοτομίας από μια επιχείρηση μπορεί να τη διαφοροποιήσει από τις υπόλοιπες και να αποκαταστήσει την κερδοφορία της· η στρατηγική απόφαση της διοίκησης μιας άλλης επιχείρησης να αυξήσει τους μισθούς πάνω από τα όρια της εθνικής συλλογικής σύμβασης μπορεί να εμποδίσει την είσοδο λιγότερο ισχυρών ανταγωνιστών στον τομέα της ή να οδηγήσει κάποιες άλλες να σταματήσουν την παραγωγή· η παροχέτευση δημόσιων επενδύσεων σε ορισμένες περιφέρειες αυξάνει την ανταγωνιστικότητά τους στην προσέλκυση ιδιωτικών κεφαλαίων σε σχέση με άλλες· η εισαγωγή από το κράτος νομοθεσίας για

ειδικές χρήσεις γης ή η κατασκευή ενός νέου δικτύου αυτοκινητοδρόμων κατανέμει συγκεκριμένους και διαφοροποιημένους ρόλους σε κάθε περιοχή, και παράγει έναν περιφερειακό χώρο διαχωρισμένο και κατακερματισμένο (Lefebvre, 1974·Poulantzas, 1978). Αυτές οι επισημάνσεις βοηθούν να ξεκαθαρίσει και άλλη μία τάση, αυτή προς τη διαφοροποίηση του ποσοστού κέρδους.

Η οργάνωση του χώρου είναι πολύ σημαντικό στοιχείο στην τάση προς διαφοροποίηση. Κάποιος βαθμός χωρικής διαφοροποίησης είναι αναπόφευκτος σε όλους τους τρόπους παραγωγής, καθώς πηγάζει, αφενός, από την αντίσταση που προκαλεί η απόσταση και, αφετέρου, από τις βασικές αρχές της ανθρώπινης χωρικής οργάνωσης, τη συγκέντρωση και τη διασπορά. Αυτά τα δι-ιστορικά χωρικά χαρακτηριστικά έχουν χρησιμοποιηθεί απ' το κεφάλαιο και το κράτος για να παραγάγουν έναν αποσυναρθρωμένο και θραυσματικό περιφερειακό χώρο που βασίζεται στη σχετική κινητικότητα του κεφαλαίου, τη σχετική ακινησία της εργασίας, και την εδαφικότητα ορισμένων γενικών συνθηκών της κοινωνικής παραγωγής. Όπως παρατηρεί ο Χάρβεϊ (Harvey, 1983:441)

«...Η ομοιογένεια προς την οποία τείνει ο νόμος της αξίας περιέχει την ίδια την άρνησή της καθώς οξύνει τις περιφερειακές ανισότητες. Τότε ανακύπτουν όλων των ειδών οι ευκαιρίες για ανταγωνισμό και άνιση ανταλλαγή μεταξύ των περιφερειών... Το αποτέλεσμα είναι ένα χάος μπερδεμένων και παραμορφωμένων κινήσεων προς την κατεύθυνση τόσο της εξομίωσης όσο και της περιφερειακής διαφοροποίησης».

Αν ιδωθούν μαζί εντός του πλαισίου της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, αυτές οι αντιφατικές σχέσεις μπορούν να συνοψισθούν και να εστιαστούν γύρω από την πρωταρχική αντίφαση της χωρικής διαφοροποίησης και της χωρικής εξομίωσης στην καπιταλιστική ανάπτυξη. Αυτή η αντίφαση αφορά ειδικά τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής και είναι κεντρική για τη χωρική προβληματική του. Είτε αναφερόμαστε στη διεθνοποίηση του κεφαλαίου στο πλαίσιο του παγκόσμιου συστήματος, είτε στις περιφερειακές ανισότητες στο πλαίσιο ενός κοινωνικού σχηματισμού, είτε τέλος στην πολιτική οικονομία του αστικού χώρου, η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη προέρχεται από αυτές τις δύο ταυτόχρονες και αντιτιθέμενες τάσεις, αλλά και επενεργεί πάνω τους σε ό,τι αφορά τη λογική και τη στρατηγική, τόσο της καπιταλιστικής συσσώρευσης, όσο και του ταξικού αγώνα των εργαζομένων.

Η εξαιρετική βαρύτητα αυτής της αντίφασης έχει αναλυθεί από αρκετούς Μαρξιστές οικονομολόγους. Ο Palloix (1975) έχει ίσως ασχο-

ληθεί πιο πολύ απ' όλους με την εξομοίωση και τη διαφοροποίηση σε διεθνές και περιφερειακό επίπεδο, δείχνοντας τη σύνδεση της εν λόγω αντίφασης με το νόμο του Λένιν για την άνιση ανάπτυξη. Ο Εμμανουήλ (Emmanuel, 1969) και ο Μαντέλ (Mandel, 1975) τονίζουν τις οικονομικές της επιπτώσεις, και ο Lefebvre (1974, 1976) εστιάζει στη χωρική της διάσταση, ιδίως στην αστική κλίμακα. Ο Λιπιέτς (Lipietz, 1980) επιμένει στην «αδιάκοπη πάλη» μεταξύ «κληρονομημένου» (διαμορφωμένου, υπαρκτού) και «προβλεπόμενου» (μελλοντικού, σχεδιασμένου) χώρου στην περιφερειακή ανάπτυξη. Τέλος, ο Πουλαντζάς (Roulantzas, 1978) διερευνά τα συνδεδεμένα αντιφατικά ζεύγη, όπως κατακερματισμός/εξομοίωση, διαχωρισμός/ενοποίηση, διαμερισμός/ διάθρωση, σε σχέση με τον κεντρικό ρόλο του κράτους.

Ο συνδυασμός διαφοροποίησης και εξομοίωσης δεν είναι κάποια διαλεκτική ταχυδακτυλουργία για να απαλλαγούν των ευθυνών τους όσοι έχουν κατηγορηθεί πως αφήνουν άλυτο το ερώτημα αν ο καπιταλισμός αυξάνει ή ελαττώνει τις περιφερειακές ανισότητες, και αν ομογενοποιεί ή διαφοροποιεί το χώρο καθώς επεκτείνεται σε αυτόν (Soja, 1981). Ο καπιταλισμός μπορεί να κάνει και τα δύο, και μάλιστα ταυτόχρονα. Αλλά αυτό δε συμβαίνει ως αποτέλεσμα κάποιας εσωτερικής λογικής του κεφαλαίου, ή λόγω κάποιων «νόμων κίνησης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής», αλλά ως αποτέλεσμα παρέμβασης του πολιτικού παράγοντα η οποία επιφέρει μεταβολές στο χαρακτήρα των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων παραγωγής, ανταλλαγής και κατανάλωσης (Dulong, 1978·Roulantzas, 1978). Αυτή η κριτική απευθύνεται στον επίμονο οικονομισμό του *The Limits to Capital* του Χάρβεϊ (Harvey, 1983), από το οποίο σχεδόν απουσιάζουν η πολιτική, η ιδεολογία, η ταξική πάλη και το κράτος.

Η κίνηση προς την εξομοίωση ή τη διαφοροποίηση δεν είναι ζήτημα ελεύθερης επιλογής του κεφαλαίου και του κράτους. Είναι το αποτέλεσμα της ταξικής πάλης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας επί της παραγωγής υπεραξίας, και του ανταγωνισμού μεταξύ των κεφαλαιοκρατών επί της κατανομής της υπεραξίας αυτής. Η αναπαραγωγή των γενικών κοινωνικών συνθηκών είναι μια «ενεργή στιγμή» εντός της συνολικής διαδικασίας συσσώρευσης, και συνδέεται άρρηκτα με την αδιάκοπη κίνηση που χαρακτηρίζει τη χωρική διαμόρφωση των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων. Έτσι, η αναπαραγωγή αυτών των συνθηκών γίνεται πολιτική αναγκαιότητα μέσω της παρέμβασης του κεντρικού κράτους και της τοπικής διοίκησης (Folin, 1981·Lojkin, 1977·Preteceille, 1981). Αυτός είναι ο λόγος που ζητήματα όπως η κεφαλαιακή αναδιάρθρωση, η περιφερειακή και αστική παρακμή, και η «περιφερειακή κρίση» αποτελούν αναπόσπαστα μέρη, όχι μόνο της γενικής κρίσης του κεφαλαίου, αλλά και της κρί-

σης του κράτους σε όλους σχεδόν τους καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς στην Ευρώπη.

Η γεωγραφική μεταφορά αξίας

Τώρα πλέον μπορούμε να επιστρέψουμε στη συζήτηση της γεωγραφικής μεταφοράς αξίας (ΓΜΑ) και να την «εντοπίσουμε» μέσα στο πλαίσιο των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, αλλά και στην αντίφαση που είναι εγγενής στη διαδικασία εξομοίωσης/διαφοροποίησης.

Η ΓΜΑ μπορεί να οριστεί ως η τάση ή η διαδικασία μέσω της οποίας η αξία που παράγεται από τους εργαζόμενους σε έναν τόπο προς ανταλλαγή:

(α) πραγματοποιείται από τους κεφαλαιοκράτες για τους οποίους οι εργαζόμενοι αυτοί δουλεύουν, αλλά τα κέρδη επανεπενδύονται κάπου αλλού· και/ή

(β) πραγματοποιείται εν μέρει τουλάχιστον από τους εν λόγω κεφαλαιοκράτες-εργοδότες και προστίθεται ως υπερκέρδος σε άλλους κεφαλαιοκράτες κάπου αλλού.

Η πρώτη περίπτωση μπορεί να ονομαστεί άμεση και/ή προκύπτουσα (derived) ΓΜΑ και η δεύτερη έμμεση και/ή αρχόμενη (originating) ΓΜΑ (Hadjimichalis, 1980). Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, ωστόσο, στη διαδικασία συσσώρευσης έχουν προστεθεί κέρδη που τα καρπώνονται κάποιοι άλλοι κεφαλαιοκράτες σε κάποιες άλλες περιοχές.

Εδώ χρειάζονται κάποιες διευκρινίσεις. Καταρχάς, η ΓΜΑ διαφέρει από τις θεωρίες, τόσο της αυτόνομης ανάπτυξης, όσο και της ανάπτυξης δια μεταφοράς πλεονασμάτων, διότι: πρώτον, θεωρεί την παραγωγή και την κυκλοφορία ως μια διαλεκτική ενότητα· δεύτερον, δεν είναι αυτόματη αλλά εξαρτώμενη διαδικασία, δηλαδή η λειτουργία της εξαρτάται από ορισμένες συνθήκες που αναλύονται στη συνέχεια· τρίτον, δεν είναι ο μόνος ή έστω ο μείζων παράγοντας επιρροής της ανάπτυξης, αλλά ένας ανάμεσα σε πολλούς άλλους· και τέταρτον, η σχετική της βαρύτητα εξαρτάται από την υλική χωρο-χρονική συγκυρία.

Άλλη μια σημαντική διευκρίνιση αφορά τον ορισμό του «τοπικού». Το «τοπικό» αναφέρεται στη σημασία των τοπικών παραλλαγών στη δράση και τη συνείδηση των κοινωνικών δρώντων και τις γενικές συνθήκες, με κυριότερη την αγορά εργασίας (Duncan&Goodwin, 1982). Το «τοπικό» δεν είναι μια ορισμένη και κλειστή εκ των προτέρων κοινωνικο-χωρική ενότητα, αλλά προκύπτει ως αποτέλεσμα

της ανάλυσης των χαρακτηριστικών και των ορίων της αγοράς εργασίας και παραμένει ανοικτή σε κάθε είδους ροές και σχέσεις.

Τέλος, η ΓΜΑ δεν είναι μια απλή γεωγραφική συνιστώσα της τομεακής μεταφοράς της αξίας που αναλύει ο Μαρξ. Εάν ήταν έτσι, θα καταλήγαμε σε μια σχετικιστική άποψη περί αφηρημένου χώρου και το επιχείρημα θα ήταν κυκλικό. Η ιδιαιτερότητα της ΓΜΑ πηγάζει από τη σχέση της με τον συγκεκριμένο χώρο που υλοποιείται εν μέσω κοινωνικο-χωρικών σχέσεων που είναι μοναδικές για τον κάθε τόπο. Αυτή η σύνδεση με τον υλικό χώρο είναι προφανής σε τρία σημαντικά χαρακτηριστικά: την τοπική ταξική δομή, την τοπική αγορά εργασίας, και τις τοπικά ισχύουσες γενικές συνθήκες κοινωνικής αναπαραγωγής. Αυτά τα τρία χαρακτηριστικά, διαφοροποιημένα ή εξομοιωμένα στους διαφορετικούς τόπους, είναι οι προϋποθέσεις εμφάνισης της ΓΜΑ, και ελέγχονται ή παράγονται από το κεντρικό κράτος και/ή την τοπική διοίκηση. Στη συνέχεια, θα αναλύσω πώς αυτά τα χαρακτηριστικά μπορούν να ταξινομηθούν ως «τοπικά» (καθώς τα περισσότερα θεωρούνται «εθνικά») και πώς σχετίζονται με την έννοια της ΓΜΑ.

Ξεκινώ σημειώνοντας πως πρόσφατες ιστορικές μεταβολές στις καπιταλιστικές σχέσεις έχουν αυξήσει τη σημασία των τοπικών ταξικών δομών (Duncan&Goodwin, 1982·Urry, 1981). Την επιταχυνόμενη αποσύνθεση των οικονομικών σχέσεων ακολούθησε μια αυξανόμενη «πολιτικοποίηση» της οικονομικής δραστηριότητας που επηρεάζει τους τοπικούς αγώνες σε ό,τι αφορά την ταξική, έμφυλη και εθνοτική τους σύνθεση. Μείζονος σημασίας στο σημείο αυτό είναι ο επαυξημένος ρόλος του κράτους και των μεγάλων, εθνικών και πολυεθνικών, σχημάτων κατανομής των δαπανών και της απασχόλησης - κατανομή που είναι άνιση μεταξύ των διαφορετικών τόπων. Αυτές οι μεταβολές μπορεί να χρησιμεύσουν ως η «υλική βάση» για την ενδυνάμωση της ταξικής συνείδησης των εργαζόμενων, όπως επίσης μπορεί να χρησιμεύσουν στη συγκρότηση εδαφικά/ χωρικά περιορισμένων ταξικών συμμαχιών (Harvey, 1983). Τέτοιες εδαφικές ταξικές συμμαχίες προσανατολίζονται κυρίως σε συγκεκριμένα ζητήματα: κινητοποιούνται είτε προς υπεράσπιση της τοπικής διαδικασίας κοινωνικής αναπαραγωγής (λ.χ. για να διατηρηθούν θέσεις εργασίας και κρατικές δαπάνες) είτε στην κατεύθυνση της βελτίωσής της σε σχέση με άλλους τόπους (λ.χ. για την προσέλκυση ενός νέου εργοστασίου). Όσο περισσότερο οργανώνονται οι εδαφικές ταξικές συμμαχίες για να πετύχουν ευνοϊκές συμφωνίες με το κεφάλαιο και το κράτος (συνδυασμένες με αυξανόμενη παραγωγικότητα), τόσο καλύτερη γίνεται η σχετική θέση του δεδομένου τόπου στον εθνικό και διεθνή καταμερισμό εργασίας. Έτσι, καθώς ο τόπος απεκδύεται το ρόλο της απλής οικονομικής μονάδας, επανεμ-

φανίζεται με ένα διαφορετικό νόημα και σε διαφορετική κλίμακα, ως το πλαίσιο μιας νέας μορφής εκμετάλλευσης.

Η σύνδεση μεταξύ των θεωριών της αγοράς εργασίας και της τοπικής ανάπτυξης διερευνήθηκε ευρύτατα στην Ιταλία κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970 (Arcangeli *et al.*, 1980·Garofoli, 1974·Magniani, 1978), και αργότερα με τη θεωρία του νεο-δουϊσμού (Mingione, 1978). Έχει επίσης προσελκύσει μεγάλο ενδιαφέρον μεταξύ των αγγλόφωνων ακαδημαϊκών (Cooke, 1983·Friedman, 1977·Massey & Meegan, 1982·Urry, 1981). Η βασική ιδέα είναι ότι η αναπτυξιακή διαδικασία παράγει, αλλά και αναπαράγει, έναν χωρικά ποικιλόμορφο καταμερισμό εργασίας. Κάποιες περιοχές συγκεντρώνουν θέσεις εργασίας με καλές αμοιβές και υψηλό κύρος, για την πλήρωση των οποίων προϋποτίθενται αναλόγως υψηλά προσόντα· άλλες περιοχές συγκεντρώνουν θέσεις εργασίας που βρίσκονται στον αντίποδα από ποιοτική άποψη. Ακόμα κι αν παγιωθεί ωστόσο, αυτός ο χωρικός καταμερισμός εργασίας αλλάζει με το χρόνο, υφιστάμενος μια αδιάκοπη δυναμική διαδικασία ανασύνθεσης που σχετίζεται με τη σύγκρουση ανάμεσα στις επιταγές της συσσώρευσης και την αντίσταση των εργαζομένων.

Η διεθνοποίηση του κεφαλαίου και η αυξανόμενη παρεμβατικότητα των κεντρικών και τοπικών κρατικών μηχανισμών δημιουργούν μια αγορά εργασίας κατακερματισμένη, και γι' αυτό κατάλληλη να προσφέρει την αναγκαία σταθερότητα και υπακοή στις επιχειρηματικές αποφάσεις (Friedman, 1977·Garofoli, 1983). Από τη στιγμή που η εργατική δύναμη παράγεται και αναπαράγεται εκτός του εργοστασίου, η σχέση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας εξελίσσεται σε σχέση αμφίδρομης εξάρτησης. Δημιουργεί επίσης ένα παράδοξο: σε μια εποχή υπερ-κινητικότητας και ανεμπόδιστης τηλεπικοινωνίας, οι αγορές εργασίας τείνουν να αποσυντίθενται και να κατακερματίζονται σε τοπικό επίπεδο, ενώ ταυτόχρονα οι εργαζόμενοι δείχνουν όλο και λιγότερο διατεθειμένοι να αναζητήσουν δουλειά έξω απ' τα όρια του τόπου τους (Garofoli, 1983).

Τέλος, μεγάλη τοπική σημασία έχουν και οι γενικές συνθήκες κοινωνικής παραγωγής, στις οποίες ο Μαρξ (Marx, 1973:33) αναφέρεται σε ένα διάσημο χωρίο των *Grundrisse*. Με τον όρο «γενικές συνθήκες» εννοώ τις υπηρεσίες, τις υποδομές και τα αγαθά που παράγονται άμεσα ή έμμεσα από τις κρατικές δομές, κεντρικές και τοπικές (Folin, 1981·Lojkin, 1977). Η παροχή των γενικών αυτών συνθηκών είναι εξαιρετικά άνιση στο χώρο και αποτελεί τη βάση της διαφοροποιημένης ελκυστικότητας των μεμονωμένων τόπων για το κεφάλαιο και την εργασία. Το είδος, η ποσότητα και η ποιότητα των γενικών συνθηκών αυξάνουν το τοπικό ποσοστό υπεραξίας και/ή κέρδους. Αυτό επιτυγχάνεται με την αύξηση της παραγωγικότη-

τας της εργασίας, ή με τη μείωση του κόστους της αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης, ή με τη μείωση του χρόνου απόδοσης του κεφαλαίου (O'Connor, 1973). Με άλλα λόγια, το κράτος τείνει να κοινωνικοποιεί το κόστος παραγωγής και να ελαττώνει το κόστος κυκλοφορίας (Folin, 1981). Η όλη διαδικασία είναι αντιφατική, εν τούτοις, γιατί οι γενικές αυτές συνθήκες παράγονται ως δημόσιες δαπάνες και όχι ως εμπορεύματα. Την ίδια στιγμή, αυτές οι δαπάνες λειτουργούν ως μια «αντίρροπη τάση» στην πτώση του ποσοστού κέρδους, κι έτσι βελτιώνουν την ανταγωνιστικότητα ορισμένων τόπων έναντι κάποιων άλλων.

Μέχρι αυτό το σημείο, προσπάθησα να δείξω πως σημαντικές μεταβολές στην τοπική ταξική σύνθεση, στις τοπικές αγορές εργασίας και στις γενικές συνθήκες κοινωνικής παραγωγής έχουν ως αποτέλεσμα την αξιοσημείωτη ποικιλομορφία των διαφορετικών τόπων. Η επικέντρωσή μου στα θέματα αυτά βοήθησε επίσης να τονιστεί η ενότητα παραγωγής και κυκλοφορίας, και η ιδιαίτερη βαρύτητα των χωροχρονικών δομών στην πραγματοποίηση υπεραξίας. Σε όσα ακολουθούν, θα αναπτύξω πώς αυτή η ποικιλομορφία μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα για τη ΓΜΑ.

Ο Μαρξ όρισε την «πραγματοποίηση υπεραξίας» με όρους επιτυχούς κίνησης του κεφαλαίου διαμέσου των τριών φάσεων της κυκλοφορίας: η αξία εμφανίζεται πρώτα ως χρήμα (όταν οι κεφαλαιοκράτες δρουν ως αγοραστές), έπειτα εμφανίζεται ως εργατική δύναμη (όταν οι κεφαλαιοκράτες δρουν ως διοργανωτές της παραγωγής), και τέλος εμφανίζεται ως υλική εμπορευματική μορφή (όταν οι κεφαλαιοκράτες δρουν ως πωλητές). Αυτές οι μεταμορφώσεις δε λαμβάνουν χώρα την ίδια στιγμή και στο ίδιο χωρικό πλαίσιο. Αυτό σημαίνει ότι η πραγματοποίηση της υπεραξίας μπορεί να λάβει χώρα εντός ή εκτός της περιοχής στην οποία αυτή παράχθηκε, και εντός μικρών ή πιο εκτεταμένων χρονικών διαστημάτων. Οφείλω να τονίσω εδώ πως ούτε η αξία ούτε η υπεραξία δημιουργούνται κατά την κυκλοφορία, πολύ απλά διότι η διαδικασία αυτή αφορά την ανταλλαγή προϊόντων, όχι τη δημιουργία τους. Είναι κατά την κυκλοφορία, ωστόσο, που τα μεγέθη της αξίας παίρνουν χρηματικές μορφές: η αξία, τη μορφή της χρηματικής τιμής· η υπεραξία, τη μορφή του χρηματικού κέρδους (Morishima, 1973).

Το σύνολο των κερδών των μεμονωμένων επιχειρήσεων που είναι εγκατεστημένες σε έναν τόπο υπολογίζεται στο τέλος της τρίτης φάσης της κυκλοφορίας. Το συνολικό αυτό κέρδος σχηματίζει μια χωρικά «εντοπισμένη συσσώρευση», εκπροσωπώντας τις χωρικά διαφοροποιημένες παρορμήσεις για καπιταλιστική επέκταση. Μέσω της λειτουργίας της εξομοίωσης/διαφοροποίησης, η εντοπισμένη συσσώρευση εξαρτάται από την τοπική ταξική σύνθεση, την

τοπική αγορά εργασίας και τη σχετική ανάπτυξη των γενικών συνθηκών κοινωνικής παραγωγής. Όσο μεγαλύτερο είναι το μέγεθος της υπεραξίας που παράγεται, τόσο μεγαλύτερο είναι και το μέγεθος της πραγματοποιούμενης υπεραξίας, τόσο τοπικά όσο και σε άλλες περιοχές και όσο μεγαλύτερο είναι το μέγεθος του υπερκέρδους, τόσο ταχύτερα ολοκληρώνεται η διαδικασία της απόδοσης κεφαλαίου. Σε γενικές γραμμές, η ΓΜΑ προκύπτει και με άμεσους και με έμμεσους τρόπους.

Η άμεση ή προκύπτουσα ΓΜΑ προκύπτει όταν κάποιοι κοινωνικοί δρώντες που βρίσκονται συνήθως, αλλά όχι αποκλειστικά, εκτός της περιοχής - δωρητή, παρεμβαίνουν προκειμένου μέρος της υπεραξίας που παράγεται εκεί να μεταφερθεί κάπου αλλού. Η μεσολάβηση αυτή περιλαμβάνει μια σειρά πράξεων που ιστορικά ποικίλουν από την ανοιχτή χρήση βίας, τον πόλεμο και τη λεηλασία μέχρι πιο εκλεπτυσμένες πρακτικές όπως η κρατική φορολόγηση, η πολιτική καθορισμού τιμών, οι δημόσιες μεταβιβαστικές πληρωμές, ο επαναπατρισμός πολυεθνικών κερδών και οι ενδοομιλικές τιμολογήσεις. Ο κοινός παρονομαστής όλων αυτών των μέσων άμεσης ΓΜΑ είναι ότι διαμεσολαβούνται θεσμικά, ιδίως μέσω του κράτους σε συνδυασμό με το βιομηχανικό και χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο. Με αυτήν την έννοια είναι σημαντικό να επισημάνουμε την υλική βάση μέσω της οποίας συνδέεται απευθείας η άμεση ή προκύπτουσα ΓΜΑ με το ρόλο του κράτους και της ταξικής πάλης στην παραγωγή του περιφερειακού χώρου.

Η έμμεση ή αρχόμενη ΓΜΑ λειτουργεί «έμμεσα» διαμέσου της ανταγωνιστικής καπιταλιστικής αγοράς. Το πρόβλημα εδώ σχετίζεται με τη μετατροπή των αξιών σε τιμές παραγωγής, κι έπειτα σε πραγματικές αγοραίες τιμές. Το ζήτημα είναι γνωστό ως «πρόβλημα μετατροπής» (ή «μετασχηματισμού»), ένα πολυσυζητημένο και δυσεπίλυτο πρόβλημα στη Μαρξική πολιτική οικονομία (Elson 1979), το οποίο αντανακλά τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ της αξίας που περιέχεται στα εμπορεύματα και των σχετικών ανταλλακτικών τους τιμών. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι η λειτουργία της καπιταλιστικής αγοράς δεν ήταν ποτέ τέλεια ή αυτορυθμιζόμενη. Σε κάποιο βαθμό, η έμμεση ΓΜΑ μπορεί να υπαχθεί στη γενική έννοια της άμεσης ΓΜΑ, ιδίως σε σχέση με την αυξανόμενη οικονομική λειτουργία του κράτους. Συνεπώς, η διάκριση μεταξύ άμεσης και έμμεσης ΓΜΑ, όπως θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια, είναι μάλλον μεθοδολογική και δεν έχει πολιτικές συνέπειες.

Στην έμμεση ΓΜΑ, η μετατροπή των άμεσων τιμών σε τιμές παραγωγής δεν επιφέρει καμία αλλαγή στο σύστημα συνολικά (Morishima, 1973-Shaikh, 1980). Ο συνολικός όγκος εμπορευμάτων, και τα ποσοστά αυτού που κατανέμονται σε κάθε τάξη, παραμένουν τα ίδια με

πριν. Αντίστοιχα, και το σύνολο των αξιών και το σύνολο των υπεραξιών παραμένουν επίσης ως είχαν. Αυτό που αλλάζει είναι ο τρόπος που δεδομένες σχέσεις παραγωγής εμφανίζονται στην κυκλοφορία (Shaikh 1980). Αυτό που επιφέρει η μετατροπή είναι μια διαφορετική διαίρεση της συνολικής δεξαμενής υπεραξίας μεταξύ των μεμονωμένων κεφαλαιοκρατών των οποίων οι επιχειρήσεις εδρεύουν σε διαφορετικές ή στις ίδιες περιφέρειες. Με τις άμεσες τιμές, κάθε κεφαλαιοκράτης πραγματοποιεί ένα ποσό χρήματος-κέρδους ισοδύναμο με την ενσωματωμένη υπεραξία των εμπορευμάτων που πωλούνται. Με τις τιμές παραγωγής, το χρήμα-κέρδος κάθε περιφερειακού τομέα δεν είναι πλέον ανάλογο της υπεραξίας που παράγεται εκεί απ' τη στιγμή που το σύνολο των αξιών (και άρα η συνολική υπεραξία που παράγεται στον κοινωνικό σχηματισμό συνολικά) είναι το ίδιο με πριν, η παραπάνω αλλαγή μορφής έχει το αποτέλεσμα της αναδιανομής της υπεραξίας από τη μία παραγωγική σφαίρα στην άλλη, και από τον έναν τόπο στον άλλο.

Όπως έχουν δείξει ο deVroey (1981) και ο Λιπιέτς (Lipietz, 1983), οι τιμές όλων των εμπορευμάτων που παράγονται σε διάφορους τομείς και περιφέρειες μιας εθνικής αγοράς πρέπει ως σύνολο να ισούνται με τη συλλογική τους αξία, αλλά η τιμή ενός μεμονωμένου εμπορεύματος δεν είναι αναγκαίο να ισούται με την αξία του. Η τάση προς την εξίσωση του ποσοστού κέρδους δεν εξισώνει τις τιμές των εμπορευμάτων. Αντίθετα, το μέσο ποσοστό κέρδους και οι αγοραίες τιμές επιτρέπουν σε έναν τομέα ή σε μια επιχείρηση που εδρεύει σε μια ορισμένη περιφέρεια που προσφέρει πιο ευνοϊκές τεχνικές, κοινωνικές και γεωγραφικές συνθήκες να πραγματοποιεί, εκτός από τη δική της παραγόμενη υπεραξία, μέρος της μη πραγματοποιηθείσας υπεραξίας άλλων τομέων και περιφερειών. Όπως υπογραμμίζει ο Μαρξ (Marx, 1981:829):

«...είναι πράγματι γεγονός ότι οι μέσες τιμές των εμπορευμάτων διαφέρουν από την αξία τους, άρα και από την εργασία που πραγματοποιήθηκε σε αυτά, και το μέσο κέρδος ενός ορισμένου κεφαλαίου διαφέρει από την υπεραξία που το ίδιο κεφάλαιο απέσπασε από τους εργάτες που απασχολεί».

Ακόμη, περιγράφοντας τη μεταφορά αξίας, τονίζει (1969, σ. 30):

«...Είναι επομένως λάθος να ειπωθεί ότι ο ανταγωνισμός μεταξύ κεφαλαιοκρατών έχει ως συνέπεια την επικράτηση ενός γενικού ποσοστού κέρδους μέσω της εξίσωσης των τιμών των εμπορευμάτων με τις αξίες τους. Αντίθετα, αυτό επιτυγχάνεται μέσω της μετατροπής των αξιών των εμπορευμάτων σε μέσες τιμές, στις οποίες μέρος της υπε-

ραξίας μεταφέρεται από το ένα εμπόρευμα στο άλλο και από τον έναν κεφαλαιοκράτη στον άλλο».

Αυτές οι μεταφορές αξίας γίνονται καλύτερα κατανοητές με όρους κερδών και ζημιών που σημειώνονται κατά την κυκλοφορία αφενός, και κατά την απώλεια αξίας αφετέρου (deVroey, 1981). Τα κέρδη και οι ζημιές κατά την κυκλοφορία είναι αποτέλεσμα της ανολοκλήρωτης πραγματοποίησης των κανόνων της ανταλλαγής. Προκύπτουν σε διαφορετικούς τόπους όταν υπάρχει ένας πωλητής που έχει την ισχύ, λόγω ενός τοπικού πλεονεκτήματος (όπως περιγράφηκε νωρίτερα) στην ταξική σύνθεση, την αγορά εργασίας και τις γενικές συνθήκες κοινωνικής παραγωγής, να επιβάλλει μια προσαύξηση στην τιμή ισορροπίας. Το ζήτημα με αυτές τις μεταφορές είναι ότι αλληλοεξουδετερώνονται σε παγκόσμιο επίπεδο, μια και τα κέρδη κυκλοφορίας των μεν είναι, εξ ορισμού, ζημιές για τους δε - άρα, το σύνολό τους είναι μηδενικό. Όπως επισημαίνει ο Μαρξ (Marx, 1981:168):

«...αν και πουλώντας τα εμπορεύματά τους οι κεφαλαιοκράτες των διαφόρων σφαιρών της παραγωγής ανακτούν την αξία του κεφαλαίου που κατανάλωσαν κατά την παραγωγή τους, δεν μπορούν να διασφαλίσουν την υπεραξία, και κατά συνέπεια ούτε το κέρδος, που δημιουργήθηκε στη δική τους σφαίρα από την παραγωγή των εμπορευμάτων αυτών (...) Οι διάφοροι κεφαλαιοκράτες φέρονται εδώ σαν απλοί μέτοχοι μιας μετοχικής εταιρίας, στην οποία τα μερίσματα κατανέμονται εξ ίσου ανά 100 μονάδες και κατά συνέπεια, για τους διάφορους κεφαλαιοκράτες, τα μερίδια αυτά διαφέρουν μεταξύ τους σύμφωνα με το μέγεθος του κεφαλαίου που επένδυσε ο καθένας».

Αντίστοιχα, οι απώλειες αξίας προέρχονται από δύο πηγές: αδυναμία πώλησης ή απαξίωση των μέσων παραγωγής (Harvey, 1983). Η πρώτη οφείλεται σε λανθασμένες επιλογές κατά την παραγωγή και κακή διαχείριση κατά την κυκλοφορία. Η δεύτερη οφείλεται σε μια ξαφνική μείωση της αξίας των μέσων παραγωγής. Σε αντίθεση με τις ζημιές που σημειώνονται κατά την κυκλοφορία, οι απώλειες αξίας αντιπροσωπεύουν πάντοτε σπατάλες στην κατανομή της κοινωνικής εργασίας σε ένα εμπορευματικό σύστημα. Σε αυτήν την περίπτωση, δεν προκύπτει ΓΜΑ πρόκειται για το «τίμημα» που πληρώνεται για τον τρόπο που διατηρείται η κοινωνική συνοχή σε έναν ορισμένο σχηματισμό.

Επομένως, το συνολικό μέγεθος του διαθέσιμου προς συσσώρευση κέρδους σε ένα δεδομένο τόπο και σε ορισμένο χρόνο θα αποτελείται από δύο θετικά και δύο αρνητικά συστατικά: πρώτον, κέρδος

που προέρχεται από υπεραξία που αποσπάται και πραγματοποιείται επί τόπου ή κάπου αλλού, συν ενδοταξικό κέρδος ή κυκλοφορία προς όφελος του κεφαλαίου· δεύτερον, κέρδη που θα απαλειφθούν ως αποτέλεσμα άμεσης ή έμμεσης ΓΜΑ, και/ή εξαιτίας απώλειας της αξίας. Αυτά τα σύνθετα αποτελέσματα διαμορφώνουν τη βάση για μια ανάλυση μεμονωμένων τομεακών και γεωγραφικών διαφοροποιήσεων στην κερδοφορία, το κίνητρο δηλαδή του καπιταλιστικού ανταγωνισμού και της καπιταλιστικής επέκτασης· οι μεμονωμένοι κεφαλαιοκράτες αγωνίζονται να πουλήσουν στη μέση κοινωνική τιμή ή ψηλότερα, παράγοντας σε τοπικό κόστος που πρέπει να είναι χαμηλότερο του μέσου κοινωνικού.

Συμπερασματικό σχόλιο

Οι παρατηρήσεις που προηγήθηκαν οπωσδήποτε απαιτούν περαιτέρω ανάλυση και ερμηνεία. Ωστόσο πρέπει να τονιστεί ένα διττό επιχείρημα. Πρώτον, οι αντιφατικές τάσεις προς εξομοίωση και διαφοροποίηση διαπερνούν εγκάρσια όλη την ιεραρχική δομή της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης, επηρεάζοντας την αναπαραγωγή των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων σε πολλαπλές κλίμακες. Αυτό με τη σειρά του αποτελεί την υλική βάση για την εμφάνιση της ΓΜΑ υπό ορισμένες συνθήκες, που διαμορφώνονται από δυναμικά αντικρουόμενες στρατηγικές εξομοίωσης και διαφοροποίησης, διατήρησης και καταστροφής, κατακερματισμού και ομογενοποίησης. Δεύτερον, η ΓΜΑ λαμβάνει χώρα στη σφαίρα της κυκλοφορίας και της ανταλλαγής, αλλά η εμπέδωση και η κατεύθυνσή της (θετική ή αρνητική) καθορίζεται στη σφαίρα της παραγωγής. Αν υπάρχει όντως ΓΜΑ, δεν είναι μια αυτόματη διαδικασία, το αποτέλεσμα κάποιου εσωτερικού νόμου της καπιταλιστικής συσσώρευσης· προϋποθέτει την άμεση και/ή έμμεση παρέμβαση κάποιου πολιτικού παράγοντα. Αυτό την καθιστά διαφορετική από την τομεακή μεταφορά αξίας, η οποία υποτίθεται ότι λειτουργεί μέσω του ατελούς ανταγωνισμού και της καπιταλιστικής αγοράς.

Συνεπώς, αν η ΓΜΑ επηρεάζει την άνιση γεωγραφική ανάπτυξη, αυτή η επίρεια εκφράζεται πρωταρχικά ως το αποτέλεσμα μιας χωρικά διαφοροποιημένης διαδικασίας συσσώρευσης στην οποία η ανάπτυξη κάποιων περιφερειών γίνεται πάντοτε εις βάρος κάποιων άλλων. Απ' τη μια πλευρά, αυτό σημαίνει εν μέρει πως η ΓΜΑ είναι το αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών διαδικασιών μάλλον παρά μια συγκεκριμένη διαδικασία καθαυτή. Απ' την άλλη πλευρά ωστόσο, η παραπάνω διαπίστωση δεν σημαίνει ότι η ΓΜΑ (ως «αποτέλεσμα» της άνισης καπιταλιστικής ανάπτυξης) μπορεί να διαχωριστεί από τη δυναμική της καπιταλιστικής ανάπτυξης ως «διαδικασία». Η παραπάνω θέση έχει ένα σαφή στόχο: να δείξει

πώς η άνιση γεωγραφική ανάπτυξη ταυτόχρονα καθορίζει και καθορίζεται από τη ΓΜΑ.

Σε ένα σημαντικό βαθμό, το ζήτημα της ΓΜΑ ανέκυψε μόλις πρόσφατα ως μέρος μια ευρύτερης διαδικασίας απομυθοποίησης της χωρικότητας του καπιταλισμού. Όπως ακριβώς άλλοι μαρξιστές χρησιμοποίησαν την απομυθοποίηση της εμπορευματικής μορφής για να αποκαλύψουν τη θεμελιώδη λειτουργία του κεφαλαίου εν γένει, έτσι και τώρα η βασισμένη στη ΓΜΑ ερμηνεία της άνισης γεωγραφικής ανάπτυξης μπορεί να χρησιμοποιηθεί τόσο για να κατανοήσουμε καλύτερα τον καπιταλισμό όσο και για να τον αλλάξουμε.

Βιβλιογραφία

- Alvater E, (1973), "Notes on some problems of state interventionism" *Kapitalistate* issue 1/2, pp 18-31
- Amin S, (1978) *The Law of Value and Historical Materialism* (Monthly Review Press, New York)
- Arcangeli F, Bozzaga C, Groglio S, (1980), "Patterns of peripheral development in Italian regions, 1964-77" paper presented to the 19th European Congress of the Regional Science Association, London; copy available from C Hadjimichalis
- Bajec J, (1983), "Regional disparities in Yugoslavia" in: *The Crises of the European Regions* Eds D Seers, K Oström (Macmillan, London) pp 47-61
- Baran P, Swcezy P, (1970) *Monopoly Capital* (Penguin Books, Harmondsworth, Middx)
- Bauer O, (1924) *Die Nationalitätenfragen und die Sozialdemokratie* (Vienna)
- Boccara P, (1971) *Traité d'Economie Marxiste: Le Capitalisme Monopoliste de L' Etat* (Editions Sociales, Paris)
- Bukharin N, (1973) *Imperialism and World Economy* (Monthly Review Press, New York)
- Carney J, Hudson J, Ive G, Lewis J, (1975), "Regional underdevelopment in late capitalism: a study of the North East of England" in: *London Papers in Regional Science 6: Theory and Practice in Regional Science* Ed. I Masser (Pion, London) pp 11-29
- Cooke P, (1983) *Theories of Planning and Spatial Development* (Hutchinson, London)
- Damette F, (1980), "The regional framework of monopoly exploitation: new trends" in: *Regions in Crisis* (Eds) J Carney, R Hudson, J Lewis (Croom Helm, Bckenham, Kent) pp 76-91
- De Janvry A, (1981) *The Agrarian Question and Reformism in Latin America* (The Johns Hopkins University Press, Baltimore, MD)
- De Vroey M, (1981), "Value, production and exchange" in: *The Value Controversy* (Verso, London) pp 173-201
- Dos Santos T, (1970), "The structure of dependence" *American Economic Review* 60: 231-236
- Dulong R, (1976), «La crise du raport etat-société locale a traverse du politique régionale» in : *la Crise de L' Etat* Ed. N Poulantzas (PUF, Paris) pp 68-95
- Dulong R, (1978) *Les Regions, L' Etat et la Société Locale* (PUF, Paris)
- Duncan S S, Goodwin M, (1982), "The local state and restructuring social relations", *International Journal of Urban and Regional Research* 6: 157-185
- Elson D (Ed.), (1979) *Value: The Representation of Labour in Capitalism* (CSE Books, London)
- Emmanuel A, (1969) *L' Echange Inegal* (Maspero, Paris)
- Ferrao J, (1982), "Regional variations in rates of profit in Portuguese industry" paper presented at the Conference on National and Regional Development in the Mediterranean Basin, Durham; copy available from the Department of Geography, University of Durham, Durham DH1 3HP, England
- Folin M, (1981), "The production of the general conditions of social production and the role of the state" in: *City, Class and Capital* (Eds) M Harloe, E Lebas (Edward Arnold, London) pp 51-60

- Frank A G, (1969)*Capitalism and Underdevelopment in Latin America* (Modern Reader, New York)
- Friedman A L, (1977) *Industry and Labor* (Macmillan, London)
- Garofoli J, (1974), "Regional inequality and the labor market" paper presented at the Reunion des Chercheurs Europeens sur la Question Régionale, Paris; copy available from J Garofoli, Istituto di Scienze Economiche, Universita di Pavia, Pavia, Italy
- Garofoli J, (1983), "Uneven regional development and industrial restructuring: the Italian pattern in the 1970s" paper presented to the 1st International Seminar on European Urban and Regional Problems, Naxos, Greece; copy available from J Garofoli, Istituto di Scienze Economiche, Universita di Pavia, Pavia, Italy
- Glucksmann G B, (1979), "The state, transition and passive revolution" in:*Gramsci and Marxist Theory*(Ed. C Mouffe (Routledge and Kegan Paul, Henley-on-Thames, Oxon) pp 207-236
- Gramsci A, (1971)*Selections from the Prison Notebooks*,(eds) by Q Hoare, C N Smith (International, New York)
- Gramsci A, (1973)*La Costituzione del Partito Comunista* (Riuniti, Roma)
- Gramsci A, (1975)*Il Materialismo Storico e la Filosofia di Benedetto Croce* (Riuniti, Roma)
- Hadjimichalis C, (1980)*The Geographical Transfer of Value: A Comparative Analysis of Regional Development in Southern Europe*, PhD thesis, Graduate School of Architecture and Planning, University of California at Los Angeles, Los Angeles, CA 90024, USA
- Hadjimichalis C, (1987) *Uneven Development and Regionalism: State, Territory and Class in Southern Europe* (Croom Helm, Beckenham, Kent)
- Harvey D, (1975), "The geography of capitalist accumulation: a reconstruction of the Marxist theory" *Antipode* 7: 9-21
- Harvey D, (1981), "The space-economy of capitalist production: a Marxist interpretation" paper presented at the Conference on New Perspectives on the Urban Political Economy, London; copy available from D Harvey, Department of Geography, The Johns Hopkins University, Baltimore, MD 21218, USA
- Harvey D, (1983)*The Limits to Capital* (Basil Blackwell, Oxford)
- Hirsch J, (1981), "The apparatus of the State, the reproduction of capital and urban conflicts" in:*Urbanization and Urban Planning in Capitalist Societies* Eds M Dear, A J Scott (Methuen, Andover, Hants) pp 593-607
- Kuusinen O, Retrof J, Kanisky O, (1973)*Fundamentals of Marxism-Leninism* (Foreign Languages Press, Moscow)
- Laclau E, (1977)*Politics and Ideology in Marxist Theory* (Verso, London)
- Laclau E, Mouffe C, (1981), "Socialist strategy: where next?" *Marxism Today* 25: 25-32
- Läpple D, van Hoogstraten P, (1980), "Remarks on the spatial structure of capitalist development: the case of the Netherlands" in:*Regions in Crisis* Eds J Carney, R Hudson, J Lewis (Croom Helm, Beckenham, Kent) pp 117-166
- Lefebvre H, (1974)*La Production de L' Espace* (Anthropos, Paris)
- Lefebvre H, (1976)*The Survival of Capitalism* (Allison and Busby, London)

- Lenin V I, (1973)*Imperialism: The Highest Stage of Capitalism* (Progress Publishers, Moscow)
- Liossatos P, (1979), "Unequal exchange and regional disparities" paper presented to the Regional Science Association Conference, Los Angeles; copy available from C Hadjimichalis
- Lipietz A, (1977)*Le Capital et son Espace* (Maspero, Paris)
- Lipietz A, 1980, "The structuration of space, the problem of land and spatial policy" in:*Regions in Crisis* Eds J Carney, R Hudson, J Lewis (Croom Helm, Beckenham, Kent) pp 60-73
- Lipietz A, (1981), "The so-called transformation problem revised" *Journal of Economic Theory* 26: 59-88
- Lipietz A, (1983), «La debat sur la valeur: bilan partiel et perspectives partiales» research paper 8326, Centre d'Etudes Prospectives d'Economie Mathématique Appliquées à la Planification, 75013 Paris, France
- Lojkin J, (1977) *Le Marxisme, L'Etat et la Question Urbaine* (PUF, Paris)
- Magniani A, (1978), "Ristrutturazione e diffusione territoriale del ciclo produttivo: formazione della 'Fabbrica Diffusa' in Italia", paper presented to the *1st Seminario Internazionale del Workshop Area Mediterranea*, Milano; copy available from A Magniani, Facolta di Architettura, Politecnico de Milano, Milano, Italy
- Mandel E, (1975)*Late Capitalism* (New Left Books, London)
- Markusen A, (1983), "Profit cycles, oligopoly and regional transformation" WP-397, Institute of Urban and Regional Development, Berkeley, CA 94720, USA
- Marx K, (1969)*Theories of Surplus Value* (Lawrence and Wishart, London)
- Marx K, (1973)*Grundrisse* (Penguin Books, Harmondsworth, Middx)
- Marx K, (1976) Capital volume 1 and 3 (Penguin Books, Harmondsworth, Middx)
- Massey D, (1978), "Regionalism: some current issues",*Capital and Class*, 6: 106-125
- Massey D, Meegan R, (1982)*The Anatomy of Job Loss* (Methuen, Andover, Hants)
- Mingione E, (1978), "Capitalism, crisis, neo-dualism and marginalization" *International Journal of Urban and Regional Research* 2: 213-221
- Morishima M, (1973)*Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth* (Cambridge University Press, Cambridge)
- O'Connor J, (1973)*The Fiscal Crisis of the State* (St Martin's Press, New York)
- Offe C, (1974), "Structural problems of the capitalist state" in:*German Political Studies. Volume I* Gel, K von Beume (Sage, London) pp 215-236
- Paggi L, (1979), "Gramsci's general theory of Marxism" in: *Gramsci and Marxist Theory*(Ed. C Mouffe (Routledge and Kegan Paul, Henley-on-Thames, Oxen) pp 113-167
- Pallolx Ch,(1975) *L' Internationalisation du Capital* (Maspéro, Paris)
- Perrota C, (1981), "On Marxist theories of unequal exchange" DP-75, Development Studies, University of East Anglia, Norwich NR4 7TJ, England
- Poulantzas N (Ed.), (1976) *La Crise de L'Etat* (PUP, Paris)

- Poulantzas N, (1978)*State, Power, Socialism* (Verso, London)
- Poulantzas N,(1979), "The crisis of Marxism" interview given to TA NEA, 12 February, page 4 and 13 February, page 5 (in Greek)
- Preteceille E, (1981), "Collective consumption, the state and the crisis of capitalist society" in:*City, Class and Capital*(Eds) M Harloe, E Lebas (Edward Arnold, London) pp 1-16
- Scott A J, (1980)*The Urban Land Nexus and the State* (Pion, London)
- Shaikh A, (1980), "Foreign trade and the law of value",*Science and Society* 12: 281-302
- Shaikh A, (1981), "The poverty of algebra" in: *The Value Controversy* (Verso, London) pp 266-300
- Soja E, (1980), "The socio-spatial dialectic",*Annals of the American Association of Geographers* 70: 207-225
- Soja E, (1981), "A materialist interpretation of spatiality" paper presented at the Workshop on the Geographical Transfer of Value, Canberra; copy available from E Soja, Graduate School of Architecture and Urban Planning, 405 Hilgard Avenue, Los Angeles, CA 90024, USA
- Soja E, 1983, "Territorial idealism and the political economy of regional development",*City and Region*, 6, pp 55-73
- Sraffa P, (1960)*Production of Commodities by Means of Commodities* (Cambridge University Press, Cambridge, MA)
- Steedman I, (1977)*Marx after Sraffa* (New Left Books, London)
- Urry J, (1981), "Localities, regions and social class",*International Journal of Urban and Regional Research* 5: 455-473
- Walker R, (1978), "Two sources of uneven development under advanced capitalism: spatial differentiation and capital mobility",*The Review of Radical Political Economics* 10: 28-37
- Webber M J, (1982), "Agglomeration and the regional question",*Antipode* 14 1-11
- Wright E O, (1978)*Class, Crisis and the State* (Verso, London)
- Wright E O, (1981), "The value controversy and social research" in:*The Value Controversy*, (Verso, London)

Περιφερειακή Οπτική:

Βλέποντας πέρα από
γεωγραφικούς διϋσμούς

Richard Walker

Καθηγητής Γεωγραφίας,
Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια, Μπέρκλεϊ

Μετάφραση: Αλίκη Κοσυφολόγου

Χρειάζεται να αποσταθεροποιήσουμε το νόημα της περιφέρειας στην αστική και οικονομική γεωγραφία. Οι όροι «κέντρο» και «περιφέρεια», που τόσο συχνά χρησιμοποιούνται στον ακαδημαϊκό και δημόσιο λόγο εν γένει, στερούνται χωρικής φαντασίας. Ένας απλός δυϊσμός δεν ανταποκρίνεται στις ανάγκες μιας ενδελεχούς ανάλυσης. Αυτό που χρειάζεται είναι μία ευρύτερη σύλληψη της γεωγραφίας, μία που να είναι σύνθετη, άνιση και άτακτη. Η ευρύτητα δεν πρέπει, ωστόσο, να προκύψει σε βάρος της επιστημολογικής αυστηρότητας, με την αμελή χρήση χωρικών μεταφορών ή με τις επικλήσεις στη συνθετότητα να παίρνουν τη θέση της λογικής και της τεκμηρίωσης. Εναλλακτικές προσεγγίσεις, όπως η «άνιση ανάπτυξη» και τα «παγκόσμια δίκτυα», είναι βοηθητικές, αλλά πάλι λίγο μπορούν να προσφέρουν στην εργώδη προσπάθεια κατανόησης του γεωγραφικού δυναμισμού του νεότερου κόσμου. Βέβαια, η κατασκευή μιας νέας θεωρίας για τις περιφέρειες, ευκολότερα προτείνεται, παρά γίνεται.

Με βάση τη συμβατική οπτική, οι περιφέρειες είναι χώροι φτώχειας, περιθωριοποίησης και καταπίεσης. Σκέφτεται κανείς τις φαβέλες στα όρια των βραζιλιάνικων πόλεων, τη φτωχοποίηση χωρών, όπως το Μάλι, και την καταστολή επαναστατημένων κρατών, όπως η Νικαράγουα. Οι περισσότερες αυτών των εικόνων προέρχονται από τον παγκόσμιο Νότο, και δικαίως. Σε κάθε περίπτωση, η αντίληψη μας για τις περιφέρειες είναι όλο και περισσότερο διαμορφωμένη από τις προϊδεάσεις μας για τις παγκόσμιες πόλεις, οι οποίες ασφυκτιούν λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης από την επαρχία και χαρακτηρίζονται από άτυπους οικισμούς που εκτείνονται σε μίλια προς κάθε κατεύθυνση. Αν και η οπτική του βιβλίου «Planet of Slums» είναι λανθασμένη με πολλούς τρόπους, αναφέρεται σε μακρόχρονα και συχνά επιδεινούμενα πρότυπα εκτοπισμού και εξαθλίωσης, τα οποία τυπικά αναγνωρίζονται ως περιφέρειες (Davis, 2006).

Η αποσταθεροποίηση της ιδέας της περιφέρειας μπορεί, στη δική μου οπτική, κάλλιστα να ξεκινήσει και από άλλα γεωγραφικά σημεία εισόδου. Αρχικά παίρνω αφορμή από το συμβατικό Νότο - τον παγκόσμιο Νότο - για μια συζήτηση επικεντρωμένη, εδώ, στις ΗΠΑ και την Ευρώπη, με εσωτερικές διαδρομές στο αποικιακό παρελθόν και το αυτοκρατορικό παρόν που αγγίζουν τον παγκόσμιο Βορρά. Προσπαθώ να αποσταθεροποιήσω το δυϊσμό του κέντρου και της περιφέρειας σε χρόνο και χώρο, αναδεικνύοντας πως χώροι φαινομενικά διαχωρισμένοι και σταθεροί, είναι στην πραγματικότητα συνδεδεμένοι, κατακερματισμένοι και μεταλλασσόμενοι. Τελικά, έρχομαι σε ρήξη με την κοινή οπτική ότι το «κεντρικό» ισοδυναμεί με το σημαντικό και το «περιφερειακό» με το ασήμαντο ή το ανεπαρκές, σαν η γεωγραφική ανισότητα να μπορούσε να προκύψει από τον εταιρικό,

ταξικό, ή κρατικό πλούτο και την αντίστοιχη δύναμη. Αντιθέτως, η ιστορία των περιφερειών στο σύγχρονο κόσμο δεν είναι μία απλή ιστορία φτώχειας και εγκατάλειψης· οι περιφέρειες μπορούν να παίξουν ένα σημαντικό ρόλο στις οικονομικές και πολιτικές διαδικασίες που είναι ενδογενείς στη λογική του κεφαλαίου, της κρατικής εξουσίας και της ταξικής ηγεμονίας.

Αυτό δεν σημαίνει ότι απορρίπτω τους πόλους του σχήματος «κέντρο – περιφέρεια». Είναι μία χρήσιμη πρώτη προσέγγιση στη χωρική ανισότητα και διαφορά. Αλλά σκοπεύω να μετατρέψω αυτή την τακτοποιημένη διάταξη σε μία λωρίδα του Μόμπιους¹, η οποία θέτει νέες προκλήσεις σε ήδη κατακτημένη γνώση, έχει συνέχεια αλλά και δύο διακριτές πλευρές και ακόμη ανατροφοδοτεί τον εαυτό της. Προσεγγίζω λοιπόν το ζήτημα της περιφέρειας από αυτές τις τρεις όψεις:

Πρώτον, τα κέντρα συνήθως θεωρούνται ενιαία, συνεκτικά και καλά τοποθετημένα στον παγκόσμιο Βορρά, ενώ οι περιφέρειες συνήθως θεωρούνται κατακερματισμένες, ελεεινές, και μακρινές - εν τέλει, ασύμπτωτες με τις κυρίαρχες τάσεις του καπιταλισμού και της νεωτερικότητας. Αντίθετα, κέντρα και περιφέρειες είναι και τα δύο πολύπλευρα και τοποθετημένα σε χωρικά δίκτυα κοντινά και μακρινά. Είναι εσωτερικά συνδεδεμένα μέσω μιας σειράς πολιτικών – οικονομικών διαδικασιών, και λογικά εξαρτώνται για την ύπαρξη και την ανάπτυξη τους το ένα από το άλλο. Χρειάζεται να προσεγγίσουμε τις μη δυϊστικές γεωγραφίες με ευρύτερους τρόπους από τους συνηθισμένους, όπως για παράδειγμα αυτόν της παραποιητικής παραμέτρου της «ημιπεριφέρειας». Αυτό δε σημαίνει ότι τα μέρη που ονομάζουμε περιφέρειες δε γίνονται αντικείμενα εκμετάλλευσης, δεν περιχαρακώνονται ή δεν επιτηρούνται, αλλά οι διαχωρισμοί αυτού του πρώτου επιπέδου συγκαλύπτουν βαθύτερες συνδέσεις.

Δεύτερον, το πρόβλημα της αλλαγής στον καπιταλισμό πρέπει να λάβει υπόψη τόσο τα κέντρα όσο και τις περιφέρειες. Η παλιά ιδέα της διάχυσης της καινοτομίας από την πρωτεύουσα δεν αντιστοιχεί σε μια ενδελεχή ανάλυση. Τα αστικά και παγκόσμια κέντρα δεν είναι οι μόνοι χώροι δημιουργικότητας· υπάρχει μια βαθιά ιστορία περιφερειακών ζωνών του καπιταλισμού και της αυτοκρατορίας που ήταν κέντρα πειραματισμού και παραγωγής νέων πρακτικών και μεθοδολογιών. Αυτό δεν είναι μόνο ένα ζήτημα των ανθρώπων της περιφέρειας, που αναζητούν περισσότερη αυτονομία, δικαιοσύνη ή δημοκρατία, όσο σημαντικές κι αν είναι αυτές οι διεκδικήσεις. Αυτό στο οποίο θέλω να δώσω έμφαση εδώ είναι ότι ο καπιταλισμός δεν έχει ένα καθορισμένο οδικό χάρτη προς το μέλλον. Η χωρική «ανισομέρεια» είναι ένα κοινό αποτέλεσμα αυτής της ατίθασης λογικής του κεφαλαίου, η οποία απαιτεί νέες τεχνολογίες και καλύτερες πρακτικές σε ένα ανταγωνιστικό περιβάλλον.

1.

Möbius strip: Η λωρίδα (ή ταινία) του Μόμπιους είναι μια διδιάστατη μη προσανατολισίμη επιφάνεια που έχει μόνο μία πλευρά όταν είναι ενσωματωμένη στον τριδιάστατο ευκλείδειο χώρο. Ανακαλύφθηκε από τον γερμανό μαθηματικό Άουγκουστ Φέρντιναντ Μόμπιους (August Ferdinand Möbius) από τον οποίο πήρε και το όνομα της (ΣτΜ).

Ένα τρίτο πρόβλημα με τη συμβατική σκέψη είναι ότι η γεωγραφική κεντρικότητα αντιστοιχεί σε δύναμη, σχεδόν σα να πρόκειται περί δικαιώματος στην οικονομική επιτυχία ή την κρατική κυριαρχία, ενώ η περιφερειακή τοποθεσία υπονοεί το περιθώριο, την υποτέλεια και την ασημαντότητα. Δεν υπάρχει ξεκάθαρη τέτοια αντιστοιχία και κάποιοι από τους ισχυρότερους ανθρώπους και θεσμούς βρίσκονται σε περιφέρειες (ή σε κάθε περίπτωση εκτός κέντρου), ενώ επίσης κάποιοι από τους πιο περιθωριοποιημένους ανθρώπους βρίσκονται στην καρδιά των πόλεων και των πλουσιότερων χωρών. Πράγματι, επειδή η κεντρικότητα δεν είναι ασφαλής, εκείνοι που βρίσκονται στα κυρίαρχα κέντρα συσσώρευσης κεφαλαίου και κρατικού ελέγχου αναγνωρίζουν την ικανότητα των περιφερειών να ανατρέπουν το σχεδιασμό και αφιερώνουν πολλή προσοχή στη διατήρηση της υπεροχής τους και την καταπίεση περιφερειακών αναδυόμενων δυνάμεων.

Αυτή η εργασία λαμβάνει υπόψη της και τις παραπάνω πτυχές. Στη συνέχεια θα αναφερθώ σε περιπτώσεις εντός ενός μεγάλου χωρικού και χρονικού φάσματος, οι οποίες σκιαγραφούν την ένδεια της θεωρίας αναφορικά με τις γεωγραφικές σχέσεις στο σύγχρονο καπιταλιστικό κόσμο. Επιπλέον, θα προσπαθήσω να διατυπώσω μια υπόθεση σε πολλαπλές κλίμακες: αστικές, τοπικές, εθνικές, ηπειρωτικές και παγκόσμιες (αναγνωρίζω ότι αυτό είναι ιδιαίτερα σχηματικό, αλλά για ευρετικούς λόγους θα γίνει έτσι). Η συζήτηση διατρέχει περιοχές που γνωρίζω καλύτερα, όπως η Βόρεια Αμερική και η Ευρώπη. Σε κάθε περίπτωση, έχει το πλεονέκτημα πως αναδεικνύει ότι ακόμη και σε μέρη του κόσμου που είναι γνωστά κέντρα του καπιταλισμού και της αυτοκρατορίας τα τελευταία πεντακόσια χρόνια, κάθε απλουστευτική σύλληψη των εννοιών του κέντρου και της περιφέρειας καταρρέει.

Ο ιστός κέντρων και περιφερειών

Η σύγχρονη γεωγραφία έχει παραμερίσει απλές δυαδικότητες όπως «κέντρο και περιφέρεια», «τοπικό και παγκόσμιο», «πόλη και ενδοχώρα», για μια πιο σύνθετη γλώσσα ιστών, δικτύων, και μωσαϊκών περιοχών. Δυστυχώς, δεν ήταν εύκολο να προχωρήσει κανείς πέρα από χρήσιμες μεταφορές και νεολογισμούς και να επινοήσει πρωτότυπες θεωρητικές κατασκευές. Έτσι, η ιδέα του ιστού των κέντρων και περιφερειών χρειάζεται να επιμεριστεί σε τρία στοιχεία: πολυπλοκα κέντρα, διαφορετικά είδη περιφερειών, και πολλές διασυνδέσεις μεταξύ κεντρικών και περιφερειακών περιοχών. Συνολικά, η οικονομική γεωγραφία του καπιταλισμού δεν είναι ένα σύνολο σημείων ούτε πόλων και αντιπόδων· περιλαμβάνει ολόκληρα χωρικά συστήματα.

Πολλά κέντρα, πολλές περιφέρειες

Η λογική των πολλαπλών κέντρων ήταν γνωστή για ένα μεγάλο διάστημα. Προέκυψε, σε μεγάλο βαθμό, από τη Θεωρία των Κεντρικών Χώρων στα μέσα του εικοστού αιώνα, η οποία έδειξε ότι οι πόλεις συγκροτούν μια φυσική ιεραρχία κέντρων παροχής υπηρεσιών και προμηθειών (Christaller, 1935· Lösch, 1944)· αλλά αυτό το τακτοποιημένο μοντέλο το οποίο φανταζόταν πόλεις να αναδύονται στο πίσω μέρος αγροτικών πεδιάδων, ήταν μια αναχρονιστική σύλληψη που καθιστούσε τη Θεωρία των Κεντρικών Χώρων ακατάλληλη για να ερμηνεύσει τη βιομηχανία, την οικονομία, και το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων (Page & Walker, 1991· Cartier, 2001). Στις δεκαετίες του 1960 και 1970, οι ιστορικοί γεωγράφοι στις ΗΠΑ διατύπωσαν τον αντίστροφο ισχυρισμό: οι πόλεις ήταν οι κύριοι κόμβοι της ανάπτυξης, δείχνοντας το δρόμο στην περιφερειακή ανάπτυξη και την επέκταση του εμπορικού συνόρου (Vance, 1967· Pred, 1973). Επιπλέον, οι πόλεις αναπτύσσονται σε σύστημα², έχοντας περισσότερους οικονομικούς δεσμούς μεταξύ τους παρά με την επαρχία που τις περιβάλλει, και αυτό συμβαίνει από τις πρώτες μέρες της περιόδου της αμερικανικής εξάπλωσης (Pred, 1977· 1980).

Το μοντέλο του συστήματος των πόλεων μεταφέρθηκε στη συνέχεια σε παγκόσμια κλίμακα μέσω της Θεωρίας των Παγκόσμιων Πόλεων (Friedmann & Wolff, 1982· Hall, 1984), κάποιιο υποστηρικτές της οποίας υπερέβαλαν σχετικά με τη σημασία μια χούφτας πόλεων στην κορυφή της ιεραρχίας (Sassen, 1991). Νέα Υόρκη, Λονδίνο και Τόκυο σύντομα χαρακτηρίστηκαν ως οι μόνες πραγματικά παγκόσμιες πόλεις, και τα υπόλοιπα μέρη του αστικού συστήματος μετατράπηκαν σε ήσσονος σημασίας. Ναι, το Λονδίνο και η Νέα Υόρκη βρίσκονται ψηλά στην κλίμακα της παγκόσμιας οικονομίας, αλλά ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί το σύστημα των παγκόσμιων πόλεων είναι βαθύτερος. Το Σαν Φρανσίσκο, το οποίο για παράδειγμα ήταν από την εποχή της χρυσοθηρίας ενταγμένο στο οικονομικό και εμπορικό σύστημα τόσο των ΗΠΑ όσο κι ενός διεθνούς ιστού με κέντρο το Λονδίνο, έγινε αμέσως παγκόσμια πόλη και έχει παραμείνει τέτοια έκτοτε (Reed, 1981· Walker, 2001). Η θεώρηση του Σαν Φρανσίσκο ή της Μπανγκαλόρ (Bengaluru) ως αμιγώς εθνικών ή τοπικών κέντρων δε βγάζει κανένα νόημα και αντανακλά μία επιστροφή στην επιζήμια θεώρηση κέντρου-περιφέρειας σε παγκόσμια κλίμακα αυτή τη φορά (Smith, 2001).

Η Θεωρία Συστημάτων Πόλεων υποστηρίζει ότι κάθε χώρα και ήπειρος, πόσο μάλλον σε παγκόσμια κλίμακα, έχει πολλά κέντρα. Βεβαίως, αυτά εκτείνονται ιεραρχικά από το μεγαλύτερο προς το μικρότερο, αλλά κανένα δε βρίσκεται μόνο· συνδέονται με διασταυρούμενα εμπορικά, οικονομικά, μεταναστευτικά, και παραγωγικά δίκτυα. Η

2.

Η γλώσσα του συστήματος ήταν δημοφιλής τις δεκαετίες του 1960 και του 1970, ως απόρροια της μεταπολεμικής κυβερνητικής, όπως το διαδίκτυο είναι η λέξη-κλειδί της ψηφιακής εποχής

εμμογή των θεωρητικών του αστικού χώρου με τις μεγάλες πόλεις μπορεί να είναι αρκετά αποπροσανατολιστική· ενώ το Σικάγο συνορεύει με τις κεντρικές ΗΠΑ, για παράδειγμα, οι μεσοδυτικές πολιτείες βρίθουν μικρών και μεσαίου μεγέθους πόλεων (βλ. Cronon, 1991 με Page & Walker, 1991). Οι αστικές ιεραρχίες ποικίλλουν από τις στενότερες στις ευρύτερες, ανάλογα με το μέγεθος και τη δομή των εθνικών οικονομιών και κρατών (για μια επισκόπηση βλ. Storper & Walker, 1989: κεφ. 1). Οι χώρες (και πρώην αυτοκρατορίες) με ισχυρές κεντρικές κυβερνήσεις είναι αξιομνημόνευτες για τις μεγάλες δεσπόζουσες πόλεις τους, όπως το Παρίσι, η πόλη του Μεξικού και η Βιέννη, ενώ ομοσπονδιακά κράτη με ισχυρότερες περιφερειακές οικονομίες τείνουν σε περισσότερο διεσπαρμένα συστήματα πόλεων, όπως αυτά των ΗΠΑ, της Γερμανίας και της Ιταλίας. Το Λονδίνο και το Ρότερνταμ είναι δυσανάλογα μεγάλα για έναν άλλο λόγο: λειτουργούν ως εμπορικά κέντρα για πολύ μεγαλύτερες, υπερεθνικές περιοχές (Βρετανική Αυτοκρατορία - Κοινοπολιτεία και οι περιοχές γύρω από Ρήνο - Κάτω Χώρες αντίστοιχα). Μικρότερες χώρες του παγκόσμιου Νότου είναι εμβληματικές για τις δεσπόζουσες πόλεις τους, αλλά αυτό δεν αντικρούει τη θεωρία Συστημάτων Πόλεων προς όφελος της θεωρίας της δυαδικής οικονομίας: οι πόλεις αυτές σηματοδοτούν την έλλειψη καπιταλιστικής ανάπτυξης στην ενδοχώρα, αλλά επίσης αποτελούν τμήματα κρατών με κεντρική διοίκηση, με περισσότερο εμπορικές παρά βιομηχανικές οικονομίες, και με εξωτερικούς δεσμούς προς το σύστημα της παγκόσμιας πόλης.

Σε μητροπολιτική κλίμακα, βρίσκουμε τον ίδιο τύπο πολλαπλών κέντρων στις ΗΠΑ και την Ευρώπη: εκτεταμένες πόλεις-περιοχές κατακερματίζονται σε εσωτερικά επιμέρους κέντρα. Το Λος Άντζελες είναι η χαρακτηριστικότερη περίπτωση της πολυκεντρικής μητρόπολης που εμφανίστηκε στον πρώιμο 20ο αιώνα και δεν είναι με κανένα τρόπο ξεχωριστή (Lewis, 2004). Τα διάφορα επιμέρους κέντρα του μεγάλου Λος Άντζελες, όπως το Λονγκ Μπιτς (Long Beach) - Σαν Πέδρο (San Pedro), η επαρχία του Ανχάιμ-Όραντζ (Anaheim - Orange County) ή το Χόλυγουντ, παίζουν το δικό τους ρόλο στο δράμα της καπιταλιστικής ανάπτυξης, είτε στους υψηλής σημασίας τομείς της διασκέδασης, της αεροναυπηγικής, των ηλεκτρονικών και της ιατρικής ή στις μικρότερης κλίμακας βιομηχανίες, όπως αυτές των ενδυμάτων, της παραγωγής τροφίμων, της ναυπήγησης, της μεταλλουργίας, και των οικοδομικών υλικών (Scott, 1993· 2002· 2005). Η περιοχή του Κόλπου του Σαν Φρανσίσκο είναι παρομοίως πολυκεντρική και, παρά τη δημοφιλή εικόνα του Σαν Φρανσίσκο ως του πυρήνα, η μητροπολιτική περιοχή έχει στην πραγματικότητα τρία μεγάλα κέντρα, συμπεριλαμβανομένου του Όκλαντ (Oakland) και του Σαν Χοσέ (San Jose). Πράγματι, ακόμη και η Σίλικον Βάλεϊ (Silicon Valley) είναι πολυκεντρική, διαχωρι-

σμένη στα Σαν Χοσέ, Πάλο Άλτο (Palo Alto) - Στάνφορντ (Stanford) - Μάουντεν Βιού (Mountain View), Κουπερτίνο-Σανιβέιλ (Cupertino-Sunnyvale) και Πλέζεντον (Pleasanton).

Αντίθετα, υπάρχουν πολλά είδη περιφερειών σε διαφορετικές κλίμακες. Παίζουν μια ποικιλία ρόλων στη διαδικασία της γεωγραφικής ανάπτυξης και στο χωρικό καταμερισμό της εργασίας. Ένας κλασικός τύπος είναι η ιδιαίτερα παραγωγική περιφέρεια, η οποία γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης για φυσικούς πόρους μέσω εξορυκτικής δραστηριότητας, αλιείας και κτηνοτροφίας. Πολλές τέτοιες έχουν υποφέρει από εξάντληση πόρων εξαιτίας της υψηλής ποιότητας του εδάφους και των πόρων τους, όπως γίνεται με τα λεπτά εδάφη της Νέας Αγγλίας, τις πεδιάδες της Νεβάδας (Nevada), ή τις σύντομες πια καλλιεργητικές περιόδους στη βόρεια Ντακότα (Dakota). Άλλες, όπως η Δυτική Βιρτζίνια (West Virginia) και η Μοντάνα (Montan), είχαν μεγαλύτερη ποικιλία πόρων, αλλά ποτέ δεν κατόρθωσαν να έχουν μεγάλο όφελος απ' αυτό, με τη μορφή των μισθών, των ενοικίων ή των κερδών που συγκεντρώνονταν σε αστικά κέντρα, όπως η Βοστώνη (Boston) ή το Πίτσμπουργκ (Pittsburgh): αυτές οι περιοχές έχουν λειτουργήσει σαν εσωτερικές αποικίες (Robbins, 1994· Burns, 2007). Αλλά υπάρχουν άλλες περιοχές με φυσικούς πόρους που επωφελήθηκαν πολύ περισσότερο, εξαιτίας ευνοϊκότερων κοινωνικών συνθηκών. Στα περισσότερα τμήματα των ΗΠΑ, για παράδειγμα, υπάρχουν τοπικές ελίτ, εταιρίες και πολιτείες ικανές να κερδίσουν πλεονέκτημα έναντι εξωτερικών κεφαλαίων και πολιτειακών/τοπικών κυβερνήσεων με τρόπο επαρκή για να κρατήσουν ένα μερίδιο πλούτου για τον εαυτό τους, όπως στις βορειοδυτικές περιοχές της χώρας ή το εσωτερικό της Καλιφόρνιας (Prudham, 2002· Walker, 2004). Σε κάποιες περιπτώσεις ήταν δυνατή μια σημαντική συσσώρευση, όπως στις δυτικές πόλεις του Σαν Φρανσίσκο, του Σιάτλ και του Λος Άντζελες (Walker, 2001· Pomeroy, 1965· Wiley & Gottlieb, 1982).

Ένας δεύτερος τύπος περιφέρειας είναι η φτηνή εργατική ζώνη. Ολόκληροι βιομηχανικοί τομείς, αλλά και τμήματα πολύπλοκων βιομηχανιών - τόσο ολόκληροι τομείς, όσο και μέρη συμπλεγμάτων βιομηχανιών - απαιτούν χαμηλόμισθο, ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό, ως φυσιολογικό κομμάτι της παραγωγικής διαδικασίας τους: άλλοι απαιτούν περισσότερη δεξιότητα και πρέπει να πληρώσουν περισσότερο για αυτό. Οι πρώτες χρειάζονται μέρη όπου οι άνθρωποι έχουν χαμηλότερες απαιτήσεις και χαμηλότερες προσδοκίες από τη ζωή ή απλά παραμένουν φτωχοί λόγω της ταξικής/φυλετικής και της έμφυλης ανισότητας. Τέτοια μέρη βέβαια, βρίσκονται σε αφθονία στις παγκόσμιες περιφέρειες και τις μεγάλες πόλεις του παγκόσμιου Νότου, αλλά επίσης εμφανίζονται στις ΗΠΑ και σε ευρωπαϊκές πόλεις και περιοχές, με τη μορφή οικοδομικών τετράγωνων φτωχών

εργατών, περιοχών που κατοικούν μετανάστες, ή μεγάλων καλλιεργητικών ζωνών με μικρές πόλεις. Αυτοί οι χώροι της φτηνής εργασίας δεν είναι τυχαίοι, δεν έχουν δημιουργηθεί από αμέλεια και ανεπάρκεια των ίδιων των εργατών· αντίθετα είναι μία σημαντική διάσταση του χωρικού καταμερισμού εργασίας, γιατί κάποιος πρέπει να παίξει αυτό το ρόλο στην οικονομική ζωή. Η εμμονή τέτοιων γεωγραφιών της φτώχειας είναι ένα από τα κοινά θέματα των αστικών σπουδών στον παγκόσμιο Βορρά (Goldsmith & Blakely, 1992· Knox, 1987).

Βέβαια, υπάρχουν κάποια μέρη, ακόμη και στη Βόρεια Αμερική και την Ευρώπη, τα οποία παρακάμφθηκαν εν συνόλω από τη σύγχρονη βιομηχανία, την αστικοποίηση και τη σύγχρονη γεωργία, όπως περιοχές του αρκτικού Καναδά, των ορεινών δυτικών πολιτειών των ΗΠΑ, ή των Βαλκανίων. Αυτός ο τρίτος τύπος περιφέρειας είναι σχετικά σπάνιος στον παγκόσμιο Βορρά σήμερα, αλλά είχε σημαντική παρουσία μέχρι τα μέσα του 20ου αιώνα (Schulman, 1991). Ωστόσο, οι μετασχηματιζόμενες περιστάσεις συχνά βρίσκουν νέες χρήσεις για τέτοιες περιφέρειες, όπως αποκαλύπτεται με το σημερινό «πυρετό του κέρδους» για την εκμετάλλευση του Αρκτικού (Johnson, 2010). Οι επεκτεινόμενες περιφέρειες είναι περισσότερο κοινές στον παγκόσμιο Νότο, όπου λειτουργούν ως αναγκαίες «γεωγραφικές εφεδρείες» για μια ατέρμονη διαδικασία πρωτογενούς συσσώρευσης από τα τροπικά δάση της Κολομβίας μέχρι το εσωτερικό της Κίνας (Harvey, 2003b).

Τέταρτον και τελευταίο, υπάρχουν περιφέρειες που έχουν εκπέσει από προηγούμενες καταστάσεις μεγαλείου, όπως η περιοχή του Δέλτα του Μισισσιπή με την πτώση της Ζώνης Βάμβακος των ΗΠΑ (Woods, 1998), ή οι πόλεις των ορυχείων-φαντασμάτων στα νοτιοδυτικά, καθώς εξαντλούνται τα μεταλλεύματα (Brechtin, 1999). Αυτές οι περιφέρειες απαντώνται συχνά, λόγω της ευρείας αποβιομηχανοποίησης, και συχνά εμφανίζονται και σε ολόκληρους μητροπολιτικούς πυρήνες οι οποίοι έχουν εξαρθρωθεί από τη διαδικασία της κεφαλαιακής εγκατάλειψης στο Ντιτρόιτ, το Κλίβελαντ και το Χιούστον (High & Lewis, 2006). Πρόκειται για ένα περίεργο είδος περιφέρειας, αλλά λειτουργεί ως εφεδρεία για νέα κύματα επένδυσης, όπως συνέβη σε πολλές περιπτώσεις της εντυπωσιακής κληρονομιάς που άφησαν τα συγκροτήματα ψυχαγωγίας και ο εξευγενισμός περιοχών κατοικίας (Hannigan, 1998· Hackworth, 2007).

Εάν οι περιφερειακές ζώνες γίνονται αντιληπτές με όρους χωρικού καταμερισμού εργασίας και ως δυναμικοί χώροι εφεδρείας, αποδεικνύεται ότι είναι σημαντικοί, όχι όμως οριακοί, για τη ζωτικότητα της βιομηχανίας και του κεφαλαίου, ακόμη και στην καρδιά του παγκόσμιου Βορρά. Αυτή είναι η παλιά, αλλά ακόμη ευέλικτη διορατικότητα, σύμφωνα με την οποία οι φτωχοί και άνεργοι εργάτες

αποτελούν φυσιολογικό τμήμα της λειτουργίας του καπιταλισμού, το οποίο τώρα έχει επεκταθεί για να καλύψει μια γεωγραφία φτωχών, μη χρησιμοποιημένων και σε εγκατάλειψη περιοχών (Massey, 1984). Πράγματι, μια οικονομική γεωγραφία της Βόρειας Αμερικής σχετικά με τις ροές κεφαλαίου στην περιφέρεια κατά τη διάρκεια των τελευταίων πενήντα χρόνων θα έπρεπε να λάβει υπόψη τα πάντα: από την ανάπτυξη της απασχόλησης στα αστικά προάστια, τους δορυφόρους και τα μητροπολιτικά προάστια, μέχρι την εθνική στροφή προς τη νοτιοδυτική ακτή και την ακτή του Ειρηνικού Ωκεανού, και μετά να διερευνήσει τη μετεγκατάσταση (και τη σύναψη συμβάσεων) στο εξωτερικό, από τη Συμφωνία Ελεύθερου Εμπορίου Βόρειας Αμερικής (NAFTA) και την Καραϊβική, μέχρι την Ανατολική και τη Νότια Ασία. Η ιδέα της περιφερειακής ανάπτυξης απαιτεί ευέλικτη σκέψη.

Ενεργώντας από κοινού

Πράγματι, πυρήνες και περιφέρειες συνδέονται μεταξύ τους στην καπιταλιστική και αστική ανάπτυξη, διαμορφώνοντας ένα πλούσιο δίκτυο διασυνδεδεμένων μεταξύ τους μερών. Τα μοντέλα της πόλης-ενδοχώρας της μητροπολιτικής εκμετάλλευσης δεν αποδίδουν σωστά την πλούσια αλληλεπίδραση και την παραγωγική δύναμη του συνόλου σε ένα κατάλληλο καπιταλιστικό πλαίσιο, στο οποίο η θέση των πόλεων στην ιεραρχία είναι λιγότερο ενδιαφέρουσα συγκριτικά με τους ρόλους που παίζουν στους σύνθετους χωρικούς καταμερισμούς της εργασίας σε πόλεις, περιφέρειες και έθνη. Ούτε είναι η διαδικασία της καπιταλιστικής επέκτασης μια διαδικασία επιπέδων ή «διαδόσιμων συνεπειών» με κέντρο έναν αναγνωρίσιμο πυρήνα. Η ανάπτυξη είναι εμβάθυνση ενός δικτυωμένου συστήματος περιοχών με πλούσιο χωρικό καταμερισμό εργασίας, ακόμη κι αν διάφορες περιοχές αναπτύσσονται μέσα στο πλαίσιο μιας συνολικής ανάπτυξης με διαφορετικούς ρυθμούς. Ας το σκεφτούμε αυτό σε διαφορετικές κλίμακες: μητροπολιτικές, περιφερειακές, εθνικές και παγκόσμιες.

Για να ξεκινήσουμε με τις ΗΠΑ, μητροπολιτικοί πυρήνες και περιφέρειες πάντα μεγάλωναν ταυτόχρονα, αν και άνισα. Το τυπικό μοντέλο της Σχολής του Σικάγο επεκτεινόταν εκτός του Εμπορικού Κέντρου, βασισμένο στην υπόθεση ότι η μηχανή της αστικής ανάπτυξης ήταν η συγκέντρωση της βιομηχανίας και του εμπορίου στον πυρήνα. Πράγματι, οι αμερικανικές πόλεις πάντοτε αναπτύσσονταν προς τα έξω όσο και προς τα πάνω, και η βιομηχανία και η επέκταση της απασχόλησης έπαιζαν πάντα έναν κεντρικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία. Η προαστιοποίηση εφοδίασε τη βιομηχα-

νία με άπλετο χώρο, χαμηλές τιμές γης, φτηνή εργατική στέγη ή μικρότερα συμπλέγματα βιομηχανίας ή εμπορίου που πρόσφεραν πλεονεκτήματα στους καπιταλιστές, χωρίς να χρειάζεται να υπερβούν τους κλυδωνισμούς της αστικής συγκέντρωσης. Τελικά, αυτή η διαδικασία έχει επιτρέψει σε ολόκληρους τομείς ή μικρότερα τμήματα της βιομηχανίας και του εμπορίου να αυτονομηθούν από το ηλιακό σύστημα των μεγάλων πόλεων (Lewis, 2004· 2008· Hise, 1997). Στο μεταξύ, τα κέντρα των πόλεων ανέπτυξαν νέους τομείς δραστηριότητας για να αντικαταστήσουν την κατασκευή και την αποθήκευση: πρώτα επιχειρηματικοί οργανισμοί και τράπεζες, αργότερα συμπλέγματα του τομέα υπηρεσιών και πιο πρόσφατα, συνέδρια, τουρισμός και ψυχαγωγία (Hannigan, 1997· Scott, 2002). Αν και αυτή η διαδικασία έχει μεταπτώσεις, και όντως κάποιες πόλεις έχουν αποδιαρθρωθεί, άλλες έχουν προσαρμοστεί στον εναλλασόμενο εσωτερικό καταμερισμό εργασίας και έχουν απολαύσει μια γόνιμη αλληλεπίδραση ανάμεσα στο κέντρο της πόλης και τα κέντρα των προαστίων.

Μια παρόμοια διαδικασία αμοιβαίας υποστηρικτικής ανάπτυξης μπορεί να ιδωθεί σε τοπικό επίπεδο. Οι πόλεις στις ΗΠΑ δεν είναι απλά τοπικά κέντρα υπηρεσιών (όπως τα πρότυπα της Θεωρίας των Κεντρικών Χώρων), εκμεταλλεύτριες της υπαίθρου (όπως στα μοντέλα πόλη-ενδοχώρα), ή δυνάμεις «αυτοδημιουργίας» (όπως στα μοντέλα συγκέντρωσης και στα μοντέλα βιομηχανικών περιοχών). Οι περισσότερες περιοχές λειτουργούν με πολλαπλούς διαφορετικούς τρόπους κάθε φορά: ως μεγάλα κέντρα σε ευρύτερα αστικά και αγροτικά δίκτυα, ως «ειδικοί» σε έναν ευρύτερο καταμερισμό εργασίας στη βιομηχανία, και αυτοδικαίως ως ενδογενείς μηχανές της ανάπτυξης³. Η Νέα Υόρκη, για παράδειγμα, έχει για πολλά χρόνια συνδυάσει τους ρόλους του εθνικού οικονομικού κέντρου, του μεγαλύτερου λιμανιού των ΗΠΑ, της πόλης-αρχηγείου των επιχειρηματικών οργανισμών και της «ειδικού» σε όλα, από τη διαφήμιση στα καλλυντικά μέχρι και το θέατρο· οι οικονομικές της διασυνδέσεις έχουν φτάσει σε κάθε γωνιά της χώρας (Scobey, 2002· Hoover & Vernon, 1959). Το Σικάγο δεν είναι μόνο εμπορικός και σιδηροδρομικός κόμβος των μεσοδυτικών πολιτειών, αλλά επίσης το δεύτερο μεγαλύτερο βιομηχανικό συγκρότημα στις ΗΠΑ, το σημαντικότερο στον κόσμο κέντρο συναλλαγών παραγώγων και μια συγκέντρωση οικονομικής δραστηριότητας που απορρίπτει κάθε μονοθεματική κατηγοριοποίηση (Pred, 1973· Cronon, 1991· Lewis, 2008). Επιπλέον, οι μεσοδυτικές πολιτείες αναπτύχθηκαν ως ένα συνολικό σύστημα πόλης και εξοχής, ευρύτερων περιοχών και αστικών κέντρων, το οποίο ήταν πολύ μεγαλύτερο από τη μητρόπολη στην πόλη του Μίσιγκαν (Page & Walker, 1991).

3.

Λίγοι συγγραφείς έχουν καταφέρει να συλλάβουν αυτή την περιπλοκότητα, αλλά δείτε: Abu-Lughod, 1999· Scobey, 2002· Harvey, 2003a.

Το Σαν Φρανσίσκο υπήρξε για χρόνια το κέντρο της δυτικής Βόρειας Αμερικής και μεγάλου τμήματος της λεκάνης του Ειρηνικού, χάρη στη γρήγορη ανάπτυξη του κατά τη διάρκεια του Πυρετού του Χρυσού και της άνθισης της εξόρυξης αργύρου (Silver Boom), αλλά η οικονομική του βάση ήταν ευρύτερη από την εξόρυξη του ορυκτού πλούτου και τα εμπορικά κέρδη (Brechin, 1999). Έχει κατασκευάσει τα πάντα, από εξορυκτικό εξοπλισμό μέχρι υπολογιστές, αποτελώντας έναν υποδοχέα επιστημονικών εξελίξεων και τεχνολογικών καινοτομιών, οι οποίες έχουν καθοδηγήσει τις εξελίξεις, όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της καταναλωτικής κουλτούρας και της κουλτούρας του ίντερνετ (Pomeroy, 1965· Issel & Cherny, 1986· Walker, 2001). Εξάλλου, η μητρόπολη δεν ήταν μία μονάδα. Το Σαν Φρανσίσκο βρέθηκε στην κεφαλή ενός συστήματος πόλεων, το οποίο αναπτύχθηκε με επίκεντρο τις περιοχές των ορυχείων και στη συνέχεια εξαπλώθηκε στις αγροτικές κοιλάδες, στη νότια Καλιφόρνια, και μετά προς τα κάτω στις ακτές του Ειρηνικού. Μέσα σε αυτό το μετασχηματιζόμενο πλαίσιο, νέες περιφέρειες δημιουργήθηκαν, νέα επιμέρους κέντρα ξεπήδησαν, και το σύνολο έγινε μεγαλύτερο από το άθροισμα των μερών. Σε αυτήν τη διαδικασία, η πρωτεύουσα του Σαν Φρανσίσκο επικράτησε στο δυτικό κομμάτι, διαδίδοντας την ανάπτυξη από το Σιάτλ μέχρι το Σαν Ντιέγκο. Αυτή η επένδυση στην περιφέρεια δημιούργησε αντίπαλα, αλλά ισόποσα, κέρδη και μία μήτρα ταυτόχρονης ευημερίας, είτε μεταξύ του Χόλυγουντ και της Χιούλετ Πάκαρντ στο Όκλαντ, είτε μεταξύ της βιομηχανίας μεταποίησης αγροτικών προϊόντων και της αεροναυπηγικής του Λος Άντζελες (Walker, 2008).

Και εκτός ΗΠΑ βρίσκουμε παρόμοια συμπλέγματα σε τοπική κλίμακα. Για παράδειγμα, το Γκουαντόνγκ (Guangdong) και το Δέλτα του Ποταμού Περγλ (Pearl River Delta), η ατμομηχανή του νέου καπιταλισμού στην Κίνα, είναι μία περιοχή με τρία κέντρα, την Κουανγκτσόου (Guangzhou), τη Σεντζέν (Shenzhen) και τη Ντονγκουάν (Dongguan), κάθε ένα από τα οποία πρέπει να έχει κοντά στα 10 εκατομμύρια κατοίκους. Η Σαγκάη είναι παγκοσμίως γνωστή σήμερα, ως μία τερατώδης, παγκόσμια πόλη, αλλά δεν υπάρχει ανεξάρτητη μάλλον, βρίσκεται επικεφαλής ενός ισχυρού τοπικού συστήματος στο χαμηλότερο τμήμα του Δέλτα του Γιανγκτσέ (Yangtze River Delta), που συμπεριλαμβάνει τις πόλεις Νανγίνγκ (Nanjing) και Σουτσόου (Suzhou), εκβιομηχανίζοντας σήμερα με ασύλληπτες ταχύτητες αμέτρητες πόλεις και χωριά με διαφορετικές εξειδικεύσεις (Buck, 2002). Η μητροπολιτική Σαγκάη καθαυτή κατακερματίζεται σε μια σειρά από μεγάλες επιμέρους περιοχές, όπως η Πουντόνγκ (Pudong), η Χουάνγκ Που (Huangpu) και η Τζινγκ-Αν (Jing-an).

Η ίδια διαδικασία της ταυτόχρονης ανάπτυξης και ο ενισχυόμενος χωρικός καταμερισμός εργασίας λαμβάνει χώρα και σε εθνικό επίπεδο εξίσου. Στην ιστορία των ΗΠΑ, οι μεσοδυτικές πολιτείες και η «άγρια δύση» δεν ήταν μόνο χωρικές προσθήκες στο αμερικανικό κράτος και την οικονομία· ήταν, επίσης, οι περιφέρειες που έγιναν νέα, δυναμικά, επιμέρους κέντρα της εκβιομηχάνισης, αστικοποίησης και της συσσώρευσης, ήταν ενοποιημένες με το εθνικό σύστημα των πόλεων και συνέβαλαν στο όφελος ολόκληρης της χώρας (Meyer, 2003). Το έκαναν αυτό τόσο δημιουργώντας τις δικές τους εσωτερικές οικονομίες όσο και μέσω της συμμετοχής τους σε ευρύτερους εθνικούς καταμερισμούς εργασίας (North, 1961· Page & Walker, 1991· Walker, 2004· 2008). Μάλιστα, για να μην καταλήξουμε σε μία μονόπλευρα αισιόδοξη ιστορία θριάμβου του καπιταλισμού, ο αμερικανικός Νότος ποτέ δεν ανέπτυξε ένα ισχυρό σύστημα πόλεων, με δεδομένη τη φύση μιας οικονομίας βασισμένης στις φυτείες και τους σκλάβους, και των εξωτερικών σχέσεων με τα εμπορικά κέντρα στα βορειοανατολικά και με τη Βρετανία (Meyer, 1988). Επιπλέον, ολόκληρη η περιοχή έμεινε στάσιμη για περισσότερο από έναν αιώνα μετά τον Αμερικανικό Εμφύλιο, με την πτώση στην αγρομισθία και τη βασική υφαντική παραγωγή (Wright, 1986· Wood, 1986)⁴. Όσο για την Κίνα, οι «Μεγάλες Τρεις», οι πόλεις-περιοχές του Μεγάλου Πεκίνου, του Δέλτα του Γιανγκτσέ και του Δέλτα του ποταμού Περγ, είναι αρκετά διαφορετικά συμπλέγματα, με διαφορετικές κοινωνικές βάσεις και διαφορετικούς προσανατολισμούς στις αγορές, τα οποία έχουν αναπτυχθεί αντιπαραθετικά και τα οποία ανταγωνίζονται μεταξύ τους στην εθνική ανάπτυξη της Κίνας (Walker & Buck, 2007). Η Κίνα, επίσης, έχει τις αποτυχίες της, όπως συμβαίνει στα αποβιομηχανοποιημένα τμήματα της Μαντζουρίας και στη βορειοανατολική Κίνα ή με την ακόμη πλειοψηφική οικιακή γεωργία και τη νομαδική βόσκηση.

4.

Με λίγες εξαιρέσεις,
βλ. παρακάτω.

Επιστρέφοντας τελικά στο παγκόσμιο επίπεδο, η παγκόσμια καπιταλιστική ανάπτυξη έχει πρόσφατα γίνει μάρτυρας της εντυπωσιακής ανόδου της Ανατολικής Ασίας, ξεκινώντας από την Ιαπωνία, την Κορέα, την Ταϊβάν και τη Νοτιοανατολική Ασία, φτάνοντας σήμερα στην Κίνα. Τα ποικίλα οικονομικά θαύματα της Ασίας, ξεκινώντας από την Ιαπωνία, έχουν προσφέρει ρυθμούς ανάπτυξης συχνά άνω του 10%, δίνοντας στο παγκόσμιο σύστημα μια τεράστια ώθηση και διεύρυνση της παγκόσμιας κατασκευαστικής βάσης, του εμπορικού συστήματος, του αποθέματος κεφαλαίου και της εργασιακής δύναμης (Brenner, 2006). Τα έθνη και οι πόλεις της Βόρειας Αμερικής και της Ευρώπης έχουν επωφεληθεί από αυτή τη διάχυση κεφαλαίου, τεχνολογίας και εργοστασίων, κυρίως βρίσκοντας νέες αγορές για κεφαλαιουχικό εξοπλισμό και καταναλωτικά αγαθά· ένα καλό παράδειγμα είναι το αξιοσημείωτο ρεκόρ εξαγωγών της Γερμανίας

στην Ανατολική Ασία. Εντός του επιμέρους ηπειρωτικού τμήματος της Ανατολικής Ασίας, το αμοιβαίο όφελος της ανάπτυξης ανάμεσα στο κέντρο και την περιφέρεια είναι, αν μη τι άλλο, περισσότερο έντονο με την Ιαπωνία να επενδύει και να αναθέτει υπεργολαβίες τη μία μετά την άλλη πρώτα στη Βορειοανατολική Ασία, στη συνέχεια στη Νοτιοανατολική και τώρα στην Κίνα. Η Κορέα, η Ταϊβάν, η Σιγκαπούρη και το Χονγκ Κονγκ, οι πρώην «Τέσσερις Τίγρεις», έχουν ακολουθήσει το παράδειγμα, ενισχύοντας με αυτή τη διαδικασία την ταχεία ανάπτυξη της Κίνας (Amsden, 2001· Sung, 2005). Βέβαια, αυτό δεν είναι καθόλου εύκολο, γιατί η είσοδος τόσων πολλών επιμέρους κέντρων στην κατασκευή, τις εξαγωγές και την οικονομία έχει βυθίσει τους παγκόσμιους ρυθμούς κέρδους και συσσώρευσης (Brenner, 2006).

Αν τα κέντρα και οι περιφέρειες αναπτύσσονται σαν ένα σύνολο, αυτό σημαίνει ότι τα αστικά κέντρα, η παγκόσμια οικονομία του χώρου και η γεωγραφία κέντρου-περιφέρειας είναι σταθερά; Με κανένα τρόπο. Βέβαια, υπάρχουν αρκετοί εύλογοι λόγοι για τους οποίους η επιτυχία οικοδομεί πάνω στην επιτυχία, η συγκέντρωση πάνω στη συγκέντρωση και ο πλούτος πάνω στον πλούτο, διατηρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την υπάρχουσα ιεραρχία των περιοχών (Pred, 1977). Και υπάρχουν χώρες με τόσο έντονα τα χαρακτηριστικά του κέντρου, που είναι δύσκολο για νέα μέρη να αποκτήσουν την αυτοτέλεια τους· το Λονδίνο και το Παρίσι δεν έχουν δοκιμαστεί ποτέ στους νεότερους καιρούς, και ακόμη και το σύστημα της Βορειοδυτικής Ευρώπης έχει υπάρξει αξιοσημείωτα σταθερό από τον 17ο αιώνα (DeVries, 1984). Μολαταύτα, οι ΗΠΑ, η Γερμανία, η Ολλανδία και τα ιταλικά συστήματα πόλεων, τα οποία είναι πολύ περισσότερο διασκορπισμένα, έχουν αφήσει περισσότερα περιθώρια για εκπλήξεις, όπως η άνοδος του Σικάγο, του Πίτσμπουργκ, του Ντάρμστατ (Darmstadt) και του Βερολίνου κατά το 19ο αιώνα ή του Λος Άντζελες, του Ντιτρόιτ, του Ρότερνταμ και του Τορίνο τον 20ο αιώνα.

Επιπλέον, αν τα αστικά συστήματα της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής φαίνονται σταθερά σήμερα, αυτό έχει να κάνει λιγότερο με την ενδογενή γεωγραφική σταθερότητα του καπιταλισμού και περισσότερο με το, μετατοπιζόμενο προς την Ασία, κέντρο της παγκόσμιας ανάπτυξης, καθώς η οικονομική περιφέρεια επεκτείνεται, δημιουργώντας νέα κέντρα βιομηχανίας, εμπορίου, οικονομίας και πλούτου στα απόνερά της. Λάβετε υπόψη τις πολλές αστικές πόλεις της Ανατολικής Ασίας, όπως η Σεούλ, η Ταϊπέι (Ταϊπεί) και η Γκουανγκτσόου, οι οποίες τώρα εγγράφονται ανάμεσα στις κορυφαίες αστικές περιοχές του κόσμου και, επιπλέον, έχουν αναστατώσει τις παλιές γεωγραφίες της περιοχής. Σκεφτείτε τον τρόπο με τον οποίο η Κορέα έχει ξεπεράσει τον παλιό αποικιοκρατικό αφέντη της, την

Ιαπωνία, για να γίνει ένας μεγάλος επενδυτής και μέντορας της Κίνας· ή τον τρόπο με τον οποίο το Χονγκ Κονγκ και η Γκουανγκτόνγκ (Guangdong) έγιναν οι μηχανές της νέας καπιταλιστικής Κίνας στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 (Amsden, 1989· Lin, 1997· Sung, 2005). Παράθυρα τοπικοποιημένων ευκαιριών έχουν ανοίξει με ένα φρενήρη ρυθμό σε αυτό το κομμάτι του πλανήτη, καθιστώντας ακόμη δυσκολότερο τον εντοπισμό του σημείου που τελειώνει η περιφέρεια και αρχίζει το κέντρο.

Αποκεντρώνοντας την καπιταλιστική δυναμική

Σε αυτό το σημείο πρέπει να στραφούμε με συγκεκριμένο τρόπο στην καπιταλιστική ανάπτυξη και τη γεωγραφική αλλαγή την οποία η οικονομική επέκταση υπονοεί. Έχω προηγουμένως αποκαλέσει αυτό το γεωγραφικό δυναμισμό «καπιταλιστική επιταγή» ή ακριβέστερα «ασταθή γεωγραφία του καπιταλισμού». Υπάρχουν βάσιμοι λόγοι για τους οποίους ο γεωγραφικός πυρήνας μιας οικονομίας, ειδικότερα οι πόλεις-κλειδιά, θα παραμένει στην κορυφή της ιεραρχίας όλων των περιοχών, όπως ξέρουμε από τις θεωρίες της συγκέντρωσης και των βιομηχανικών περιοχών: αμοιβαία επωφελείς συνέπειες της εγγύτητας, πυκνά δίκτυα αλληλεπίδρασης μεταξύ επιχειρήσεων και εργαζόμενων, ροές πληροφορίας, καινοτόμο περιβάλλον, μη εμπορευματοποιημένες αλληλεξαρτήσεις, βιομηχανίες πολιτισμού και άλλα. Παρ' όλα αυτά, πράγματι μπορούν να προκύψουν μεταβολές που ανατρέπουν εντελώς την ιεραρχία.

Οι περιφέρειες ως τόποι καινοτομίας

Οι αστικές, τοπικές και εθνικές ιεραρχίες δεν είναι στατικές, αλλά υπόκεινται μερικές φορές σε βαθιές και απροσδόκητες αλλαγές. Κατά καιρούς, νέοι βιομηχανικοί και αστικοί χώροι - πρώην περιφέρειες - βγαίνουν δυναμικά στο προσκήνιο, ξεκινώντας από ταπεινές αφετηρίες (Scott, 1989· Storper & Walker, 1989). Γιατί; Ένας βασικός λόγος είναι ότι οι εταιρείες τους δίνουν έμφαση σε νέες τεχνολογικές καινοτομίες, οι οποίες φέρνουν νέα προϊόντα ή φθηνότερες μεθόδους παραγωγής, όπως έκαναν οι Ιάπωνες με εμπορεύματα, π.χ. το Sony Walkman ή η Toyota με την εφαρμογή της μεθόδου JiT (Just in Time) στη διαδικασία συναρμολόγησης κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Αυτό θέτει, αντίστοιχα, το ερώτημα του πώς κατάφεραν να το κάνουν. Αυτός είναι ο γρίφος της καινοτομίας, ένα από τα κεντρικά προβλήματα στην οικονομική γεωγραφία σήμερα και το χρυσόμαλλο δέρας των επικεφαλών της βιομηχανίας (του εμπορίου, της οικονομίας και του κράτους επίσης). Αυτές είναι οι πηγές της καινοτομίας - κοινωνικά, οικονομικά, επιστημονικά και

γεωγραφικά.

Θα περίμενε κανείς οι κεντρικοί πυρήνες της σύγχρονης οικονομίας να είναι κέντρα δημιουργικότητας, μεταξύ άλλων επειδή οι μεγαλύτερες πόλεις είναι κόμβοι κοινωνικής, πολιτιστικής και τεχνολογικής καινοτομίας (Scott, 2002· Florida, 2002). Η αναμενόμενη ιδέα είναι, τώρα πια, ένα νέο-παρωχημένο, νεοκλασικό μοντέλο καινοτομίας-διάχυσης, στο οποίο νέες ιδέες και βιομηχανίες κυοφορούνται στο κέντρο και διαχέονται στην ενδοχώρα. Ακόμα και οι θεωρίες της καπιταλιστικής γεωγραφικής επέκτασης από αριστερή οπτική, κουβαλούν το φορτίο της ιδέας της διάχυσης, όπως για παράδειγμα στη «χωρική συγκέντρωση» του Χάρβεϊ (Harvey, 1982). Βέβαια, υπάρχει κάτι στην ιδέα της διάχυσης. Ας πάρουμε ως παράδειγμα την περίπτωση του Επιχειρηματικού Πάρκου (Mozingo, 2009), μιας ιδέας που ανέκυψε στα μέσα του εικοστού αιώνα στις ΗΠΑ και στη συνέχεια διαδόθηκε στην Ευρώπη και πιο πρόσφατα στην Ινδία - στη Μπανγκαλόρ ο Thomas Friedman (2005) θα συναντούσε αντανακλάσεις των δυτικών μεγαλουπόλεων. Η συνηθισμένη κριτική προς το σχήμα καινοτομία - διάχυση έγκειται στο ότι είναι αργό, μερικό και αναποτελεσματικό. Ξανά υπάρχει κάτι ενδιαφέρον σ' αυτή την κριτική. Αλλά η θεωρία της διάχυσης δεν είναι αρκετά ισχυρή για να ερμηνεύσει τη γεωγραφία της καινοτομίας.

Πρώτα απ' όλα, σε μια δυναμική καπιταλιστική γεωγραφία το κέντρο μπορεί να μην αντέξει. Η επιτυχία του παρελθόντος δεν μεταφράζεται πάντα σε μελλοντική καινοτομία. Η απλή επιβίωση δεν είναι αρκετή. Πάνω απ' όλα, η καινοτομία εξαρτάται από τη δραστηριότητα. Δηλαδή, η δημιουργικότητα εξαρτάται από την ενεργητική εφαρμογή δεξιοτήτων και την τοποθέτηση κεφαλαίων· και μετράει σε τι εστιάζουν εργαζόμενοι, εταιρίες και επενδύσεις. Εκεί εδράζεται το πρόβλημα. Οι παραδοσιακοί κόμβοι της καπιταλιστικής βιομηχανίας και της δύναμης του κράτους μπορούν να χάσουν το δρόμο τους αν σπαταλήσουν τα πλεονεκτήματά τους, είτε λόγω στασιμότητας, είτε επειδή έχουν εμπλακεί σε δυσλειτουργικές δραστηριότητες - και συχνά αυτό κάνουν. Ποιες νέες ιδέες έχει παράξει η Ουάσιγκτον προς υπεράσπιση της αυτοκρατορίας; (Henwood, 1997). Η Βιέννη στην εποχή του Διαφωτισμού θεμελίωσε ένα από τα σημαντικότερα παγκόσμια μουσικά είδη, αλλά όχι με τον τρόπο της πολιτικής ή της οικονομικής καινοτομίας - κάτι που στη συνέχεια μετάνιωσαν στην καταρρέουσα αυτοκρατορία των Αψβούργων.

Αντίθετα, οι περιφέρειες δεν στερούνται καινοτόμου δυναμικής, ακόμη κι αν είναι λιγότερο ανεπτυγμένες. Πράγματι, ακριβώς επειδή μειονεκτούν στην κούρσα του ανταγωνισμού, οι περιφερειακοί τόποι είναι συχνά τόποι εντονότερου πειραματισμού και προσαρμογής - ξεφεύγοντας από παρωχημένες μεθοδολογίες. Αυτό είναι ήδη προφα-

νές στην ιστορία των βιομηχανικών αλλαγών, ειδικότερα σε εποχές σημαντικών τεχνολογικών εξελίξεων, όταν η βιομηχανία χρειάζεται να αποτινάξει παλιές συνήθειες και να δημιουργήσει νέες μεθοδολογίες; νέα προϊόντα, νέες διαδικασίες, νέους τύπους εργασίας, νέες δεξιότητες και νέες εταιρίες. Σε τέτοιες στιγμές - ή σε τοπικές ευκαιρίες - τα παλιότερα κέντρα συχνά περιθωριοποιούνται. Για να αναφέρουμε δύο παραδείγματα, στις ΗΠΑ και την Ευρώπη αυτό συνέβη με σχετικά δραματικό τρόπο από τον υπόγειο σιδηρόδρομο μέχρι την τεχνολογία των μικροκυκλωμάτων (τσιπ) στα ηλεκτρονικά, και τη μετάβαση από το σίδηρο στο ασάλι, (Storper & Walker, 1989). Μολαταύτα, δεν αρκεί να αντιστρέψουμε την παλιά φόρμουλα της διάχυσης και να επιμείνουμε ότι οι περιφέρειες είναι πάντα πιο πρωτότυπες και πιο δυναμικές.

Η γεωγραφία της καινοτομίας δεν είναι μία διαζευκτική πρόταση. Υπάρχει πάντοτε μία αλληλεπίδραση του κέντρου και της περιφέρειας, οι οποίες δεν είναι ασύνδετες ενότητες, όπως προηγουμένως επισημάνθηκε. Ακόμη και όταν νέες ιδέες προκύπτουν σε μη αναμενόμενα μέρη, δε βρίσκονται εκτός της διακινούμενης πληροφορίας στο χώρο· και τα παλιότερα κέντρα έχουν τέτοια επίδραση, που συχνά αδράτουν νέες ιδέες, δημιουργικούς ανθρώπους και νεοφυείς εταιρίες (Pred, 1973). Ας πάρουμε για παράδειγμα την περίπτωση των μεσοδυτικών πολιτειών της Αμερικής. Μία από τις σημαντικότερες καινοτομίες για την ανάπτυξη της περιοχής ήταν η ανακάλυψη της θεριστικής μηχανής από τον ΜακΚόρμικ, όχι στις μεσοδυτικές πολιτείες, αλλά στα σιτηρά της Βιρτζίνιας (που προφανώς δεν είναι ένας έρημος τόπος που επαφίεται στους επινοητικούς κατοίκους της). Σύντομα, ωστόσο, ο ΜακΚόρμικ μετακινήθηκε στο Σικάγο, την ανερχόμενη μεσοδυτική υπερδύναμη. Η ανακάλυψή του οικοδόμησε το Σικάγο, και όχι μόνο. Προώθησε την αγροτική παραγωγικότητα, μια μαζική εισροή ειδικευμένων εργατών, καθώς και την τοπική επιχειρηματικότητα στις μεσοδυτικές πολιτείες. Στη συνέχεια, από μέρη όπως το Μολίν στο Ιλινόις (πατρίδα του Τζον Ντιρ) και το Γκρινέλ της Αϊόβας (όπου ο προπάππος μου, Τσαρλς Κρέιβερ, επινόησε ένα νέο τύπο θεριστικού μηχανήματος) (Page & Walker, 1991), και άλλους θύλακες μικρότερων μεσοδυτικών κωμοπόλεων και πόλεων προήλθαν κι άλλες καινοτομίες στον τομέα των γεωργικών μηχανημάτων. Παρομοίως, αρκετά από τα σύγχρονα ηλεκτρονικά θαύματα έχουν ανακαλυφθεί σε ταπεινότερα μέρη, όπως η Ουρμπάνα (Netscape) ή το Κόραλ Γκέμπλς (Wikipedia), ή άλλα που έλκουν την καταγωγή τους από το κέντρο των παγκόσμιων ηλεκτρονικών, τον Κόλπο του Σαν Φρανσίσκο (Florida, 2002). Την ίδια στιγμή, συνολικά ο τομέας ηλεκτρονικών έχει μεγαλώσει, οδηγώντας και άλλες νέες εταιρίες να ανθίσουν σε νέες περιφέρειες ανάπτυξης (ή επιμέρους κέντρα), όπως το ερευνητικό πάρκο Research Triangle στη Νότια

Καρολίνα, το Όστιν στο Τέξας, και το Σαν Ντιέγκο στην Καλιφόρνια (Storper & Walker, 1989). Το νόμισμα έχει πάντα δύο πλευρές, έστω και διαφορετικές.

Η Καλιφόρνια έχει δικαίως βρεθεί να είναι η κύρια μηχανή της ανάπτυξης στις ΗΠΑ τα τελευταία πενήντα χρόνια. Το κλειδί στην επιτυχία της οικονομίας της ήταν το ημι-περιφερειακό της στάτους μέσα στις ΗΠΑ, όπου είχε όλα τα πλεονεκτήματα των ισχυρών διασυνδέσεων με τον ανατολικό πυρήνα, αλλά και μία σχετική κοινωνική, πολιτιστική και οικονομική ελευθερία να δοκιμάσει νέες ιδέες, πρακτικές, και τρόπους ζωής - κάτι που έχει προσδώσει στην πολιτεία μία κάπως εκκεντρική εικόνα στα μάτια των συντηρητικών ανατολικών, αλλά άσκησε μαγνητική έλξη σε κάποια από τα καλύτερα και δημιουργικότερα μυαλά της χώρας (McWilliams, 1946· Saxenian, 1994· Walker 2008)⁵. Ένα καλό παράδειγμα της διασταύρωσης κέντρου και περιφέρειας είναι ο συνδυασμός στρατιωτικής κυβερνητικής και αντικουλτούρας των '60 για τη δημιουργία της κυβερνοκουλτούρας (το ερευνητικό ινστιτούτο του πανεπιστημίου Στάνφορντ συναντά το περιοδικό «Whole Earth Catalogue»), η οποία εκτόξευσε τη Σίλικον Βάλει και τον Κόλπο του Σαν Φρανσίσκο στην κορυφή της κατανεμημένης υπολογιστικής και του διαδικτύου (Turner, 2007).

Μελετώντας τη σύγχρονη παγκοσμιοποίηση, το ίδιο είδος της αλληλεπιδραστικής διαδικασίας της συγκέντρωσης, διάδοσης και επινόησης επιχειρείται σήμερα στα υπέρ-Ειρηνικά ηλεκτρονικά δίκτυα. Η Σίλικον Βάλει δεν έχει χάσει το αρχικό της στάτους ως το κέντρο της καινοτομίας σε ολόκληρο το χωρικό καταμερισμό εργασίας, αλλά εξαρτάται από την τεχνική-παραγωγική υπεροχή ενός ευρέως φάσματος εξειδικευμένων επιμέρους κέντρων στην Κορέα (επίπεδες οθόνες), τη Σιγκαπούρη (μονάδες δίσκων) και μακρύτερα (McKendrick et al., 2000). Πολλά από αυτά δημιουργήθηκαν από εταιρίες στην κοιλάδα, μέσω σύναψης συμβολαίων, άμεσης επένδυσης και εκπαίδευσης των νέων επιχειρηματιών. Οι βετεράνοι της Σίλικον Βάλει, συνεπικουρούμενοι από την κυβερνητική χρηματοδότηση, ενεπλάκησαν ενεργά στην ίδρυση και καθιέρωση νέων κέντρων, όπως το Επιστημονικό Πάρκο Χιντσού στην Ταϊβάν, το οποίο έχει γίνει ένας κεντρικός κόμβος για συμβασιούχους κατασκευαστές που κατασκευάζουν προϊόντα στην κεντρική Κίνα, τα οποία, όμως, σχεδιάζονταν και αποκτούσαν εμπορικό σήμα στις ΗΠΑ, σε μία επανάληψη της διάχυσης από ένα νέο επιμέρους βιομηχανικό κέντρο (Saxenian, 2004). Αυτή η διαδικασία της καινοτομίας μπορεί να είναι τόσο αμοιβαία, ώστε να εμπλέκει τους ίδιους ανθρώπους στις δύο πλευρές του Ειρηνικού, που πηγαινοέρχονται, ιδρύοντας νεοφυείς εταιρείες και συνάπτοντας συμβόλαια με εταιρείες που δημιουργήθηκαν από τους φίλους επαγγελματίες (αυτό είναι εξίσου αληθές για τις ινδικές εταιρείες ηλεκτρονικών).

5.

Η Βόρεια Καρολίνα είναι μία ακόμη περιοχή στις ΗΠΑ που αποδεικνύει το σημείο σχετικά με την περιφερειακή δεκτικότητα της κοινωνικής κατάστασης σε σχέση με την υπόλοιπη χώρα, και με το Νότο ειδικότερα (Wood, 1986).

Οι περιφέρειες ως τελευταία σύνορα

Αυτές οι γνώσεις σχετικά με την καινοτομία μπορούν να ερμηνευτούν με ευρύτερο τρόπο στα πλαίσια της μακράς ιστορίας του καπιταλισμού. Η αιχμή του δόρατος της καπιταλιστικής ανάπτυξης κινούνταν και εξελισσόταν από το 15^ο αιώνα, αναμοχλεύοντας διαρκώς τη γεωγραφία της παγκόσμιας οικονομίας. Ο Φερνάρ Μπροντέλ (Braudel, 1979) ήταν ο πρώτος που συνέλαβε τα διευρυμένα περιγράμματα της σύγχρονης ιστορικής γεωγραφίας στην ανάδυση της πρώιμης σύγχρονης Ευρώπης σε παγκόσμια ηγεμονική δύναμη.

Η ανάδειξη της Ευρώπης σε αυτοκρατορία ήταν από μόνη της το αποτέλεσμα τεράστιων γεωγραφικών μεταβολών, καθώς όπως η δυτική περιφέρεια του μεσογειακού κόσμου επικράτησε μέχρι το 1500 μ.Χ του ανατολικού κέντρου, έτσι και το βορειοδυτικό τμήμα της Ευρώπης επικράτησε του νοτιότερου που περιλαμβάνει την Ιταλία και την Ιβηρική μέχρι το 1700μ.Χ. Στο μεταξύ, το αστικό κέντρο του καπιταλισμού μετακινήθηκε βόρεια από την Φλωρεντία στη Γενεύη, τη Λυών και στη συνέχεια στην Αμβέρσα, το Άμστερνταμ και το Λονδίνο. Αυτές οι μεταβολές περιλάμβαναν τεχνικές καινοτομίες σε πρώην περιφέρειες, όπως για παράδειγμα βελτιώσεις στη λογιστική, τη ναυπηγική, τις πολεμικές επιχειρήσεις και τη ναυσιπλοΐα, που έλαβαν χώρα στην Ιταλία, την Πορτογαλία και την Ολλανδία (Mokyr, 1990). Αντίστοιχα, περιλάμβαναν κρίσιμους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που επιτεύχθηκαν στις αναγεννησιακές πόλεις-κράτη της Ιταλίας, την Ιβηρική Χερσόνησο κατά την περίοδο της Χριστιανικής Ανακατάκτησης, και τις αυτονομημένες Κάτω Χώρες της Ισπανικής Αυτοκρατορίας (Martines, 1988· Braudel, 1972· DeVries & Vanderwoude, 1997). Στο μεταξύ, κοινωνικές και πολιτικές επαναστάσεις στη Βρετανία στις αρχές της ύστερης μεσαιωνικής περιόδου προλείαναν το έδαφος για την ακόλουθη εμπορική επιτάχυνση, το αστικό κράτος και τη βιομηχανική επανάσταση που οδήγησε τη Βρετανία στην κορυφή για περισσότερα από 200 χρόνια (Brenner, 1976· 1993).

Εδώ πάλι, η ανάπτυξη του κέντρου και της περιφέρειας σχετίζονται μεταξύ τους πολύ περισσότερο απ' όσο επιτρέπει το παλιό μοντέλο διάχυσης. Η ισπανική περιφέρεια υπηρέτησε ως η πολιτική-στρατιωτική πρωτοπορία του ιταλικού (γενοβέζικου) εμπορευματικού κεφαλαίου στην ευρωπαϊκή κατάκτηση των περιοχών της Αμερικής. Εκείνη την περίοδο, οι Κάτω Χώρες ήταν ακόμη ένα υποτελές τμήμα των κτήσεων των Αψβούργων, αλλά σύντομα έγιναν καθοριστικές για την εμπορική οικονομία της Ισπανίας, διοχετεύοντας, όπως ήταν αναμενόμενο, την υπεραξία της κατάκτησης στην ανοικοδόμηση της Αμβέρσας, του Άμστερνταμ, καθώς και άλλων ταχέως αναπτυσσόμενων πόλεων (και μιας έντονα αναπτυσσόμενης ενδοχώρας). Αυτές οι πόλεις, στη συνέχεια, τροφοδότησαν την ανάπτυξη του

Λονδίνου και της Βρετανίας, μέχρι η τελευταία να χρησιμοποιήσει τη μεγαλύτερη οικονομία της και το μεγαλύτερο ναυτικό της για να αποσπάσει βίαια τον τίτλο της πρωτοπορίας ως τα τέλη του 17ου αιώνα. Από εκεί, η Βρετανία τροφοδότησε την ανάπτυξη της μελλοντικής αντιπάλου και κυρίαρχης, των ΗΠΑ, με κάθε τρόπο: εξαγωγή κεφαλαίου, μετανάστευση εργασίας, εμπόριο και μεταφορά τεχνολογίας (συμπεριλαμβανομένης της κλοπής βέβαια) (Arrighi, 1994). Κι έτσι συνεχίζει.

Μία επίμαχη διαφωνία σχετικά με το ρόλο της αποικιακής περιφέρειας της Αμερικής στην κυριαρχία που έχτισε η Ευρώπη έχει απασχολήσει τους ιστορικούς για μεγάλο χρονικό διάστημα. Εδώ, ξανά, επιχειρείται μια πιο διαλεκτική προσέγγιση στη γεωγραφία της καπιταλιστικής ανάπτυξης και της αυτοκρατορικής επέκτασης. Το παλιότερο σημείο τριβής σχετιζόταν με το αν η υπεράξια αποσπάστηκε από τα νησιά με τις φυτείες ζάχαρης και αν οι σκλάβοι ήταν η βασική αιτία ώθησης της ευρωπαϊκής ανάπτυξης ή αν η εσωτερική ανάπτυξη του καπιταλισμού ήταν ανεξάρτητη από τα ανωτέρω (Williams, 1944· Brenner, 1976). Όμως η πραγματικότητα είναι περισσότερο ενδιαφέρουσα από αυτή την επιλογή. Από τη μία πλευρά, η Ευρώπη έκανε αυτό το μεγάλο άλμα προς την εμπορευματοποίηση και τον καπιταλισμό με μεγαλύτερη επιτυχία από τον υπόλοιπο κόσμο (άλλες δυνάμεις προπορεύονταν, αλλά εν τέλει έμειναν πίσω), και αυτό ήταν κομβικό για την εκρηκτική ανάπτυξη και τη διευρυνόμενη σε όλη την υφήλιο ισχύ της. Από την άλλη πλευρά, ο Νέος Κόσμος όχι μόνο παρήγαγε υπεραξία, αλλά ήταν μια πρωτοπόρα σφαίρα εμπορευματοποίησης και ένα πραγματικό έδαφος για μεγάλης κλίμακας παραγωγή, όχι μόνο στις φυτείες, αλλά και στους μύλους για τη ζάχαρη, το ασήμι και την ξυλεία, γεγονός που προετοίμασε το έδαφος για τα μετέπειτα εργοστάσια στην καρδιά της Ευρώπης (Moore, 2006· 2007). Για να περιπλεχθούν τα πράγματα ακόμα περισσότερο, οι περιφέρειες με τους πόρους που ήταν σημαντικοί για την ίδια την Ευρώπη εκτείνονταν από τα ορυχεία της Βοημίας, στην αλιεία και τα δάση της Νορβηγίας ή τα σουηδικά χυτήρια σιδήρου. Αυτή η ενδοηπειρωτική γεωγραφία κέντρου και περιφέρειας χαίρει μικρής προσοχής στις συζητήσεις για την καπιταλιστική ιστορία και είναι σπάνια συνδεδεμένη με την επέκταση στις περιοχές της Αμερικής (Moore, 2010).

Επιστρέφοντας στο σύγχρονο παγκόσμιο πεδίο, βλέπουμε ξανά τη θέση των πρώην περιφερειών στην επέκταση και την εξέλιξη του καπιταλισμού. Η Ιαπωνία έδωσε την πρώτη ώθηση στα θαύματα της Ασίας, τα οποία συνεχίζουν να διευρύνουν την επιρροή του καπιταλισμού και να ανανεώνουν την παγκόσμια αγορά μέχρι αυτήν την ημέρα. Αυτό έγινε με στρατηγική μίμηση των ευρωπαϊκών δυ-

νάμεων μετά την Αποκατάσταση Μεϊτζί (Meiji), σε ευθεία σύγκρουση με τα αυτοκρατορικά κέντρα κατά τη διάρκεια της δικτατορίας Τόγιο (Tojo) και κάτω από την αμερικανική ομπρέλα στην περίοδο του ψυχρού πολέμου, για να καταστεί εντέλει η Ιαπωνία η δεύτερη μεγαλύτερη οικονομία στον κόσμο (Tabb, 1995). Μετέδωσε το μοντέλο του οικονομικού μετασχηματισμού της μέσω των επιχειρημάτων αποικιοποίησης στην Κορέα, την Κίνα, και την Ταϊβάν, και μετά τον πόλεμο, εξαιτίας της επιτυχίας των επιμέρους συμφωνιών, συνέβαλε στη διάδοση του μοντέλου της κρατικά καθοδηγούμενης ανάπτυξης σε όλη την Ανατολική Ασία (Amsden, 2001).

Βεβαίως, η Ιαπωνία και η Ανατολική Ασία επωφελήθηκαν από την αμερικανική γενναιοδωρία και τους στρατηγικούς στόχους των ΗΠΑ, οι οποίοι ενίσχυσαν τα στρατιωτικά έξοδα, την επένδυση στο εξωτερικό και τις εξαγωγές αγαθών στην περιοχή. Δεν ήταν, όμως αυτά που καθόρισαν την επιτυχία της ηπείρου. Πιο αποφασιστικά ήταν στοιχεία, όπως οι εσωτερικές «οικονομίες» (Wade, 1990· Evans, 1995). Κάτω από αυτήν τη γενική κατηγορία, η οποία αντιπαρατέθηκε με μεγάλο μέρος της ρικαρντιανής ορθοδοξίας της Ευρώπης και της Αμερικής, η Ιαπωνία και οι τίγρεις της Ασίας ευδοκίμησαν με τη βοήθεια ενός ευρέος φάσματος ειδικών τεχνολογικών και οργανωτικών καινοτομιών, από το ράδιο τρανζίστορ μέχρι τη μέθοδο JiT στην παραγωγή —παρά το ότι και εκεί, επίσης, ήταν μια διαλεκτική της μίμησης και της βελτίωσης που οδήγησε σε εξελίξεις στη μαζική παραγωγή της Toyota και της βιοτεχνίας ατσαλιού στην Κορέα (Amsden, 1989· Sayer & Walker, 1992).

Σήμερα, η Κίνα είναι, βέβαια, το πρώτο παράδειγμα μιας περιφερειακής οικονομίας που αναδύεται στην επιφάνεια. Κάποιοι παρατηρητές έχουν εσφαλμένα κατανοήσει είτε ότι η Κίνα βρίσκεται εκτός του τυπικού καπιταλισμού, είτε ότι είναι το αποτέλεσμα της διεύρυνσης από το κέντρο μέσω των εξωτερικών επενδύσεων και των εξαγωγικών αγορών. Δεν είναι τίποτα από τα δύο. Η Κίνα αντιπροσωπεύει ένα μοναδικό συνδυασμό σοσιαλιστικού παρελθόντος, μιας νοτιοανατολικής κρατικά καθοδηγούμενης ανάπτυξης κι ενός ανεξέλεγκτου καπιταλισμού με κάποια στοιχεία του αποκεντρωμένου αμερικανικού μοντέλου (Walker & Buck, 2007). Πρέπει να ιδωθεί σα μια συγκεκριμένη, πρωτότυπη και καινοτόμα μορφή καπιταλισμού, η οποία έχει γεννηθεί τόσο μέσα από την κινεζική ιστορία και την ανάπτυξη της Ανατολικής Ασίας όσο και λόγω της περιφερειακής θέσης στην παγκόσμια τάξη. Γι' αυτό η Κίνα αποτελεί μια δυναμική παγκόσμια περιφέρεια κι ένα εξίσου ικανό, νέο κέντρο συσσώρευσης. Ο Arrighi (2007), πάντως, υποστηρίζει ότι η Κίνα είναι ο επόμενος μπροντελιανός πυρήνας στη μακρά ιστορία της μετατόπισης των κέντρων του καπιταλισμού, και μπορεί να έχει δίκιο. Αλλά αυτή η εναλλαγή, αν

συμβαίνει, είναι περισσότερο αλληλεπιδραστική, χωρικά περιπλεγμένα και δυναμική διαδικασία από αυτό που μπορεί κανείς τώρα να συνειδητοποιεί (Walker, 2010).

Η ισχύς και η περιφέρεια

Ας επιστρέψουμε, τώρα, στο σημαίνον ζήτημα της ισχύος που βασίζεται στην κοινωνική ιεραρχία και το κράτος. Εξάλλου, οι μοντέρνες γεωγραφίες του κέντρου και της περιφέρειας προκύπτουν από κάτι περισσότερο από τις δυναμικές της οικονομικής ανάπτυξης και της αστικοποίησης, γιατί ο καπιταλισμός είναι κάτι περισσότερο από ένα σύστημα συσσώρευσης: είναι επίσης ένα σύστημα εκμετάλλευσης, βασισμένο στις σχέσεις της ηγεμονίας και της δύναμης. Το ίδιο ισχύει για το σύγχρονο κράτος, το οποίο δεν είναι απλά ένας χώρος υποδοχής οικονομιών, αλλά ένα όργανο κατάκτησης και κυριαρχίας στο έδαφος και στους ανθρώπους.

Δεν πρέπει να βιαστούμε να εξισώσουμε τις κεντρικές περιοχές με την κοινωνική δύναμη και τις περιφέρειες με τους αδύναμους και τους εκμεταλλεζόμενους. Για ακόμη μία φορά, κάτι τέτοιο απολήγει σε μία απλουστευτική συσχέτιση μεταξύ κοινωνικού και χωρικού. Τα πρότυπα αυτού που καταλαμβάνει ένα συγκεκριμένο χώρο δε μπορούν να κατηγοριοποιηθούν εύκολα, ούτε είναι σταθερά. Επιπλέον, η γεωγραφία δεν είναι ένα χωνευτήριο ταξικής, κρατικής, φυλετικής και έμφυλης ισχύος, αλλά ένα ενεργό συστατικό της ισχύος που χρειάζεται διαρκώς προσοχή (Agnew, 1987· Massey, 1994· Allen, 2004). Κάποιος μπορεί να διακρίνει τουλάχιστον τρεις διαστάσεις του προβλήματος: τη διασταύρωση του κέντρου και της περιφέρειας στην κατανομή των κυρίαρχων και των υποτελών τάξεων· την τεράστια δύναμη την οποία οι ισχυροί επενδύουν για τη δημιουργία κέντρων που εδραιώνουν την κοινωνική ισχύ (και υποτάσσουν τις περιφέρειες), καθώς και τον αποσταθεροποιητικό ρόλο που συχνά παίζουν οι περιφέρειες στη διατήρηση της ισχύος.

Ο ιστός των ταξικών προτύπων

Σαφώς, η ισχύς μπορεί να είναι αρκετά συγκεντρωμένη και τοπικοποιημένη. Η πολιτεία της Ουάσινγκτον είναι η έδρα των αμερικανικών κυβερνήσεων και των φορέων ελέγχου, όπως το Πεντάγωνο, το Υπουργείο Οικονομικών, η CIA και η NSA. Η Γουόλ Στρητ είναι πια η συντομογραφία ενός συμπλέγματος τραπεζών, επενδυτικών οίκων, συναλλαγών και χρηματιστηριακών επενδυτών, που έκανε τη Νέα Υόρκη το μεγαλύτερο οικονομικό κέντρο στη γη. Το Χόλυγουντ είναι ο θύλακας ενός ευρέος φάσματος παραγωγών ταινιών, δισκογραφικών εταιριών και επικοινωνιολόγων, που καθιστούν το Λος Άντζελες μια υπολογίσιμη δύναμη στην αμερικανική οικονομία και ταυτόχρονα

έναν ιδεολογικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας. Αλλά η γεωγραφία της ισχύος και οι φορείς της έχουν μεγαλύτερη διασπορά απ' ό,τι αυτό το φανταστικό υποδηλώνει.

Όπως έδειξε ο Ρέιμοντ Γουίλιαμς (1973) για την πρώιμη νεότερη Αγγλία, οι διασυνδέσεις των τάξεων κινούνταν μεταξύ του Λονδίνου και της επαρχίας, με τους γαιοκτήμονες και τους εμπόρους της πόλης να διατηρούν θέσεις εξουσίας και στις δύο περιοχές, εξασκώντας αυτήν την εξουσία τόσο μέσω της ιδιωτικής ιδιοκτησίας όσο και του νέου (μετεμφυλιακού) κοινοβουλευτικού κράτους. Υπήρξαν διάφορες εκδοχές αυτού στα διάφορα ευρωπαϊκά έθνη, όπως με τη συμμαχία μεταξύ των Πρώσων ιδιοκτητών γης, του οίκου του Χόεντσολερν, και τη βισμαρκιανή γραφειοκρατία στο Βερολίνο ή στα Ξενοδοχεία της Πόλης της αριστοκρατίας των γαιοκτημόνων στο Παρίσι και τους φανταχτερούς πύργους των νέων πλούσιων παριζιάνων εμπόρων και των ανθρώπων του επιχειρείν στη γαλλική επαρχία (Moore, 1966· Finley-Croswhite, 1999). Στις προπολεμικές ΗΠΑ, οι κυρίαρχες ελίτ είχαν δημιουργήσει μια συμμαχία που συνέδεε τους εμπόρους των πόλεων με την αγροτική σκλαβοκρατία στο Νότο, η οποία εσκεμμένα κρατούσε το κέντρο της διακυβέρνησης στην Ουάσιγκτον αδύναμο, ενώ απέδιδε τεράστιες εξουσίες σε ένα σύνολο τοπικών πολιτειών σε ένα ομοσπονδιακό σύστημα (Einhorn, 2006). Ή ας σκεφτούμε την πρόσφατη ανακατάληψη της Ουάσιγκτον από τους Μπους-Τσέινι από την πολιτικο-οικονομική βάση τους στο Τέξας, με τη στήριξη των επενδυτών της Νέας Υόρκης και των τοπικών καπιταλιστών κατά μήκος του Νότου και της Δύσης (Phillips, 2004).

Τί συμβαίνει όμως με τους χώρους της ισχύος στις αμερικανικές και στις ευρωπαϊκές πόλεις; Ναι, υπάρχουν αναγνωρίσιμοι τόποι επιχειρηματικού και οικονομικού ελέγχου στους ουρανοξύστες του κέντρου ή στα διοικητικά κέντρα, οι οποίοι οριοθετούν τον αστικό χώρο. Αλλά κάθε μεγάλος οργανισμός ή τράπεζα έχει τομεακά και τοπικά γραφεία μοιρασμένα σε πόλεις και προάστια κατά μήκος της χώρας, σε οργανωμένα δίκτυα. Οι περισσότεροι βιομηχανικοί οργανισμοί έχουν μετακινήσει τα κεντρικά τους γραφεία εκτός κεντρικών πόλεων σε επιχειρηματικά πάρκα στα προάστια (Mozingo, 2011). Τα αμοιβαία κεφάλαια υψηλού κινδύνου και οι ασφαλιστικές αναγνωρίζονται ως μέρος της Γουόλ Στρητ, αλλά έχουν την έδρα τους στο Χάρτφορντ και στο Γκρίνουιτς αντίστοιχα. Το μετοχικό κεφάλαιο της ΚΚΡ έχει έδρα στη Νέα Υόρκη, αλλά ο Τζωρτζ Ρόμπερτς δουλεύει στο Σαν Φρανσίσκο. Ακόμα η επιχειρηματική διοίκηση περιλαμβάνει, επίσης, έναν καταμερισμό εργασίας που αναθέτει αρκετές κεντρικές υπηρεσίες - από υπηρεσίες νομικών και μηχανολογικών συμβουλών μέχρι συμβουλευτικές και επιχειρηματικές υπηρεσίες - εκτός των

κτηρίων-αρχηγείων. Επιπλέον, οι πολυάριθμες μετακινήσεις όσων συμμετέχουν στην επιχειρηματική ελίτ απασχολούν επαρκώς υπηρεσίες συγκοινωνίας, όπως αερογραμμές και ταξί.

Αυτή η άσκηση εξουσίας και προνομίων λαμβάνει χώρα μόνο στους χώρους εργασίας; Τί συμβαίνει με τις περιοχές κατοικίας των ελίτ, όπως το Γουέτσεστερ Κάουντι στην ευρύτερη Νέα Υόρκη ή το Μάλιμπου και το Λος Άντζελες, περιοχές προσεκτικά επιλεγμένες και προστατευμένες από τις μάζες (Davis, 1990· Duncan & Duncan, 2004); Επιπλέον, αυτή η εικόνα είναι σύνθετη, καθώς η μεγάλη αστική τάξη συνήθως διατηρεί σπίτια τόσο στην πόλη όσο και στα προάστια, αλλά, συχνά, και καταλύματα σε μακρινές πόλεις και θέρετρα. Ακόμη ανατρεπτικότερος είναι ο τρόπος με τον οποίο οι ελίτ κάνουν μπίζνες, με την ευρύτερη έννοια, σε ιδιωτικούς, κλειστούς χώρους, όπως το Μποϊμιαν Κλαμπ στο Σαν Φρανσίσκο (Domhoff, 1974) ή μετακινούμενες μέσα και έξω από τα κυβερνητικά γραφεία, όπως έκαναν οι καλιφορνέζικες ελίτ του 19ου αιώνα (Brechin, 1999) ή οι σημερινοί διαμεσολαβητές εξουσίας στη Γουόλ Στρήτ (Johnson & Kwak, 2010). Εν συντομία, είναι δύσκολο να παρέμβει κανείς εκεί ακριβώς που η κοινωνική ισχύς εδρεύει, όταν έχει τόσες τοπικότητες. Είναι σα να χρειάζεται ένα είδος κβαντικής κοινωνιολογίας για να αντιμετωπιστεί η κινητικότητα των ανώτερων τάξεων.

Αντιστρόφως, σε τι βαθμό, η ορολογία περί κέντρου-περιφέρειας, μπορεί να συλλάβει τους οριακούς χώρους στις πόλεις του παγκόσμιου Βορρά - τόπους φτώχειας, εκμετάλλευσης, υποτελών τάξεων και καταπιεσμένων φυλών; Όπως είναι γενικά γνωστό, οι υποτελείς στις αμερικανικές πόλεις συχνά βρίσκονται δίπλα-δίπλα με χώρους πλούτου και δύναμης. Αυτό ήδη αναστατώνει το χωρικό συμβολισμό της περιφερειακής τοποθεσίας (σε αντίθεση με αρκετές από τις πόλεις του παγκόσμιου Νότου, που οι φαβέλες στριμώχνονται στην αστική περιφέρεια). Δυστυχώς, οι εσωτερικοί χώροι της κοινωνικής υποτέλειας στις ΗΠΑ συνήθως ανάγονται σε μία ενιαία σύλληψη περί υποβαθμισμένων γειτονιών των πόλεων («inner-city»), ενώ στην πραγματικότητα, είναι πολλαπλές περιφέρειες γύρω από τον αστικό πυρήνα. Το Σαν Φρανσίσκο, για παράδειγμα, έχει την Τσάιναταουν για ασιάτες μετανάστες, το Χάντερς Πόιντ-Μπέιλιου για αφροαμερικανούς, τη Μίσιον Ντίστρικτ για τους Λατίνους, και την Τεντερλόν για τους αμαρτωλούς, τους αποκλίνοντες και τους απόκληρους (Godfrey, 1988). Ούτε έχει καμιά αξία να αναφερόμαστε σε τέτοιους χώρους ως «δυϊστικούς», «άτυπους» ή «εσωτερικές αποικίες», όταν είναι ισχυρά προσδεμένοι στις γειτονικές εστίες ισχύος και χρήματος μέσω της ιδιότητας τους ως φτηνού εργατικού δυναμικού σε γραφεία, σπίτια, εστιατόρια και τα σχετικά.

Εδώ, επίσης, τα θέματα σύντομα γίνονται σύνθετα όταν συνειδητο-

ποιούμε ότι η εργατική τάξη, των μεταναστών και οι φτωχοί δε βρίσκονται εγκατεστημένοι στις υποβαθμισμένες γειτονιές των πόλεων, αλλά διασκορπισμένοι σε όλο το εύρος των μητροπολιτικών περιοχών των ΗΠΑ. Όπως η βιομηχανία έχει μετακινηθεί προς τα έξω σε σχέση με την πόλη από τον 19ο αιώνα, έτσι έχει συμβεί με τις περιοχές κατοικίας της εργατικής τάξης, συμπεριλαμβανομένων των φτωχότερων και πιο περιθωριοποιημένων στοιχείων (Lewis, 2004). Για παράδειγμα, σε μία περιοχή όπως ο Κόλπος του Σαν Φρανσίσκο, η κατανομή των ανθρώπων βάσει τάξης και φυλής και καταμερισμού εργασίας είναι ένα τεράστιο μωσαϊκό κοινοτήτων, στο οποίο μόνο οι αφροαμερικανοί βρίσκονται ακόμη έντονα γκετοποιημένοι σε αυστηρώς καθορισμένα σύνολα (αλλά επίσης εμφανίζονται σε έναν αριθμό προαστίων) (Schafran, 2009). Η πρόσφατη Μεγάλη Ύφεση τόνισε τη διεσπαρμένη γεωγραφία της φτωχοποίησης όπως αυτή φανερώνεται από τους πλειστηριασμούς κατοικίας, που εκτείνονται από το Ανατολικό Όκλαντ μέχρι το Σέντραλ Βάλει, και απ' όπου οι οικογένειες της εργατικής τάξης έχουν τραπεί σε φυγή προς αναζήτηση ενός οικονομικά προσιτού τρόπου ζωής (Bardhan & Walker, 2011).

Η συνέπεια αυτού του μωσαϊκού των περιοχών, που υφαίνουν τον ιστό των κέντρων και των περιφερειών σε όλο το αστικό πεδίο, είναι ότι η άσκηση εξουσίας σε ένα τέτοιο έδαφος δεν είναι αυτονόητη. Δεν κατευθύνεται από τα κέντρα προς τα έξω, αλλά απαιτεί μία ενεργή στρατηγική ενίσχυσης των χωρικών πολιτικών της μητρόπολης. Στο περιβάλλον των ΗΠΑ, υπάρχουν πολλά κοινά μέσα, μιας τέτοιας στρατηγικής της άρχουσας τάξης, πέρα από τη δύναμη των μεγάλων εταιρειών, όπως η απεύθυνση σε πολιτειακές κυβερνήσεις για να χαλιναγωγήσουν αστικές πολιτικές, η δημιουργία ειδικών περιοχών και αρχών που παρακάμπτουν τις τοπικές κυβερνήσεις, η οχύρωση σε διακριτές προαστιακές περιφέρειες που αποτελούν καταφύγια των ελίτ, και η δημιουργία τοπικών επιχειρηματικών ενώσεων. Στην περίπτωση του Κόλπου του Σαν Φρανσίσκο, η ισχύς διοχετεύεται μέσα από προαστιακά οχυρά όπως το Άθερτον και η Όριντα, από τοπικές αρχές όπως η περιοχή της Γέφυρας Γκόλντεν Γκέιτ ή η Επιχείρηση Δημοτικής Ωφέλειας του ανατολικού Κόλπου, από τομείς του κράτους όπως η Cal Trans, μέσω νομικών περιορισμών στην τοπική φορολογία, ή μέσω επιχειρηματικών ομάδων, όπως το Συμβούλιο του Κόλπου και η Σίλικον Βάλει 2020 (Dyble, 2009).

Σημεία αναφοράς

Η γεωγραφία της κοινωνικής ισχύος δεν είναι απλά το αποτύπωμα της κοινωνικής ανισότητας και της κρατικής κυριαρχίας· πρέπει να κατασκευαστεί ενεργητικά. Είναι ένα σημαντικό μέρος συνολικά της συγκροτητικής διαδικασίας τάξης, φυλής και κράτους. Η συσσώρευση των προνομιούχων ανθρώπων, πλούτου και θεσμών σε

μεγάλα κέντρα και τοποθεσίες-κλειδιά δεν είναι τυχαία. Είναι ένας τρόπος συγκέντρωσης της δύναμης και υπεράσπισης της. Τέτοια κέντρα έχουν, επιπλέον, τεράστια συμβολική αξία, η οποία με τη σειρά της, παράγει ισχύ. Αν το κέντρο και η περιφέρεια ήταν επιδερμικές εκφράσεις της κοινωνικής ανωτερότητας και κατωτερότητας, του κρατικού ελέγχου και της υποταγής, αυτοί που ασκούν δύναμη και οι ελίτ δεν θα ξόδευαν τόσο ενέργεια για να οικοδομήσουν κέντρα-κλειδιά - και να τα επιδεικνύουν. Αυτή η προσπάθεια είναι μια κρίσιμη διάσταση της πρακτικής της ηγεμονίας με την γκραμισιανή έννοια· είναι γεωγραφική ηγεμονία. Πράγματι, η γεωγραφική διάσταση της πολιτικής ηγεμονίας δε διέφυγε από τον Γκράμσι (1971), ως ικανότατο παρατηρητή της Ιταλίας, αυτής της αποδιοργανωμένης πολιτείας.

Παραδείγματα αυτού του φαινομένου στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική έρχονται εύκολα στο μυαλό. Στη Γαλλία έχει γίνει γρήγορα ορατό από την πρώιμη νεότερη εποχή. Μετά το 1500 μ.Χ., ο Φραγκίσκος Α και οι διάδοχοί του στην απολυταρχία του στέμματος διέλυαν τα κάστρα των αντιπάλων φεουδαρχών και τα αντικαθιστούσαν με στρατιωτικά οχυρά που εξυπηρετούσαν τους στρατούς των νεότερων κρατών. Κατά τα τέλη του 16ου αιώνα ο Ερρίκος ΙV προσκάλεσε την αριστοκρατία να μετακομίσει στο Παρίσι με τις κομψές κατασκευές. Η Πλας Ντε Βοζ και τα παλάτια της πόλης έγιναν η κυρίαρχη τάση κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Λουδοβίκου ΧΙΙΙ. Μέχρι το τέλος του 17ου αιώνα, ο Λουδοβίκος ΧΙV είχε αναγκάσει την «αριστοκρατία της τηβέννου» να έρθει στο παλάτι των Βερσαλλιών, ένα πραγματικό θεματικό πάρκο της δύναμης του μεγαλειώδους γαλλικού κράτους (Mukerji, 1997). Το 19ο αιώνα ο Βαρόνος Οσμάν ξανάεχτισε το Παρίσι ως μία κατάλληλη πρωτεύουσα της αστικής νεωτερικότητας υπό τη Δεύτερη Αυτοκρατορία (Harvey, 2003a). Το Παρίσι βρίθει μνημείων που εντυπωσιάζουν τις μάζες με τη δύναμη του στέμματος, του κεφαλαίου και της κουλτούρας, από το Λούβρο μέχρι τη Βασιλική της Ιερής Καρδιάς. Και συνεχίζεται μέχρι σήμερα, με κάθε γάλλο Πρόεδρο να πασχίζει να αφήσει το αποτύπωμα του, στο πρόσωπο της πόλης, μέσα από μνημειακές κατασκευές, όπως το Κέντρο Πομπιντού, η Αψίδα του Θριάμβου, ή η Εθνική Βιβλιοθήκη (Lefebvre, 1974).

Οι πομπώδεις πρωτεύουσες, που επιδεικνύουν απροκάλυπτα την επιδίωξή τους να κατασκευάσουν ένα έθνος και να εμπεδώσουν την κυριαρχία του κράτους, μπορούν να βρεθούν σε όλο τον πλανήτη. Η Βιέννη του 19ου αιώνα ήταν μια λαμπρή αναφορά στην εντυπωσιακή εισροή πλούτου που καταδίκασε την Αυστροουγγρική αυτοκρατορία (Schorske, 1979). Η εκ νέου οικοδόμηση των μνημείων της Ουάσιγκτον και του εμπορικού κέντρου κατά την Προοδευτική Επο-

χή και ξανά στο Νιου Ντιλ, με τη γρήγορη αναρρίχηση στην ιεραρχία των πόλεων της μεταπολεμικής εποχής, είναι σιωπηρή μαρτυρία της συγκεντροποίησης του ομοσπονδιακού κράτους την εποχή της Αμερικανικής Αυτοκρατορίας (Cutler, 1985). Η Μπραζιλία είναι μια εξαιρετική άσκηση στη γεωγραφική ύβρη, διακηρύσσοντας τη νεωτερικότητα του έθνους και την ανεξαρτησία του εκσυγχρονιζόμενου κράτους από τις παλιότερες δεσμεύσεις (παρά το ότι αποδείχθηκε, απ' όλες τις απόψεις, λιγότερο από θριαμβευτικό) (Holston, 1989). Το Πεκίνο σήμερα είναι μία μαρτυρία για την εμμονή μιας θριαμβευτικής κυβέρνησης να σβήσει το παρελθόν (κυριολεκτικά), εδραιώνοντας την πρωτοκαθεδρία του κεφαλαίου έναντι των αξιώσεων των βιομηχανικών πόλεων του Νότου, και διακηρύσσοντας την άφιξη της Κίνας στον κόσμο του παγκόσμιου καπιταλισμού (Ma & Wu, 2005).

Κάθε καπιταλιστική πόλη, ακόμη και στο σχετικά διεσπαρμένο αστικό σύστημα των ΗΠΑ, αναδεικνύει την αίγλη της μέσα από αστικά κτίρια, μνημειώδη έργα και λαμπρά σχέδια. Η Νέα Υόρκη έχει αυτοσυνείδητα δεσμευτεί στην εκπλήρωση της μοίρας της ως Αυτοκρατορικής Πόλης, τουλάχιστον από την οικοδόμηση του Σέντραλ Παρκ (Scobey, 2002), και ακόμη συνεχίζει με το ιδιαίτερο μνημείο της 9/11 που αντικατέστησε του Δίδυμους Πύργους. Το Σικάγο είχε τη Λευκή Πόλη, το σχέδιο πόλης 1909, τους πύργους Σηρς (Sears) και το παραλιακό πάρκο μεταξύ άλλων (Bluestone, 1991). Το Σαν Φρανσίσκο έχει απαντήσει στην πρόκληση με το Γκόλντεν Γκέιτ Παρκ, ένα τεράστιο δημαρχείο και δημοτικό κέντρο, δύο παγκόσμιες εκθέσεις, τη Γέφυρα Γκόλντεν Γκέιτ και άλλα (Brechtin, 1999). Σήμερα, επίσης, το Σαν Φρανσίσκο και το Λος Άντζελες ασφυκτιούν από τη σκοπιά της πολιτιστικής δραστηριότητας, όπως και τόσες άλλες πόλεις, με μουσεία και συναυλιακούς χώρους να ξεπετάγονται σε κάθε γωνία ή να οικοδομούνται εκ νέου από παγκόσμιας ακτινοβολίας αρχιτέκτονες όπως ο Μάριο Μπότα, ο Φρανκ Γκέρι και ο Ντάνιελ Λίμπεσκιντ (Davis, 1990).

Ως μέρος αυτής της προσπάθειας, να εδραιώσουν την κεντρικότητα μέσω της δημιουργίας αξιοθέατων, οι ισχυρές τάξεις και το κράτος συχνά διακηρύττουν τον πόλεμο στη μεγάλη πλειοψηφία των φτωχών, των έγχρωμων και των παραβατικών που έχουν την τάση να καταλαμβάνουν χώρους μέσα και γύρω από την καρδιά της πόλης. Το κέντρο πρέπει όχι μόνο να αντέξει· πρέπει να λάμψει. Οι εκκαθαρίσεις του Οσμάν είναι μόνο οι πιο διαβόητες, αλλά τέτοιες επιθέσεις αποτελούν συχνό φαινόμενο στις πόλεις σε όλο το νεότερο κόσμο. Στη Νέα Υόρκη, η περιοχή Φάιβ Πόιντς εκκαθαρίστηκε πριν το 1870 (Page, 1999). Στο Σαν Φρανσίσκο, η Τσάιναταουν ήταν στόχος εκκαθαρίσεων από το 1870 ως το 1900, αν και τελικά οι πατέρες της πόλης απέτυχαν να την αφανίσουν (Craddock, 2000)· το Σαν Χοσέ

ήταν η πιο «επιτυχής» περίπτωση, καθώς ήταν βολικό το γεγονός ότι η Τσάιναταουν (του) κήκε ολοσχερώς τη δεκαετία του 1880, απελευθερώνοντας την τοποθεσία για τη δημιουργία ενός νέου δημαρχείου. Στα χρόνια της μεταπολεμικής αστικής ανάκαμψης, πόλεις σε όλη την επικράτεια των ΗΠΑ άλλαξαν ριζικά σε μια προσπάθεια να αποκτήσουν ένα νέο πρόσωπο, αντικαθιστώντας τα παρηκμασμένα κέντρα και μετακινώντας τους ανεπιθύμητους. Στην περιοχή του Κόλπου, το Σαν Φρανσίσκο «ξέσκισε» τις γειτονιές Γουέστερν Αντίσιον και Σάουθ οφ Μάρκετ, το Οκλαντ δημιούργησε μια συμπαγή ζώνη υγιεινής γύρω από το μαύρο Δυτικό Όκλαντ και το Σαν Χοσέ «καθάρισε» την παλιά μεξικάνικη γειτονιά στην ανατολική πλευρά του κέντρου (Walker, 1998· Self, 2003). Πράγματι, πολλές πόλεις κατάφεραν να μετασχηματίσουν τα κέντρα τους σε πόλους έλξης γραφείων, διασκέδασης και κατοικίας των παγκόσμιων κυρίαρχων ελίτ (Hannigan, 1998· Gibson, 2004).

Όμως, οι περιφέρειες και τα πολύγλωσσα κέντρα των υποτελών δεν είναι πάντα αντικείμενα υποτίμησης και καταστροφής, καθώς, όπως οι ισχυροί γνωρίζουν καλά, έχουν τις χρήσεις τους στο συνολικό καταμερισμό εργασίας. Το Μπρονξ λειτουργεί ως εργασιακή εφεδρεία για το Μανχάταν και ως ένας χρήσιμος τύπος για επιβλαβείς χρήσεις, όπως η παραγωγή ενέργειας (Sze, 2007), ενώ Λόουερ Ιστ Σάιτ αντιστέκεται στην εκ νέου ανάπτυξη, σε κάποιο βαθμό εξαιτίας του ρόλου της ως μεταναστευτικού περάσματος μέχρι σήμερα (Mele, 2000). Ολόκληρες περιοχές στις ΗΠΑ, έχουν χρησιμοποιηθεί ως ζώνες που θυσιάζονται για εξαγωγή πόρων και στρατιωτική εξάσκηση (Bullard, 1990· Davis, 2002· Burns, 2007). Οι γαιοκτήμονες των εσωτερικών κοιλάδων στην Καλιφόρνια χαίρονται όταν συντηρούν μια αστική γεωγραφία που διατηρεί τους εύπορους παραγωγούς και τους φτωχούς μεξικάνους εργάτες σε ξεχωριστές πόλεις ή στις απέναντι πλευρές των δρόμων (Walker, 2004). Ακόμη και η αμαρτία έχει τα υποδεδειγμένα μέρη της, είτε μεγαλειώδη, της κλίμακας του Λας Βέγκας, είτε περιορισμένα όπως στην 42η οδό (Gilfoyle, 1992). Αν το απαραίτητο μωσαϊκό των περιφερειών δεν υπάρχει, τότε πρέπει να δημιουργηθεί είτε μέσα από χαλαρό έλεγχο στις χαμηλού κόστους εγκαταστάσεις, κλείνοντας τα μάτια στην παράνομη εγκατάλειψη, τη συστηματική αποεπένδυση, και την υπενοίκιαση ή κρατώντας τα κόκκινα φώτα αναμμένα όλη τη νύχτα. Η συμβολική αξία είναι ζωτική, επίσης, στην αναπαραγωγή ιδεολογιών κοινωνικής ιεραρχίας: οι φτωχοί και οι σκουρόχρωμοι είναι συνώνυμοι της παρακμής, της αρρώστιας και της διαφθοράς.

Το κέντρο δε θ' αντέξει

Τελικά, ας μην παραγνωρίσουμε την ιδιαίτερη ευθραυστότητα και τους τρόπους με τους οποίους οι άνθρωποι της περιφέρειας μπο-

ρούν να πυροδοτήσουν κοινωνικές αναταραχές και κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Η αντιστροφή των γεωγραφικών ιεραρχιών, στις οποίες αναφερθήκαμε νωρίτερα, είναι το αποτέλεσμα όχι μόνο οικονομικών, αλλά και πολιτικών διαδικασιών. Μια τυπική περίπτωση, από την εποχή της ανάδυσης των κυρίαρχων πολιτισμών, είναι η περιοδική άφιξη βαρβάρων, οι οποίοι ερχόμενοι από την «άγνωστη γη», σαρώνουν και κατακτούν καθιερωμένα κέντρα δύναμης και ακμής, είτε πρόκειται για τους Γερμανούς που καταλαμβάνουν τη Ρώμη, είτε για τους κονκισταδόρ που ισοπεδώνουν την αυτοκρατορία των Αζτέκων. Σε κάποιες περιπτώσεις, μεγάλες πόλεις ονομάζονται εκ νέου, όπως η Κωνσταντινούπολη και η πόλη του Μεξικό, και άλλες αφήνονται να καταρρεύσουν όπως η Ρώμη και το Κούσκο.

Στην καπιταλιστική περίοδο των τελευταίων πεντακοσίων χρόνων, η διαδικασία της γεωγραφικής ανακατάταξης και της εκτόπισης έχει υπάρξει δραματική, καθοδηγούμενη από την εμπορική επέκταση, τα εμπόλεμα κράτη και τις διαμάχες ανάμεσα στις κυρίαρχες τάξεις, όπως επίσης κι από τις επαναστάσεις από τα κάτω. Στη χρηματοδότηση των ιβηρικών κατακτήσεων για εμπορικά προνόμια, ακμάζουσες ιταλικές πόλεις-κράτη εισήγαγαν μια διαδικασία που οδήγησε στο θρίαμβο της Ισπανίας και τελικά στην υπερίσχυση της οικονομίας του Ατλαντικού έναντι της μεσογειακής (Braudel, 1972· Moore, 2006). Αυτό είναι ένα ακόμη προφανές παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο οι βρετανικές αποικίες στη Βόρεια Αμερική ξεπέρασαν τη Βρετανία έναν αιώνα αργότερα. Λιγότερο γνωστός είναι ο ρόλος-κλειδί των λονδρέζων εμπόρων που συναλλάσσονταν με την Αμερική στο πλευρό των επαναστατών για την ανατροπή της μοναρχίας κατά τον Αγγλικό Εμφύλιο Πόλεμο, ενώ οι έμποροι που δραστηριοποιούνταν στα ανατολικά ήταν με τον βασιλιά (Brenner, 1993).

Στην αμερικανική ιστορία περιφερειακές δυνάμεις έχουν παίξει συχνά έναν αποφασιστικό ρόλο στην πολιτική αλλαγή και την επανάσταση. Τα ισχυρότερα στοιχεία της τάξης των Κρεολών βρίσκονταν συνήθως μακριά από την πόλη του Μεξικού (στο βόρειο άκρο της Καλιφόρνιας) και οι κινητήριες δυνάμεις της Μεξικάνικης Επανάστασης του 1910 επιστρατεύτηκαν από απομακρυσμένα κράτη με αρκετά ξεχωριστούς κοινωνικούς και πολιτικούς σχηματισμούς, οι οποίοι τροφοδότησαν, μεταξύ άλλων, μια σειρά από κινήματα, όπως του Ζαπάτα, του Μαδέρο, του Βίγια (Tutino, 1986· Craib, 2004). Στις αναπτυσσόμενες ΗΠΑ, πολλά διακριτά περιφερειακά κέντρα συνέβαλαν στην επανάσταση του 1776 (Βοστώνη, Βιρτζίνια, Φιλαδέλφεια), αλλά περιφερειακές δυσarέσκειες έπαιξαν ένα καθοριστικό ρόλο στη λαϊκή κινητοποίηση (Nash, 1979).

Η σύγχρονη επαναστατική ιδέα, τόσα χρόνια ταυτισμένη με τη Γαλ-

λία, απέκτησε σημαντική ορμή από την επανάσταση στις ΗΠΑ, την εξέγερση των σκλάβων στην Ταϊτή και τους μπολιβαριανούς απελευθερωτικούς αγώνες που σάρωσαν στη συνέχεια τη Λατινική Αμερική (Blackburn, 1988). Πράγματι, ο αντίλαλος της γαλλικής επανάστασης - της πρώτης αστικής επανάστασης και συγκρότησης του νεότερου κράτους - ταξίδευε στον Ατλαντικό για έναν αιώνα, κρατώντας ζωντανό το πνεύμα της λαϊκής απελευθέρωσης (Linebaugh & Rediker, 2000). Επιπλέον, οι αμερικανικές αποικιακές εξεγέρσεις ήταν αποφασιστικές στην ανάδυση του νεότερου κράτους ως υπερατλαντικού φαινομένου (Anderson, 1983) - αντίθετα με τις επικρατούσες απόψεις ότι αυτό εμφανίστηκε στην Κεντρική Ευρώπη μετά τη Συνθήκη της Βεστφαλίας και διαδόθηκε από εκεί. Ακόμη και μέσα στην Ευρώπη, ήταν οι περιφέρειες - Σουηδία, Βρετανία και Ισπανία - που οδήγησαν στη συνθήκη αυτή (Anderson, 1974).

Στη μετέπειτα ιστορία των ΗΠΑ, η πολιτική επανάσταση, η εθνική πρωτοβουλία και η πρόοδος της δημοκρατίας δεν προέρχονταν αναγκαστικά από το κέντρο. Ο Φρίντριχ Τζάκσον Τέρνερ, συχνά υποτιμημένος από τους ιστορικούς για την ωραιοποιημένη οπτική της συμβολής του λευκού, αγροτικού συνόρου στην κατασκευή του χαρακτήρα του έθνους, ήταν σε κάθε περίπτωση εύστοχος στην ανάδειξη της θέσης των δυτικών κατακτήσεων και του αποικισμού στο σχηματισμό του εθνικού κράτους των ΗΠΑ (Klein, 1997). Αυτή δεν ήταν παρά μια παθητική διάχυση κεφαλαίου, στρατών και ιδεών από την ανατολική ακτή. Στην πρώτη φάση της δημοκρατίας, οι δυτικοί αποικιστές συνέβαλαν στην απαρχή της Τζακσονιανής Δημοκρατίας (με θετικό και αρνητικό τρόπο) (Rogin, 1975)· ο μακρινός «χρυσός πυρετός» της Καλιφόρνια κράτησε το όνειρο της Δημοκρατίας ζωντανό μέχρι το ξέσπασμα του Εμφύλιου Πολέμου (Walker, 2001)· οι δυτικοί άνοιξαν το δρόμο στην εθνική συμφιλίωση ως στρατευμένοι εισηγητές της ηπειρωτικής κατάκτησης, της εκρίζωσης των ιθαγενών και του πολέμου με το Μεξικό (Limerick, 1987· Brechin, 1999)· και μεγάλες μάχες για το δυτικό σύνορο πραγματοποιήθηκαν την περίοδο πριν τον Εμφύλιο Πόλεμο - με δυτικούς όπως ο Άμπ Λίνκολν και ο Τζον Φρίμοντ να παίζουν κυρίαρχους πολιτικούς ρόλους.

Στον 20ο αιώνα, η Καλιφόρνια, οι δυτικές και οι άνω μεσοδυτικές πολιτείες άνοιξαν το δρόμο στην ανάδυση του προοδευτισμού και παρείχαν καίρια υποστήριξη στο Νιου Ντιλ. Από την άλλη πλευρά, η νότια Καλιφόρνια ήταν το επίκεντρο της αντεπανάστασης ενάντια στο φιλελευθερισμό του Νιου Ντιλ και του σοβιετικού κομμουνισμού, ξεκινώντας από τον ψυχρό πόλεμο, μέσα από την ανάδυση της Νέας Δεξιάς και τελικά το θρίαμβο του Ρόναλντ Ρήγκαν και του νεοφιλελευθερισμού (Walker, 1995· Ethington & Levitus, 2008). Σε αυτήν τη διαδικασία, κάποιος μπορούσε να δει την πολιτική δύνα-

μη αρκετών παλιών κέντρων να χάνεται και την αναρρίχηση μιας αιφνιδιαστικής, νέας συμμαχίας νέων δυναμικών περιφερειών και των κλασικών συνόρων της οικονομικής και πολιτικής οπισθοδρομικότητας και περιθωριοποίησης κατά μήκος της Ζώνης του Ήλιου - η οποία σκιαγραφήθηκε από τη δημοφιλή γεωγραφία των Κόκκινων και Μπλε Πολιτειών και ακόμη περισσότερο από τη γλαφυρή, λεπτομερή και πυκνή χαρτογράφηση ανά κομητεία.

Το σκληρό παιχνίδι της γεωγραφικής ηγεμονίας είναι εύκολα ορατό και σε αστική κλίμακα, όπως φαίνεται από την ιστορία του μητροπολιτικού κόλπου του Σαν Φρανσίσκο. Στις αρχές του 20ου αιώνα, οι αστοί του Σαν Φρανσίσκο μάλωναν με χαρακτηριστική ένταση συχνά μεταξύ τους και υπέφεραν από ανταγωνισμό με τους καλύτερα οργανωμένους αστούς του Λος Άντζελες (Davis, 1990· 1997). Ακριβώς όπως κακή ήταν η κυρίαρχη αυτονομημένη ομάδα του Όκλαντ που αρνήθηκε να ενσωματωθεί στο Σαν Φρανσίσκο, με τον τρόπο που το Μπρούκλιν απορροφήθηκε από τη Νέα Υόρκη (Scott, 1985). Εντωμεταξύ, η επανάσταση από τα κάτω, από την εργατική τάξη νότια της Μάρκετ Στρητ περιόρισε την ασυδοσία του κεφαλαίου των ακριβών ιδιοκτησιών του κέντρου της πόλης πάνω στην εργασία και το κράτος (Kazin, 1984). Σήμερα, οι καπιταλιστές της Σίλικον Βάλεϊ δίνουν λίγη σημασία στα προβλήματα του παλιού κέντρου του Σαν Φρανσίσκο, γιατί τα κέντρα ισχύος της ηλεκτρονικής και του ίντερνετ έχουν ανατρέψει την παλιά τάξη πραγμάτων, μετατρέποντας το Σαν Φρανσίσκο σε περιθώριο του Νότιου Κόλπου, αντί να συμβεί το αντίστροφο (Walker, 2006).

Τίποτα δεν επιβεβαιώνει ηχηρότερα τα ταραγμένα νερά του πυρήνα και της περιφέρειας από τις εποχικές αλλαγές στην παγκόσμια ηγεμονία του εξελισσόμενου, επεκτεινόμενου καπιταλιστικού κόσμου. Στο παρελθόν η Ολλανδία επικράτησε της Ισπανίας μόνο για να νικηθεί (μαζί με τη Γαλλία) από τους Βρετανούς, οι οποίοι αναπόφευκτα άνοιξαν το δρόμο στις ΗΠΑ. Σήμερα, η Κίνα εμφανίζεται ως η φυσική διάδοχη δύναμη στη μακρά ιστορία της εναλλαγής κέντρων στην παγκόσμια οικονομία (Arrighi, 2007). Κι όμως, ξανά, καμία από τις αυτοκρατορίες δεν ήταν ενιαία και απόλυτη, καθιστώντας, έτσι, απαραίτητο να μιλήσουμε με όρους γεωγραφικής ηγεμονίας αντί ανταγωνισμού μεταξύ κρατών, εκτεταμένων εθνικών σφαιρών επιρροής, ατίθασων, όψιμα ανεπτυγμένων και καταπιεσμένων περιφερειών έτοιμων να αποσταθεροποιήσουν την παγκόσμια τάξη. Το κέντρο ποτέ δεν αντέχει αφ' εαυτού, αλλά μέσα από ένα δίκτυο ισχύος, που συγκροτήθηκε από στρατηγικές συμμαχίες, δίκτυα τάξεων και αστικής ιεραρχίας.

Συμπέρασμα

Για να συνοψίσουμε, τα σημεία της προσέγγισης που παρουσίασα, στόχευσαν στην αποσταθεροποίηση της οπτικής μας για τη γεωγραφία του σύγχρονου καπιταλισμού και των παγκόσμιων πόλεων.

Πρώτα απ' όλα, ο σύγχρονος κόσμος δεν χαρακτηριζόταν τότε από ένα απλό πρότυπο κέντρων και περιφερειών. Αυτό δείχνει ότι τα πρότυπα της ανάπτυξης εμπλέκουν πολλά μέρη ταυτόχρονα, σε μια άνιση, αλλά ισχυρά αλληλεπιδραστική διαδικασία επέκτασης. Βέβαια, υπάρχουν μέρη κατεστραμμένα ή καθηλωμένα στον αναβρασμό της κατάκτησης και της επέκτασης, περιττά σημεία στο χάρτη της νεωτερικότητας, αλλά οι σημαντικότερες περιφέρειες είναι λειτουργικά αναγκαίοι άνθρωποι και τόποι που είναι φτωχοί και υπό εκμετάλλευση. Ακόμη και αυτές έρχονται σε διαφορετικά σχήματα και μεγέθη, σε ένα συνολικό μωσαϊκό περιφερειών.

Δεύτερον, υπάρχουν εύλογοι λόγοι για τη συμμετοχή των περιφερειών στη διαδικασία της καινοτομίας και της αλλαγής στην πολιτική οικονομία του καπιταλισμού, παρά τα σημαντικά πλεονεκτήματα των ισχυρών πόλεων και των κέντρων συσσώρευσης. Πράγματι, είναι συχνά κομβικές στην οικονομική ανανέωση και στα επόμενα κύματα συσσώρευσης, ακριβώς γιατί προσφέρουν εναλλακτικές πρακτικές σε μια θεμελιωδώς ανταγωνιστική και τεχνολογικά δυναμική πολιτική οικονομία. Η καπιταλιστική ανάπτυξη δεν είναι μόνο ενδογενώς πολυκεντρική, αλλά αφήνει, επίσης, πολλά περιθώρια για εκρήξεις ανάπτυξης σε μη αναμενόμενα μέρη, ένα μοτίβο το οποίο έχει επαναληφθεί από τα πρώιμα σύνορα του ευρωπαϊκού εμπορίου μέχρι τη σημερινή εκρηκτική ανάπτυξη της Ανατολικής Ασίας.

Τρίτον, το πεδίο της κεντρικότητας δεν είναι δεδομένο για το κεφάλαιο και την κυρίαρχη τάξη απλά και μόνο χάρη στους αυτοματισμούς της αγοράς και του κράτους. Τα κεντρικά μέρη είναι η εκδήλωση της άσκησης εξουσίας πάνω στην οικονομία, την πολιτεία και τη γεωγραφία, και απαιτούν μία επένδυση δυνάμεων ως στοιχείο της εδραίωσης του κυρίαρχου καθεστώτος. Αυτό μπορεί να σημαίνει την κατασκευή παγίδων του πλούτου και της κυριαρχίας, σε πρωτεύουσες και πόλεις του κεφαλαίου, έτσι ώστε να εντυπωσιάζουν η μία την άλλη, ή μπορεί να σημαίνει την κήρυξη πολέμου στους εργαζόμενους και τους υποτελείς, των οποίων η παρουσία παραβιάζει τους χώρους υπεροχής. Και όχι αναίτια, οι λαϊκές μάζες πρέπει να συγκρατούνται στη θέση τους, γιατί στην πορεία εξέλιξης της σύγχρονης ιστορίας, οι περιφέρειες, τόσο κοντά όσο και μακριά, έχουν κάποιες φορές πετύχει να εκτοπίσουν τους ισχυρούς από τις κεντρικές τους θέσεις.

Βιβλιογραφία

- Abu-Lughod, Janet(1999),*New York, Chicago, Los Angeles: America's Global Cities*.Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Agnew, John(1987),*Place and Politics:The Geographical Mediation of State and Society*.Boston: Allen and Unwin.
- Allen, John(2004),*Lost Geographies of Power*.Oxford:Blackwell.
- Amsden, Alice(1989),*Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. New York: Oxford University Press.
- Amsden, Alice(2001),*The Rise of «The Rest»: Challenges to the West from Late-Industrializing Economies*.New York: Oxford University Press.
- Anderson, Benedict(1983),*Imagined Communities:Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.
- Anderson, Perry(1974),*Lineages of the Absolutist State*.London: New Left Books/Verso.
- Arrighi, Giovanni(1994),*The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London: Verso.
- Arrighi, Giovanni(2007),*Adam Smith in Beijing:Lineages of the Twenty-First Century*.New York & London: Verso Press.
- Bardhan, Ashok & Richard Walker(2011),*California: pivot of the great recession. Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*.In press.
- Blackburn, Robin (1988),*The Overthrow of Colonial Slavery*. London: Verso.
- Blackburn, Robin(1997),*The Making of New World Slavery: From the Baroque to the Modern, 1492-1800*.London: Verso Press.
- Bluestone, Daniel(1991),*Constructing Chicago*.New Haven: Yale University Press.
- Braudel, Fernand(1972),*The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*.New York: Harper and Row, 2 volumes.
- Braudel, Fernand(1979),*Civilization and Capitalism: The 15th to 18th Centuries*.New York: Harper and Row, 3 volumes.
- Brechin, Gray(1999),*Imperial San Francisco: Urban Power, Earthly Ruin*.Berkeley: University of California Press.
- Brenner, Robert(1976),«Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe»,*Past and Present*, 70, pp:30-75.
- Brenner, Robert(1993),*Merchants and Revolution: Commercial Change, Political Conflict, and London's Overseas Traders, 1550-1653*.Princeton: Princeton University Press.
- Brenner, Robert(2006),*The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945-2005*.London/New York: Verso Press.
- Buck, Daniel(2002),*Constructing China's Capitalism, Connecting Shanghai's Urban and Rural Industries*,Doctoral dissertation. Department of Geography, University of California, Berkeley.

- Bullard, Robert(1990),*Dumping in Dixie:Race, Class and Environmental Quality*.Boulder:Westview Press.
- Burns, Shirley (2007),*Bringing Down the Mountains*.Morgantown: West Virginia University Press.
- Cartier, Carolyn(2001),*Globalizing South China*.Malden, MA:Blackwell Publishers.
- Christaller, Walter(1935),*Central Places in Southern Germany*,Engl. edition, 1966. Englewood Cliffs:Prentice-Hall.
- Craddock, Susan(2000),*City of Plagues:Disease, Poverty, and Deviance in San Francisco*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Craib, Raymond(2004),*Cartographic Mexico: A History of State Fixations and Fugitive Landscapes*. Durham, N.C.: Duke University Press.
- Cronon, William(1991),*Nature's Metropolis: Chicago and the Great West*.Chicago:WW Norton.
- Cutler, Phoebe(1985),*The Public Landscape of the New Deal*.New Haven: Yale University Press.
- Davis, Mike(1990),*City of Quartz:Excavating the Future in Los Angeles*.London: Verso.
- Davis, Mike(1997),«Sunshine and the open shop: Ford and Darwin in the 1920s Los Angeles»,*Antipode*, 29: 4, pp: 256-82.
- Davis, Mike(2002),*Dead Cities, and Other Tales*.New York: The New Press.
- Davis, Mike (2006),*Planets of Slums*.London: Verso Press.
- DeVries, Jan(1984),*European Urbanization 1500-1800*.Cambridge: Harvard University Press.
- DeVries, Jan & A. M., van der Woude (1997),*The First Modern Economy: Success, Failure, and Perseverance of the Dutch Economy, 1500-1815*.Cambridge University Press.
- Domhoff, G. William(1974),*The Bohemian Grove and Other Retreats:A Study in Ruling Class Cohesiveness*.New York:Harper and Row.
- Duncan, James & Nancy Duncan(2004),*Landscapes of Privilege: The Politics of the Aesthetic in an American Suburb*.New York: Routledge.
- Dyble, Louise(2009),*Paying the Toll: Local Power, Regional Politics and the Golden Gate Bridge*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Einhorn, Robin (2006),*American Taxation, American Slavery*.University of Chicago Press.
- Ethington, Philip & David Levitus(2008),«Placing American political development: Cities, regions and regimes, 1789-2008»,στο Richardson Dilworth(ed.), Dilworth, Richardson, (ed.) 2009,*The City in American Political Development*.New York:Routledge, pp: 154-76.
- Evans, Peter(1995),*Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. New York: Cambridge University Press
- Finley-Croswhite, S. Annette(1999),*Henry IV and The Towns: The Pursuit of Legitimacy in French Urban Society, 1589-1610*.New York: Cambridge University Press.
- Florida, Richard(2002),*The Rise of the Creative Class*.New York: Basic Books.
- Friedman, Thomas (2005),*The World is Flat: A Brief History of the 21st Century*.New York: Farrar, Straus & Giroux.

- Friedmann, John & Goetz Wolff (1982), «World city formation», *International Journal of Urban and Regional Research*, 6, pp: 309-44.
- Gibson, Timothy (2004), *Securing the Spectacular City: The Politics of Revitalization and Homelessness in Downtown Seattle*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Gilfoyle, Timothy (1992), *City of Eros: New York City, Prostitution and the Commercialization of Sex, 1820-1920*. New York: Norton.
- Godfrey, Brian (1988), *Neighborhoods in Transition: The Making of San Francisco's Ethnic and Nonconformist Communities*. Berkeley: University of California Press.
- Goldsmith, William & Blakely, Edward (1992), *Separate Societies: Poverty and Inequality in U.S. Cities*. Philadelphia: Temple University Press.
- Gramsci, Antonio (1971), *Prison Notebooks*. New York: International Publishers.
- Hackworth, Jason (2007), *The Neoliberal City: Governance, Ideology, and Development in American Urbanism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Hall, Peter (1984), *The World Cities*, Third Edition. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Hannigan, John (1998), *Fantasy City: Pleasure and Profit in the Postmodern Metropolis*. London/New York: Routledge.
- Harvey, David (1982), *The Limits to Capital*. Oxford: Basil Blackwell.
- Harvey, David (2003a), *Paris: Capital of Modernity*. London: Routledge.
- Harvey, David (2003b), *The New Imperialism*. New York: Oxford University Press.
- Henwood, Doug (1997), *Wall Street*. London: Verso.
- High, Steven & David Lewis (2006), *Corporate Wasteland: The Landscape and Memory of Deindustrialization*. Ithaca, NY: IRL Press.
- Hise, Greg (1997), *Magnetic Los Angeles: Planning the Twentieth-Century Metropolis*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Holston, James (1989), *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasilia*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hoover, Edgar & Raymond Vernon (1959), *Anatomy of a Metropolis*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hounshell, David (1984), *From the American System to Mass Production, 1800-1932*. Baltimore: Johns Hopkins Press.
- Innis, Harold (1933), *Problems of Staple Production in Canada*. Toronto: Ryerson Press.
- Issel, William & Robert Cherny (1986), *San Francisco, 1865-1932: Politics, Power, and Urban Development*. Berkeley: University of California Press.
- Johnson, Simon and James Kwak (2010), *13 Bankers: The Wall Street Takeover and the Next Financial Meltdown*. New York: Random House.
- Johnson, Leigh (2010), «The fearful symmetry of Arctic climate change: accumulation by degradation», *Environmental and Planning D: Society and Space*, 28, pp: 828-47.

- Klein, Kerwin(1997),*Frontiers of Historical Imagination: Narrating the European Conquest of Native America, 1890-1990*.Berkeley: University of California Press.
- Knox, Paul (1987),*Urban Social Geography*,2nd edition New York:John Wiley.
- Lefebvre, Henri(1974),*La Production de l'Espace*.Paris:Anthropos. (*The Production of Space*.New York: Wiley/Blackwell, 1995)
- Lewis, Robert (ed.) (2004),*Manufacturing Suburbs: Building, Work and Home on the Metropolitan Fringe*.Philadelphia: Temple University Press
- Lewis, Robert(2008),*Chicago Made: Factory Networks in the Industrial Metropolis*.Chicago: University of Chicago Press.
- Limerick, Patricia (1987),*The Legacy of Conquest: The Unbroken Past of the American West*. New York: Norton.
- Lin, George (1997),*Red Capitalism in South China: Growth and Development of the Pearl River Delta*.Vancouver: University of British Columbia Press.
- Linebaugh, Peter & Marcus Rediker(2000),*The Many-Headed Hydra: The Hidden History Of The Revolutionary Atlantic*. Boston: Beacon Press.
- Lösch, August (1944),*Die Raumliche Ordnung der Wirtschaft*.The Economics of Location Jena. English transl. 1967.
- Ma, Laurence & Fulong Wu (eds)(2005),*Restructuring the Chinese City*.London: Routledge.
- Martines, Lauro (1988),*Power and Imagination: City-States in Renaissance Italy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Massey, Doreen (1984),*Spatial Divisions of Labor: Social Structures and the Geography of Production*.London:Macmillan.
- Massey, Doreen (1994)*Space, Place and Gender*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- McKendrick, David, Richard Doner & Stephan Haggard (2000),*From Silicon Valley to Singapore:Location and Competitive Advantage in the Hard Disk Drive Industry*.Stanford, CA: Stanford University Press.
- McWilliams, Carey(1946),*Southern California Country: An Island on the Land*.New York : Duell, Sloan & Pearce. (Santa Barbara: Peregrine Smith, 1973)
- Mele, Christopher(2000),*Selling the Lower East Side: Culture, Real Estate and Resistance in New York City*.Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Meyer, David (1988),«The industrial retardation of southern cities, 1860-1880».Explorations in Economic History,25, pp:366-86.
- Meyer, David (2003),*The Roots of American Industrialization*.Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Mokyr, Joel (1990),*The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*.New York: Oxford University Press.
- Moore, Barrington (1966),*The Social Origins of Dictatorship and Democracy*.Boston: Beacon Press.
- Moore, Jason (2006),*Ecology and the Rise of Capitalism*, Doctoral dissertation. Department of Geography, University of California Berkeley.

- Moore, Jason (2007), «Silver, ecology, and the origins of the modern world, 1450-1640» to Hornborg, Alf, J.R. McNeill & Joan Martinez-Allier(eds)(2007), *Rethinking Environmental History: World-System History and Global Environmental Change*. Lanham, MD: AltaMira Press, pp: xxx.
- Moore, Jason (2010), «Amsterdam is standing on Norway, Part I», *Journal of Agrarian Change*, 10: 1, pp: 33-68.
- Mozingo, Louise(2009), *Pastoral Capitalism: A History of Suburban Corporate Landscapes*. Chicago: University of Chicago Press (in press)
- Mukerji, Chandra(1997), *Territorial Ambitions and The Gardens Of Versailles*. Cambridge: Cambridge University.
- Nash, Gary (1979), *The Urban Crucible: Social Change, Political Consciousness, and the Origins of the American Revolution*. Cambridge: Harvard University Press.
- North, Douglas (1961), *The Economic Growth of the United States, 1790-1860*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Page, Brian & Richard Walker (1991), «From settlement to Fordism: The agro-industrial revolution in the American Midwest», *Economic Geography*, 67:4, pp:281-315.
- Page, Max(1999), *The Creative Destruction of Manhattan, 1900-1940*. Chicago: University of Chicago Press.
- Phillips, Kevin (2004), *American Dynasty: Aristocracy, Fortune, and the Politics of Deceit in the House of Bush*. New York: Viking.
- Pomeroy, Earl(1965), *The Pacific Slope*. New York: Albert Knopf.
- Pred, Allan (1973), *Urban Growth and the Circulation of Information, 1790-1840*. Cambridge: Harvard University Press.
- Pred, Allan (1977), *City-Systems in Advanced Economies*. London: Hutchinson.
- Pred, Allan (1980), *Urban Growth and City Systems in the United States, 1840-60*. Cambridge: Harvard University Press.
- Prudham, W. Scott (2005), *Knock on Wood: Nature as Commodity in Douglas Fir Country*. London & New York: Routledge.
- Reed, Howard (1981), *The Preeminence of International Financial Centres*. New York: Praeger.
- Robbins, William (1994), *Colony and Empire: The Capitalist Transformation of the American West*. Lawrence: University of Kansas Press.
- Rogin, Michael(1975), *Fathers and Children: Andrew Jackson and the Subjugation of the American Indian*. New York: Knopf.
- Sassen, Saskia(1991), *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton: Princeton University Press.
- Saxenian, Annalee (2004), «Taiwan's Hsinchu region», στο Bresnahan, Timothy & Alfonso Gambardella(eds)(2004), *Building High-Tech Clusters: Silicon Valley and Beyond*. Cambridge: Cambridge University Press, pp: 190-228.
- Saxenian, Annalee(2006), *The New Argonauts: Regional Advantage in a Global Economy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Saxenian, Annalee (1994), *Regional Advantage: Silicon Valley and Route 128 in Comparative Perspective*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sayer, Andrew & Richard Walker(1992),*The New Social Economy: Reworking the Division of Labor*. Cambridge, MA:Basil Blackwell.
- Schafran, Alex (2009),«Outside Endopolis: notes from Contra Costa County»,*Critical Planning Summer*,pp: 11-33.
- Schorske, Carl (1979),*Fin de Siècle Vienna: Politics and Culture*.New York: Knopf/Random House
- Schulman, Bruce (1991),*From Cotton Belt to Sunbelt:Federal Policy, Economic Development, and the Transformation of the South, 1838-1980*.New York: Oxford University Press
- Scobey, David (2002),*Empire City: The Making and Meaning of the New York City Landscape*. Philadelphia: Temple University Press.
- Scott, Allen (1989),*New Industrial Spaces*.London: Pion.
- Scott, Allen(1993),*Technopolis:High Technology Industry and Regional Development in Southern California*.Los Angeles:University of California Press.
- Scott, Allen (2002),*The Cultural Economy of Cities*.Thousand Oaks: Sage publications.
- Scott, Allen (2005),*On Hollywood*.Princeton: Princeton University Press.
- Scott, Mel(1985 [1959]),*The San Francisco Bay Area: A Metropolis in Perspective*, 2nd edition. Berkeley: University of California Press.
- Self, Robert(2003),*American Babylon: Race and the Struggle for Postwar Oakland*.Princeton: Princeton University Press.
- Smith, Michael P. (2001),*Transnational Urbanism: Locating Globalization*.Malden, MA:Blackwell Publishers.
- Storper, Michael and Richard Walker (1989),*The Capitalist Imperative: Territory, Technology and Industrial Growth*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Storper, Michael (1997),*The Regional World*.New York: Guilford Press.
- Sung, Yun-Wing (2005),*The Emergence of Greater China: The Economic Integration of Mainland China, Taiwan and Hong Kong*.New York: Palgrave.
- Sze, Julie (2007),*Noxious New York: The Racial Politics of Urban Health and Environmental Justice*. Cambridge: MIT Press.
- Tabb, William (1995),*The Postwar Japanese System*. New York: Oxford University Press.
- Turner, Fred (2007),*From Counterculture to Cyberculture: Stewart Brand, the Whole Earth Network and the Rise of Digital Utopianism*.Chicago: University of Chicago Press.
- Tutino, John (1986),*From Insurrection to Revolution in Mexico: Social Bases of Agrarian Violence, 1750-1940*.Princeton: Princeton University Press.
- Wade, Robert (1990),*Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*.Princeton: Princeton University Press.
- Walker, Richard (1995),«California rages against the dying of the light»,*New Left Review*, 209, pp: 42-74.

- Walker, Richard(1998),«An appetite for the city» στο James Brook, Chris Carlsson & Nancy Peters(eds),*Reclaiming San Francisco: History, Politics and Culture*,pp: 1-20. San Francisco: City Lights Books.
- Walker, Richard(2001),«California's golden road to riches:natural resources and regional capitalism, 1848-1940»,*Annals of the Association of American Geographers*, 91: 1, pp: 167-99.
- Walker, Richard (2004),*The Conquest of Bread:150 Years of California Agribusiness*.New York: The New Press.
- Walker, Richard (2006),«The boom and the bombshell: the New economy bubble and the San Francisco Bay Area», στο Giovanna Vertova(ed.), *The Changing Economic Geography of Globalization*. London: Routledge, pp: 121-47.
- Walker, Richard(2008),«At the crossroads: defining California through the global economy» στο David Iglar & William Deneven(eds),*A Companion to California History*.Hoboken. NJ: Wiley-Blackwell, pp: 75-96.
- Walker, Richard(2010),«Karl Marx Between Two Worlds: The Antinomies of Giovanni Arrighi's Adam Smith in Beijing»,*Historical Materialism*, 18: 1, pp:52-73.
- Walker, Richard and Daniel Buck(2007),«The Chinese road:cities in the transition to capitalism», *New Left Review*, 46, pp: 39-66.
- Wiley, Peter and Gottlieb Robert(1982),*Empires in the Sun:The Rise of the New American West*. New York:Putnam.
- Williams, Eric (1944),*Capitalism and Slavery*. London: Andre Deutsch. New York: Capricorn Books, 1966 edition.
- Williams, Raymond(1973),*The Country and the City*.London:Chatto and Windus.
- Wood, Phillip (1986),*Southern Capitalism:The Political Economy of North Carolina*.Durham:Duke University Press.
- Woods, Clyde (1998),*Development Arrested:Race, Power and the Blues in the Mississippi Delta*. New York: Verso.
- Wright, Gavin (1986),*Old South, New South:Revolutions in the Southern Economy Since the Civil War*.New York:Basic Books.

Σημείωση: Το κείμενο αποτελεί επιμελημένη έκδοση μιας εκδοχής του 2011.

Διαψεύδοντας τη θεωρία χάσματος ενοικίων

Eric Clark

Καθηγητής, Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας,
Πανεπιστήμιο του Λούντ

Μετάφραση: Σωτήρης Κοσκολέτος

(Το κείμενο θα δημοσιευτεί στο: Albet, Abel & Benach Núria eds. 2018, "Gentrification as a Global Strategy: Neil Smith and Beyond", New York, Routledge . Δημοσιεύεται έπειτα από παραχώρηση του συγγραφέα με την άδεια των εκδοτών.)

Εισαγωγή

Ο Νιλ Σμιθ ενέταξε την παρουσίασή του για τη θεωρία του χάσματος ενοικίων (Smith, 1979) στο πλαίσιο της κριτικής έναντι της κυριαρχίας του καταναλωτή: ο καταναλωτής, ως βασιλιάς των φυσικοποιημένων αγορών. Ως γνωστική διαδικασία, ο φονταμενταλισμός της αγοράς παράγει ιδεολογικές εξαρτημένες πορείες (path dependencies) νομιμοποίησης εκτεταμένων διαδικασιών εμπορευματοποίησης και ιδιωτικοποίησης, ανοίγοντας νέους χώρους στη χρηματιστικοποίηση. Η χρηματιστικοποίηση διαμορφώνει τις κοινωνικές σχέσεις, ώστε να είναι κατάλληλες για τη διείσδυση του χρηματοπιστωτικού τομέα στην παραγωγή, την ανταλλαγή και την κατανάλωση του (δομημένου) περιβάλλοντος. Ενισχύει το χρηματοπιστωτικό έλεγχο πάνω στη διακυβέρνηση κάθε ανθρώπινης κατασκευής, επεκτείνοντας τις σφαίρες για χρηματοπιστωτικές «επενδύσεις», μέσω των οποίων μη πραγματοποιημένα κέρδη που προκύπτουν από προσόδους κατευθύνονται με αυξανόμενο ρυθμό προς μια αναδυόμενη τάξη εισοδηματιών. Η ανταλλακτική αξία γίνεται ο αφέντης, ενώ η αξία χρήσης ο σκλάβος (Harvey, 2014). Κατά συνέπεια, οι μεταβολές στο δομημένο περιβάλλον εξαρτώνται όλο και περισσότερο από το πού μπορεί να δημιουργηθεί και να γίνει η ιδιοποίηση του χάσματος ενοικίων - περιλαμβάνοντας συνήθως εκτοπισμό, ξεκλήρισμα, απώλεια ανθρώπινων ζώων και ανθρώπινο πόνο - παρά από την έκβαση φορτισμένων συγκρούσεων, ως απόρροια δημοκρατικών διαδικασιών. Η ενότητα αυτή ξεκινάει με την ευχή, η θεωρία του χάσματος ενοικίων (rent gap theory) να καταστεί κάποτε κενή νοήματος. Επομένως, θα πρέπει να διερωτηθούμε: Πώς μπορούμε να καταστήσουμε τη θεωρία χάσματος ενοικίων μη αληθή; Ξεκινώ ωστόσο, με μια προσωπική παρέκβαση.¹

1.

Η παρούσα έρευνα χρηματοδοτήθηκε από το European Union Seventh Framework Programme (FP7/2007-2013) με αριθμό χορηγίας no. 266800 FESSUD (fessud.eu). Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στον Abel Albet και τη Núria Benach για τη διοργάνωση ενός τόσο ξεχωριστού συνεδρίου.

Παρά το ότι δεν είχαμε συναντηθεί παρά λίγες φορές, ο Smith επηρέασε τη ζωή μου με πολύ έντονο τρόπο. Ως φοιτητής αστικού σχεδιασμού στο Πανεπιστήμιο της Στοκχόλμης, ανέτρεχα, αναζητώντας έμπνευση στη βιβλιοθήκη του Τμήματος Ανθρωπογεωγραφίας, Norrtullsgatan 2, ένα ήσυχο μέρος με παλιές καφέ βιβλιοθήκες και μία πολύ εξυπηρετική βιβλιοθηκάρια. Δραπετεύοντας από μια χειμωνιάτικη μέρα - καθώς κι από την πτυχιακή μου εργασία - βυθίστηκα σε ένα ειδικό παράρτημα του τελευταίου τεύχους της *Journal of the American Planning Association* με θέμα την αναζωογόνηση των γειτονιών, το οποίο με έβαλε σε σκέψεις. Στο τεύχος αυτό, ήταν ο Chester Hartman που υποστήριζε ότι ο

εκτοπισμός συνιστά μεγάλο πρόβλημα, ο Peter Marcuse ανέλυε το redlining, ενώ περιλαμβανόταν και η κλασική πια θεωρία του Νιλ Σμιθ (1979) για το φαινόμενο του gentrification. Επρόκειτο για μια εύστοχη κριτική του μύθου της κυριαρχίας του καταναλωτή και μια εξαιρετική ανάλυση των δυνάμεων που υπαγορεύουν την αστική αλλαγή. Γνώριζα πλέον ότι θα στρεφόμουν στη μελέτη της αστικής γαιοπροσόδου, όμως δεν μπορούσα να φανταστώ ότι δεκαπέντε χρόνια αργότερα θα με αποκαλούσαν EricRentGapClark.²

Κρατώντας την επιθυμία του Νιλ για τη «σοβαρή και συστηματική ενασχόληση με τις ιδέες» πάνω από τις «επιφανειακές και αφιερωματικές» εκδηλώσεις επιστημονικής αιογραφίας (Mitchell, 2013), θα συνοψίσω σε αυτό το σημείο - ως εισαγωγή - τη δική μου επίμονη ενασχόληση με τη θεωρία του χάσματος ενοικίων, προτού προχωρήσω στο καθαυτό ερώτημα. Κατά τη δεκαετία του '80, ήταν κρίσιμη η κατάδειξη της αλήθειας της θεωρίας του χάσματος ενοικίων, καθώς ήταν αντιμέτωπη με την απόρριψη κορυφαίων ακαδημαϊκών (π.χ. Ley, 1986). Παλιά στοιχεία από τα αρχεία του Μάλμε, επιβεβαίωσαν εμπειρικά τη θεωρία (Clark, 1985· 1987· 1988), ενώ επίσης ανέδειξαν μια παράλειψη στην αρχική διατύπωση του Σμιθ, ως προς το ότι η κεφαλαιοποιημένη γαιοπρόσδοδος αυξάνει με την κερδοσκοπία επί της μελλοντικής απόσπασης προσόδου, καθώς το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο και τα κτηματομεσιτικά συμφέροντα υποβάλλουν μια περιοχή σε υποτίμηση και ανάπλαση. Μια πιο κατάλληλη προσέγγιση του χάσματος ενοικίων θα έπρεπε συνεπώς να αντανakλά αυτή την τάση για κλείσιμο του χάσματος, κατά τη διάρκεια των χρόνων που προηγούνται της ανάπλασης.³

Μια δεύτερη συστηματική δουλειά εστίασε στην παρωχημένη και καθόλου βοηθητική διχοτόμηση ανάμεσα σε εξηγήσεις των διαδικασιών του gentrification, προσανατολισμένες στο κεφάλαιο και την πλευρά της προσφοράς - και της παραγωγής - και σε εξηγήσεις προσανατολισμένες στην κουλτούρα και την πλευρά της κατανάλωσης (Clark, 1992· 1994). Υποστηρίζοντας τη συμπληρωματικότητα του Bohr στη θεωρία του φαινομένου του gentrification, τόνισα ότι η επικρατούσα κατανόηση της θεωρίας χάσματος ενοικίων ως προσανατολισμένης στην παραγωγή και το χάσμα ενοικίων κατά κάποιο τρόπο ασύνδετο με την κουλτούρα, τη ζήτηση και την κατανάλωση, είναι εσφαλμένη.⁴ Αναγνωρίζοντας την κριτική ως νέα πηγή δύναμης για τη ριζοσπαστική θεωρία, ο Νιλ αναγνώρισε στη «δυναμική αναμόρφωση των πολιτισμικών αναλύσεων του φαινομένου του gentrification με μια λιγότερο της μόδας, αλλά οπωσδήποτε ζωτική πολιτική οικονομία», ως «ένα πολύ πιο πλούσιο σχέδιο από την απλή συμφιλίωση των επιχειρημάτων της πλευράς της προσφοράς

2.

Η Sharon Zukin με αποκάλυψε έτσι, πειραχτικά, στο πλαίσιο ενός θεματικού εργαστηρίου με θέμα τον αστικό σχεδιασμό στη Στοκχόλμη, τον Ιούνιο του 1995, όπου ο Anders Gullberg και εγώ παρουσιάσαμε μία μελέτη για τη δημιουργία και την ιδιοποίηση του χάσματος ενοικίων, κατά τη μαζική μεταπολεμική ανάπλαση της επιχειρηματικής περιοχής της Στοκχόλμης (Clark & Gullberg 1997).

3.

Ο Neil, που ήταν "απίστευτα ζεστός" και πρόθυμος να «αναδείξει και να ενθαρρύνει νέους μελετητές» (Slater 2012), αναγνώρισε με γενναιοδωρία αυτή τη δουλειά ως μια «έξοχη, κριτική μελέτη» (Smith 1992: 111), μια «μελέτη-ορόσημο» (Smith 1996: 72). Παρεμπιπτόντως, αυτός ο νέος μελετητής ήταν μόλις δύο χρόνια νεότερος από το Neil.

4.

Ο Neil θεώρησε ότι αυτή η κριτική εκτίμηση «άνοιγε νέους δρόμους» (Smith 1995: 125).

με εκείνα την πλευρά της κατανάλωσης» (Smith, 1995:126). Και πράγματι, η μποριανή συμπληρωματικότητα επιμένει να αντιστέκεται σε απλουστευτικές συμφιλιωτικές συνθέσεις.

Μια τρίτη εργασία πάνω στη θεωρία του χάσματος ενοικίων, εστίασε στη σχέση της με τις επεξεργασίες του Χάρβεϊ, για τη μαρξική θεωρία της αλληλεπίδρασης μεταξύ διαφορικών προσόδων (Clark, 2004). Ο Χάρβεϊ χαρακτήρισε τη θεωρία του χάσματος ενοικίων υπεραπλουστευμένη - “υπερβολικά απλή και παντελώς προφανή” (Smith 2010: 97) - σε σύγκριση με την αριστοτεχνική αντιμετώπιση και ανάπτυξη της θεωρίας του Μαρξ για την πρόσοδο, από τον ίδιο, στο έργο του *The Limits to Capital* (1982). Ο Σμιθ προέβη σε πολλούς διαφορισμούς και «διαφοροποιήσεις των επιπέδων της γαιοπροσόδου μεταξύ διαφορετικών τόπων» (1982: 145), καθώς ανέπτυξε τη θεωρία του χάσματος ενοικίων, όμως στην ανάλυση του «ρυθμού και της περιοδικότητας των... κινήσεων του κεφαλαίου» (1982: 149) στην άνιση ανάπτυξη του αστικού χώρου, δεν αντιπαρέβαλλε σαφώς το χάσμα ενοικίων στην αλληλεπίδραση των διαφορικών προσόδων I και II. Κάπου, σκέφτηκα, ότι αυτές οι σχέσεις χρειαζόταν να αποτυπωθούν. Προσπάθησα να το κάνω, βασιζόμενος σε μια εμπειρική περίπτωση την οποία γνώριζα ήδη καλά: το Μάλμε. Η αλληλεπίδραση μεταξύ των διαφορικών προσόδων «δίνει έμφαση στη συγχρονική σύγκριση μέσα στο χώρο των διαφορών ως προς την κεφαλαιακή επένδυση, ιδιαίτερα κανονικού και πάνω από το κανονικό, αντιτίμου», ενώ το σχήμα του χάσματος προσόδου «δίνει έμφαση στη συντοπική σύγκριση μέσα στο χρόνο, των διαφορών στην πραγματική και τη δυνητική γαιοπρόσοδο που αντιστοιχεί σε διαφορετικούς τύπους και επίπεδα κεφαλαιακής επένδυσης» (Clark, 2004:155). Με διαφορετικούς τρόπους, αποκαλύπτουν τις σχεσιακές, χωροχρονικές («το ομοιογενές εξαφανίζεται», Harvey, 2009:137) δυναμικές των διακριτών - ωστόσο επικαλυπτόμενων - ρυθμών κυκλοφορίας του κεφαλαίου που κυκλοφορεί, καταλήγοντας στη γη.⁵

Μπορεί στη δεκαετία του '80 να είχε νόημα να δειχθεί ότι μια «απλή και απόλυτα προφανής» θεωρία είναι αληθής. Όμως, σε κάθε περίπτωση, δεν έχει νόημα στο τώρα. Είναι σημαντικότερο να ασχοληθεί κανείς με το να δείξει πώς θα μπορούσαμε να δράσουμε, έτσι ώστε η θεωρία του χάσματος ενοικίων να καταστεί *μη* αληθής. Κι αν θέλουμε «η θεωρία της αγοράς αστικής γης να καταστεί *μη* αληθής», χρειάζεται να «εξαλείψουμε εκείνους τους μηχανισμούς που γεννούν τη θεωρία» (Harvey, 1973:137).

Οι μηχανισμοί αυτοί είναι, πάνω από όλα (εκτενής αναφορά στο

5.

Εσφαλμένα, θεωρούσα ότι θα ήταν ενδιαφέρον να φέρω σε διάλογο τις διακριτές δυναμικές της προσόδου του Harvey και του Smith, όμως η δημοσίευση απορρίφθηκε δύο φορές και δεν κέρδισε το ενδιαφέρον των μελετητών της γαιοπροσόδου.

Clark, 2005):

- Κοινωνικές σχέσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας (εμπορευματοποίηση του χώρου/χρόνου)
- Υψηλά επίπεδα ανισότητας
- Λήψη αποφάσεων στη βάση του κριτηρίου της ανταλλακτικής αξίας (χρηματιστικοποίηση)
- Μύθοι, όπως ο φονταμενταλισμός της αγοράς, το σύνορο, η κυριαρχία του καταναλωτή και άλλοι σχετικοί.

Συνεπώς, εκείνα που μπορούν να καταστήσουν τη θεωρία της προσόδου *μη* αληθή είναι:

- Νέες και ανανεωμένες παραδοσιακές μορφές κοινής ιδιοκτησίας (από-εμπορευματοποίηση, ανάδειξη των κοινών).
- Υψηλό επίπεδο ισότητας (θεσμοποιημένα κατώτατα και ανώτατα επίπεδα εισοδήματος και πλούτου).
- Λήψη αποφάσεων με γνώμονα την αξία χρήσης (εμβάθυνση της δημοκρατίας)
- Εξισωτικοί μύθοι της αλληλεξάρτησης, της αλληλεγγύης, της συμπληρωματικότητας μεταξύ αυτονομίας και κοινότητας, καθώς και σχετικοί μύθοι και μεταφορές (metaphors).

(Από)εμπορευματοποίηση

Η ιδιωτική ιδιοκτησία στη γη αποτελεί βασικό θεμέλιο του χάσματος ενοικίων, καθώς επιτρέπει την εξαγωγή κεφαλαιοποιημένων γαιοπροσόδων, κερδοσκοπικών προσφορών επί μελλοντικών προσόδων και τη δέσμευση δυνητικών προσόδων σε 'καλύτερες και πιο επικερδείς' χρήσεις γης. Τα ιδιωτικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα «εκχωρούνται στο σχεδόν μονοπωλιακό έλεγχο του ιδιοκτήτη επί της γης και των έργων βελτιώσεων, μονοπωλιακό έλεγχο επί των χρήσεων στις οποίες έχει μπει ένας χώρος» (Smith, 1979:541). Τα δικαιώματα αυτά περιλαμβάνουν το δικαίωμα σε μη δεδουλευμένη πρόσοδο, μια μορφή παρασιτισμού σε βάρος της εργασίας άλλων (Sayer, 2015). Τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα στη γη παίρνουν πολλές μορφές, η πολυπλοκότητα των οποίων «είναι ιδιαιτέρως τρομακτική» (Harvey, 1982:276).

Η κατανόηση αυτής της τρομακτικής πολυπλοκότητας απαιτεί, όπως προτείνει ο Bromley, την επικέντρωση στη «νομική κατασκευή τόσο του τόπου όσο και της κινητικότητας» (1994:225). Ο τόπος συντρίβεται σε απομονωμένα χωρικά εμπορεύματα για τα οποία διαμορφώνονται οι αγορές γης: «ίσως το πλέον παράξενο, όλων των έργων των προγόνων μας» (Polanyi, 2001:187). Η εξάπλωση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, «μέσω του περιορισμού της πρόσβασης, μπορεί να αποστερεί κάποιους από έναν τόπο να ζήσουν, ακόμα και από το δικαίωμα στη ζωή» εγείροντας συνεπώς ζήτημα για το «αν μπορεί να θεωρηθεί ότι οι άνθρωποι έχουν δικαίωμα - κυριολεκτικά - σε έναν τόπο στον κόσμο» (Smith, 1994:41-42). Με τον εξαναγκαστικό εκτοπισμό ανάμεσα στις πλέον διαδεδομένες μορφές παραβίασης ανθρώπινων δικαιωμάτων στον κόσμο» (COHRE, 2009), φαίνεται «λες και υπάρχει ένα συστηματικό σχέδιο απέλασης των χαμηλού εισοδήματος, ανεπιθύμητων πληθυσμών από πρόσωπου γης» (Harvey, 2010a:245). Η κινητικότητα αυτή είναι καταναγκαστική: δεν έχει σε τίποτα να κάνει με το δικαίωμα στη μετακίνηση, αλλά με την παραβίαση του δικαιώματος της διαμονής, δηλαδή του δικαιώματος στον τόπο (Clark, 2011).

Προκειμένου να διαψεύσουμε τη θεωρία του χάσματος ενοικίων, η συνεχιζόμενη εμπορευματοποίηση της γης, της φύσης και του χώρου πρέπει να τερματιστεί και να αντιστραφεί: εμπορευματοποιημένες γαίες πρέπει να επανέλθουν στα κοινά. Το δικαίωμα στον τόπο πρέπει να μπει πάνω από το δικαίωμα στην απόσπαση γαιοπροσόδου. Διαθέτοντας μια πολύ μακρά ιστορία, τα κοινά είναι ακόμα πιο πολύμορφα και σύνθετα από τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα στη γη. Επιπλέον, απέχουν πολύ από το να είναι αμοιβαίως αποκλειόμενες, απόλυτες, είτε-είτε κατηγορίες. Τα κοινά συν-δημιουργούνται συνεχώς και «εξίσου συνεχώς περιφράσσονται και γίνονται αντικείμενο ιδιοποίησης», κυρίως μέσω της απόσπασης γαιοπροσόδου (Harvey, 2012:77). Υπάρχει μια πλούσια και ταυτόχρονα παραμελημένη κοινωνική και νομική ιστορία των κοινών (Bollier, 2014) που δίνει γνώση και δύναμη στην αναζήτηση οδών θέσμησης νέων κοινωνικών πρακτικών ανάδειξης των κοινών (commoning) και αναζωογόνησης παραδοσιακών μορφών κοινής ιδιοκτησίας. Όμως, αυτό δεν θα συμβεί σε μια νύχτα και στις τρέχουσες συνθήκες στις οποίες πολλές πόλεις κατρακυλούν στη ρεβανσιστική πολεοδομία (revanchist urbanism), εάν είναι να «αγκαλιάσουμε την πόλη ως το νέο σύνορο, στο σήμερα, τότε η πρώτη και πιο πρωτοπόρα πράξη - αν μπορεί να εντοπιστεί ιστορική ακρίβεια - είναι η κατάληψη» (Smith, 1996:232).

(Αν)ισότητες

Το γεγονός ότι η αυξανόμενη βιβλιογραφία σχετικά με την ανισότητα προσελκύει τόσο πολλούς νέους μελετητές και αναλυτές δεν οφείλεται μόνο στο ότι υπάρχουν τόσο πολλά να μελετηθούν σχετικά με αυτή, αλλά επειδή, επίσης, διαφοροποιείται με τόσο πολλούς τρόπους, από μια ευρεία γκάμα κοινωνικών προβλημάτων και προβλημάτων υγείας, έως την εμπιστοσύνη, τη δημοκρατία και την προθυμία ανάληψης κοινωνικής και περιβαλλοντικής ευθύνης (Wilkinson&Pickett, 2009). Ο δείκτης εισοδήματος Gini (έναν αριθμός που δείχνει την κατανομή του εισοδήματος σε έναν πληθυσμό) είναι το πιο κοινό μέτρο έκφρασης της ανισότητας. Ο δείκτης αυτός μπορεί - αλλά σπάνια συμβαίνει - να περιλαμβάνει το εισόδημα του κεφαλαίου, το οποίο είναι πάντα πιο στρεβλό. Ακόμα όμως πιο στρεβλή είναι η κατανομή του πλούτου. Η Oxfam υπολόγισε ότι το 2013, οι πλουσιότεροι 85 άνθρωποι στον πλανήτη κατείχαν τόσο πλούτο, όσο το φτωχότερο μισό του παγκόσμιου πληθυσμού. Με βάση επικαιροποιημένα στοιχεία του 2014, οι τίτλοι αναφέρουν ότι, «67 άνθρωποι κατέχουν τόσο πλούτο όσο τα φτωχότερα 3,5 δισεκατομμύρια του πλανήτη» (Moreno, 2014). Προσπαθήστε να το φανταστείτε: 0.000000957 τοις εκατό του πληθυσμού κατέχει τόσο πλούτο όσο το πενήντα τοις εκατό. Ένα τέτοιο επίπεδο συγκέντρωσης πλούτου, είναι δύσκολο να γίνει αντιληπτό, ξέχωρα από τις συνέπειές του.

Ωστόσο, η ανισότητα «δεν έχει μόνο να κάνει με το μέγεθος των πορτοφολιών. Είναι μια κοινωνικό-πολιτισμική τάξη, η οποία (για τους περισσότερους από εμάς) βάζει κατά της ικανότητας να λειτουργούμε ως ανθρώπινα όντα, κατά της υγείας μας, του αυτοσεβασμού μας, της αντίληψης του εαυτού μας, όπως επίσης και της θέληση μας να δράσουμε και να συμμετέχουμε σε αυτόν τον κόσμο» (Therborn, 2013:1). Το κόστος των δολοφονικών πεδίων της ανισότητας⁶ είναι ασύλληπτο: ανθρώπινος πόνος και ματαίωση, κουτσουρεμένη δημοκρατία, καταρρακωμένη εμπιστοσύνη, απώλεια αισθήματος αλληλεγγύης και ασφάλειας και πλήθος κοινωνικών και ψυχολογικών προβλημάτων, όπως και προβλημάτων υγείας. Αντίστοιχα, οι ανισότητες υπόκεινται επίσης στο χάσμα ενοικίων, ειδικά στη δυναμική ισχύ τους, ως μηχανισμοί που κινούν τη μεταβολή του αστικού χώρου. Από τη μία πλευρά, οι ακραίες συγκεντρώσεις εισοδήματος και πλούτου δίνουν την ικανότητα στην εξουσία να δημιουργεί και να αποσπά το χάσμα των ενοικίων, είτε πρόκειται για γειτονιές των αστικών κέντρων είτε για αναπροσαρμοσμένο χάσμα ενοικίων στην παγκόσμια περιφέρεια. Από την άλλη πλευρά, εκείνοι που βάζονται από τις ανισότητες καθίστανται πιο ευάλωτοι στον εκτοπισμό, καθώς δημιουργείται και πραγματοποιείται το χάσμα των ενοικίων: τα σπίτια τους και οι ζωές τους δεν

6.
Αναφορά στον
τίτλο του έργου του
Therborn The Killing
Fields of Inequality
(ΣΤΜ).

μπορούν να ανταγωνιστούν στην αγορά χώρου με «καλύτερες και πιο επικερδείς» χρήσεις, που κινητοποιούνται για να διευρύνουν την πρόσοδο.

Προκειμένου να καταστεί η θεωρία χάσματος ενοικίων μη αληθής, οι ανισότητες πρέπει να εξαλειφθούν δραστικά. Όπως με τα κοινά, έχουμε μια μακρά ιστορία εξισωτισμού και περιορισμού των ανισοτήτων (Wilkinson, 2001). Υπάρχουν επίσης πρόσφατες, και υπό εξέλιξη εξισωτικές διαδικασίες που μας εμπνέουν και μας διαβεβαιώνουν ότι με τον αγώνα για μεγαλύτερη ισότητα μπορούν να κερδηθούν καλύτερες συνθήκες ζωής, όχι μόνο για τους φτωχούς, αλλά και για τους πιο εύπορους (Therborn, 2013). Με την εξάλειψη των δολοφονικών πεδίων της ανισότητας, η θεωρία του χάσματος ενοικίων καθίσταται μη αληθής. Για να το θέσω πιο συγκεκριμένα, πολιτικές όπως η καθολική παροχή βασικού εισοδήματος συνοδευόμενη από επιβολή ρυθμίσεων για τα μέγιστα εισοδήματα (Daly, 1996) καθορισμένων σε σχέση με το βασικό εισόδημα και τη μέγιστη ανισότητα (π.χ. 20 προς 1, βλ. Dorling, 2014), και την επιστροφή του υψηλά συγκεντρωμένου πλούτου στα κοινά (βλ. παραπάνω), θα μπορούσε να συμβάλλει αποφασιστικά στο να καταστεί η θεωρία του χάσματος ενοικίων άνευ νοήματος.

Χρηματιστικοποίηση εναντίον δημοκρατίας

Η «αυξανόμενη τάση αντιμετώπισης της γης, ως καθαρό χρηματο-οικονομικό περιουσιακό στοιχείο» υπαγορεύει «τη μορφή και τη μηχανική της μετάβασης σε μια καθαρά καπιταλιστική μορφή ιδιοκτησίας στη γη» (Harvey, 1982:347). Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί σήμερα για τη μουσική, τις λέξεις, τις ιδέες, τους οργανισμούς και τους εαυτούς μας, ως «πνευματικά ιδιοκτησιακά δικαιώματα», η βιοπροοπτική (bio-prospecting) και οι τεχνικές διαμόρφωσης μιας μάρκας (branding) διανοίγουν νέες σφαίρες οικονομικών «αποδόσεων» μέσω κερδοσκοπικών «επενδύσεων». Από τη στιγμή που αντιμετωπίζονται ως καθαρό χρηματο-οικονομικό περιουσιακό στοιχείο, με προσδοκία οικονομικής απόδοσης, απομειώνονται σε απλώς έναν ακόμη «ειδικό κλάδο κυκλοφορίας του τοκοφόρου κεφαλαίου» (Harvey, 1982:347). Η χρηματιστικοποίηση περιλαμβάνει την υπαγωγή των αξιών χρήσης σε ανταλλακτικές αξίες, από σφαίρα σε σφαίρα, διευρύνοντας έτσι τις «επενδυτικές ευκαιρίες» για ακόμη πιο συγκεντρωμένα κέντρα οικονομικού πλούτου.

Η καθιέρωση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας στη γη - με την ευρύτερη έννοια, περιλαμβάνοντας τα υδάτινα σώματα και στοιχεία της γης που συνηθίζουμε να αποκαλούμε φυσικούς πόρους - δημιουργεί

μια βάση εμπορευματοποίησης του περιβάλλοντος, μέσω της νομικής και διοικητικής παράδοσης συγκεκριμένων τμημάτων του, ως διαπραγματεύσιμων στις αγορές, όπου η ανταλλακτική τους αξία μπορεί να καθορίσει αποφάσεις *επενδύσεων*. Η κερδοσκοπική και προσοδοθηρική συμπεριφορά του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και των κτηματομεσιτικών συμφερόντων καθοδηγούν τη διαμόρφωση αγοραίων σχέσεων μέσω της ιδιωτικοποίησης και εμπορευματοποίησης του δομημένου και του φυσικού περιβάλλοντος, διευρύνοντας τη διαδικασία, οπουδήποτε οι ιδιοκτησιακές σχέσεις διατηρούν τα χαρακτηριστικά των κοινών που παρεμποδίζουν την ελεύθερη ροή της χρηματο-οικονομικής *επένδυσης*. Το περιβάλλον τιτλοποιείται και αντιμετωπίζεται ως καθαρό χρηματο-οικονομικό περιουσιακό στοιχείο, εισέρχεται στην τροχιά του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου ως δυνατικός τόπος *επένδυσης*, ή αποεπένδυσης, αναλόγως της προσδοκώμενης απόδοσης για τους μετόχους.

Η χρηματιστικοποίηση είναι μια διαδικασία μέσω της οποίας, η ιδιωτικοποίηση, η εμπορευματοποίηση και η τιτλοποίηση του περιβάλλοντος, επιτρέπουν τη διείσδυση του χρηματοπιστωτικού ελέγχου και λήψης αποφάσεων στον ιστό των κοινωνιών και του (δομημένου) περιβάλλοντος. Περιέλαβε τη «φαινομενική διεύρυνση των οικονομικών στοιχείων που σχετίζονται με την πραγματική δραστηριότητα (κατά τρεις φορές τα τελευταία 30 χρόνια)» και «την απόλυτη και σχετική διεύρυνση της κερδοσκοπικής, σε αντιδιαστολή ή και σε βάρος της πραγματικής *επένδυσης*» (Fine, 2013:6, δική μου έμφαση). Πάντοτε σε αναζήτηση νέων πεδίων τιτλοποίησης και *επένδυσης*, ο χρηματοπιστωτικός τομέας εμπλέκεται ενεργά στη δημιουργία συνθηκών που επιτρέπουν στη φύση «να κυκλοφορεί ως χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο» (Prudham, 2007:259), προκαλώντας την περίφραξη των κοινών πόρων και τον εκτοπισμό των ανθρώπων, των ζώων τους, της γνώσης και των πρακτικών τους.

Δίνω έμφαση στην *επένδυση*, καθώς όπως σωστά υποστηρίζει ο Sayer, είναι «η πιο επικίνδυνα ασαφής λέξη στο οικονομικό μας λεξιλόγιο» (2015:34). Κρύβοντας τη διαφορά μεταξύ απόσπασης και δημιουργίας πλούτου, συγκαλύπτει την πρώτη ως εάν να είναι η δεύτερη. Ο Sayer διακρίνει ορισμούς προσανατολισμένους στο αντικείμενο, που εστιάζουν δηλαδή σε αυτό που επενδύεται (επιτρέποντας την παραγωγή νέων αξιών χρήσης σε αγαθά, υπηρεσίες και δεξιότητες) από τους προσανατολισμένους στον «επενδυτή» ορισμούς, οι οποίοι εστιάζουν «στα οικονομικά κέρδη του «επενδυτή» από κάθε είδους δαπάνη, δανεισμό, αποταμίευση, απόκτηση χρηματο-οικονομικών περιουσιακών στοιχείων ή κερδοσκοπία - ασχέτως από το εάν συνεισφέρουν σε κάποια αντικειμενική επέν-

δυση, ή κάτι κοινωνικά χρήσιμο» (Sayer, 2015:34-35). Η διολίσθηση μεταξύ αυτών των χρήσεων αποτελεί μια πηγή μυστηρίου, συγκαλύπτοντας την υπαγωγή της αξίας χρήσης στην ανταλλακτική αξία, επισκιάζοντας την ηθική διαφορά «ανάμεσα στη συνεισφορά σε κάτι χρήσιμο και στην απλή είσπραξη μιας απόδοσης, ό,τι κι αν είναι αυτή» (Sayer, 2015:36). Ο Sayer αποδίδει την άνοδο της προσανατολισμένης στην ανταλλακτική αξία «επένδυσης» σε σχέση με την προσανατολισμένη στην αξία χρήσης επένδυση, στην «ανάδυση του «χρηματιστικοποιημένου» καπιταλισμού, ο οποίος δίνει προτεραιότητα στη δημιουργία χρήματος από χρήμα, αντί του σύνθετου εγχειρήματος οργάνωσης των ανθρώπων για την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών. Είναι πραγματικά υπέροχο ότι αντιμετωπίζουμε αυτά τα διαφορετικά πράγματα ως ένα και το αυτό χωρίς καν να δίνουμε σημασία» (Sayer 2015: 36).

Το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο διατείνεται ότι «βλέπει τον κόσμο γεμάτο δυνατότητες», μάλιστα «βλέπει δυνατότητες παντού» (όπως αναφέρεται σε διαφήμιση της HSBC). Η χρηματιστικοποίηση καταλαμβάνει την καθημερινή μας ζωή, καθώς όλο και πιο πολύ αντιμετωπίζουμε τα σπίτια μας, την εκπαίδευσή μας, ακόμα και τους εαυτούς μας, ως χρηματο-οικονομικά περιουσιακά στοιχεία στα οποία «επενδύουμε» για χάρη οικονομικών αποδόσεων (Martin, 2002). Καταλαμβάνει τα εκπαιδευτικά συστήματα, την υγειονομική περίθαλψη, κάθε είδους υποδομές, τον αστικό σχεδιασμό, καθώς και την πολιτική ζωή: οπουδήποτε η λήψη αποφάσεων με γνώμονα την ανταλλακτική αξία εκτοπίζει τη λήψη αποφάσεων με γνώμονα την αξία χρήσης. Η χρηματιστικοποίηση είναι διαλεκτικά συνδεδεμένη με τα θέματα που εξετάστηκαν προηγουμένως, εκμεταλλευόμενη τις ανισότητες στην οικονομική και πολιτική εξουσία - ενώ ταυτόχρονα τις εντατικοποιεί - και προωθώντας την ιδιωτικοποίηση των κοινών, έτσι ώστε να επεκτείνει τη σφαίρα της ιδιοκτησίας, καθώς οι επενδυτικές ευκαιρίες ανοίγονται στην κερδοσκοπία επί των μεταβολών στις ανταλλακτικές αξίες.

Η διάψευση της θεωρίας του χάσματος ενοικίων απαιτεί πολιτικές, οικονομικές και νομικές μεταρρυθμίσεις που να στοχεύουν στην ενθάρρυνση διαδικασιών λήψης αποφάσεων με γνώμονα την αξία χρήσης, σε όλες τις σφαίρες επενδύσεων, δηλαδή στην εμβάθυνση της δημοκρατίας. Κάτι τέτοιο με τη σειρά του απαιτεί αποτελεσματικούς περιορισμούς επί των διαδικασιών λήψης αποφάσεων με γνώμονα την ανταλλακτική αξία, σε διάφορα συστήματα πρόβλεψης, ιδιαίτερα στην κατοικία και το δομημένο περιβάλλον εν γένει. Ο Νιλ, εύστοχα έκλεισε το βιβλίο του για τη «ρεβανσιστική πόλη» (“revanchist city”) με μια αναφορά στην υπεράσπιση του degentrification από τον Peter Marcuse: «Το αντίθετο του

gentrification δε θα πρέπει να είναι η παρακμή και η εγκατάλειψη... αλλά ο εκδημοκρατισμός της κατοικίας» (Marcuse 1991, όπως αναφέρεται στο Smith, 1996:231).

Ο φονταμενταλισμός της αγοράς εναντίον του εξισωτικού ήθους

Ο μύθος του φονταμενταλισμού της αγοράς αλλάζει τα πάντα, από τους χώρους δουλειάς, τις κοινότητες, την εκπαίδευση, την υγειονομική περίθαλψη και τους δημόσιους οργανισμούς, μέχρι τις σχέσεις μας με το περιβάλλον και την αντίληψη του εαυτού μας (Michaels, 2011·Verhaeghe, 2014). Μια μορφή κοινωνικής και οικονομικής ολοκλήρωσης, η αγοραία ανταλλαγή, μυθοποιείται σε βάρος άλλων μορφών: της κρατικής αναδιανομής και της αμοιβαιότητας της κοινότητας (Polanyi, 2001). Ο φονταμενταλισμός της αγοράς «φέρει τη σχεδόν θρησκευτική βεβαιότητα που εκφράζεται από σύγχρονους υπέρμαχους της αυτορρύθμισης της αγοράς», έχοντας μία «συγγένεια με το θρησκευτικό φονταμενταλισμό που βασίζεται σε έναν αποκαλυπτικό λόγο ή σε μια επίκληση αλήθειας, ανεξάρτητα από το είδος της εμπειρικής επαλήθευσης που αναμένουμε στις κοινωνικές επιστήμες» (Block & Somers, 2014:3).

Για το Νιλ, η πάλη των ιδεών είχε κεντρική θέση στη διαμόρφωση του μέλλοντος (Mitchell, 2015). Έγκαιρα, διείδε το φαινόμενο του gentrification ως «ολοένα και περισσότερο κατασκευαζόμενο μέσα από το λεξιλόγιο για το μύθο του συνόρου» (Smith, 1996:13). Πιο πρόσφατα, επέμεινε ότι «είμαστε σε μια στιγμή κατά την οποία το μέλλον είναι εντελώς ανοιχτό» (Smith, 2015:964), και η διαμόρφωση εναλλακτικών απαιτεί να απελευθερωθούμε από «τον οικονομικό ιμάντα της καπιταλιστικής κοινής λογικής που κάνει το κοινωνικό σώμα να παραπαίει από κρίση σε κρίση» (Smith, 2011:265). Όπως ακριβώς η εκτύλιξη της πολύμορφης νεοφιλελευθεροποίησης από τη δεκαετία του '70, ενορχηστρώθηκε και καθοδηγήθηκε μέσα από εξαρτημένες πορείες ιδεασμού (Blyth, 2002·Harvey, 2005) – μια στιγμή σε μια πιο μακρά ιστορία επιβλητικών οραμάτων αναμόρφωσης του κόσμου (Smith, 2005) – η δημιουργία εναλλακτικών δεν μπορεί παρά να βασιστεί, σε ένα βαθμό, σε αναζωογονημένες παραδόσεις, με πολύ διαφορετικούς ενοποιητικούς μύθους και μεταφορές. Δεν είναι μόνο ότι «χωρίς τις μεταφορές, η επιστημονική έρευνα δεν μπορεί να πάει πουθενά» (Harvey, 2010b:198). Τα κοινωνικά κινήματα και η κοινωνική αλλαγή δεν μπορούν να δράσουν χωρίς τη δύναμη καλύτερων ιδεών, μεταφορών και θεμελιακών μύθων, μέσα από τις οποίες να επιτελείται η δημιουργία εναλλακτικών.

Εάν ο μύθος του φονταμενταλισμού της αγοράς συν-εξελίσσεται με την ιδιωτικοποίηση, την πόλωση και τη χρηματιστικοποίηση, δουλεύοντας από κοινού για την επιβεβαίωση της θεωρίας του χάσματος ενοικίων, τότε η διάψευση της θεωρίας αυτής πρέπει να εμπλέκει εναλλακτικούς μύθους και μεταφορές. Στον αντίποδα του αμιγούς πρωτοπόρου ατόμου, στο σύνορο της αγοράς, του «αυτοδημιούργητου» ανθρώπου, πρέπει να αντιπαραβάλλουμε τη θεμελιακή μας αλληλεξάρτηση, όπως και την αλληλεξάρτηση ατόμου και συλλογικότητας. Ο Bauman (1994:43) τονίζει τη σπουδαιότητα της «επίγνωσης της στενής σύνδεσης (όχι αντίθεσης!) ανάμεσα στους αυτόνομους, ηθικά αυτόντες και αυτοδιοικούμενους (συχνά συνεπώς βραδείς και αδέξιους) πολίτες και μια ισχυρή πολιτική κοινότητα που μπορεί να αυτό-ανακαλείται και να αυτοδιορθώνεται. Αυτά μόνο μαζί μπορούν να συμβαδίσουν· τίποτα από τα δύο δεν μπορεί να γίνει αντιληπτό χωρίς το άλλο. Όντως, «τα δύο θεμελιακά χαρακτηριστικά του αστείρευτου εξισωτικού μας ήθους, η εκτίμηση της μοιρασιάς και της αυτονομίας, συνδέονται από τη ρίζα τους» (Clark & Clark 2009:316, όπως αναφέρεται σε Clark & Clark, 2012). Σε όλη την έκταση της ανθρώπινης ιστορίας, έχουμε επιδείξει «πρότυπα συμπεριφοράς που συστηματικά εμπόδισαν επιβουλευτικά άτομα από το να κυριαρχήσουν» (Shryocketal., 2011:255). Έχουμε μια πλούσια ιστορία από την οποία μπορούμε να αντλήσουμε περισσότερο επωφελείς μύθους και μεταφορές, έτσι ώστε να διαψεύσουμε τη θεωρία χάσματος ενοικίων.

Συμπέρασμα

Αυτές είναι οι δυνάμεις που μπορούν να καταστήσουν τη θεωρία του χάσματος ενοικίων αληθή. Από μια διαλεκτική, συν-εξελικτική σκοπιά, καμιά από τις σφαίρες «δεν κατισχύει έναντι των άλλων, ακόμα και αν υπάρχει σε καθεμιά η δυνατότητα αυτόνομης ανάπτυξης»: δε θα πρέπει «να βλέπουμε μια σφαίρα ως καθοριστική» (Harvey, 2010a, 128: 132). Στην αναζήτηση «διάκενων για την κατασκευή βιώσιμων πολιτικών και οικονομικών εναλλακτικών» (Harvey, 2016:322), η γραμμή ανάλυσης που ανέπτυξα δείχνει ότι προκειμένου να καταστήσουμε τη θεωρία του χάσματος ενοικίων μη αληθή, οι πολιτικές μας οικονομίες πρέπει να ανακατασκευαστούν, έτσι ώστε: να από-εμπορευματοποιήσουμε τη γη και να δουλέψουμε από κοινού για να καλλιεργήσουμε και να θεσμοθετήσουμε κοινωνικές πρακτικές ανάδειξης των κοινών· να θεσπίσουμε όρια στις ανισότητες νομοθετώντας κατώτατα και ανώτατα επίπεδα εισοδήματος και πλούτου· να μεταφέρουμε τη διαδικασία λήψης αποφάσεων από τους μετόχους, τις αίθουσες συσκέψεων και τις αίθουσες συ-

ναλλαγών στα δημοκρατικά σώματα, βάζοντας τις αξίες χρήσης στο επίκεντρο και να αντικαταστήσουμε τους μύθους και τις μεταφορές του φονταμενταλισμού της αγοράς, με την αναγνώριση της αλληλεξάρτησής μας, του πόσο αμοιβαία αποτελούμε ο ένας τον άλλο, πόσο αλληλο-εξαρτώμαστε και οφείλουμε αλληλεγγύη στους άλλους.

Βιβλιογραφία

- Bauman, Z. (1994), *Alone Again: Ethics after Certainty*. London: Demos.
- Block, F. & Somers, M. R. (2014,) *The Power of Market Fundamentalism: Karl Polanyi's Critique*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Blomley, N. K. (1994), *Law, Space, and the Geographies of Power*. New York: Guilford Press.
- Blyth, M. (2002), *Great Transformations: Economic Ideas and Institutional Change in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bollier, D. (2014), *Think Like a Commoner: A Short Introduction to the Life of the Commons*. Gabriola Island, BC: New Society.
- Clark, E. (1985), «Kvarteret Stralsund i Malmö 1832-1984», *Nordisk Samhällsgeografisk Tidskrift*, 2, pp. 48-56.
- Clark, E. (1987), *The Rent Gap and Urban Change: Case Studies in Malmö 1860/1985*. Lund: Lund University Press.
- Clark, E. (1988), «The Rent Gap and Transformation of the Built Environment: Case Studies in Malmö 1860/1985», *Geografiska Annaler Series B: Human Geography*, 70, pp. 241-254.
- Clark, E. (1992), «On Blindness, Centrepieces and Complementarity in Gentrification Theory», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17, pp. 358-362.
- Clark, E. (1994), «Towards a Copenhagen Interpretation of Gentrification», *Urban Studies*, 31, pp. 1033-1042.
- Clark, E. (2004), «Rent Rhythm in the Flamenco of Urban Change», στο T. Mels (ed.), *Reanimating Places: A Geography of Rhythms*, pp. 147-160. Aldershot: Ashgate.
- Clark, E. (2005), «The Order and Simplicity of Gentrification – A Political Challenge», στο R. Atkinson & G. Bridge (eds), *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism*, pp. 256-264. London: Routledge.
- Clark, E. (2011), «Dispossession, Displacement and Human Security», *Industrial Transformation, Urbanization and Human Security*, Proceedings of IHDP (International Human Dimensions Programme) International Conference. Taipei: Academia Sinica, Taiwan.
- Clark, E. & Clark, T. (2009), «Isolating Connections, Connecting Isolations», *Geografiska Annaler Series B: Human Geography*, 91, pp. 311-323.
- Clark, E. and Gullberg, A. (1997), «Power Struggles in the Making and Taking of Rent Gaps: The Transformation of Stockholm City», στο O. Källtorp et al. (eds), *Cities in Transformation – Transformation in Cities: Social and Symbolic Change of Urban Space*, pp. 248-265. Aldershot: Avebury.
- Clark, T. & Clark, E. (2012), «Participation in evolution and sustainability», *Transactions of the*

Institute of British Geographers, 37, pp. 563-577.

COHRE (2009), «Global Forced Evictions Survey – 2007-2008». Geneva: The Centre on Housing Rights and Evictions (COHRE).

Daly, H. E. (1996), *Beyond Growth: The Economics of Sustainable Development*. Boston: Beacon Press.

Dorling, D. (2014), *Inequality and the 1%*. London: Verso.

Fine, B. (2013), «Towards a Material Culture of Financialisation», *FESSUD Working Paper Series*, 15.

Harvey, D. (1973), *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.

Harvey, D. (1982), *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell.

Harvey, D. (2005), *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

Harvey, D. (2009), *Cosmopolitanism and the Geographies of Freedom*. New York: Columbia University Press.

Harvey, D. (2010a), *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. London: Profile.

Harvey, D. (2010b), *A Companion to Marx's Capital*. London: Verso.

Harvey, D. (2012), *Rebel Cities: From the Right to the City to the Urban Revolution*. London: Profile.

Harvey, D. (2014), *Seventeen Contradictions and the End of Capitalism*. London: Profile.

Harvey, D. (2016), *The Ways of the World*. London: Profile.

Ley, D. (1986), «Alternative Explanations for Inner-City Gentrification: A Canadian Assessment», *Annals of the Association of American Geographers*, 76, pp. 521-535.

Martin, R. (2002), *Financialisation of Everyday Life*. Philadelphia: Temple University Press.

Michaels, F. S. (2011), *Monoculture: How One Story is Changing Everything*. Canada: Red Clover Press.

Mitchell, D. (2013), «Neil Smith Hated Hagiography – A Long Obituary», διαθέσιμο στο <<https://www.maxwell.syr.edu/uploadedFiles/faculty/geo/Neil%20Smith%20Hated%20Hagiography%20-%20A%20Long%20Obituary.pdf>>.

Mitchell, D. (2015), «The future is radically open. Introduction», *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 14, pp. 954-956.

Moreno, K. (2014), «The 67 People as Wealthy as the World's Poorest 3.5 Billion», *Forbes*, March 25.

Polanyi, K. (2001 [1944]), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of our Time*. Boston: Beacon Press.

Prudham, S. (2007), «Sustaining Sustained Yield: Class, Politics, and Post-war Forest Regulation in British Columbia», *Environment and Planning D: Society and Space*, 25, pp. 258-283.

Sayer, A. (2015), *Why We Can't afford the Rich*. Bristol: Policy Press.

Shryock, A. & Smail, D.L., et al. (2011), *Deep History: The Architecture of Past and Present*. Berkeley: University of California Press.

Slater, T. (2012), «Rose Street and Revolution: A Tribute to Neil Smith», διαθέσιμο στο <<http://www.geos.ed.ac.uk/homes/tslater/tributetoNeilSmith.html>>.

Smith, D. (1994), *Geography and Social Justice*. Oxford: Blackwell.

Smith, N. (1979), «Toward a Theory of Gentrification: A Back to the City Movement by Capital Not People», *Journal of the American Planning Association*, 45, pp. 538-548.

Smith, N. (1982), «Gentrification and Uneven Development», *Economic Geography*, 58, pp. 139-155.

Smith, N. (1992), «Blind Man's Buff, or Hamnett's Philosophical Individualism in Search of Gentrification», *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17, pp. 110-115.

Smith, N. (1995), «Gentrifying Theory», *Scottish Geographical Magazine*, 111, pp. 124-126.

Smith, N. (1996), *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. London: Routledge.

Smith, N. (2005), *The Endgame of Globalization*. New York: Routledge.

Smith, N. (2010), «Box 3: Toward a Theory ...», στο L. Lees, T. Slater and E. Wyly (eds), *The Gentrification Reader*, pp. 97-98. London: Routledge.

Smith, N. (2011), «Uneven Development Redux», *New Political Economy*, 16, pp. 261-265.

Smith, N. (2015), «The future is radically open», *ACME: An International E-Journal for Critical Geographies*, 14, pp. 957-964.

Therborn, G. (2013), *The Killing Fields of Inequality*. Cambridge: Polity Press.

Verhaeghe, P. (2014), *What About Me? The Struggle for Identity in a Market-Based Society*. London: Scribe.

Wilkinson, R. (2001), *Mind the Gap: Hierarchies, Health and Human Evolution*. New Haven: Yale University Press.

Wilkinson, R. & Pickett, K. (2009), *The Spirit Level*. London: Allen Lane.

Άνιση ανάπτυξη και πολιτικές απαντήσεις

Προβληματισμοί πάνω στην
κρίση της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Ray Hudson

Ομότιμος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας,
Πανεπιστήμιο του Ντάραμ

Εισαγωγή

1.

Το παρόν αποτελεί μια αναθεωρημένη εκδοχή διάλεξης που πραγματοποιήθηκε στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου στην Αθήνα, στις 15 Μαρτίου 2013

Το παρόν κείμενο συντάσσεται (Μάιος 2016) εν μέσω ενός σφοδρού και έντονου δημόσιου διαλόγου, εν όψει του επικείμενου δημοψηφίσματος για την αποχώρηση ή παραμονή του Ηνωμένου Βασιλείου (ΗΒ) σε μια μετασηματισμένη Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ). Ο διάλογος αυτός συχνά διεξάγεται σε ένα πλαίσιο πλημμελούς ενημέρωσης, με εκατέρωθεν ισχυρισμούς, βασισμένους σε άρρητες παραδοχές και αμφίβολα μοντέλα. Πολιτικά κόμματα, κοινότητες (συμπεριλαμβανομένης της επιχειρηματικής), καθώς και οικογένειες διχάζονται, ενόσω διατυπώνονται επιχειρήματα και αντεπιχειρήματα σχετικά με το BREXIT και τις επιπτώσεις του: Θα προκαλέσει ύφεση και οικονομική κρίση ή θα απελευθερώσει την επιχειρηματικότητα, οδηγώντας στην αναζωογόνηση και ανάπτυξη της οικονομίας του ΗΒ; Θα κατακλυστεί αυτό από μετανάστες οι οποίοι, προερχόμενοι από τις λιγότερο εύπορες περιοχές της ΕΕ, θα αναζητούν όχι μόνο εργασία, αλλά και κοινωνικές παροχές ή η πολιτισμική ποικιλομορφία και η οικονομική ζωτικότητα των νέων μεταναστευτικών πληθυσμών θα το ωφελήσουν; Και τέλος, η αποχώρηση του ΗΒ θα επισπεύσει την περαιτέρω αποδιοργάνωση της ΕΕ ή απλά θα σημάνει την αποχώρηση ενός κράτους, που αναπολεί το αυτοκρατορικό του παρελθόν, έχει μια «ειδική σχέση», όπως αποκαλείται, με τις ΗΠΑ, και το οποίο, στην καλύτερη περίπτωση, έβλεπε ανέκαθεν με αμφιθυμία την ιδιότητα του μέλους της ΕΕ; Εξελίσσεται, με άλλα λόγια, ένας έντονος διάλογος για την επίδραση ενός ενδεχόμενου BREXIT στο πρότυπο της άνισης ανάπτυξης στο ΗΒ, την ΕΕ και την ευρύτερη παγκόσμια οικονομία. Για ένα διάστημα τουλάχιστον, το ενδεχόμενο της αποχώρησης κατόρθωσε να απομακρύνει την προσοχή από άλλα ζητήματα της παγκόσμιας, άνισης ανάπτυξης, καθώς και από τα βαθύτερα και πιο θεμελιώδη για την ΕΕ ζητήματα της δομικής ασυμμετρίας. Της ύπαρξης, δηλαδή, ενός κοινού νομίσματος στην Ευρωζώνη και της απουσίας μίας ανταποδοτικής, κοινής, δημοσιονομικής πολιτικής, που συνδυαστικά εγγυώνται βαθιά, άνιση, οικονομική ανάπτυξη και πολιτική, καθώς και οικονομικές κρίσεις (Hadjimichalis & Hudson, 2014).

Ο διάλογος για ένα πιθανό BREXIT λαμβάνει χώρα στο ΗΒ με δεδομένη την ευρεία παραδοχή πως οι χάρτες της άνισης ανάπτυξης έχουν επαναπροσδιοριστεί ραγδαία κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών, λόγω της προοδευτικής κίνησης προς τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, των πολιτικο-οικονομικών μεταβολών εντός και εκτός της ΕΕ που συνέβησαν μετά το 1989, και των επιπτώσεων της χρηματοπιστωτικής κρίσης που ξέσπασε το 2008, με παγκοσμίως άνισες επιδράσεις. Για παράδειγμα, πριν από το 1989 τα εδάφη της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (ΚΑΕ) είχαν βρεθεί εντός του χωρικού καταμερισμού εργασίας που επιβάλλονταν στο μπλοκ της

COMECON (Συμβούλιο για την Αμοιβαία Οικονομική Βοήθεια). Μετά το 1989, οι χώρες αυτές και οι περιοχές τους ενσωματώθηκαν με διάφορες ταχύτητες σε καπιταλιστικούς, τόσο παγκόσμιους όσο και εντός της ΕΕ, χωρικούς καταμερισμούς εργασίας, καθώς τα εθνικά κράτη της ΚΑΕ, επεδίωξαν τη σύναψη επίσημων εμπορικών σχέσεων με την ΕΕ ή/και την απόκτηση της ιδιότητας του μέλους της. Και στις δύο περιπτώσεις, οι χωρικοί καταμερισμοί εργασίας, οι γεωγραφίες της άνισης ανάπτυξης και τα πρότυπα της μετανάστευσης του εργατικού δυναμικού μετασχηματίστηκαν υπό την επίδραση μιας ολοένα και ισχυρότερης τάσης νεοφιλελευθεροποίησης, που ενίσχυσε ακόμα περισσότερο την επίδραση των δυνάμεων της παγκόσμιας αγοράς στην αναμόρφωση των οικονομικών γεωγραφιών.

Ως αποτέλεσμα, υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στη θέση της ΕΕ στην παγκόσμια οικονομία και στα εντός αυτής πρότυπα άνισης ανάπτυξης. Αν και υπήρξαν εστίες μεγέθυνσης, συνδεδεμένες συνήθως με τη χρηματιστικοποίηση της οικονομίας και τη μεγέθυνση των χρηματοπιστωτικών υπηρεσιών και των τραπεζών, ένα μεγάλο μέρος της ΕΕ επλήγη από την αποβιομηχάνιση και την οικονομική συρρίκνωση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση της περιθωριοποίησης τόσο εθνικών οικονομιών (όπως της Ελλάδας και της Πορτογαλίας) όσο και πόλεων και περιφερειών εντός των εθνικών επικρατειών ακόμα και των πιο επιτυχημένων οικονομιών (κυρίως στη Γερμανία). Ενώ μετά το 1989 οι γεωπολιτικές αλλαγές και η επακόλουθη διεύρυνση της ΕΕ προς την ΚΑΕ δημιούργησε προσδοκίες νέων ευκαιριών ανάπτυξης και αναγέννησης για ορισμένες πόλεις και περιφέρειες, αυτές δεν επαληθεύτηκαν. Ωστόσο, η παγκόσμια οικονομική ύφεση που πυροδότησε η κατάρρευση τμημάτων του χρηματοπιστωτικού και τραπεζικού κλάδου το 2008 οδήγησε σε μια νέα εποχή λιτότητας που έπληξε μεγάλο μέρος της ΕΕ, συμπεριλαμβανομένων και ορισμένων μέχρι πρότινος επιτυχημένων οικονομικά χωρών, καθώς τα όργανα της Ένωσης και των εθνικών κρατών αποδείχθηκαν ανίκανα να καταπολεμήσουν την οικονομική ύφεση και την έκρηξη της κοινωνικο-χωρικής πόλωσης και ανισότητας. Πράγματι, οι πολιτικές απαντήσεις συχνά επιδείνωσαν τα προβλήματα αυτά. Οι υπάρχουσες μορφές αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας εμφανίστηκαν ανίσχυρες μπροστά στην εμφάνιση της ύφεσης. Μια συνέπεια του γεγονότος αυτού ήταν η αναβίωση της ακροδεξιάς και νεοφασιστικού τύπου πολιτικών κομμάτων σε πολλές χώρες της ΕΕ (συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας και του Ηνωμένου Βασιλείου). Μία άλλη συνέπεια ήταν η επανεμφάνιση νέων μορφών άσκησης πολιτικής και διαμαρτυρίας στους δρόμους των μεγάλων πόλεων, όπως η Αθήνα, το Λονδίνο και η Μαδρίτη.

Θεωρητικοποιώντας την καπιταλιστική, άνιση ανάπτυξη

Πολιτικοί οικονομολόγοι και οικονομικοί γεωγράφοι επιδιώκουν να εξηγήσουν γιατί οι καπιταλιστικές οικονομίες χαρακτηρίζονται από περιοδικές κρίσεις και άνιση ανάπτυξη και να εξετάσουν τις επιπτώσεις τους στις εφαρμοζόμενες πολιτικές και την πολιτική σκέψη. Πληθώρα θεωρητικών προσεγγίσεων επιδιώκει, με διάφορους τρόπους, να αιτιολογήσει την άνιση χωρική ανάπτυξη και να εξηγήσει γιατί η μεγέθυνση ή η συρρίκνωση είναι μια σωρευτική και αυτοτροφοδοτούμενη διαδικασία (για παράδειγμα, βλ. Myrdal, 1957· Hirschmann, 1958· Krugman, 1991). Μόλις, οι τροχιές της μεταβολής έχουν, αρχικώς, καθοριστεί (για οποιουδήποτε λόγους), οι περιοχές κλειδώνουν αντίστοιχα στις δικές τους τροχιές μεγέθυνσης ή συρρίκνωσης. Μόλις εμφανιστεί η αρχική τροχιά, τότε το μέλλον μιας περιοχής ως επιτυχημένης ή όχι φαίνεται να έχει ήδη καθοριστεί. Σίγουρα υπάρχουν πολλές περιοχές των οποίων η πορεία της μεταβολής μπορεί να περιγραφεί και να ερμηνευθεί με αυτούς τους όρους. Ωστόσο, η ιστορική γεωγραφία της καπιταλιστικής ανάπτυξης είναι, επίσης, γεμάτη με παραδείγματα που ακολουθούν πολύ περιπλοκότερες τροχιές μεταβολής.

Πολλές περιοχές εντός και εκτός ΕΕ έχουν ακολουθήσει μια διαφορετική πορεία, μεταβαίνοντας από τη μεγέθυνση στη συρρίκνωση, ενώ άλλες από τη στασιμότητα εκτός του πεδίου εφαρμογής των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων επανατοποθετούνται σε τροχιά, ώστε να γίνουν κέντρα μεγέθυνσης. Άλλες περιοχές που κάποτε ήταν κέντρα συσσώρευσης κεφαλαίου και σωρευτικής οικονομικής μεγέθυνσης έφθασαν σε ένα κρίσιμο σημείο και μετατράπηκαν σε εστίες συρρίκνωσης, που χαρακτηρίζονται από τη φυγή κεφαλαίων, την υποτίμηση, την αποεπένδυση, την απώλεια θέσεων εργασίας και την αύξηση της ανεργίας. Στη συνέχεια, και σε διαφορετικό βαθμό, κάποιες απ' αυτές παρουσίασαν μια οικονομική ανάκαμψη, βάσει νέων κεφαλαιακών εισροών. Ωστόσο, δε βιώνουν όλες οι περιοχές που έχουν εγκαταλειφθεί ανάλογη ανάκαμψη και παραμένουν οικονομικά υποβαθμισμένες, περιθωριοποιημένες και αποσυνδεδεμένες από τα κύρια κυκλώματα της συσσώρευσης κεφαλαίου. Τέτοιες δραματικές ανατροπές από τροχιές μεγέθυνσης στη συρρίκνωση και την ποιοτικά διαφορετικού τύπου και μεγέθους νέα μεγέθυνση, ή από τη μεγέθυνση και την ευημερία στη φαινομενικά μόνιμη περιθωριοποίηση, απαιτούν μια διαφορετική και πιο εξελιγμένη εννοιολογική και επεξηγηματική προσέγγιση από αυτήν που παρέχεται από την πλειοψηφία των θεωρητικών προσεγγίσεων.

Αυτή η πιο βásiμη εξήγηση παρέχεται από τη μαρξική πολιτική οικονομία, που δίνει έμφαση στην εσωτερική δυναμική του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής - δηλαδή, στο συγκεκριμένο συνδυασμό κοινωνικών σχέσεων και τεχνολογιών (υλικών και άυλων) που ορίζουν τις καπιταλιστικές οικονομίες ως τέτοιες - και τονίζει τον ανταγωνισμό εντός και μεταξύ των δομικά καθορισμένων τάξεων του κεφαλαίου και της εργασίας ως κινητήριας δύναμης της οικονομίας. Η πάλη μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας στους εργασιακούς χώρους, στην αγορά εργασίας και στα σημεία παραγωγής είναι κρίσιμη στη διαμόρφωση ιστορικών γεωγραφιών μεγέθυνσης και συρρίκνωσης. Ενώ υπάρχουν και άλλα πεδία κοινωνικών συγκρούσεων μέσα στον καπιταλισμό - εθνικότητας, φυλής και φύλου - συχνά σχετίζονται με την αγορά εργασίας και τον εργασιακό χώρο. Ο ανταγωνισμός μεταξύ ατομικών κεφαλαίων είναι, επίσης, κρίσιμος στη διαμόρφωση της πορείας της συσσώρευσης και της τύχης συγκεκριμένων περιοχών. Μεμονωμένες εταιρείες επιδιώκουν να ανταγωνιστούν με ποικίλους τρόπους - για παράδειγμα μέσω της ανάπτυξης καινοτόμων προϊόντων και διαδικασιών παραγωγής, με σκοπό τόσο να δημιουργήσουν νέες αγορές για νέα προϊόντα όσο και να αυξήσουν το μερίδιο αγοράς μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής των υφιστάμενων προϊόντων.

Οι εταιρείες ανταγωνίζονται, επίσης, μέσω της αναζήτησης περιοχών που είναι ιδιαίτερα κερδοφόρες και ευνοϊκές για την καπιταλιστική παραγωγή, και αυτό έχει μεγάλη σημασία στο πλαίσιο της χωρικής άνισης ανάπτυξης. Μερικές περιοχές διευκολύνουν την παραγωγή υπαρχόντων προϊόντων με μεγαλύτερο κέρδος χρησιμοποιώντας τις υπάρχουσες τεχνολογίες παραγωγής, λόγω χαμηλότερου εργατικού κόστους, επειδή προσφέρουν ευκαιρίες αύξησης της παραγωγικότητας της εργασίας και του ποσοστού εκμετάλλευσής της ή επειδή έχουν λιγότερο αυστηρά ρυθμιστικά πλαίσια για τους χώρους εργασίας ή το περιβάλλον. Άλλες περιοχές επιτρέπουν την εισαγωγή νέων καινοτόμων διαδικασιών, επειδή στερούνται ιστορικού βιομηχανικής παραγωγής και έτσι το δυνητικό εργατικό δυναμικό δε γνωρίζει τα εργασιακά του δικαιώματα και πώς να οργανωθεί συλλογικά. Εν ολίγοις, μπορεί να υπάρχουν διαφορετικοί λόγοι, καθώς οι εταιρείες αναζητούν στρατηγικές ή αντίστοιχα, «ασθενή» και «ισχυρό» ανταγωνισμό, και έτσι συμβάλουν στη διαμόρφωση χωρικά ειδικών τροχιών μεγέθυνσης και συρρίκνωσης (βλ. Hudson, 2001).

Εκφρασμένο λίγο διαφορετικά, ως αναπόσπαστο μέρος των στρατηγικών ανταγωνισμού τους, οι εταιρείες επιδιώκουν τόσο να παράγουν άνιση ανάπτυξη και χωρική διαφοροποίηση στις συνθήκες παραγωγής όσο και να επωφεληθούν από τα υπάρχοντα μοντέλα της διαφοροποίησης στην αναζήτησή τους για κέρδος. Στο παρελ-

θόν, συνήθως, θα διερευνούσαν τέτοιες επιλογές εντός των ορίων των εθνικών επικρατειών «τους», αν και εξαρχής το κεφάλαιο είχε παγκόσμιους ορίζοντες. Πιο πρόσφατα, όμως, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, οι εταιρείες τακτικά και συστηματικά οργανώνουν τον κόσμο για νέες τοποθεσίες, που θα τους επιτρέψουν να παράγουν με μεγαλύτερο κέρδος, αποκτώντας έτσι ανταγωνιστικό πλεονέκτημα έναντι των αντιπάλων τους.

Αυτό έχει κάποιες πολύ σημαντικές θεωρητικές επιπλοκές και πρακτικές συνέπειες. Η μία είναι ότι η ανταγωνιστική διαδικασία της κοινωνικο-χωρικής διαφοροποίησης οδήγησε σε αύξηση των προσόδων για τους γαιοκτήμονες και εκείνους που ελέγχουν τις φυσικές πρώτες ύλες που απαιτούνται για τις οικονομικές διαδικασίες, επηρεάζοντας έτσι την τομεακή κατανομή της υπεραξίας. Η δεύτερη, όπως τόνισε ο Χατζημιχάλης (Hadjimichalis, 1987), είναι ότι υπάρχει μια διαδικασία μεταφοράς της αξίας ανάμεσα σε περιοχές, μέσω των σχέσεων ανταλλαγής εντός και μεταξύ των εταιρειών. Η τρίτη είναι ότι οι εταιρείες προβαίνουν συστηματικά σε υποτίμηση του κεφαλαίου και αποεπενδύουν από ορισμένες περιοχές, ενώ παράλληλα επενδύουν σε άλλες. Οι τελευταίες θα μπορούσαν να είναι επιτυχημένες περιοχές, περιοχές που στο παρελθόν δε διέπονταν από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής, ή μέρη που έχουν εγκαταλειφθεί από άλλες εταιρείες (ή εθνικά κράτη) ως ασύμφορα. Η επιλογή του χώρου θα εξαρτηθεί από το προϊόν και τη διαδικασία, με κριτήριο την αντιστοίχιση των χαρακτηριστικών του τόπου με τις απαιτήσεις συγκεκριμένων δραστηριοτήτων. Αλλά οι διαδικασίες της επένδυσης, αποεπένδυσης και υποτίμησης είναι αναπόφευκτα χωρο-ειδικές: οι διαδικασίες αυτές πρέπει να συμβούν κάπου, σε συγκεκριμένες περιοχές.

Ως συνέπεια αυτής της χωρικής ειδικότητας, κάποιες περιοχές μπορεί να βιώσουν διαδοχικές επενδύσεις και αποεπενδύσεις, εκφρασμένες ως αλληλουχίες εκβιομηχάνισης, αποβιομηχάνισης και επανεκβιομηχάνισης, οικονομικής μεγέθυνσης, συρρίκνωσης και εκ νέου μεγέθυνσης, στο πλαίσιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης που δομικά είναι συνδυαστική και άνιση. Εναλλακτικά, άλλα μέρη μπορεί να εγκαταλειφθούν οριστικά από το κεφάλαιο, δεδομένης της απουσίας προοπτικής ικανοποιητικού περιθωρίου κέρδους σε αυτές. Και πάλι - όπως τονίζεται, επίσης, από τους Myrdal, Hirschmann και Krugman - η χωρική άνιση ανάπτυξη θεωρείται προϊόν όχι μόνο της άνιση κατανομής των φυσικών πόρων και της επίδρασης της φύσης στις οικονομικές γεωγραφίες, αλλά και αποτέλεσμα των εγγενών κοινωνικών σχέσεων του κεφαλαίου. Το σημείο αυτό είναι απόλυτα κρίσιμο, κυρίως επειδή καθιστά σαφές ότι το καίριο ερώτημα είναι η μορφή που παίρνει η άνιση ανάπτυξη - το ερώτημα είναι πώς, πού και πότε, όχι εάν αυτό συμβαίνει.

Ενώ το προσωπικό έργο του Μαρξ περιέχει υπαινιγμούς και υποδείξεις για τη χωρικά άνιση ανάπτυξη σε διάφορες κλίμακες και τη σημασία της για την καπιταλιστική ανάπτυξη, δεν τα είχε αναπτύξει πλήρως ή συστηματικά. Στη συνέχεια, άλλοι, όπως ο Γκράμσι, ο Λένιν, η Λούξεμπουργκ και ο Τρότσκι (ο πρώτος που αναφέρθηκε ρητά στη συνδυαστική και άνιση ανάπτυξη), που εντάσσονται σε διάφορα ρεύματα της μαρξικής παράδοσης, ανέπτυξαν περαιτέρω τις ιδέες του Μαρξ και την ανάλυση της άνισης ανάπτυξης σε διάφορες χωρικές κλίμακες, ιδιαίτερος στη διεθνή με τις αναλύσεις του ιμπεριαλισμού, για παράδειγμα. Μόνο, όμως, το 1960 και με το έργο του Έρνεστ Μαντέλ (Ernest Mandel), άρχισε η ενδοεθνική άνιση ανάπτυξη να ενσωματώνεται συστηματικότερα στη μαρξική πολιτική οικονομία με περαιτέρω επεξεργασίες (Mandel, 1968). Ο Μαντέλ, επηρεασμένος από την ιστορική γεωγραφία του Βελγίου, αναγνώρισε ρητά την κεντρικότητα της ενδοεθνικής, χωρικά άνισης ανάπτυξης στη διαδικασία συσσώρευσης. Υποστήριξε ότι οι «ανισότητες της ανάπτυξης, μεταξύ διαφόρων περιοχών μιας μόνο χώρας» αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για τη συσσώρευση κεφαλαίου και ότι η σημασία τους είχε υποτιμηθεί, σε μεγάλο βαθμό, σε προηγούμενες μαρξικές αναλύσεις. Επιπλέον, άλλοι κοινωνικοί επιστήμονες - για παράδειγμα ο Νίκος Πουλιαντζάς (Poulantzas, 1978) - σύντομα άρχισαν να δίνουν μεγαλύτερη προσοχή σε θέματα χωρικά άνισης ανάπτυξης, ως μέρος της αναζωογόνησης των μαρξικών προσεγγίσεων.

Ωστόσο, η ανάπτυξη της μαρξικής πολιτικής οικονομίας, ώστε να περιλαμβάνει τη χωρική ανισότητα ως ένα δομικά απαραίτητο χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής ανάπτυξης, οφείλει τα μέγιστα στον Ντέιβιντ Χάρβεϊ (David Harvey). Στην επιβλητική ανάλυση στο βιβλίο του «The Limits to Capital» (1982), ο Χάρβεϊ συγκαταλέγει τη χωρικά άνιση ανάπτυξη, στο πλαίσιο της «τρίτης εκδοχής» της θεωρίας κρίσεων, και τον τρόπο με τον οποίο το κεφάλαιο παράγει και χρησιμοποιεί τη χωρική διαφοροποίηση, στο ρεπερτόριο των τακτικών αντιστάθμισης της μείωσης της αποδοτικότητας². Με τον τρόπο αυτό, κυρίως, ο Χάρβεϊ, εντοπίζει την άνιση χωρική ανάπτυξη ως συστημικό χαρακτηριστικό των καπιταλιστικών οικονομιών. Η καπιταλιστική ανάπτυξη γίνεται ρητώς αντιληπτή ως αναγκαστικά και αναπόφευκτα άνιση, παράγοντας περιοχές μεγέθυνσης, ταυτόχρονα με εκείνες της συρρίκνωσης, ως αναπόσπαστο στοιχείο της, επιρρεπούς στην κρίση, διαδικασίας συσσώρευσης κεφαλαίου. Επιπλέον, για τον Χάρβεϊ, η σημασία της άνισης χωρικής ανάπτυξης στον καπιταλισμό δεν τελειώνει εκεί. Ενώ αναγνώρισε την κεντρική σημασία των πόλεων για την εμφάνιση και τη μεγέθυνση της καπιταλιστικής παραγωγής, είδε επίσης την αστικοποίηση και την ανάπτυξη των μεγάλων αστικών συγκροτημάτων, ως κεντρικό

2.

Η «πρώτη εκδοχή» της θεωρίας κρίσεων ασχολείται με την υποκείμενη πηγή των εσωτερικών αντιφάσεων του καπιταλισμού. Η «δεύτερη εκδοχή» της εξετάζει τη διαχρονική δυναμική, όπως αυτή διαμορφώνεται και διαμεσολαβείται μέσω της οικονομικής και νομισματικής ρύθμισης. Η «Τρίτη εκδοχή» επιδιώκει να ενσωματώσει την άνιση χωρική ανάπτυξη στη θεωρία της κρίσης. Όπως ο Χάρβεϊ (Harvey, 1982:425) σημειώνει, «ο στόχος δεν είναι εύκολος».

και απαραίτητο στοιχείο της καπιταλιστικής ανάπτυξης, καθώς αυτή (και οι πολλαπλές επιπτώσεις της στην κατανάλωση και τον τρόπο ζωής) παρείχε μια διέξοδο για την πραγματοποίηση της υπεραξίας που παράγεται εντός του βιομηχανικού κυκλώματος του κεφαλαίου.

Η προσέγγιση του Χάρβεϊ για τη χωρικά άνιση ανάπτυξη και τον τρόπο με τον οποίο η δυναμική της σε διάφορες περιοχές μεταβάλλεται με την πάροδο του χρόνου, αναπτύχθηκε περαιτέρω από τον Νιλ Σμιθ (Neil Smith). Η έννοια της «θεωρίας τραμπάλας της άνισης ανάπτυξης» προσπάθησε να κατανοήσει τις διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ της ανάπτυξης και της υποβάθμισης περιοχών (Smith, 1984). Για τον Σμιθ, όπως και για τον Χάρβεϊ, ο αντιφατικός χαρακτήρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης έχει ως αποτέλεσμα - αναπόφευκτα - την κεφαλαιακή φθορά των χωρο-ειδικών συνθηκών της κερδοφόρας παραγωγής, λόγω των οποίων εξ' αρχής είχε προσελκυθεί στην περιοχή. Αυτή η φθορά φτάνει σε ένα σημείο καμπίης, στο οποίο το κεφάλαιο αλλάζει περιοχή. Σε απάντηση της αύξησης των οικονομικών μειονεκτημάτων του τόπου και της κλίμακας, το κεφάλαιο εγκαταλείπει αυτά τα μέρη σε αναζήτηση πιο κερδοφόρων περιοχών, προκαλώντας ένα κοινωνικό κόστος το οποίο βαραίνει τους ανθρώπους και τους τόπους που εγκαταλείπει. Το καθαρό αποτέλεσμα είναι ότι απαντώντας στις διαφορές της κερδοφορίας και των συνθηκών που τις καθορίζουν - όπως οι συνθήκες στην αγορά εργασίας ή το θεσμικό πλαίσιο περιβαλλοντικής προστασίας - οι ροές κεφαλαίων κινούνται προς και από περιοχές, σε μια διαδικασία που προωθεί τη μεγέθυνση ή τη συρρίκνωση, καθώς επίσης συμβάλει στην (από)συγκρότηση των περιοχών αυτών, ως κοινωνικο-υλικών συνόλων. Έτσι η «θεωρία της τραμπάλας» του Σμιθ αντιπροσωπεύει τη συνεχή προσπάθεια του κεφαλαίου να εξασφαλίσει αυτό που ο Χάρβεϊ είχε νωρίτερα αντιληφθεί ως «χωρική επίλυση», μέσω της συστηματικής κινητικότητας και ενός είδους δυναμικής ισορροπίας, παρά μέσω της επιδίωξη της σταθερότητας και της στατικής ισορροπίας στο οικονομικό τοπίο. Μέσω αυτής της θεωρητικοποίησης, ο Σμιθ βοηθά στην αποκάλυψη του σκεπτικού για τις συνεχείς αυξομειώσεις των κεφαλαίων εντός και εκτός των περιοχών που βρίσκονται στο επίκεντρο των διεργασιών της άνισης χωρικής ανάπτυξης. Όπως το έθεσε ο ίδιος (1984:149): «... [Αυτή] ... η τραμπάλα στην κυκλοφορία των κεφαλαίων... κρύβεται πίσω από την ευρύτερη διαδικασία της άνισης ανάπτυξης».

Ωστόσο, η προσέγγιση του Σμιθ υποθέτει ότι κάθε χώρα θα βιώσει αυτήν την ακολουθία των κυμάτων μεγέθυνσης και συρρίκνωσης. Ενώ προσφέρει ισχυρές γνώσεις σχετικά με τις εμπειρίες πολλών περιοχών και φωτίζει τις διαδικασίες που διέπουν τέτοιες αλλαγές, οι τροχιές μεταβολής πολλών άλλων δεν ταιριάζουν μ' αυτό το

μοτίβο. Όπως σημειώνεται παραπάνω, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι το κεφαλαίο θα επιστρέψει στις περιοχές που προηγουμένως είχε εγκαταλείψει. Αυτές μπορεί να παραμείνουν περιθωριοποιημένες και αποκομμένες από τη διαδικασία συσσώρευσης (εκτός εάν, για παράδειγμα, θεωρηθούν πηγές μεταναστευτικής εργασίας για την παροχή εργατικής δύναμης σε περιοχές που αποτελούν κέντρα συσσώρευσης). Γενικότερα, και εξίσου προβληματικά, η προσέγγιση του αφήνει, μάλλον ανοιχτό το ερώτημα ποιοι τύποι βιώνουν ποιο είδος τροχιάς μεγέθυνσης και συρρίκνωσης, σε ποια χρονικά σημεία, και γιατί συμβαίνει έτσι. Η πρόοδος στο μέτωπο αυτό ήταν κυρίως αποτέλεσμα της επίδρασης του έργου της Ντορλίν Μάσεϊ (Doreen Massey), που συμπυκνώθηκε στο βιβλίο της «*Spatial Division of Labour*» (Massey, 1984). Η Μάσεϊ προσπάθησε να αναπτύξει μια διαφορετική και δυναμικότερη πρόσληψη των περιοχών. Αμφισβήτησε την άποψη που αντιλαμβάνεται την τύχη των περιοχών ως απλά το τελικό προϊόν των αποφάσεων του κεφαλαίου (σα στρώματα επένδυσης και αποεπένδυσης που έχουν κατακαθίσει διαδοχικά σε μια περιοχή ή έχουν αφαιρεθεί από αυτήν κατ' εντολή του κεφαλαίου), με τις περιοχές (να είναι) κάτι περισσότερο από παθητικά αντικείμενα που προκύπτουν από τη λογική του κεφαλαίου. Αντίθετα, η Μάσεϊ υπογράμμισε την ανάγκη να ληφθούν υπόψη τόσο η κοινωνική παραγωγή όσο και τα φυσικά χαρακτηριστικά του τόπου στη διαμόρφωση των ροών κεφαλαίου. Υποστήριξε ότι οι υπηρεσίες και οι δραστηριότητες των ανθρώπων στον τόπο τους, που επιδιώκουν να δημιουργήσουν και να υπερασπιστούν την οικονομική βιωσιμότητά του, είναι απαραίτητες για να γίνει κατανοητό ποια περιοχή βίωσε τι είδος μεγέθυνσης, συρρίκνωσης και ανάκαμψης.

Με λίγα λόγια, κατά την άποψή της, η οικονομική επιτυχία ή αποτυχία των περιοχών είναι αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μεταξύ των χωρικά ειδικών χαρακτηριστικών, των κοινωνικών διεργασιών και των ευρύτερων συστημικών δυνάμεων που διαμορφώνουν τις ροές κεφαλαίων. Τονίζοντας ότι οι άνθρωποι μπορούν και βοηθούν στη διαμόρφωση των τόπων όπου ζουν και εργάζονται, πέτυχε τόσο μία οξεία θεωρητική παρατήρηση όσο και μια σημαντική πολιτική δήλωση. Στο πλαίσιο της υποβάθμισης πολλών κέντρων της βιομηχανικής παραγωγής κατά τη δεκαετία του 1980 και των εκστρατειών για την υπεράσπιση των περιοχών εντός και εκτός ΕΕ απέναντι στη νεοφιλελεύθερη επίθεση (για παράδειγμα βλ. Beynon, 1986· Hudson & Sadler, 1983· καθώς και ως το επόμενο τμήμα του άρθρου), αυτή η δήλωση ήταν μια σημαντική παρέμβαση που διατηρεί περίοπτη τη θέση της στο πλαίσιο της οικονομικής ύφεσης σε πολλά μέρη του κόσμου, συμπεριλαμβανομένης της ΕΕ, μετά το 2008. Στη συνέχεια η Μάσεϊ ανέπτυξε πιο επεξεργασμένες προ-

σλήψεις την έννοιας της «περιοχής» και του τρόπου με τον οποίο διάφορες περιοχές συνδέθηκαν μέσω των διαδικασιών της συνδυασμένης και άνισης ανάπτυξης (Allen *et al.*, 1998), αλλά αυτές οι αντιλήψεις προέκυψαν ουσιαστικά από εμβάθυνση παλαιότερων θεωρητικών γνώσεών της. Ωστόσο, ως αποτέλεσμα αυτής της εμβάθυνσης, υπάρχουν πιθανά σημεία σύγκλισης μεταξύ του είδους της αιτιολογικής πολιτικοοικονομικής προσέγγισης που ανέπτυξε η Μάσεϊ και των πιο πρόσφατων πολιτιστικών και θεσμικών οπτικών ως προς το γιατί κάποιες περιοχές έχουν «πετύχει», ενώ άλλες «αποτυγχάνουν», υπό τον όρο - και αυτός είναι ένας κρίσιμος περιορισμός - ότι αυτά τα σημεία μπορούν να συνδεθούν με πιο συστηματικές επεξηγήσεις της άνισης ανάπτυξης (Hudson, 2001).

Εθνικές κρατικές πολιτικές και χωρικά άνιση ανάπτυξη: διαχείριση των εντάσεων και αποφυγή κρίσεων;

Ενώ υπάρχουν και εκείνοι που υποστηρίζουν ότι τα εθνικά κράτη δεν έχουν πλέον τη σημασία που είχαν κάποτε, ο Χάρβεϊ (Harvey, 2013:153) έχει σίγουρα δίκιο όταν θεωρεί πως «το ζήτημα του κράτους, και ιδίως το ερώτημα σχετικά με το είδος αυτού (ή του μη καπιταλιστικού ισοδύναμου), δεν μπορεί να αποφευχθεί ακόμη και στη μέση του απέραντου σύγχρονου σκεπτικισμού [...] της βιωσιμότητας ή της σκοπιμότητας μιας τέτοιας μορφής θεσμοποίησης». Επιπλέον, αυτή η μορφή θεσμοποίησης και η συμμετοχή της στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των κοινωνικο-χωρικών ανισοτήτων, καθώς και η πόλωση εντός των εθνικών εδαφών, έχουν σαφή ιστορία.

Δεδομένου ότι η άνιση ανάπτυξη είναι αναπόσπαστο κομμάτι του καπιταλισμού, δεν αποτελεί έκπληξη ότι θέτει μόνιμα προβλήματα για τα εθνικά κράτη: για παράδειγμα σε σχέση με την οικονομική απόδοση, την κοινωνική συνοχή και την πολιτική ακεραιότητα της εθνικής επικράτειας. Σίγουρα, τα διάφορα εθνικά κράτη έχουν αντιμετωπίσει τέτοιου είδους προβλήματα με διαφορετικούς τρόπους, και με επιτυχία που ποικίλει. Η αποτυχία τους να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά το πρόβλημα της ενδοεθνικής άνισης οικονομικής ανάπτυξης, οδήγησε ορισμένους να υποστηρίξουν ότι αυτό θα προκαλούσε αναπόφευκτα τα τοπικιστικά και εθνικιστικά κινήματα, να επιδιώκουν μεγαλύτερη αυτονομία από τα εθνικά κράτη, ή ακόμη και την απόσχιση τους απ' αυτά (Carney, 1980). Ωστόσο, είναι σαφές ότι η εμφάνιση των τοπικιστικών και εθνικιστικών κινήματων εξαρτάται από πολιτιστικούς και πολιτικούς παράγοντες και δεν είναι

μια απλή μηχανιστική αντίδραση στην άνιση οικονομική ανάπτυξη (Kofman, 1985· Nairn, 1977). Παρ' όλα αυτά, αν και συνεχώς αποτυγχάνουν να ικανοποιήσουν τον αντικειμενικό τους στόχο, δηλαδή του περιορισμού των κοινωνικο-χωρικών ανισοτήτων, οι δραστηριότητες των εθνικών κρατών και των κοινωνικών δυνάμεων που τις επηρεάζουν, μπορούν ακόμα να παίξουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της αναπτυξιακής πορείας των περιοχών και στη συνολική διαδικασία συσσώρευσης.

Ωστόσο, οι κρατικές δράσεις και πολιτικές είναι μόνο μια από τις επιρροές που διαμορφώνουν το χαρακτήρα και τις αναπτυξιακές τροχιές των περιοχών. Υπάρχουν και άλλες διεργασίες, ενδογενείς σε αυτά τα μέρη και στους ανθρώπους που ζουν σε αυτά, όπως τόνισε η Μάσει. Οι περιοχές μπορούν να αναπτύξουν αυτό που αναφέρει ο Χάρβεϊ (Harvey, 1985) ως «δομημένη συνοχή» (βλέπε επίσης Williams, 1989), δημιουργώντας την αίσθηση μιας χωρικά ειδικής ταυτότητας και αναπτύσσοντας ένα κοινό συμφέρον μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και δυνάμεων, το οποίο εκφράζεται μέσω μίας συγκεκριμένης «δομής του συναισθήματος». Μια τέτοια δομή συναισθήματος και προσκόλλησης σε μια περιοχή μπορεί, όταν συνδέεται με χωρικά άνιση οικονομική ανάπτυξη, να γίνει το έναυσμα για μια πληθώρα χωρικά ειδικών εκστρατειών, καθώς διάφορες συμμαχίες κοινωνικών ομάδων - αυτό που ο Γκράμσι θα χαρακτήριζε ηγεμονικό μπλοκ - δημιουργούνται προς υπεράσπιση ή προώθηση ενός κοινού εδαφικού συμφέροντος (για παράδειγμα, οι Βάσκοι, οι Καταλανοί, ή οι Κορσικανοί). Έτσι, η τάξη και η επικράτεια μπορούν να βρεθούν συγκυριακά ενωμένες σε πολιτικές εκστρατείες και κινήματα [όπως είχε αναγνωρίσει ο Μαντέλ (Mandel, 1962) τη δεκαετία του 1960 μέσα από τις επιδραστικές αναλύσεις του για την καπιταλιστική ανάπτυξη του Βελγίου].

Οι εκστρατείες αυτές μπορούν να πάρουν διάφορες μορφές. Η ακριβής έκφραση τους είναι πάντα ένα θέμα που εξαρτάται από τις ιδιαιτερότητες του χρόνου, του τόπου και της πολιτικής. Θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν μέτρα για την προστασία των υφιστάμενων οικονομικών δραστηριοτήτων ή για την προσέλκυση νέων σε περιθωριοποιημένες περιοχές. Θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν την άσκηση πίεσης για τη μείωση των μεταφερόμενων πόρων από οικονομικά επιτυχείς σε λιγότερο επιτυχείς περιοχές ή το αντίθετο. Θα μπορούσαν να αμφισβητούν ευθέως την εξουσία του εθνικού κράτους, επιδιώκοντας τη δημιουργία περισσότερο αποκεντρωμένων μορφών εδαφικής διακυβέρνησης, δίνοντας περισσότερες εξουσίες και πόρους σε υποεθνικό επίπεδο - ή, ακριβέστερα, σε εκείνους που είναι αρμόδιοι να ομιλούν και να ενεργούν για λογαριασμό αυτών των περιοχών. Τα αιτήματα θα μπορούσαν να είναι και πιο ριζοσπαστικά, διεκδικώντας τον εκφυλισμό των εξουσιών στο όνομα της αυ-

τονομίας και της ανεξαρτησίας, και την αμφισβήτηση της εδαφικής συνοχής του εθνικού κράτους (όπως στην Κορσική ή τη χώρα των Βάσκων της Ισπανίας). Συνοψίζοντας, οι περιοχές, όπως το έθεσε ο Αλαίν Λιπιέτς (Lipietz, 1993), μπορούν να γίνουν δρώντα υποκείμενα, που ενεργούν «για τον εαυτό τους», και να ασκήσουν επιρροή στην οικονομική τους ευημερία, αν και τέτοιες κινήσεις μπορεί να αμφισβητηθούν εντός της ίδιας περιοχής, καθώς άλλες διαστάσεις της κοινωνικής διαφοροποίησης και διαίρεσης παρακάμπτουν το κοινό εδαφικό συμφέρον [όπως, για παράδειγμα, στη βορειοανατολική Αγγλία στις αρχές της δεκαετίας του 2000 (Hudson, 2006)].

Στη μία ή στην άλλη μορφή τους, οι πολιτικές επιπτώσεις της ενδοεθνικής, χωρικά άνισης ανάπτυξης μπορούν να δημιουργήσουν χωρικά ειδικές πιέσεις, για να αλλάξουν τα πρότυπα της κατανομής των πόρων μέσω του κράτους και να κρατήσουν τη συνολική κρατική δαπάνη εντός αποδεκτών ορίων. Αυτές μπορεί να περιλαμβάνουν την προσπάθεια αναδιάρθρωσης του ίδιου του κράτους, ώστε να εξομαλυνθεί η πορεία της οικονομικής μεγέθυνσης σε υποεθνικές κλίμακες και να εξασφαλιστεί η νομιμοποίηση της κρατικής δράσης. Ή μπορεί να περιλαμβάνουν την προστασία της εδαφικής ακεραιότητας του εθνικού κράτους και την αποφυγή πιθανών κρίσεων λόγω των αποσχιστικών πιέσεων. Αυτό είναι, το λιγότερο, μια δύσκολη άσκηση ισορροπίας - που γίνεται ακόμα δυσκολότερη για τα εθνικά κράτη εντός της ΕΕ, μετά την εμφάνιση των θεσμικών οργάνων της Ένωσης, ως πολιτικών παραγόντων που επιδιώκουν την εφαρμογή της δικής τους ατζέντας - καθώς οι κρατικές πολιτικές στοχεύουν στην εκτόνωση των αναπόφευκτων εντάσεων και των λανθανουσών συγκρούσεων που προκύπτουν ως αποτέλεσμα της κοινωνικής συγκρότησης μιας περιοχής, η οποία έχει πολλαπλές εξαρτήσεις και νοήματα για μια πληθώρα κόσμου, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί και τόπο αναζήτησης κέρδους για το κεφάλαιο. Για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, αυτή η σύγκρουση παραμένει λανθάνουσα, και οι εντάσεις παραμένουν εντός ανεκτών ορίων. Αλλά η τάση για εκδήλωση χωρο-ειδικών κρίσεων δεν εξαφανίζεται ποτέ, υπάρχει πάντα στις κοινωνικές σχέσεις του κεφαλαίου. Αυτό έχει μια σημαντική συνέπεια: ότι η σχέση των περιοχών με την αυξομείωση της συσσώρευσης του κεφαλαίου σε μια καπιταλιστική οικονομία είναι ζωτικής σημασίας για την (ανά)παραγωγή τους ως τόπων. Σε μια καπιταλιστική οικονομία, όπως ακριβώς το κεφάλαιο χρειάζεται ανθρώπους ως εργατική δύναμη, έτσι και οι άνθρωποι χρειάζονται τα κεφάλαια ως μισθωτή πηγή εισοδήματος. Αυτό εγείρει μερικά σημαντικά ερωτήματα σχετικά με το πώς οι περιοχές θα μπορούσαν να αναπτυχθούν σε μια ανθεκτική και βιώσιμη μη καπιταλιστική βάση (αν και η εξέτασή τους υπερβαίνει το αντικείμενο του παρόντος, βλ. Hadjimichalis & Hudson, 2007· Hudson, 2009· Hudson, 2010).

Η διεύρυνση της ΕΕ, η άνιση ανάπτυξη και οι πολιτικές απαντήσεις σε αυτήν, πριν και μετά τη σημερινή κρίση

Με τις διαδοχικές διευρύνσεις της ΕΕ, καθώς και την εμβάθυνση της εσωτερικής αγοράς, τα περιγράμματα της ενδοκοινοτικής άνισης ανάπτυξης έχουν αλλάξει. Ιδιαίτερα στον απόηχο της οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης που ξέσπασε από το 2008 και αποκάλυψε απότομα πόσο αβάσιμες ήταν οι προηγούμενες ελπίδες διεύρυνσης της ΕΕ, που χρησίμευαν ως μέσω εκτόνωσης της κοινωνικο-χωρικής πόλωσης εντός αυτής, αλλά και εντός κάθε κράτους μέλους.

Στην αρχή η είσοδος στην ΕΕ προσέφερε φαινομενικά αναπτυξιακές ευκαιρίες - ενός είδους - στα διαδοχικά κύματα των υποψηφίων προς ένταξη χωρών, αρχικά της νότιας Ευρώπης κατά τη δεκαετία του 1980, και στη συνέχεια της Κεντρικής Ανατολικής Ευρώπης (ΚΑΕ) κατά τις δεκαετίες του 1990 και 2000. Πρώτον, έδωσε πρόσβαση στις εύπορες αγορές του «βορρά» της ΕΕ, αν και οι προ-ενταξιακές εμπορικές συμφωνίες είχαν ήδη σε σημαντικό βαθμό ανοίξει τις αγορές αυτές. Δεύτερον, υποσχέθηκε νέες πηγές ευρωπαϊκών επιχορηγήσεων και δανείων [από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ), την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ), το Ταμείο Συνοχής, κ.ο.κ.]. Τρίτον, άνοιξε την πόρτα σε νέες ροές εξωτερικών επενδύσεων από τις πιο προηγμένες «βόρειες» περιοχές της ΕΕ και από τις ΗΠΑ, την Ιαπωνία και άλλες χώρες μη μέλη της ΕΕ, που προσελκύνονταν από το μέγεθος της αγοράς της Ένωσης.

Ωστόσο, οι ροές εντός της ΕΕ είχαν αμφίσημες επιδράσεις σε ότι έχει να κάνει με τις κοινωνικο-χωρικές ανισότητες και την πόλωση. Η επίλυση προβλημάτων σε ορισμένες περιοχές, ήταν, συχνά, η γενεσιουργός αιτία της όξυνσης των πολιτικο-οικονομικών προβλημάτων αλλού, καθώς μεγάλες εταιρίες απέσυραν επενδύσεις τους από άλλες περιοχές. Αυτές, συνήθως, ήταν περιοχές που είχαν βιώσει προηγουμένως σοβαρή αποβιομηχάνιση και οικονομική κατάρρευση και είχαν δει τις εξωτερικές επενδύσεις σε θυγατρικές μονάδες ως ένα από τα μέσα για τη δημιουργία νέων οικονομικών βάσεων. Εν μέρει, όμως, η αλλαγή του χάρτη της άνισης ανάπτυξης συνδέθηκε, επίσης, με την αποσάθρωση πρώην επιτυχημένων βιομηχανικών περιοχών στη νότια Ευρώπη, καθώς οι εκεί εταιρείες μετέφεραν την παραγωγή τους σε φθηνότερες περιοχές εργασίας στην ΚΑΕ (Hudson, 2003). Έτσι, η αναζήτηση λύσεων σε προβλήματα ορισμένων περιοχών της ΕΕ έγινε η γενεσιουργός αιτία για την ενίσχυση και τη δημιουργία τέτοιων προβλημάτων αλλού. Μετά το 2008, όμως, πολλά από αυτά τα νέα εργοστάσια στην ΚΑΕ - και

μάλιστα και σε πολλά άλλα μέρη στην ΕΕ - κατήγγησαν θέσεις εργασίας, μείωσαν τις ώρες και τους μισθούς, ή κατέληξαν να κλείσουν εντελώς, επειδή οι μεγάλες επιχειρήσεις μετέφεραν την παραγωγή τους στην Κίνα και σε τμήματα της νοτιοανατολικής Ασίας, όπου το κόστος παραγωγής ήταν ακόμα χαμηλότερο.

Το κοινό που συνδέει αυτά τα διαδοχικά κύματα επενδύσεων και αποεπενδύσεων ήταν (και είναι) η αμείλικτη επιδίωξη του κέρδους από το κεφάλαιο, το οποίο μετεγκαθίσταται σε περιοχές με χαμηλότερα κόστη παραγωγής. Επιπροσθέτως, τα προβλήματα της ενδοκοινοτικής άνισης χωρικής οικονομικής ανάπτυξης είχαν διαμορφωθεί με την αλλαγή της θέσης της ΕΕ στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, με την αυξανόμενη διαφοροποίηση μεταξύ των περιοχών που θα μπορούσαν να προσελκύσουν ή να διατηρήσουν υψηλό τραπεζικό επίπεδο, χρηματοδότηση και παροχή άλλων υπηρεσιών υψηλής ποιότητας, και εκείνων που όλο και περισσότερο δεν είναι σε θέση να ανταγωνιστούν την παγκόσμια αγορά στην αύξηση παραγωγής και υπηρεσιών. Ωστόσο, η αλλαγή του χάρτη της κοινωνικο-χωρικής πόλωσης ήταν περίπλοκη, καθώς οι τόποι που προσελκύουν την παροχή υπηρεσιών υψηλού επιπέδου (Φρανκφούρτη, Λονδίνο, Παρίσι, κ.ο.κ.) συνήθως χαρακτηρίζονται από έντονη ενδοαστική και κοινωνικο-χωρική πόλωση, οξυμένες αγορές εργασίας και τεράστια εισοδηματική ανισότητα. Ως αποτέλεσμα, υπήρξε μια αυξανόμενη αντιπαράθεση του πλούτου και της φτώχειας, σε διάφορες χωρικές κλίμακες [μεταξύ και εντός των περιοχών, ωσάν ο «Τέταρτος Κόσμος» του Καστέλς (Castells, 2010) να ήρθε στα κέντρα διοίκησης και ελέγχου του παγκόσμιου καπιταλισμού], με μεγάλα τμήματα της ΕΕ να μαστίζονται από μαζική ανεργία (π.χ. με το ποσοστό ανεργίας νέων να φθάνει στο 50-60% στην Ελλάδα και στην Ισπανία) και φτώχεια, σε μια εποχή συρρίκνωσης του προϋπολογισμού κοινωνικής πρόνοιας.

Καθώς επεκτεινόταν η ΕΕ, η εμβάθυνση της χωρικά άνισης ανάπτυξης έγινε όλο και μεγαλύτερο πολιτικό ζήτημα. Τα ίδια προβλήματα, που σχετίζονται με την προσπάθεια διαχείρισης της άνισης οικονομικής ανάπτυξης, και με τα οποία τα εθνικά κράτη της ΕΕ είχαν καταπιαστεί για δεκαετίες - με πολύ περιορισμένη επιτυχία - πλέον, με αυξανόμενους ρυθμούς, αντιμετωπίζονται από την ΕΕ, ένα υπερεθνικό κράτος σε εμβρυική φάση, και από τους πολιτικούς θεσμούς της Ένωσης. Όσο η ΕΕ μετατρέπεται, όλο και περισσότερο, σε ένα νέο χώρο συσσώρευσης, λόγω των πολιτικών αποφάσεων εμβάθυνσης και διεύρυνσης της Ένωσης, ιδίως για εκείνα τα κράτη που εισήλθαν στην Ευρωζώνη, τόσο αυξάνονται οι πιέσεις προς αυτήν, για να διαχειριστεί την πρόκληση της κοινωνικο-οικονομικής χωρικής συνοχής που έθεσαν σε κίνηση αυτές οι διεργασίες της μεταβολής. Η «σχεδία» των πολιτικών της ΕΕ (ΕΤΠΑ, ΕΚΤ, Ταμείο Συνοχής, κοκ)

και οι πρωτοβουλίες πολιτικής (όπως η «έξυπνη εξειδίκευση») είχαν μερική και προσωρινή, στην καλύτερη περίπτωση, επιτυχία, και δε μπόρεσαν να συνεργαστούν με την αυξανόμενη τάση νεοφιλελευθεροποίησης των οικονομικών πολιτικών γενικά. Οι πιέσεις που προκύπτουν από την εμβάθυνση της άνισης ανάπτυξης έγιναν ακόμα εντονότερες, ως αποτέλεσμα των μακροοικονομικών και δημοσιονομικών πολιτικών που διαμορφώθηκαν από τις προτεραιότητες της νεοφιλελευθεροποίησης, τόσο σε επίπεδο εθνικού κράτους όσο και στο επίπεδο της ΕΕ. Έφτασαν, δε, σε νέα ύψη, καθώς η οικονομική κρίση που ξέσπασε το 2008 εξαπλώθηκε και χωρικά και τομακά, με τα αποτελέσματα να διαφαίνονται ιδιαίτερα σοβαρά στη νότια Ευρώπη, καθώς ορισμένα εθνικά κράτη αναγκάστηκαν από την τρόικα (ΕΕ, ΕΚΤ, ΔΝΤ), να ανταποκριθούν στην κρίση με πολιτικές βαθιάς λιτότητας, ενώ ορισμένα κράτη μέλη, ιδίως η Γερμανία, υποστήριξαν την επιβολή των πολιτικών λιτότητας σε άλλα κράτη μέλη (Hadjimichalis & Hudson, 2014).

Σε αυτό το υφεσιακό οικονομικό περιβάλλον, η τρόικα και τα εθνικά κράτη που μοιράζονται τη νεοφιλελεύθερη ατζέντα της, έθεσαν ως προτεραιότητα τα συμφέροντα του κεφαλαίου γενικά, και συγκεκριμένων τομέων του κεφαλαίου ειδικότερα. Αυτή η ταξική απόκριση πήρε διάφορες μορφές. Ίσως η πιο αποκαλυπτική από αυτές ήταν η *de facto* εθνικοποίηση των τραπεζών και των μεγάλων ασφαλιστικών εταιρειών στο ΗΒ και στις ΗΠΑ, τα πυρηνικά κράτη της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας. Λίγο περισσότερο από μια δεκαετία μετά την εγκατάλειψη της δέσμευσης για δημόσια ιδιοκτησία, από την κυβέρνηση των «Νέων Εργατικών», εθνικοποίησε *de facto* δύο μεγάλες τράπεζες με έδρα το ΗΒ, τη RBS και τη Lloyds. Ευρύτερα, οι εθνικές κυβερνήσεις, λίγο-πολύ παντού, μειώνουν το δανεισμό του δημοσίου τομέα και των δημοσίων δαπανών, και ιδίως των προϋπολογισμών κοινωνικής πρόνοιας, και διασώζουν τις τράπεζες και τα χρηματοπιστωτικά ιδρύματα. Αυτή η στροφή στην πολιτική λιτότητας εμβαθύνει ακόμη περισσότερο την ανισότητα και την κοινωνικο-χωρική διαίρεση, με μεγάλες περιοχές να μαστίζονται από τη μαζική ανεργία και τη φτώχεια (Jones, 2012). Σ' αυτό το πλαίσιο, στο οποίο ήταν σαφές ποια συμφέροντα είχαν προτεραιότητα από τους συμβατικούς, αντιπροσωπευτικούς τρόπους άσκησης πολιτικής, πραγματοποιούνται μαζικές διαδηλώσεις στους δρόμους της Ευρώπης, σε πόλεις όπως η Αθήνα, το Λονδίνο και η Μαδρίτη (Hadjimichalis, 2013· Harvey, 2013). Αυτές έτυχαν σκληρής κρατικής καταστολής, οδηγώντας σε τραυματισμούς και θανάτους μεταξύ των διαδηλωτών. Τα ερωτήματα, ωστόσο, σχετικά με τον τρόπο επίλυσης της κρίσης, την αποκατάσταση της δίκαιης και βιώσιμης ανάπτυξης, την αντιμετώπιση της άνισης ανάπτυξης και την επιστροφή της οξυμένης κοινωνικο-χωρικής πόλωσης εντός αποδεκτών

ορίων παραμένουν αναπάντητα. Ίσως κάποιες νέες μορφές πολιτικής, που θα μπορούσαν να τα αντιμετωπίσουν, θα αναδυθούν και θα γίνουν κυρίαρχες, αλλά οι προβλέψεις δεν είναι καλές.

Μια γεύση από το μέλλον της Ευρώπης;

Η δεκαετία του 1980 χαρακτηρίστηκε από απεργίες και διαδηλώσεις ενάντια στην καταστροφή των τοπικών κοινοτήτων, ως αποτέλεσμα της φυγής κεφαλαίων και των εθνικών κρατικών πολιτικών, σε πολλά μέρη στην ΕΕ. Απηχώντας τους αγώνες αυτούς, το πρόσφατο παρελθόν έγινε μάρτυρας της επανεμφάνισης της αντίστασης στους δρόμους, καθώς το κόστος της λιτότητας και η αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης έχουν επιβληθεί σε όσους δεν είναι σε θέση να τα αντιμετωπίσουν. Επιπροσθέτως, η εισροή των μεταναστών και των προσφύγων από τη Μέση Ανατολή και την Αφρική προστίθεται και θεωρείται υπεύθυνη για τα προβλήματα των ήδη περιθωριοποιημένων πληθυσμών και περιοχών στο εσωτερικό της ΕΕ. Αν και έχουν υπάρξει πολλές τοπικές διαδηλώσεις και εκστρατείες, αυτές δεν έχουν ενωθεί σε ευρύτερης βάσης πολιτικά κινήματα που αμφισβητούν συστηματικά την άνιση ανάπτυξη, τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις και την πολιτική που οδηγούν σε αυτές. Όπως τόνισε ο Williams (1989), υπάρχουν πραγματικές δυσκολίες στο μετασχηματισμό των «αγωνιστικών ιδιαιτεροτήτων» και των τοπικών διαμαρτυριών που αντιτίθενται στις εκδηλώσεις της άνισης ανάπτυξης σε ιδιαίτερες περιοχές, σε ευρύτερα πολιτικά κινήματα, που θα μπορούσαν να αμφισβητήσουν την άνιση ανάπτυξη ως ένα συστημικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής δομής. Πράγματι, όπως αποδεικνύει η αναβίωση των ακροδεξιών, εθνικιστικών πολιτικών κομμάτων στο μεγαλύτερο μέρος της ΕΕ, η πολιτική απάντηση, παροξυμμένη, εάν όχι προκαλούμενη, από την εισροή προσφύγων και μεταναστών (για παράδειγμα, η άνοδος του νεοφασιστικού κόμματος Χρυσή Αυγή στην Ελλάδα), ερχόταν συχνά από έναν οπισθοδρομικό, δεξιό, ξενοφοβικό εθνικισμό και όχι από οποιοδήποτε προοδευτικό πολιτικό κίνημα.

Μπορεί να είναι ακόμη δυσκολότερο να οικοδομήσουμε προοδευτικές εκστρατείες, τώρα και στα χρόνια που έρχονται. Οι εκστρατείες στις οποίες αναφέρεται ο Williams, και εκείνες των δεκαετιών του 1970 και του 1980 που ανέφερα, μπορεί να θεωρηθεί πως συμβαίνουν εντός των παραμέτρων ενός αγώνα που ορίζεται από τους δύο πόλους της «διπλής κίνησης» του Πολάνυι (Polanyi, 1944), ενός αγώνα μεταξύ μιας εμπορευματοποίησης που απομακρύνει οικονομικές πρακτικές από την κοινωνική γείωσή τους και αντίθετων δυνάμεων που επιδιώκουν να διατηρήσουν την προστασία των

κοινωνικών δομών στη διαμόρφωση των αναπτυξιακών τροχιών. Ωστόσο, το σημερινό πλαίσιο είναι πιο περίπλοκο, επιτείνοντας τις δυσκολίες οικοδόμησης συστημικών, πολιτικών, εναλλακτικών λύσεων για την καταπολέμηση της ανισότητας. Με βάση το έργο του Πολάνυι, η Nancy Fraser (2013a· 2013b) υποστηρίζει ότι η εμφάνιση ενός ευρέος φάσματος κοινωνικών κινημάτων και αγώνων, που δεν ταιριάζουν στο πλαίσιο της «διπλής κίνησης», καθιστούν αναγκαίο τον επαναπροσδιορισμό του εδάφους της πάλης στο πλαίσιο μιας «τριπλής κίνησης». Οφείλουμε να αναγνωρίσουμε ένα τρίτο σημείο εστίασης των κοινωνικών αγώνων γύρω από τη χειραφέτηση. Όπως ακριβώς συμβαίνει στην αντίληψη του Πολάνυι περί εμπορευματοποίησης σε αντίθεση με την κοινωνική προστασία, πρέπει να αναγνωρίσουμε ένα τρίτο σημείο εστίασης του κοινωνικού αγώνα γύρω από τη χειραφέτηση. Η πολιτική πάλη, αντί να ταλαντεύεται μεταξύ εμπορευματοποίησης και κοινωνικής προστασίας, πρέπει να ιδωθεί από την οπτική πιθανών κινημάτων εντός ενός τριγώνου, στις κορυφές του οποίου βρίσκονται η εμπορευματοποίηση, η κοινωνική προστασία και η χειραφέτηση. Αυτή η θεώρηση ανοίγει δυνατότητες για μια σειρά από συνδέσεις μεταξύ αυτών των διαφορετικών δυνάμεων με απροσδιόριστη έκβαση. Όπως η ίδια το θέτει (Fraser, 2013a: 129), «ιδωμένος έτσι, κάθε όρος έχει τόσο ένα δικό του σκοπό (*telos*) όσο και μια δυνατότητα για αμφιθυμία που ξετυλίγεται μέσω της αλληλεπίδρασής του με τους άλλους δύο όρους. Σε αντίθεση με τον Πολάνυι, επομένως, η σύγκρουση μεταξύ της εμπορευματοποίησης και της κοινωνικής προστασίας δεν μπορεί να νηθεί χωρίς τη χειραφέτηση». Με τον ίδιο τρόπο, η επίλυση των εντάσεων μεταξύ χειραφέτησης και κοινωνικής προστασίας, χειραφέτησης και εμπορευματοποίησης δε μπορεί να νηθεί χωρίς την επιρροή του αντίστοιχου τρίτου όρου. Όταν αναγνωρίσουμε ότι αυτές οι συγκρούσεις θα πραγματοποιούνται πάντα σε συγκεκριμένο χώρο και χρόνο, και ανακαλέσουμε την επισήμανση του Williams (1989) για τις δυσκολίες της γενίκευσης της χωρο-ειδικής αγωνιστικής ιδιαιτερότητας, οι δυσκολίες της οικοδόμησης μιας εναλλακτικής πολιτικής, που θα αμφισβητήσει τις συστημικές διαδικασίες που δημιουργούν κοινωνικο-χωρική πόλωση και ανισότητα στο εσωτερικό της ΕΕ, φαίνονται εξαιρετικά μεγάλες και η πρόγνωση για την άσκηση μιας προοδευτικής πολιτικής για την αντιμετώπισή τους ζοφερή.

Ευχαριστίες

Όπως πάντα, ο Κωστής Χατζημιχάλης παρείχε πολύτιμες παρατηρήσεις σε ένα αρχικό προσχέδιο, όπως έκαναν κι άλλοι δύο ανώνυμοι κριτές. Ισχύουν οι συνήθειες ρήτρης, και η ευθύνη για τυχόν λάθη και παραλείψεις είναι δική μου.

Βιβλιογραφία

- Allen J., Cochrane A.&Massey D.(1998), *Re-thinking the Region*. London: Routledge.
- Beynon H. (ed.)(1985), *Digging Deeper: Issues in the Miners' Strike*. London: Verso.
- Carney J.(1980), «Regions in crisis: accumulation, regional problems and crisis formation», στο Carney J., Hudson R.& Lewis J. (eds), *Regions in Crisis: New Directions in European Regional Theory*. London: Croom Helm,pp: 28-59.
- Castells M.(2010), *End of Millennium* (2nd edition).Oxford:Blackwell.
- Fraser N.(2013a), «A Triple Movement? Parsing the Politics of Crisis after Polyani», *New Left Review*,81, pp: 119-132.
- Fraser N.(2013b), *Fortunes of Feminism: From State Managed Capitalism to Neoliberal Crisis*. London: Verso.
- Habermas J.(1976), *Legitimation Crisis*.London: Heinemann.
- Hadjimichalis, C. (1987),*Uneven Development and Regionalism: State, Territory and Class inSouthern Europe*.London: Croom Helm.
- Hadjimichalis C.(2013), «From Streets and Squares to Radical Political Emancipation? Resistance Lessons from Athens during the Crisis», *Human Geography*, 6, pp: 116-136.
- Hadjimichalis C.& Hudson R.(2014), «Contemporary Crisis across Europe and the Crisis of Regional Development Theories», *Regional Studies*, 48, pp: 208-218· επίσης διαθέσιμο στο <http://dx.doi.org/10.1080/00343404.2013.834044>
- Harvey D.(1982), *The Limits to Capital*. Oxford: Blackwell.
- Harvey D.(1985), «The geopolitics of capitalism», στο Gregory D.&Urry J. (eds), *Social Relations and Spatial Structures*. Basingstoke:Macmillan,pp: 128-163.
- Harvey D.(2013), *Rebel Cities: From the right to the city to the urban revolution*. London: Verso.
- Hirschman A.(1958), *The Strategy of Economic Development*. New Haven: Yale University Press.
- Hudson R.(2001), *Producing Places*. New York: Guilford.
- Hudson R.(2003), «Global production systems and European integration» στο Peck J.&Yeung H. W-C. (eds). Sage, London:Global Connections, pp: 216-30.
- Hudson R.(2006), «Regional devolution and regional economic success: myths and illusions about power», *Geografiska Annaler B*, 88, pp: 159-71.
- Hudson R.(2009), «Life on the Edge: navigating the competitive tensions between the “social” and the “economic” in the social economy and in its relations to the mainstream», *Journal ofEconomic Geography*, pp: 1-18.
- Hudson R.(2010), «Resilient regions in an uncertain world: wishful thinking or practical reality?», *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 13,pp: 11-25. Διαθέσιμο από το 2010 <http://dx.doi.org/10.1093/cjres/rsp026>
- Hudson R.&Sadler D.(1983), «Region, class and the politics of steel closures in the European Community», *Society and Space*,1,pp: 405-428.

Jones O.(2012), *CHAVS*. London: Verso.

Kofman E.(1985), «Dependent development in Corsica», στο Hudson R.& Lewis J. (eds), *Uneven Development in Southern Europe*. London: Methuen, pp. 163-183.

Krugman P.(1991), *Geography and Trade*. Cambridge MA:MIT Press.

Lipietz A.(1993), «The local and the global: regional individuality or interregionalism?» *Transactions of the Institute of British Geographers ns*, 18, 1: 6-18.

Mandel E.(1963), «The dialectic of class and region in Belgium», *New Left Review*, 20, pp: 5-31.

Mandel E.(1968), *Marxist Economic Theory*, Vols. 1 and 2.London: Merlin.

Massey D.(1984), *Spatial Division of Labour*, London: Macmillan.

Myrdal G.(1957), *Economic Theory and Under-developed Regions*. London: Methuen.

Nairn T.(1977), *The break-up of Britain: crisis and neo-nationalism*. London: New Left Books.

Polanyi K.(1944), *The Great Transformation: economic and political origins of our time*. New York: Rinehart.

Poulantzas N.(1978), *State, Power, Socialism*. London: New Left Books.

Smith N.(1984), *Uneven Development*. Oxford, Blackwell.

Williams R.(1989), *The Politics of Modernism*. London: Verso.

Ριζοσπαστική Γεωγραφία σε περίοδο κρίσης:

Κοιτάζοντας πίσω για να
προχωρήσουμε μπροστά

(μία Καταλανική / Ισπανική οπτική)

Núria Benach

Καθηγήτρια, Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας,
Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης

Ζούμε σε εποχές προβληματισμού. Δεν είναι νέος ο ισχυρισμός ότι βιώνουμε αυξανόμενες χωρικές και κοινωνικές ανισότητες σε όλα τα επίπεδα. Ότι κάθε μέρα πρέπει να αντιμετωπίζουμε, ανεξάρτητα από το που ζούμε, τις συνέπειες της παράλογης κινητικότητας (είτε πρόκειται για μαζικό τουρισμό αναψυχής είτε για απεριόριστες μετακινήσεις πληθυσμών που προκλήθηκαν από την φτώχεια ή την πολιτική τρομοκρατία). Ότι το κράτος πρόνοιας και οι αρχές της κοινωνικής δημοκρατίας φαίνεται ότι έχουν ηττηθεί για τα καλά στις χώρες της Ευρώπης. Και ότι βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την αύξηση κομματιών του πληθυσμού σε όλο τον πλανήτη που υποφέρουν.

Εάν κάτι καλό έχει βγει από τις ημέρες αυτές του ανυπόφορου νεοφιλελευθερισμού, είναι η ανάπτυξη ενός συνεχούς κριτικού κλίματος: κοινωνική αναταραχή στους δρόμους, πολλαπλασιασμός νέων κοινωνικών πρωτοβουλιών που βασίζονται στην κοινωνική συνεργασία σε αντίθεση με τον οικονομικό ανταγωνισμό και μια εντυπωσιακή αύξηση της κριτικής σκέψης του ακαδημαϊκού κόσμου, η οποία έχει επεκταθεί ακόμα και στον επιστημονικό κλάδο της γεωγραφίας. Παρόλα αυτά, ενώ στην Ισπανία υπάρχουν πολλές αποδείξεις των δυο πρώτων φαινομένων (δηλαδή, κοινωνικές διαμαρτυρίες καθώς και νέες κοινωνικές πρωτοβουλίες), οι Ισπανοί γεωγράφοι μοιάζουν αρκετά ανεπηρέαστοι από το κριτικό κλίμα των καιρών. Σε αυτό το άρθρο, εξετάζω τους λόγους για αυτό και αναλογίζομαι τι μπορούσαμε να κάνουμε για να διορθώσουμε αυτήν την κατάσταση, με την ελπίδα ότι αυτή η θεώρηση μπορεί να φανεί χρήσιμη σε όσους βρίσκονται σε παρόμοιο ακαδημαϊκό και πολιτικό πλαίσιο.

Η έμπνευση μου για τη συζήτηση αυτή προέρχεται από μια εργασία που γράφτηκε πριν από αρκετά χρόνια από τον Jim Blaut. Το 1979, η Ένωση Αμερικανών Γεωγράφων γιόρταζε τα 75^α γενέθλια της και τα Χρονικά της Ένωσης Αμερικανών Γεωγράφων (Annals of AAG) δημοσίευσαν ένα ειδικό τεύχος για να δώσουν έμφαση στην περίπτωση. Περιελάμβανε αρκετά σημαντικά άρθρα γραμμένα από κορυφαίους γεωγράφους της εποχής, μερικοί από αυτούς ριζοσπάστες, όπως ο Bill Bunge, ο Dick Peet και ο Jim Blaut. Ο τελευταίος έγραψε ένα άρθρο με τίτλο «Η διαφωνούσα παράδοση» (Blaut, 1979). Μιλώντας για την «παράδοση της διαφωνίας», ο Blaut αναφερόταν στη ριζοσπαστική γεωγραφία της εποχής η οποία, χωρίς καμία προηγούμενη παράδοση πριν τη δεκαετία του 1960, είχε εμφανιστεί μέσα από την κοινωνική κρίση - με δικά του λόγια «η πιο σημαντική κρίση με την οποία ήρθε έως τώρα αντιμέτωπη η καπιταλιστική κοινωνία». Και, με κάποιο τρόπο, αυτό που υπονοούσε ήταν ότι η ριζοσπαστική σκέψη φαίνεται να προκύπτει ακριβώς εξαιτίας της κοινωνική κρίσης.

Επομένως, το ερώτημά μου, σύμφωνα με την άποψη του Blaut, είναι εάν η παρούσα παγκόσμια κρίση αποτελεί πράγματι μια ευκαιρία για τη νέα ριζοσπαστικοποίηση της γεωγραφίας και εάν ναι, τι μπορεί να γίνει ώστε να πραγματοποιηθεί. Οι προβληματισμοί μου βασίζονται στην κατανόηση της Καταλανικής - Ισπανικής οπτικής από τις συζητήσεις που έχουν λάβει χώρα κυρίως στο ηγεμονικό Αγγλο - Αμερικανικό πλαίσιο, με σκοπό να μάθουμε από αυτές και να βρούμε ιδέες που μπορούν να εφαρμοστούν δημιουργικά σε άλλα γεωγραφικά πλαίσια.

Επιστρέφοντας λοιπόν για άλλη μια φορά στη διαίσθηση του Blaut, εάν είναι αλήθεια ότι η σημερινή επονομαζόμενη παγκόσμια κρίση ανοίγει ευκαιρίες για αλλαγή, τότε θα πρέπει να καταβάλουμε κάθε δυνατή προσπάθεια ώστε να μην τις χάσουμε. Αλλά βεβαίως, το να αρπάξουμε αυτές τις ευκαιρίες σημαίνει ότι πρέπει να αναλογιστούμε τι έχει συμβεί εντός της Γεωγραφίας, ένας επιστημονικός κλάδος που, τουλάχιστον στο ισπανικό πλαίσιο, δύσκολα μπορεί να λεχθεί ότι είναι κριτικός.

Έτσι, αναπόφευκτα, κοιτάζω πίσω σε αυτό που έχει περιγραφθεί ως τα πρώτα βήματα της ριζοσπαστικής γεωγραφίας. Ξαναδιαβάζοντας το πρώτο τεύχος του *Antipode*, που εκδόθηκε το 1969 και το μανιφέστο για «Μια Νέα Αριστερή Γεωγραφία» που γράφτηκε μεταγενέστερα από τον Dick Peet (Peet, 1969), τονίζοντας την ανάγκη να μελετήσουμε τα βασικά προβλήματα της εποχής, την ανάγκη να αναλάβουμε συγκεκριμένη δουλειά και για τους γεωγράφους να οργανωθούν αναλόγως, δεν μπορώ παρά να αναρωτηθώ τι έχουμε κάνει στο ενδιάμεσο αυτό διάστημα. Θα έλεγα ότι αυτό που μας λείπει περισσότερο σήμερα, και αυτό ισχύει κυρίως για τη Γεωγραφία παγκοσμίως, είναι αυτό ακριβώς το πνεύμα της δέσμευσης και του ακτιβισμού που ήταν τόσο χαρακτηριστικό της ριζοσπαστικής γεωγραφίας.

Μαθαίνοντας από τη ριζοσπαστική Αγγλο - Αμερικανική παράδοση

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έως και σήμερα, φαίνεται ότι αυτό που ήταν γνωστό ως «ριζοσπαστική γεωγραφία» εξελίχθηκε σε κάτι ευρύτερο και λιγότερο καλά ορισμένο: τη σημερινή επονομαζόμενη «κριτική γεωγραφία» (Peake & Sheppard, 2014). Ο όρος «ριζοσπαστική» έχει ουσιαστικά εγκαταλειφθεί και χρησιμοποιείται αποκλειστικά τώρα με ιστορική σημασία και διατηρείται για τις ιδέες που αναπτύχθηκαν σε μια σύντομη περίοδο Αμερικανικής και Βρετανικής γεωγραφίας στη δεκαετία του 1970 και περιορίζεται σχεδόν αποκλειστικά στη μαρξιστική γεωγραφία.

Υπό την επιρροή της μεταδομιστικής κριτικής, η «κριτική γεωγραφία» μετατράπηκε σε έναν όρο «ομπρέλα» κάτω από την οποία εντάσσονται όλες οι διαφορετικές προσεγγίσεις και κινήματα (ριζοσπαστικά, μαρξιστικά, ακτιβιστικά, αντιρατσιστικά, μεταμοντέρνα, μεταποικιοκρατικά κ.α.), βασισμένα σε μεγάλη ποικιλία θεωριών με κοινή έμφαση στην τοποθέτηση του δρώντος υποκειμένου (Best, 2009). Από τη μια πλευρά αυτό μπορεί, φυσικά, να θεωρηθεί ως πολύ θετική κίνηση, εφόσον η κριτική γεωγραφία έγινε πολύ ευρύτερη, πιο ποικίλα όσον αφορά στη θεματολογία, πιο πλούσια πολιτικά, περισσότερο ανήσυχη με τη διαφορετικότητα, την καθημερινότητα και την κοινωνική αναπαραγωγή (οι φεμινιστικές προσεγγίσεις συνέβαλαν πολύ σε αυτό φυσικά). Από την άλλη πλευρά όμως, άλλες κρίσιμες πτυχές της ριζοσπαστικής σκέψης, π.χ. η δέσμευση (στη ριζοσπαστικότητα) και της άμεσης συμβολής στην κοινωνική κίνηση, ίσως χάθηκαν κάπου στη διαδρομή, εν μέρει ως αποτέλεσμα - όπως ο Peet συχνά σχολιάζει - της έντονης αντιπαράθεσης ανάμεσα στους μαρξιστές γεωγράφους όπως ο ίδιος και τους υποστηρικτές των μεταμοντέρνων κριτικών (Peet, 2000).

Το 2000, ένα ειδικό τεύχος του περιοδικού «Environment and Planning» αναφέρθηκε στην κατάσταση της ριζοσπαστικής γεωγραφίας τρεις δεκαετίες μετά την γέννησή της. Με το τυπικό του κοφτερό πνεύμα, ο ίδιος ο Peet, κάνοντας την επισκόπηση των προηγούμενων τριάντα ετών σημείωσε τρεις συστάσεις για το τι δε θα έπρεπε να είναι η ριζοσπαστική γεωγραφία: 1) όχι υπερβολικά μοντέρνα (ντυμένη με περίεργα φιλοσοφικά ρούχα), 2) χωρίς πλέον αναφορές σε Γάλλους συγγραφείς, 3) όχι υπερβολικά αφηρημένη και τρεις συστάσεις ως προς το τι θα έπρεπε να κάνει 4) να επιδιώκει τη συμφιλίωση και τον αμοιβαίο σεβασμό, 5) να δείχνει την ανάγκη για δέσμευση, 6) και να κάνει φανερή την ανάγκη για ένα νέο γύρο κοινωνικής συνάφειας.

Ενώ οι πρώτες τέσσερις συστάσεις προφανώς αφορούσαν το πρόσφατο παρελθόν και απευθύνονταν στις υπερβολές διάφορων μεταμοντέρνων θέσεων, οι δυο τελευταίες απευθύνονται απευθείας στο έργο μας σήμερα. Ο Peet χρησιμοποιούσε τον όρο «ριζοσπαστική γεωγραφία», αλλά η προοδευτική εγκατάλειψη του όρου αυτού υπέρ του όρου «κριτική γεωγραφία» αποτελεί σύμπτωμα της ουσιαστικής μετατόπισης που σχετίζεται με την επαγγελματικοποίηση και την ακαδημαϊκή εξέλιξη της Αριστεράς εντός της Γεωγραφίας και της αποκόλλησής της από τον «πραγματικό κόσμο». Αυτή η κάπως ασυνείδητη στροφή οδήγησε κάποιους ανθρώπους των γραμμάτων να ζητήσουν την εκ νέου ανάκτηση του ριζοσπαστικού γεωγραφικού πνεύματος δράσης και δέσμευσης και, γιατί όχι, ακόμα και ο όρος «ριζοσπαστικός» να ανακτηθεί από τη γεωγραφία (Castree, 2000). Και όχι ότι οι εξελίξεις στη γεωγραφία τη δεκαετία του 1990 δεν

ήταν ενδιαφέρουσες ή συναρπαστικές, ίσως όμως δεν παρείχαν όλα όσα ήταν αναγκαία για να αντιμετωπίσουν τους επιβλαβείς νεοφιλελεύθερους καιρούς που πλησίαζαν γρήγορα. Όπως το θέτει ο Noel Castree «Η σύγχρονη Αριστερά εντός της Γεωγραφίας πρέπει συνεπώς να ζει με την ειρωνεία – ίσως ακόμα και με την αμηχανία – ότι, για όλο τον άνευ προηγουμένου δυναμισμό και ζωντάνια σε ακαδημαϊκούς όρους, η συνεισφορά της στη διαμόρφωση καλύτερων ανθρώπινων γεωγραφιών στον πραγματικό κόσμο είναι ελάχιστη» (Castree, 2000: 960).

Έτσι, και πάλι, χωρίς να αγνοήσουμε τα πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία που έχουν φέρει οι τελευταίες δεκαετίες (είτε πρόκειται για πολιτισμική στροφή, αντιπροσωπευτική στροφή, μεταπολεμική στροφή κ.α.), υπάρχει μια πλούσια κληρονομιά μέσα στη ριζοσπαστική γεωγραφία που δεν πρέπει να αγνοηθεί.

Πιστεύω ακράδαντα ότι υπάρχουν πολλά στοιχεία στα οποία θα έπρεπε να ανατρέξουμε και να τα επεξεργαστούμε ξανά για τις τωρινές μας ανάγκες. Για να αναφέρω μερικά: η κοινωνική συνάφεια της έρευνάς μας (πολύ συχνά δεν υπάρχει χρόνος να σπαταλήσουμε σε «διανοητικές ψυχαγωγίες», όπως θα το έθετε ο Dick Peet), η ανάγκη για αλλαγή, η κατάρρευση των ακαδημαϊκών τειχών που χωρίζουν τους ακαδημαϊκούς από τα κοινωνικά κινήματα και η ανάπτυξη μιας κριτικής παιδαγωγικής.

Ενώ η μεγάλη συνεισφορά της μαρξιστικής γεωγραφίας είναι περιττό να αναφερθεί ξανά, είναι η δική μου άποψη ότι κάπου στην πορεία χάσαμε το νήμα και μαζί του μια ζωτική πηγή έμπνευσης για το σήμερα. Είναι επείγουσα ανάγκη να συνεχίσουμε για άλλη μια φορά τις νέες ιδέες, την αφοσιωμένη γεωγραφία και τη ριζοσπαστική χαρτογράφηση που χαρακτήριζαν το πρόγραμμα «γεωγραφικής αποστολής» του τέλους της δεκαετίας του '60 και των αρχών της δεκαετίας του '70 υπό την καθοδήγηση του Bill Bunge. Όσο ιδιαίτερο κι αν ήταν το πρόγραμμα αυτό, παρά τις πολλές ελλείψεις και αδυναμίες που είχε (Katz, 1996) και παρά το γεγονός ότι ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με την προσωπικότητα του Bunge, υπήρχαν τόσες πολλές καλές ιδέες σε αυτήν την πρόταση που η ιστορία της γεωγραφικής σκέψης φαίνεται απλά και ωμά να τις έχει αγνοήσει.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι αυτή η προσέγγιση, που έχει τις ρίζες της σε αυτό που σήμερα μοιάζει ως παλιομοδίτικη θετικιστική παράδοση της δεκαετίας του 1960, καθοδηγούνταν πάντοτε από μια επιτακτική ανάγκη για μια μεγαλύτερη κοινωνική συνάφεια με την οποία προσεγγίζονται τα αστικά φαινόμενα. Αυτό που άλλαξε δεν ήταν τόσο πολύ οι μέθοδοι (ίσως η έμφαση στην ιστορία της

γεωγραφικής σκέψης τοποθετείται πολύ συχνά στις μεθόδους) αλλά ο στόχος και η κλίμακα: η επείγουσα πολιτική αναγκαιότητα για να «φέρουμε τα παγκόσμια προβλήματα σε ρεαλιστικό επίπεδο, στην κλίμακα της καθημερινής ζωής των ανθρώπων», όπως αναφέρεται στο *Fitzgerald: Γεωγραφία μιας επανάστασης*, που αναδημοσιεύτηκε σαράντα χρόνια μετά την πρώτη του έκδοση (Barnes, Heynen, Merrifield and Mountz, 2011). Σχολιάζοντας το βιβλίο, ο Andy Merrifield τόνισε ότι η έκδοσή του, του επέτρεψε να σκεφτεί, αν και μόνο για μια στιγμή, την πιθανότητα να δημιουργήσει μια πραγματική ριζοσπαστική γεωγραφία της πόλης. Στο πολύ γνωστό άρθρο του το 1995, ο Merrifield περιέγραψε, με συναρπαστικό τρόπο, τη σχέση μεταξύ του σχεδίου του Bunge και των ανησυχιών του Lefebvre για την καθημερινή ζωή (Merrifield, 1995: 336). Εξετάζοντας και πάλι τις συζητήσεις πάνω στην αντιπροσωπευτική στροφή και στη θεωρία της μη-αντιπροσώπευσης που έχουν λάβει χώρα πολύ πιο πρόσφατα (Amin & Thrift, 2002), δεν μπορώ παρά να αναλογιστώ πόσα θα είχαμε κερδίσει εάν ο Bunge και ο Lefebvre είχαν ακουστεί και μελετηθεί σωστά και είχαν χρησιμοποιηθεί και εφαρμοστεί αναλόγως. Ο πολιτικός, ακαδημαϊκός και ζωτικός ριζοσπαστισμός του Bunge τον οδήγησαν, όπως είναι γνωστό, να αποβληθεί από τον ακαδημαϊκό κόσμο και να περιθωριοποιηθεί και να εξοστρακιστεί. Ο Merrifield είναι αμείλικτα κατηγορηματικός στο ακόλουθο σχόλιό του για το Fitzgerald: «Πώς είναι δυνατόν εμείς, σήμερα, εμείς ως γεωγράφοι, ειδικά εμείς οι ριζοσπάστες γεωγράφοι, να μην αισθανόμαστε αμήχανα διαβάζοντας το σπουδαίο βιβλίο του Bunge;» (Merrifield 2011).

Άλλες βασικές πτυχές του Ινστιτούτου Γεωγραφικής Εκστρατείας του Ντιτρόιτ (Detroit Geographical Expedition and Institute, DGEI) δε φαίνεται να έχουν εκτιμηθεί σωστά. Ως εκ τούτου, υπάρχει ακόμα το δυσεπίλυτο πρόβλημα της σύνδεσης των μεγάλων θεωρητικών ιδεών της μαρξιστικής γεωγραφίας με τον ακτιβισμό του λαού, η αναζήτηση για μία ριζοσπαστική παιδαγωγική στρατηγική (Horvath, 1971; Heyman, 2007) και, όχι τελευταία, η πιεστική ανάγκη ανάκαμψης της εντυπωσιακής αλλά αδίκως ξεχασμένης, ριζοσπαστικής χαρτογράφησης που είχε γίνει από το DGEI (Wood & Krygier, 2009; Wood, 2010).

Η χαμένη ριζοσπαστική Γεωγραφία της Ισπανίας

Στην περίπτωση της Ισπανικής/Καταλανικής γεωγραφίας, το σημείο εκκίνησής μου είναι ότι εάν σήμερα, συνολικά, είναι ελάχιστα κριτική, τότε δεν μπορεί να εξηγηθεί πλήρως από την απουσία οποιασδήποτε παράδοσης ή από την απουσία προηγούμενων

αναφορών στις οποίες θα μπορούσαμε να ανατρέξουμε ως πηγή έμπνευσης. Για το λόγο αυτό, παρακάτω, ψάχνω να εντοπίσω τα ριζοσπαστικά θραύσματα της Ισπανικής και Καταλανικής κριτικής σκέψης που με κάποιο τρόπο χάθηκαν με την πάροδο του χρόνου.

Το πρώτο ερώτημα που πρέπει να θέσουμε στον εαυτό μας είναι πως φτάσαμε σε αυτό το παράδοξο, στο οποίο, αν και πολλά συμβαίνουν στους δρόμους μας τα οποία αντικατοπτρίζουν πολλές ανησυχίες που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως τυπικά γεωγραφικές (περιβαλλοντικοί κίνδυνοι, γεωπολιτικές διαμάχες, άνιση ανάπτυξη και πολλά άλλα), η Γεωγραφία σαν επιστημονικός κλάδος έχει ελάχιστα να μας πει για όλα αυτά. Αν και στο τέλος της δεκαετίας του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, που συνέπεσε με τη λεγόμενη δημοκρατική μετάβαση μετά τη δικτατορία, υπήρχαν πολλά παραδείγματα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ριζοσπαστικό έργο στη Γεωγραφία, σήμερα η ριζοσπαστική ή κριτική γεωγραφία στην Ισπανία αποτελεί την εξαίρεση και όχι τον κανόνα (Albet & Garcia-Ramon, 2014).

Όπως οι ιστορικοί της Ισπανικής γεωγραφικής σκέψης συχνά ισχυρίζονται, ο εμφύλιος πόλεμος που διεξήχθη από το 1936 έως το 1939 συνόδεψε μια μεγάλη περίοδο όπου η γεωγραφία για το Κράτος χρησιμοποιούνταν σαν ιδεολογική συσκευή πατριωτικής εξύψωσης (πάνω από όλα στα σχολεία αλλά και σε ερευνητικό επίπεδο). Μία σειρά από εξαιρέσεις, ωστόσο, σήμαιναν την ύπαρξη αυτού που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια αόριστη «επιστημονική» γεωγραφία, ιδιαίτερα επηρεασμένη από την Γαλλική περιφερειακή γεωγραφία (Capel, 1976).

Ο Ισπανικός πόλεμος έβαλε τέρμα σε πολλά, δίνοντας τέλος στις δυνατές ριζοσπαστικές παραδόσεις της χώρας, οι οποίες από την μια στιγμή στην άλλη απαγορεύθηκαν, τιμωρήθηκαν και καταδικάστηκαν στη σιωπή. Κάποιες από αυτές τις παραδόσεις κρατήθηκαν κρυφές και βουβές για δεκαετίες. Η πιο αξιοσημείωτη περίπτωση είναι οι αναρχικές παραδόσεις της δεκαετίας του 1930, στις οποίες ο ρόλος του χώρου στη διαδικασία του κοινωνικού μετασχηματισμού έγινε εξαιρετικά σαφής. Δεν υπάρχει άλλο μέρος στον κόσμο όπου τα ιδανικά των αναρχικών τέθηκαν όντως σε εφαρμογή, αν και μόνο για λίγο, όπως σχολίασε η Myrna Breitbart το 1978 σε ένα ειδικό τεύχος του *Antipode* αφιερωμένο στην αναρχική παράδοση (και μεταφράστηκε στα ισπανικά στο Breitbart, 1988).

Η αναρχική παράδοση ήταν πράγματι πολύ ισχυρή όταν ξέσπασε ο πόλεμος. Το 1868 δημιουργήθηκε το Ισπανικό τμήμα της Πρώτης Διεθνούς. Το 1910 ιδρύθηκε η CNT, το αναρχικό συνδικαλιστικό

σωματείο, ιδιαίτερα επηρεασμένο από τις ιδέες του Κροπότκιν και του Ρεκλύ σε θέματα όπως ο αναρχισμός ως τρόπος ζωής και η σαφής σημασία του τόπου. Για να σας δώσω μια ιδέα του μεγέθους του Ισπανικού αναρχικού κινήματος, το 1936, η CNT είχε ένα εκατομμύριο μέλη (ενώ το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε μόλις 30.000). Επιπλέον, η κοινωνική επανάσταση πήγε χέρι-χέρι με το στρατιωτικό αγώνα μετά το πραξικόπημα του Φράνκο το 1936. Στην πραγματικότητα, η Ισπανία είναι η μόνη χώρα τον 20^ο αιώνα, στην οποία υιοθετήθηκε ευρέως ο αναρχισμός σαν επαναστατική θεωρία και πρακτική τόσο στις αστικές όσο και στις επαρχιακές περιοχές.

Και τι γίνεται με τη Γεωγραφία; Τι έμεινε από όλο αυτό; Όχι πολλά - για πολλά χρόνια, κατά τη διάρκεια αυτού που τώρα αναφέρουμε ως άλυτο τραύμα του εμφυλίου πολέμου, πολλά πράγματα χρειάζονται ακόμα να ειπωθούν (Valverde, 2014). Ωστόσο, σήμερα, έξω από τον ακαδημαϊκό κόσμο, οι νέες γενιές κινητοποιούνται με αυτό που είναι γνωστό ως νέα κοινωνικά κινήματα και πρωτοβουλίες, με ξεκάθαρη αναρχική έμπνευση στις μορφές οργάνωσής τους και στις πρακτικές τους (για παράδειγμα, το συνεταιριστικό κίνημα έχει αναπτύξει μεγάλη δυναμική, όπως και το κίνημα συνεταιρισμού της γειτονιάς που συντονίζει και προάγει τις πρωτοβουλίες των αγροτών, συμπεριλαμβάνοντας συνεταιρισμούς κατανάλωσης, παραγωγής και χρηματοδότησης, των συλλογικών πιστώσεων χώρου για πολιτιστικούς συλλόγους, κοινοτικούς κήπους κ.α.).

Όσο για τον κλάδο της γεωγραφίας στα χρόνια του Φράνκο, δεν υπάρχουν πολλά να πούμε. Η μόνη γεωγραφία που εφαρμοζόταν ήταν εμπνευσμένη από τη γαλλική γεωγραφία, μία μελέτη ιδιαίτερα εμπειρική και περιγραφική. Μόνο στα τέλη της δεκαετίας του 1960 έκανε αργά την εμφάνισή της κάποια Αγγλο-Αμερικανική επιρροή με τη μορφή της ποσοτικής γεωγραφίας (Capel, 1976). Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970, η γαλλική επιρροή συνεχίστηκε, αυτήν τη φορά με τη μορφή απόλυτης πολιτικής γεωγραφίας των προηγούμενων δεκαετιών όπως εφαρμοζόταν από τους γεωγράφους κοντά στο κομμουνιστικό κόμμα. Ο Lefebvre, ο George και ο Lacoste, ακόμα και ο Manuel Castells (ο οποίος γεννήθηκε στην Ισπανία) μελετούνταν, ακόμα και σε Ισπανική μετάφραση, και χρησιμοποιούνταν σε πανεπιστημιακά μαθήματα. Ωστόσο, φαίνεται ότι η επιρροή τους, η οποία εκείνη την εποχή φαινόταν να είναι πολύ μεγάλη, ίσως δεν ήταν τελικά και τόσο σπουδαία, καθώς με την πάροδο των χρόνων έχει εντελώς ξεθωριάσει.

Τη δεκαετία του 1980, η ριζοσπαστική Αγγλο-Αμερικανική γεωγραφία άρχισε να επηρεάζει την Ισπανική Γεωγραφία πάνω από όλα στο έργο των γεωγράφων με έδρα την Βαρκελώνη, συμπεριλαμβανομένων κυρίως των Maria Dolores Garcia Ramon και

Horacio Capel, οι οποίοι ήταν ασυνήθιστα δεκτικοί σε καινούριες διεθνείς τάσεις. Επίσης, κάποιοι από τους φοιτητές τους ολοκλήρωσαν τις διδακτορικές διατριβές τους με τρόπο που θα μπορούσε να θεωρηθεί μέχρι κάποιο βαθμό ριζοσπαστικός.

Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου, όλοι αυτοί οι ριζοσπαστικοί άνθρωποι των γραμμάτων θα γίνονταν μάλλον συμβατικοί «καθηγητές», που θα τους απασχολεί περισσότερο να διαφυλάξουν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία και τη θέση τους στις ακαδημαϊκές δομές παρά να συμμετέχουν σε ένα ριζοσπαστικό γεωγραφικό σχέδιο. Σε αντίθεση με τη Γαλλία, η Ισπανία δεν είχε ένα περιοδικό που να απηχεί και να διαδίδει αυτές τις νέες τάσεις. Τα μόνα δύο περιοδικά που για λίγο έμοιαζε να καλύπτουν αυτό το κενό ήταν το *Geo-critica*, που εκδιδόταν από τον Horacio Capel στο Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης, και το *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, το γεωγραφικό περιοδικό του Αυτόνομου Πανεπιστημίου της Βαρκελώνης. Αλλά το αρχικό τους ριζοσπαστικό συστατικό ξεθώριασε την ίδια στιγμή που η Ισπανική γεωγραφία γρήγορα εξαπλώθηκε σε μεγάλο αριθμό φοιτητών και καθηγητών. Ίσως επειδή το ακαδημαϊκό προσωπικό τη δεκαετία του 1980 σπαταλούσε όλη του την ενέργεια προσπαθώντας να παγιώσει την εργασία του, ή επειδή οποιαδήποτε δυσφορία ένιωθαν στην υιοθέτηση μιας παραδοσιακή προσέγγισης δεν ήταν τελικά και τόσο σημαντική. Το αποτέλεσμα ήταν ότι ούτε η χωρική επιστήμη ούτε και η Μαρξιστική προσέγγιση κατάφεραν ποτέ να καθιερωθούν (Gomez Mendoza, 2013).

Η επόμενη γενιά αποδείχτηκε λιγότερο κριτική και ότι την απασχολούσαν περισσότερο τεχνικά, εφαρμοσμένα και όχι πολιτικά θέματα. Σαν αποτέλεσμα, η Ισπανική γεωγραφία έως και τη σημερινή εποχή διατηρεί κάποια από τα χαρακτηριστικά της παράδοσης του *Vidal de la Blache* (περιγραφική, μη κριτική και μη πολιτική) σε συνδυασμό με την ανάπτυξη στις τελευταίες δύο δεκαετίες ενός τεχνικού και εφαρμοσμένου συστατικού που προέρχεται από την εμφάνιση του *GIS*. Πέραν από μερικά ενθαρρυντικά σημάδια, πρέπει να αντιμετωπίσουμε το γεγονός ότι η κριτική σκέψη βρίσκεται στο περιθώριο του ρεύματος της Ισπανικής Γεωγραφίας της σημερινής εποχής (Albet&Garcia-Ramon, 2014). Φαίνεται αρκετά παράδοξο ότι ενώ η γεωγραφία παρουσιάζεται όλο και περισσότερο στην εφαρμοσμένη (αλλά προσανατολισμένη στην αγορά) της μορφή, μοιάζει να υπάρχει μια αυξανόμενη αποσύνδεση ανάμεσα στην γεωγραφία και την κοινωνία, καθώς η αφηρημένη σκέψη, οι νέες έννοιες και οι θεωρητικές-μεθοδολογικές βάσεις δεν θεωρούνται πια ότι αποτελούν μέρος της δουλειάς ενός γεωγράφου (Segrelles, 1998).

Αποτελεί ακόμα το πανεπιστήμιο ένα καλό μέρος για τη ριζοσπαστικοποίηση της γεωγραφίας;

Όσοι εργαζόμαστε στα πανεπιστήμια είμαστε άνθρωποι προνομιούχοι. Τα πανεπιστημιακά και ακαδημαϊκά περιοδικά συνεχίζουν να αποτελούν χώρους όπου η Αριστερά έχει επιβιώσει και απολαμβάνει μια σχετική ελευθερία. Ωστόσο, η δραματική αναδιάρθρωση της ανώτατης εκπαίδευσης, στενά συνδεδεμένη σήμερα με τις αγορές στο πλαίσιο της σχεδιασμένης λιτότητας και της απόσυρσης δημόσιων πόρων για τη δημόσια εκπαίδευση, έχει δημιουργήσει πολλές αμφιβολίες σχετικά με την ικανότητά μας να έχουμε πραγματική επιρροή έξω από τους ριζοσπαστικούς μας κύκλους. Στην καθημερινή μας ύπαρξη πρέπει να έρθουμε αντιμέτωποι με το όραμα του ακαδημαϊκού κόσμου ως εργαλείου για τη δημιουργία πλούτου («ακαδημαϊκός καπιταλισμός»), τον αυξανόμενο διαχειριστικό έλεγχο, τη μεγιστοποίηση της αναλογίας εισροών-εκροών (πολιτισμό «διαχειριστικού ελέγχου»), τη μείωση και την αβεβαιότητα των ακαδημαϊκών θέσεων εργασίας, τη θεώρηση των φοιτητών ως απλούς καταναλωτές (καθώς τα πανεπιστήμια βιαίως ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την προσέλκυση φοιτητών) και την αύξηση των διδάκτρων.

Αυτό από μόνο του όμως δεν αρκεί για να εξηγήσει την έλλειψη κριτικής οπτικής. Αντίθετα, το σημερινό σκηνικό θα έπρεπε και θα μπορούσε να την τροφοδοτήσει. Κάποιοι κατηγορούν την εισαγωγή νέων αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών τα οποία είναι πιο εξειδικευμένα και επαγγελματικά. Η μέθοδος της Μπολόνια (the Bologna Process), προσαρμοζόμενη στον Ευρωπαϊκό Χώρο Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, έχει δώσει ακόμα μεγαλύτερη ένταση σε αυτόν τον επαγγελματικό προσανατολισμό και ακόμα μεγαλύτερη έμφαση σε μεθοδολογικά μαθήματα. Ενώ όλα αυτά είναι αλήθεια, δε νομίζω ότι αποτελούν την αιτία του σημερινού προβλήματος - το πρόβλημα δεν είναι το αναλυτικό πρόγραμμα ή η απουσία κριτικών μαθημάτων αλλά το εν ενεργεία ακαδημαϊκό προσωπικό το οποίο αναπαράγει και προστατεύει τη θέση του.

Ακόμα και οι λίγοι ριζοσπάστες που έχουν επιβιώσει φαίνεται να μην έχουν άλλη επιλογή από το να ακολουθήσουν τους κανόνες του παιχνιδιού (να δημοσιεύουν τις εργασίες τους σε περιοδικά επιρροής εάν θέλουν το έργο τους να κερδίσει κάποιο είδος αναγνώρισης) και να δραστηριοποιούνται κυρίως εκτός πανεπιστημίου, εφόσον το ριζοσπαστικό έργο μέσα στα ακαδημαϊκά πλαίσια είναι πάντα δύσκολο να επιτευχθεί. Για κάποιους, «...οποιαδήποτε μορφή σύγχρονου γεωγραφικού ακτιβισμού πρέπει να είναι τόσο μέσα στο πλαίσιο όσο και εναντίον του ακαδημαϊκού χώρου καθώς και

να φτάνει έξω από αυτόν» (Castree, 2000). Μέσα και εναντίον, μέσα και παραπέρα, εντός και εκτός. Για κάποιους, το πανεπιστήμιο ακόμα αποτελεί έναν πιθανό χώρο ριζοσπαστικής σκέψης, αν και ο διαδεδομένος νεοφιλελευθερισμός κάθε μορφής πανεπιστημιακής ζωής φαίνεται να καθιστά αυτήν την πιθανότητα όλο και πιο δύσκολη.

Μια ιδιαίτερη ανησυχία είναι η νεοφιλελευθεροποίηση της ακαδημαϊκής γνώσης (Peet, 2008), ειδικά όσον αφορά τα ακαδημαϊκά περιοδικά, τα οποία παίρνουν το έργο μας και μετά το πωλούν, ακόμα και στα δικά μας πανεπιστήμια όπου είχε εκπονηθεί το ίδιο το έργο! Για το λόγο αυτό, υπάρχουν πολλοί άλλοι τρόποι όπου η ριζοσπαστική σκέψη μπορεί να διαδοθεί: ριζοσπαστικά περιοδικά (ελεύθερης-πρόσβασης περιοδικά, όπως το *ACME*, ή εκείνα που επενδύουν τα κέρδη τους στην ριζοσπαστική έρευνα, όπως το *Human Geography*), ριζοσπάστες εκδότες, σελίδες στο διαδίκτυο, ομάδες συζήτησης, όλα τα οποία συντελούν στο να διατηρηθεί ζωντανή η ριζοσπαστική φλόγα.

Χωρίς να απορρίπτουμε τη σημασία του να εργάζεσαι «εντός και εναντίον» (το οποίο παρεμπιπτόντως μπορεί να είναι πολύ χρονοβόρο και εξαντλητικό δεδομένου του σημερινού επιπέδου γραφειοκρατικών εμποδίων), αυτό που είναι πιο σημαντικό είναι η δημιουργία χώρων διάδρασης ανάμεσα στους ακαδημαϊκούς και τα κοινωνικά κινήματα, όπου μπορεί να παραχθεί ένα νέο είδος γνώσης απευθείας συνδεδεμένο με τις κοινωνικές απαιτήσεις και ανησυχίες. Οποιαδήποτε δράση μπορούμε να αναλάβουμε εντός ή εκτός του πανεπιστημίου, μέσα σε αυτό ή παραπέρα, αξίζει τον κόπο. Όμως, σε οποιαδήποτε περίπτωση, σε αυτήν τη δράση πρέπει να λάβουμε υπόψη δύο πλευρές που ενσαρκώνουν τις βασικές πολιτικές ανησυχίες και οι οποίες βοηθούν να ορίσουμε μια γεωγραφική προσέγγιση ως ριζοσπαστική.

- Την ανάγκη να υποστηρίξουμε μια πραγματικά χωρική οπτική – κάτι που μάθαμε πολύ καιρό πριν από τους Ed Soja και Costis Hadjimichalis (Soja, 1980) - επειδή κάθε διαδικασία αλλαγής μπορεί μόνο να γίνει κατανοητή και να δουλευτεί ξανά όταν έχουμε μια σωστή χωρική κατανόηση αυτής. Ο Bill Bunge ήταν εκείνος ο οποίος υποστήριξε το 1979 (σε ένα άρθρο με τίτλο, «Προοπτικές πάνω στην θεωρητική γεωγραφία») ότι η οικονομική ύφεση, για παράδειγμα, μπορεί να προσεγγιστεί πολύ καλύτερα γεωγραφικά παρά ιστορικά, μια ιδέα που ο David Harvey, ανάμεσα σε άλλους, παρουσιάζει σε όλο του το έργο. Ας πάρουμε την περίπτωση των αστικών ξεσηκωμών, των παγκόσμιων διαμαχών, την πολιτική

προσαρμογής της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πρέπει να μπορούμε να σκεφτούμε χωρικά για να μπορέσουμε να καταλάβουμε και να αντιμετωπίσουμε τις φοβερές επιθέσεις που ζούμε στη σημερινή εποχή. Επίσης, αυτή η οπτική συνδέεται με τη δεύτερή μου ανησυχία.

- Να παράξουμε το έργο μας με τέτοιο τρόπο ώστε να φέρουμε τη θεωρία και την πράξη μαζί. Πρέπει να μάθουμε από τον Bunge και πρέπει να αρχίσουμε να συσχετίζουμε αυτό που συμβαίνει στην καθημερινή σφαίρα με ευρύτερες παγκόσμιες διαδικασίες, για τις οποίες χρειαζόμαστε επειγόντως θεωρίες επεξήγησης. Όμως, πρέπει να αποφύγουμε να χτίζουμε θεωρίες «στον αέρα» για αυτά που συμβαίνουν στη γη, επειδή όπως επιχειρηματολογεί ο Andy Merrifield (1997) «κάνεις δεν κινητοποιείται για μία θεωρία». Πρέπει να βρούμε τον τρόπο να κάνουμε σαφή τη θεωρία, την καθημερινή ζωή και την πολιτική δράση εφόσον αυτός είναι ο μόνος τρόπος με τον οποίο η οποιαδήποτε καλή θεωρία θα βγάλει νόημα. Εκείνοι οι οποίοι επηρεάζονται πρέπει να αποτελέσουν μέρος της ανάλυσης και των προτεινόμενων δράσεων, όπως ζητείται στα έργα εκείνα που εμπνέονται από αυτό που σήμερα θα μπορούσαμε να τιτλοφορήσουμε «Έρευνα Συμμετοχικής Δράσης».

Θα έπρεπε να τονίσω εδώ το πόσο καλά τα αστικά κοινωνικά κινήματα στην Ισπανία (και σε όλον τον κόσμο) έχουν καταφέρει να ερμηνεύσουν τις παγκόσμιες ρίζες μιας κρίσιμης καθημερινής κατάστασης, και να πολεμήσουν τις παγκόσμιες αδικίες μέσα από «ζωντανούς» χώρους. Με αυτόν τον τρόπο, μπόρεσαν να επαναδομήσουν τη σχέση ανάμεσα στην οικονομία και την ιδεολογία, όπως υποστήριξε η Doreen Massey στο άρθρο της το 2011, με τίτλο «Ιδεολογία και Οικονομία την παρούσα στιγμή» (“Ideology and Economics in the present moment”). Σε αυτό το άρθρο, η Massey μας παρακινεί να επανεξετάσουμε τη σχέση ανάμεσα στην οικονομία και την ιδεολογία με διαφορετικό τρόπο εάν ελπίζουμε να αγωνιστούμε για να βγούμε από το νεοφιλελεύθερο έδαφος. Μία από τις βασικές ερωτήσεις που θέτει είναι εάν είναι δυνατό να διακόψουμε την ηγεμονική ιδεολογική κοινή λογική σύμφωνα με την οποία τίποτα δεν μπορεί να γίνει επειδή «δεν υπάρχει εναλλακτική». Η Massey εντόπισε πραγματικό περιθώριο για αποτελεσματική σύγκρουση και υπογράμμισε τρεις τομείς για ενδεχόμενη δέσμευση, τομείς που εφαρμόζουν τέλεια τα πρόσφατα κοινωνικά κινήματα στην Ισπανία. Αυτοί οι τομείς είναι: 1) να εξετάσουμε την οικονομία με μία εντελώς διαφορετική ιεράρχηση αξιών (μία ιεράρχηση που τονίζει τη συνεργασία που χρειάζεται στην κοινωνική παραγωγή σε

αντίθεση με τις συναλλαγές της αγοράς), 2) να επαναφέρουμε την ισότητα στην ημερήσια διάταξη και να επανέλθουμε στο διάλογο (σε αντίθεση με τη νεοφιλελεύθερη έμφαση στην ελευθερία) και 3) να ενδυναμώσουμε την συλλογική αυτό-οργάνωση των ανθρώπων μπροστά στον αυξανόμενο ατομικισμό.

Συμπέρασμα

Εάν τη δεκαετία του 1960 η διαφορά ανάμεσα στις ανησυχίες της ακαδημαϊκής γεωγραφίας και των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων της εποχής (πολιτικά δικαιώματα, φτώχεια, ο πόλεμος του Βιετνάμ κ.α.) οδήγησε στην αποδέσμευση από την ποσοτική γεωγραφία, ανοίγοντας νέους τομείς έρευνας (φτώχεια, κοινωνική δικαιοσύνη, υπανάπτυξη, κ.α.), και στην αναγνώριση της ανάγκης γεφύρωσης του χάσματος ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, στο βαθμό που η νομιμότητα του κλάδου κερδήθηκε τις δεκαετίες του 1970 και 1980, ίσως ήρθε τώρα η στιγμή για την ακαδημαϊκή γεωγραφία να προσεγγίσει πιο ανοικτά τους κοινωνικούς και πολιτικούς αγώνες της εποχής μας, κυρίως τα προβλήματα φτώχειας, αυξανόμενης ανισότητας και την έλλειψη κοινωνικής και χωρικής δικαιοσύνης.

Ο Neil Smith ήταν εκείνος ο οποίος, σε μία από τις τελευταίες του εργασίες, είπε ότι αυτή ήταν μία καλή εποχή για επανάσταση: «Μία από τις μεγαλύτερες βιαιότητες της νεοφιλελεύθερης εποχής ήταν το τέλος της πολιτικής φαντασίας. Ακόμα και στην αριστερά, ίσως ιδιαίτερα εκεί, έγινε διάχυτη η αίσθηση ότι δεν υπάρχει εναλλακτική λύση στον καπιταλισμό» (Smith, 2009). Ίσως χρειάζεται να αρχίσουμε να σκεφτόμαστε σε παρόμοιες γραμμές. Πρέπει να φανταστούμε ένα πιθανό μέλλον για τη ριζοσπαστική γεωγραφία σε όλους τους χώρους στους οποίους μπορούμε και πρέπει να την εφαρμόσουμε.

Η ισπανική γεωγραφία μοιάζει να ενδιαφέρεται περισσότερο για τις περιγραφές και την μελέτη περιπτώσεων παρά για την κριτική ανάλυση και επομένως κάνει λίγα για να βρει τις αιτίες των διαδικασιών που περιγράφει. Εάν ριζοσπαστική (γεωγραφία) σημαίνει να κατανοήσεις τις ρίζες ενός προβλήματος, τότε η Ισπανική γεωγραφία στο σύνολό της δεν μπορεί να θεωρηθεί ριζοσπαστική. Τα καλά νέα είναι, βέβαια, ότι νέες πρωτοβουλίες πάντα ξεκινούν, οι οποίες απομακρύνονται από τη νεοφιλελεύθερη παραγωγή γνώσης προσανατολισμένη στην αγορά.

Δεν υπάρχει αρκετός χώρος εδώ για να ασχοληθούμε με τις πολλές πλευρές και ιδέες που πρέπει να ληφθούν υπόψη για να επιτύχουμε αυτήν τη νέα κατεύθυνση, αλλά αυτό που επιθυμώ να τονίσω - στην

πραγματικότητα αυτό απαρτίζει μεγάλο μέρος της δουλειάς μου ως γεωγράφος - είναι να επιμείνω ότι έχουμε τόσα πολλά να μάθουμε από το παρελθόν καθώς προσπαθούμε να διαχειριστούμε τα προβλήματα της σημερινής εποχής. Πριν από όλα, πρέπει να επαναβεβαιώσουμε μια χωρική οπτική ως την απαραίτητη πολιτική οπτική για τη διαχείριση κοινωνικών προβλημάτων σε όλες τις γεωγραφικές κλίμακες. Δεύτερον, χρειάζεται να βρούμε μια ειλικρινή σύνδεση ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, ανάμεσα στον ερευνητή και το αντικείμενο της έρευνας του.

Για να σας δώσω τουλάχιστον ένα παράδειγμα για τα βήματα που πρέπει να γίνουν προς αυτήν την κατεύθυνση, η ομάδα μας στην Βαρκελώνη έχει δεσμευτεί με την κατασκευή μιας ριζοσπαστικής γεωγραφικής οπτικής σε αυτό που εμείς ονομάζουμε σχέδιο «κριτικοί χώροι» (critical spaces). Ξεκινήσαμε με μία σειρά βιβλίων, "Espaces Critics" (το οποίο συντονίζω μαζί με τον συνάδελφό μου, Abel Albet), που αποσκοπούν στο να παρέχουν ένα πλαίσιο χρόνου-χώρου για τις ιδέες των κριτικών γεωγράφων, έτσι ώστε οι ιδέες τους να μπορούν να χρησιμοποιηθούν σε άλλες εποχές και τόπους. Με την πάροδο των χρόνων και σε μία προσπάθεια να προωθήσουμε αυτό το πνεύμα έχουμε σταδιακά επεκτείνει τη σειρά βιβλίων "Espaces Critics" σε ένα πνευματικό έργο που προσπαθεί να συνδέσει την κριτική σκέψη, την έρευνα και τη δημόσια συζήτηση για τα σύγχρονα πολιτικά-χωρικά ζητήματα. Πιθανόν αυτός να μην είναι ο πιο σύντομος δρόμος για να αλλάξουν τα πράγματα και ίσως να μην είναι ο καλύτερος τρόπος να επιτύχουμε την ακαδημαϊκή αναγνώριση για την οποία οι περισσότεροι συνάδελφοι μας αγωνίζονται. Ίσως επίσης και να μην είναι ο πιο θορυβώδης τρόπος για να ακουστούμε. Αλλά, όπως σημείωσε και ο Blaut πριν από πολλά χρόνια, «...η διαφωνία ποτέ δεν θα είναι εύκολη».

Βιβλιογραφία

Albet, A. & García-Ramon, M.D., 2014. Critical Approaches and the Practice of Geography in Spain. In L. D. Berg & U. Best, eds. *Placing Critical Geography: International Histories of Critical Geographies*. London: Ashgate.

Amin, A. & Thrift, N., 2002. *Cities. Re-Imagining the Urban*, Cambridge: Polity Press.

Best, U., 2009. Critical Geography. In *International Encyclopedia of Human Geography*. Oxford: Elsevier.

Blaut, J.M., 1979. The Dissenting Tradition. *Annals of the Association of American Geographers*, 69(1), pp.157–164. Available at: <http://www.jstor.org/stable/2569564>.

Breitbart, M., 1988. El anarquismo español: ensayo introductorio. In *Anarquismo y Geografía*. pp. 195–221.

Capel, H., 1976. La geografía española tras la guerra civil. *Geo-crítica*, (1).

Castree, N., 2000. Professionalisation, activism, and the university: whither ‘critical geography’? *Environment and Planning A*, 32, pp.955–970.

Gómez Mendoza, J., 2013. La evolución de la investigación en la geografía española durante los últimos decenios. In T. Lasanta & J. Martín Vide, eds. *La investigación geográfica en España (1990-2012)*. Madrid: Asociación de Geógrafos Españoles, pp. 21–42.

Heyman, R., 2007. “Who’s Going to Man the Factories and be the Sexual Slaves if we all get PhDs?” Democratizing Knowledge Production, Pedagogy, and the Detroit Geographical Expedition and Institute. *Antipode*, 39(1), pp.99–120.

Katz, C., 1996. The Expeditions of Conjurers: Ethnography, Power and Pretense. In D. L. Wolf, ed. *Feminist Dilemmas in Fieldwork*. Westview Press, pp. 170–184.

Massey, D., 2011. Ideology and economics in the present moment. *Soundings*, 48(29-39).

Merrifield, A., 2011. Classics in Human Geography revisited. William W. Bunge (1971) Fitzgerald: Geography of a Revolution. Commentary 2: Bunge’s Fitzgerald: Geography of Revolution as geography classic? *Progress in Human Geography*.

Merrifield, A., 1995. Situated knowledge through exploration: reflections on Bunge’s “geographical expeditions.” *Antipode*, 27(1), pp.49–70.

Peake, L. & Sheppard, E., 2014. The Emergence of Radical/Critical Geography within North America. *ACME: An International E-Journal for <critical Geographies*, 13(2), pp.305–327.

Peet, J.R., 1969. A new Left Geography. *Antipode*, 1(1), pp.3–5.

Peet, R., 2000. Celebrating thirty years of radical geography. *Environment and Planning A*, 32, pp.951–953.

Peet, R., 2008. Editorial: The Neoliberalization of Knowledge. *Human Geography*, 1(1).

Segrelles, J.A., 1998. La geografía y los usuarios de la investigación geográfica en España. *Scripta Nova. Revista Electrónica de Geografía y Ciencias Sociales*, (30).

Smith, N., 2009. The Revolutionary Imperative. *Antipode*, 41(S1), pp.50–65.

Soja, E., 1980. The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 1(2),

pp.207–225.

Valverde, C., 2014. *Desenterrar las palabras. Transmisión generacional del trauma de la violencia política del s.XX en el Estado español*, Barcelona: Icaria.

Valverde, C., 2013. *No nos lo creemos. Una lectura crítica del lenguaje neoliberal*, Barcelona: Icaria editorial.

Wood, D., 2010. *Rethinking the power of maps*, London and New York: Guilford Press.

Wood, D. & Krygier, J., 2009. Maps and Protest. *International Encyclopedia of Human Geography*, pp.436–441.

Η παθητική επανάσταση που οδήγησε σε μαζική φτωχοποίηση στη Γερμανία στα 2000s

Στοιχεία μιας ριζοσπαστικής
«Länderkunde»

Bernd Belina

Καθηγητής, Τμήμα Ανθρωπογεωγραφίας,
Πανεπιστήμιο Γκαίτε της Φρανκφούρτης

Μετάφραση: Δήμητρα Σπανού

Οι κλασικοί της γεωγραφίας, δηλαδή τα κείμενα των πατέρων της (καμιά μητέρα σ' αυτήν τη θεμελιακά έμφυλη προσπάθεια) από το 19ο και το πρώτο μισό του 20ου αιώνα, δεν έχουν καμία σημασία για εμάς σήμερα. Αυτό αποτελεί τρανταχτή αντίθεση σε σχέση με τη φιλοσοφία και την κοινωνιολογία, όπου οι φοιτητές πρέπει να γνωρίζουν τον Αριστοτέλη, τον Χέγκελ (Hegel) και τον Ρουσσό (Rousseau) ή αντίστοιχα τον Βέμπερ (Weber), τον Ντουρκχάιμ (Durkheim) και τον Πάρσονς (Parsons), ή τον Μαρξ και στους δύο επιστημονικούς κλάδους. Αυτό συμβαίνει γιατί αυτοί οι συγγραφείς, όπως και πολλοί άλλοι, έχουν διατυπώσει θεμελιώδεις αρχές για την κατανόηση του κόσμου στον οποίο ζούμε, με τις οποίες ακόμα, με κάποιο τρόπο, δουλεύουμε. Αντίθετα, τα γραπτά συγγραφέων στην παράδοση της γεωγραφίας, όπως του Ρίττερ (Ritter), του Βιντάλ ντε λα Μπλανς (Vidal de La Blanche) ή του Χάρτσορν (Hartshorne), έπαιξαν βασικό ρόλο στο να μας αποτρέψουν από μια ορθολογική κατανόηση του κόσμου στον οποίο ζούμε. Η παραδοσιακή γεωγραφία έχει κατηγορηθεί - και δικαιολογημένα - για περιβαλλοντικό ντετερμινισμό, πολιτικό συντηρητισμό και εμμονή τόσο σε μια ιδεογραφική και περιγραφική εστίαση σε τοπία όσο και στο επίπεδο της περιφέρειας (για μια πρώιμη κριτική βλ. Wittfogel, 1929).

Στο άρθρο που ακολουθεί, θα χρησιμοποιήσω ένα κεντρικό στοιχείο της παραδοσιακής γεωγραφίας, την εστίασή της στο περιφερειακό επίπεδο, δίνοντάς του μια ριζοσπαστική τροπή. Μετά από κάποιες παρατηρήσεις για τη φύση της, θα συζητήσω για αυτό που αντιλαμβάνομαι ως θεμελιώδη διάσταση της πρόσφατης γερμανικής ιστορίας, καθώς έστρωσε το δρόμο για το καθεστώς ακραίας λιτότητας που η γερμανική κυβέρνηση και οι σύμμαχοί της επιβάλλουν στην Ευρώπη: τη μείωση των μισθών και τη φτωχοποίηση μιας μεγάλης μερίδας πληθυσμού κατά τη δεκαετία του 2000. Εξετάζω αυτή τη διαδικασία ως μια παθητική επανάσταση κατά τη γκραμισιανή έννοια.

Η «Länderkunde» ως ριζοσπαστικό σχέδιο;

Η έννοια του τοπίου (Landschaft), μαζί με εκείνες της «Länderkunde» και της «Landeskunde» (και οι δύο συνήθως μεταφράζονται ως «περιφερειακή γεωγραφία»), και η εικονογραφική, εναρμονιστική και ολοποιητική προσέγγιση που πρεσβεύουν, έχουν μακρά και προβληματική ιστορία στη γερμανική γεωγραφία (βλ. Eisel, 2009). Παρότι υπάρχουν διαφορές ανάμεσά τους, οι τρεις έννοιες μοιράζονται τις ίδιες θεμελιώδεις αρχές και κοινή ιστορία. Στο κείμενο που ακολουθεί εστιάζω στη «Länderkunde», που ορθότερα χαρακτηρίζεται ως περιγραφική, περιφερειακή γε-

ωγραφία μιας χώρας. Αυτή η προσέγγιση ήταν παρούσα στη Δυτική Γερμανία μέχρι τη δεκαετία 1980, με την πεισματική υπεράσπιση της από μια γερασμένη στρατιά καθηγητών πανεπιστημίου απέναντι στις κριτικές που δεχόταν, ήδη, από τη δεκαετία του 1960. Μπορούμε να εντοπίσουμε δύο είδη κριτικής (βλ. Belina, 2009). Από τη μια, «εκσυγχρονιστές», όπως ο Ντίτριχ Μπάρτελς (Dietrich Bartels) (1968· 1980), επιτέθηκαν στην παραδοσιακή γεωγραφία από τη σκοπιά μιας αντικειμενικής, θετικιστικής επιστήμης για την «ντροπιαστική αδυναμία» της (Bartels, 1980:129), στρώνοντας το δρόμο για μια προσέγγιση της γεωγραφίας ως «επιστήμης του χώρου» και «εφαρμοσμένης γεωγραφίας» που διενεργεί έρευνα προς όφελος του κράτους, κυρίως μέσα από το πεδίο του σχεδιασμού. Από την άλλη, ριζοσπαστικότερες κριτικές επιτέθηκαν στη γεωγραφία για την «έλλειψη συνάφειας» (Berliner Geographenkreis, 1969) και τον εγγενή «πολιτικό συντηρητισμό» της (Eisel, 2009:200-225 [1987]), κάνοντας έκκληση για μια γεωγραφία βασισμένη στην κριτική της καπιταλιστικής κοινωνίας και της πατριαρχίας, και τις εκφράσεις τους στο χώρο, για παράδειγμα με τη μορφή μιας «πρακτικής κριτικής της ιδεολογίας [...] από τη σκοπιά της κοινωνικής αναπαραγωγής», που λαμβάνει υπόψη την πιθανότητα μιας «κοινωνίας από τα κάτω» (Kneisle, 1983:94). Ενώ αυτή η δεύτερη, ριζοσπαστική κριτική στην παραδοσιακή γεωγραφία κρατήθηκε μακριά από τα πανεπιστημιακά ιδρύματα της Δυτικής Γερμανίας κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 (βλ. Belina *et al.*, 2009), η «σύγχρονη γεωγραφία», που ήταν αποτέλεσμα της πρώτης κριτικής, έγινε κυρίαρχη.

Για την επιστημονική προσέγγιση των εκσυγχρονιστών, οι περιφερειακές γεωγραφίες κάθε είδους έγιναν πρόβλημα. Πρώτον, εκπροσωπούσαν το παρελθόν με το οποίο έπρεπε να τελειώνουμε. Δεύτερον, και σημαντικότερο από θετικιστική σκοπιά, δεν μπορούσαν να κατονομάσουν ορθολογικά κριτήρια για την επιλογή των ιδιοτήτων και χαρακτηριστικών μιας περιοχής ή μιας χώρας που θα έπρεπε να συμπεριληφθεί σε μια περιφερειακή γεωγραφία. Για την παραδοσιακή γεωγραφία κάτι τέτοιο ήταν απλό: εφόσον η έννοια του πολιτισμού γινόταν αντιληπτή ως εκ φύσεως καθορισμένη, όλα τα φυσικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά μιας περιοχής ή μιας χώρας που μπορούσαν με κάποιο τρόπο να παρουσιαστούν ως σχετικά, έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται. Καθώς αυτό το έργο ήταν αδύνατο, λόγω του όγκου πληροφορίας, επαφίεται στον κάθε γεωγράφο ξεχωριστά να αποφασίσει ποια δεδομένα έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται στην ολότητα του τοπίου, της περιοχής, ή της χώρας. Κάτι τέτοιο οδήγησε στις πλέον αμφισβητήσιμες αξιώσεις ότι μόνο «μια ιδιοφυία μπορεί να συνοψίσει πετυχημένα τη χαρτογράφηση» (Otremba, 1961, παρατίθεται στο Berliner Geographenkreis, 1969:25).

Οι θετικιστές, αντίθετα, χρειάζονται επιστημονικά, πολιτικά ουδέτερα κριτήρια για οτιδήποτε επιλέξουν να παρουσιάσουν ως σημαντικό και αξιωμακρινόμενο στην περιφερειακή γεωγραφία (βλ. Bahrenberg, 1996). Ένας τρόπος να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, ξεκινώντας από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, ήταν να εξωτερικεύσουν το ερώτημα των κριτηρίων. Σύμφωνα με αυτό που ονομάστηκε «περιφερειακή γεωγραφία προσανατολισμένη στον παραλήπτη» (Adressatenorientierte Länderkunde· Aschauer, 2002·Taubmann, 1987), έπρεπε να συμπεριλαμβάνονται όλες οι πληροφορίες που ήταν συναφείς με το ενδιαφερόμενο κοινό. Η βασική αδυναμία της εικονογραφικής «Länderkunde», η διαφοροποίηση ανάμεσα στον ισχυρισμό της για συνολικοποίηση και η αναγκαία επιλεκτικότητα της, μετατρέπεται σε μια συνειδητή επιλογή και προσόν για την πρόσβαση και επικοινωνία με συγκεκριμένο κοινό. Το κοινό που έχουν στο μυαλό τους οι υπερασπιστές μιας «Länderkunde» προσανατολισμένης στον αποδέκτη, αποτελείται από τη μορφωμένη, φιλελεύθερη μεσαία τάξη, καθώς και τους θεσμούς του κράτους και της κοινωνίας των πολιτών. Προχωρώντας ένα βήμα παραπέρα, στο κείμενο που ακολουθεί θα προβώ σε μια σύντομη ριζοσπαστική «Länderkunde» της Γερμανίας, στην οποία θα εστιάσω σε πτυχές που είναι σημαντικές για πολιτικούς λόγους, με βάση μια μαρξιστική κατανόηση της κοινωνίας. Κατά συνέπεια, η επιλογή του ουσιώδους δεν είναι πολιτικά ουδέτερη, και το κοινό στο οποίο θέλω να απευθυνθώ είναι εκείνο των γεωγράφων και όσων άλλων στην Ελλάδα ενδιαφέρονται για μια τέτοια ανάλυση.

Η Γερμανία και η ευρωπαϊκή κρίση: μερικά εισηγητικά σχόλια¹

1.
Τα ακόλουθα τμήματα προέρχονται εν μέρει από τον Belina, 2013b

Στη Γερμανία, μια επανάσταση είχε αρχίσει να παίρνει σάρκα και οστά, πολύ πριν τις εξεγέρσεις και επαναστάσεις που είδαμε από την αρχή της σημερινής οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης σε τόσο διαφορετικά μέρη, όπως η Τυνησία, το Ισραήλ, η Ελλάδα, η Αίγυπτος, η Ισπανία, και το Ηνωμένο Βασίλειο. Κατά τη δεκαετία του 2000 η κοκκινοπράσινη γερμανική κυβέρνηση ηγήθηκε μιας παθητικής επανάστασης, κατά την γκραμισιανή έννοια, που μέσα σε λίγα χρόνια μετέτρεψε το γερμανικό κράτος πρόνοιας σε ένα κράτος ανταποδοτικότητας. Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία ενός νέου στρώματος φτωχών εργαζόμενων και η συνολική μείωση των μισθών, που οδήγησαν σε συγκριτικά πλεονεκτήματα και τεράστια κέρδη για το εξαγωγικό γερμανικό κεφάλαιο. Καθώς αυτή η παθητική επανάσταση συνέπεσε με την εισαγωγή του ευρώ και των συναφών δημοσιονομικών μηχανισμών, το θετικό ισοζύγιο

στο γερμανικό εμπόριο οδήγησε σε αποβιομηχάνιση και αυξημένο χρέος για τις χώρες του ευρωπαϊκού Νότου και την Ιρλανδία (συνά με πιστωτή γερμανικές τράπεζες). Όπως γράφουν οι *Laravitsas et al.*, (2012:23): «με δυο λόγια, η Γερμανία ήταν πιο επιτυχής από τις περιφερειακές χώρες στη συμπίεση των μισθών και των συνθηκών εργασίας των εργατών». Η «δημοσιονομική δικτατορία» (Lehndorff, 2012), που γίνεται αισθητή σε όλη την Ευρώπη και προωθείται τόσο σθεναρά από τη γερμανική κυβέρνηση, έγινε εφικτή χάρη σε αυτή την παθητική επανάσταση στη Γερμανία.

Ο δημόσιος λόγος στη Γερμανία κατά τη διάρκεια της κρίσης εμφανίζεται συνήθως αποστασιοποιημένος από τις πολλαπλές επιπέδων και διασυνδεδεμένες επιδράσεις που συγκροτούν τη σημερινή κρίση και αναπτύσσονται σε δίκτυα και πολλαπλές κλίμακες (Belina, 2013a). Αντίθετα, οι φτωχοί και οι ξένοι τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό θεωρούνται η αιτία των οικονομικών προβλημάτων και της κρίσης. Η πολιτισμική ηγεμονία, θεωρώ, είναι ένα αμάλγαμα μιας παθητικής αποδοχής της εγχώριας μαζικής φτωχοποίησης και ενός νέου εθνικισμού που ανακατεύει τον οικονομικό ανταγωνισμό με ρατσιστική και ταξική μνησικακία. Με στόχο την καλύτερη κατανόηση της απουσίας μαζικών διαδηλώσεων στη Γερμανία κατά τη διάρκεια της σημερινής κρίσης, η οποία οφείλεται στην παθητική επανάσταση της δεκαετίας του 2000 (που περιγράφεται παρακάτω στην τρίτη ενότητα), θεωρώ ότι θα πρέπει να εστιάσουμε στην περίπλοκη σχέση μεταξύ της πολιτισμικής ηγεμονίας και του «υλικού υποστρώματός» της (Poulantzas, 1978:31· έμφαση στο πρωτότυπο) στα πεδία της πολιτικής οικονομίας και της εξουσίας του κράτους.

Παθητική επανάσταση

Η επανάσταση στην οποία θα αναφερθώ είναι μια παθητική επανάσταση, όπως την περιγράφει ο Αντόνιο Γκράμσι (Buci-Glucksmann, 1979· Bruff, 2010). Ο Γκράμσι χρησιμοποιεί αυτή την έννοια, μεταξύ άλλων, για να περιγράψει την αναζήτηση και προώθηση λύσεων σε κρίσεις καπιταλιστικής συσσώρευσης, εντός της υπάρχουσας πολιτικο-κοινωνικής τάξης πραγμάτων και υπό την εξουσία του κράτους (Gramsci, 1996:1778). Όταν ο Γκράμσι χρησιμοποιεί την έννοια της ηγεμονίας, αναφέρεται στο κυρίαρχο σύστημα κοσμοθεωριών και την κοινή λογική που απορρέει από πρωτοπόρες κοινωνικές δυνάμεις εκτός του κράτους, τις οποίες το ολοκληρωμένο κράτος απλώς οργανώνει. Αντίθετα, σε μια παθητική επανάσταση, το κράτος παίρνει τα ηνία. Τότε, «η πτυχή της κυριαρχίας (επιβολή) υπερισχύει εκείνης της διοίκησης (ηγεμονία ως οργανωμένη συναίνεση)» (Buci-Glucksmann, 1979:217· έμφαση

2.

Το Ελεύθερο Δημοκρατικό Κόμμα (FDP) είναι φιλελεύθερο με την ευρωπαϊκή έννοια, δηλαδή κυρίως οικονομικά φιλελεύθερο. Κατά τη διάρκεια της κυβέρνησης συνασπισμού με το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα (SPD) (1969-1982), αποδέχθηκε σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές που ήταν φιλελεύθερες με την αμερικάνικη έννοια. Το FDP, απαιτώντας νεοφιλελεύθερες πολιτικές μεταβολές, άλλαξε πλευρά και συμμετείχε με το συντηρητικό κόμμα των Χριστιανοδημοκρατών (CDU/CSU) σε κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Καγκελάριο Χέλμουτ Κολ μέχρι το 1998.

3.

Έτσι ονομάζεται εν συντομία ο τέταρτος νόμος που ψηφίστηκε, σύμφωνα με τις προτάσεις της Επιτροπής Χαρτς, στην οποία προήδρευε ο Πέτερ Χαρτς, ένας σοσιαλδημοκράτης, μέλος εργατικού σωματείου και διευθυντής της Φόκσβαγκεν. Η επιτροπή σχηματίστηκε το 2002 για να φέρει προτάσεις μεταρρύθμισης του μισθολογικού Γραφείου Εργασίας και οδήγησε σε μια μεγάλη μεταρρύθμιση του γερμανικού κράτους πρόνοιας (Hielsher, 2007). Ο Χαρτς κρίθηκε ένοχος υπεξαίρεσης το 2007, σε υπόθεση άσχετη με τις μεταρρυθμίσεις της επιτροπής.

στο πρωτότυπο). Μια παθητική επανάσταση «ολοένα θα αλλάζει τη σύνθεση δυνάμεων» (Gramsci, 1996:1727), με τους υποτελείς να ενσωματώνονται στη «λύση» ατελώς, σε σύγκριση με την περίπτωση της ηγεμονίας. Σε μια οικονομική κρίση, οι πολιτικές δομές ή/και η πολιτισμική ηγεμονία δεν θα αλλάξουν αυτόματα· αυτή η επιλογή μπορεί να «αποκλειστεί» (Gramsci, 1996:1563). Μάλλον «το ειδικό ερώτημα της οικονομικής άνθισης ή υποχώρησης, ως πηγή κάποιων νέας ιστορικής πραγματικότητας, αποτελεί μια μερική διάσταση του ζητήματος των σχέσεων εξουσίας στα διάφορα επίπεδα» (Gramsci, 1996:1564). Παρότι ο Γκράμσι αντιλαμβάνεται την πολιτική και την πολιτισμική ηγεμονία ως στενά συνδεδεμένες με την οικονομική διαδικασία, η σκοπιά του είναι αναμφισβήτητα αντι-οικονομίστικη.

Η μαζική φτωχοποίηση της γερμανικής εργατικής τάξης κατά τη δεκαετία 2000

Ο Butterwegge (2009), στην αφήγηση του για την άρνηση της φτώχειας στο δημόσιο λόγο της ελίτ και των ακαδημαϊκών στη (Δυτική) Γερμανία την περίοδο μετά τον Β'ΠΠ, ισχυρίζεται ότι οι μεταρρυθμίσεις στο κράτος πρόνοιας το 1976 υπό την κυβέρνηση σοσιαλδημοκρατών –φιλελεύθερων², ως απάντηση στην κρίση του φορντισμού, σηματοδότησαν το σημείο καμπής από την επέκταση του δυτικογερμανικού κράτους πρόνοιας στη συρρίκνωσή του. Αυτή η τάση συνεχίστηκε κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990, και επιταχύνθηκε το 2003, όταν η κυβέρνηση σοσιαλδημοκρατών – πρασίνων που ήρθε στην εξουσία το 1998, μετά από 16 χρόνια διακυβέρνησης συντηρητικών – φιλελεύθερων, υλοποίησε αρκετές μεταρρυθμίσεις υπό τον τίτλο «Ατζέντα 2010». Αυτές οι μεταρρυθμίσεις βρίσκονται στον πυρήνα των μετασχηματισμών του οικονομικού και πολιτικού τοπίου στη Γερμανία, στους οποίους αναφέρεται αυτό το άρθρο. Οδήγησαν σε ένα πρόγραμμα μαζικής φτωχοποίησης για μεγάλες μερίδες των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων του πληθυσμού. Η Ατζέντα 2010 περιλάμβανε μεταρρυθμίσεις στη φορολογία, τις συντάξεις (βλ. Christen, 2012), την περίθαλψη και πολλές ακόμα πτυχές του κράτους πρόνοιας. Συνήθως, όμως, αναφέρεται σε σχέση με τις ριζικές αλλαγές που επέφερε στην αγορά εργασίας. Οι δύο βασικοί στόχοι ήταν να μειώσει το κόστος εργασίας και να καταστήσει τους ανέργους υπεύθυνους για την ανεργία τους (Heinrich, 2004:478). Ο βασικός μοχλός για την επίτευξη αυτού του διπλού στόχου ήταν η κατάργηση του επιδόματος μακροχρόνια ανέργων, που υπολογιζόταν με βάση το τελευταίο εισόδημά τους, και η αντι-κατάστασή του από ένα σταθερό μηνιαίο επίδομα, το αποκαλού-

μενο «Arbeitslosengeld II» ή κοινώς «Χαρτς IV»³. Από το 2005 ένα άνεργο άτομο μετά από ένα χρόνο χωρίς μισθωτή εργασία θα λάμβανε, ως ανύπαντρος ενήλικας, μόνο 364 ευρώ ανά μήνα (374 ευρώ από την 1η Ιανουαρίου 2012 και 382 ευρώ από την 1η Ιανουαρίου 2013) και κάποια επιπλέον υποστήριξη, ώστε να καλύπτει ένα λογικό ενοίκιο και κάποιες πολύ αυστηρά προσδιορισμένες ανάγκες. Για να είναι ένα άτομο δικαιούχος, θα πρέπει να έχει ήδη εξαντλήσει σχεδόν όλες τις αποταμιεύσεις του. Άλλες μεταρρυθμίσεις διευκόλυναν τη μερική, προσωρινή, και ορισμένου χρόνου εργασία. Συνολικά, η Ατζέντα 2010 ήταν μια «πλατιά και ολοκληρωμένη προσπάθεια να νεοφιλελευθεροποιηθεί η γερμανική πολιτική οικονομία» (Bruff, 2010: 416) και παρήγαγε μια «ολόένα αυξανόμενη ομάδα εργαζόμενων φτωχών, ειδικά γυναικών, με ευθύνη του ίδιου του κράτους» (Candeias, 2007:56).

Μια επίθεση τέτοιας κλίμακας, χωρίς προηγούμενο στη μεταπολεμική (Δυτική) Γερμανία, δε θα ήταν δυνατή χωρίς να έχει προηγηθεί η αποδυνάμωση των εργατικών σωματείων. Το παραδοσιακό σύστημα των περιφερειακά οργανωμένων, δεσμευτικών, κλαδικών συλλογικών συμβάσεων μεταξύ εργατικών και εργοδοτικών ενώσεων αποδυναμώθηκε από μια πληθώρα εξαιρέσεων κατά τη δεκαετία του 1990. Από τις αρχές της δεκαετίας του 2000, μόνο ένα μικρό σχετικά ποσοστό εργαζομένων λάμβανε τα ημερομίσθια και απολάμβανε τις εργασιακές συνθήκες που προέβλεπαν οι συλλογικές συμβάσεις (βλ. Wendl, 2002·Heeg, 2008). Ενώ τη δεκαετία του 1990 η παγκοσμιοποίηση απασχολούσε το δημόσιο διάλογο στη Γερμανία, ως φυσική καταστροφή που απαιτούσε από «εμάς» να γίνουμε περισσότερο «ευέλικτοι» (βλ. κριτικά: Hirsch, 1995), πολλοί ριζοσπάστες παρατηρητές θεωρούσαν ότι η αποδυνάμωση των εργατικών σωματείων ήταν επίσης αποτέλεσμα των ανεπαρκειών τους, εκείνης της περιόδου (Wendl, 2002:553). Ο Bernd Röttger (2009:765) πηγαίνει ένα βήμα παραπέρα, θεωρώντας ότι «η οργανωτική κρίση των σωματείων προκάλεσε την τρέχουσα κρίση».

Η σχέση μεταξύ της αποδυνάμωσης των συνδικάτων κατά τη δεκαετία του 1990, της Ατζέντας 2010 κατά τη δεκαετία του 2000, και της ευρωπαϊκής κρίσης που υπαινίσσεται ο Röttger είναι η ακόλουθη: ως αποτέλεσμα της γενικευμένης επίθεσης στην εργασία κατά τη δεκαετία του 1990, που κορυφώθηκε με την Ατζέντα 2010, το μέσο κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος στη Γερμανία αυξήθηκε με πιο αργούς ρυθμούς, από ό,τι στις περισσότερες άλλες χώρες της Ευρωζώνης, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 κι έπειτα (Laravitsas *et al*, 2012:23-28). Αυτό εμφανίζεται σε δύο κατηγορίες δεδομένων. Πρώτον, το μερίδιο των μισθών στο καθαρό εθνι-

4.

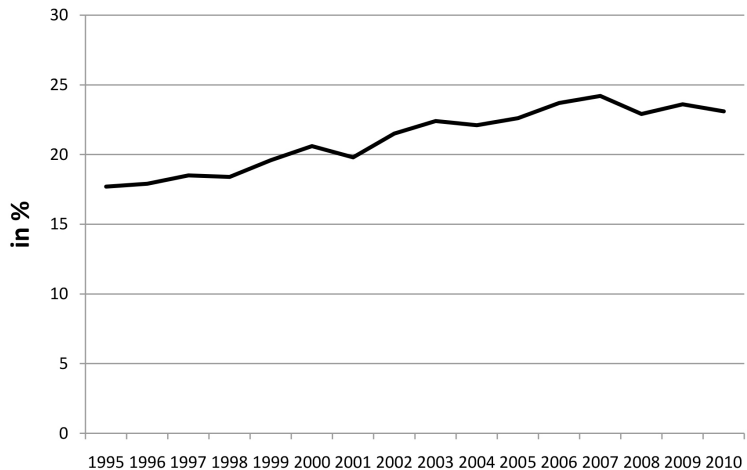
Τα ευρήματα βασίζονται σε συλλογή δεδομένων σε ετήσια βάση, μέσω «μικρο-απογραφής» που διεξάγεται από στατιστικά γραφεία του ομόσπονδου κράτους και των κρατιδίων. Επειδή η συμμετοχή στη μικρο-απογραφή είναι υποχρεωτική, τα δεδομένα θεωρούνται ακριβή και ενημερωμένα.

5.

Εδώ, χρησιμοποιείται ο ορισμός της ΕΕ που υπολογίζει τους πολίτες σε κίνδυνο φτώχειας μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις ως πολίτες με ένα ισοδύναμο διαθέσιμο εισοδήματος χαμηλότερο του ορίου του κινδύνου της φτώχειας, το οποίο βρίσκεται στο 60% του εθνικού διάμεσου ισοδύναμου διαθέσιμου εισοδήματος (μετά τις κοινωνικές μεταβιβάσεις) (European Commission 2012:144).

κό εισόδημα στη Γερμανία μειώθηκε από 72,2% το 2000, σε 64,3% το 2007 (ILO 2011:7). Δεύτερον, ο σύνθετος ρυθμός αύξησης του πραγματικού κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος στη Γερμανία μεταξύ 2001 και 2007 ήταν -9%, κατά πολύ χαμηλότερος από κάθε άλλη χώρα της Ευρωζώνης (η μέση τιμή γι' αυτή ήταν -4,5%, European Commission, 2012:310), συμπεριλαμβανομένων και χωρών εντός αυτής με υψηλά κόστη, όπως η Φινλανδία (-0,1%) ή η Ολλανδία (-3,5%). Ήταν στη βάση αυτής της «συμπίεσης μισθών και συνθηκών εργασίας των εργατών» (Laravitsas *et al.*, 2012:23), που το γερμανικό εξαγωγικό κεφάλαιο μπόρεσε να υπερκεράσει τους διεθνείς ανταγωνιστές του, ιδιαίτερα εντός της Ευρωζώνης.

Η επακόλουθη μαζική φτωχοποίηση στη Γερμανία μπορεί να περιγραφεί με στοιχεία από το «Bericht zur regionalen Armutsentwicklung in Deutschland 2012», κοινώς ονομαζόμενο «Ατλαντα της Φτώχειας», δημοσιευμένο το 2012 από τη ΜΚΟ «Paritätischer Gesamtverband», μια ένωση κοινωνικών κινημάτων και οργανώσεων⁴. Από το 2006 το μερίδιο των νοικοκυριών που ζουν «στα πρόθυρα της φτώχειας» διαρκώς αυξάνεται⁵. Καθώς τα ποσοστά ανεργίας μειώθηκαν κατά την ίδια περίοδο, αυτό ερμηνεύτηκε ως «ένας ισχυρός υπαινιγμός υπέρ της μείωσης των μισθών και της ευέλικτης εργασίας»

Εικόνα 1.

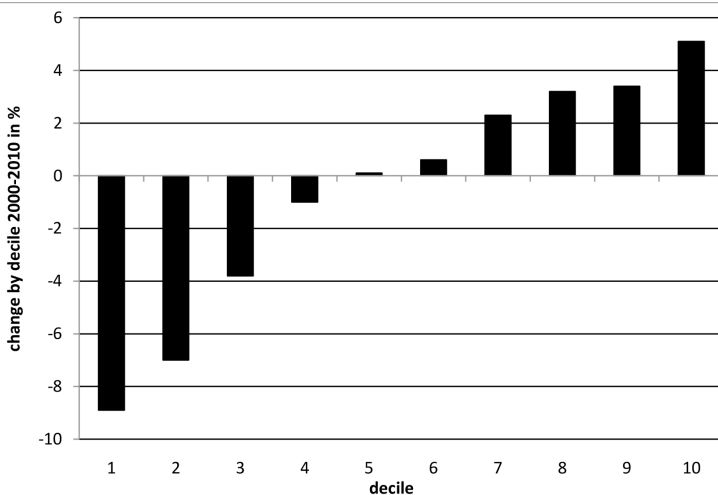
Ποσοστό χαμηλόμισθων εργαζομένων (συμπεριλαμβανομένων φοιτητών και συνταξιούχων), υπολογισμένο με βάση τον ορισμό του ΟΟΣΑ για το χαμηλό μισθό, 1995-2010.

Πηγή: Kalina&Weinkopf (2012:5)

(Schneideretal. 2012:4).

Ανάλογα με την εφαρμοζόμενη μέθοδο καταμέτρησης, δίνονται και διαφορετικά ποσοστά για την έκταση της επισφαλούς μισθωτής εργασίας (Brenke&Grabka, 2011· Bosch, 2012· Kalina&Weinkopf, 2012). Ένα, όμως, πράγμα είναι σίγουρο: η αύξηση ήταν σταθερή από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 ως και το 2006. Ενώ η ομοσπονδιακή στατιστική υπηρεσία ανέφερε ότι 11% των εργαζομένων απασχολούνται με ωριαίο μισθό κάτω από 8,50 ευρώ (Destatis, 2012), οι Kalina&Weinkopf (2012), χρησιμοποιώντας τον ορισμό του ΟΟΣΑ για το χαμηλό μισθό (δύο τρίτα του εθνικού διάμεσου ωρομισθίου), βρήκαν ότι το 23,1% των εργαζομένων απασχολούνται με μισθό κάτω των 9,15 ευρώ το 2012. Η εξέλιξη με βάση αυτό τον ορισμό φαίνεται στην Εικόνα 1.

Σε μια έκθεση για το συνδικάτο IG Metall (Βιομηχανικό Συνδικάτο Εργατών Μετάλλου), το μεγαλύτερο της Γερμανίας, ο Bosch (2012) αναφέρει τρεις επιπλέον παράγοντες εκτός της Ατζέντας 2010, που οδήγησαν στην αύξηση της επισφαλούς μισθωτής εργασίας τα τελευταία 15 χρόνια: η απουσία σοβαρής νομοθεσίας για τον κατώτατο μισθό, το «παραδοσιακό γερμανικό οικογενειακό μοντέλο» που υποβιβάζει τη γυναικεία εργασία σε «συμπληρωματικό εισόδημα για το νοικοκυριό», και η νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Οι επισφαλώς εργαζόμενοι δουλεύουν περισσότερες ώρες (Brenke 2012:3) και κερδίζουν λιγότερα. Παρότι είναι δύσκολο να βρεθούν ακριβή δεδομένα για το τελευταίο, ο Reiner (2009:95)

Εικόνα 2.

Αύξηση ανά δεκατημόριο στο ποσοστό του προ φόρου πραγματικού εισοδήματος από μισθωτή εργασία, 2000-2010.

Πηγή: Bundesregierung (2012:XX), βασισμένο στο Brenke&Grabka (2011:12)

υπολογίζει τις απώλειες μισθού για τους επισφαλώς εργαζόμενους, κατά την περίοδο 2002-2009, γύρω στο 8%.

Ο πολιτικός στόχος, στην επίτευξη του οποίου συνέβαλαν καθοριστικά η Ατζέντα 2010 και ο νόμος *Χαρτς IV*, ήταν η διάρθρωση και λειτουργία των διαφόρων μερίδων του «εφεδρικού στρατού εργασίας» (Marx 1971, κεφ. 23). Μέσω των μεταρρυθμίσεων, μερίδες του πληθυσμού, που προηγουμένως ήταν είτε άνεργοι είτε μισθωτοί, μετατράπηκαν σε επισφαλώς εργαζόμενους φτωχούς, των οποίων η ίδια η ύπαρξη ασκούσε πιέσεις στους μισθούς των εναπομείναντων σταθερά εργαζομένων. Το αποτέλεσμα είναι εμφανές στην εξέλιξη του μεικτού εισοδήματος από μισθωτή εργασία κατά τη δεκαετία του 2000 μοιρασμένο σε δεκατημόρια, όπως φαίνεται στην Εικόνα 2.

Η εξέταση αυτών των δεδομένων δεν μπορεί παρά να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η Γερμανία γνώρισε μια μαζική φτωχοποίηση της εργατικής της τάξης, οργανωμένη από το κράτος. Αυτή η οργανωμένη από το κράτος αναδιάρθρωση του καθεστώτος συσσώρευσης, προς όφελος του εθνικού κεφαλαίου, είναι ακριβώς αυτό που ο Γκράμσι ονόμασε παθητική επανάσταση. Μια τέτοια επανάσταση προκύπτει όταν οι κυρίαρχες τάξεις δεν μπορούν να οργανώσουν την πολιτισμική ηγεμονία, για να νομιμοποιήσουν τις αναδιαρθρώσεις που θεωρούν αναγκαίες. Αυτό συνέβη και στη Γερμανία γύρω στο 2000, μετά την αποτυχία του «*Bündnis für Arbeit*» (Συμμαχία για την Εργασία), μιας στρογγυλής τράπεζας που θεσπίστηκε το 1998 για να φέρει κοντά εργοδοτικές ενώσεις, εργατικά συνδικάτα και την ομοσπονδιακή κυβέρνηση, ώστε να συντονιστεί συναινετικά η νεοφιλελευθεροποίηση της Γερμανίας. Σε μια τέτοια περίπτωση, το κράτος παίρνει το προβάδισμα και, μην έχοντας πολιτισμική ηγεμονία που να μπορεί να ενσωματώσει τους υποτελείς, «εξουδετερώνει και καναλιζάρει τη λαϊκή βούληση» (Buci-Glucksmann, 1979:208). Έτσι, οι υποτελείς, που αποκλείονται σε μεγάλο βαθμό από το στενό πυρήνα του κράτους, αποπειρώνται να οργανώσουν τις αντιδράσεις τους μέσω της κοινωνίας των πολιτών. Η Γερμανία κατά τη δεκαετία του 2000 βίωσε πληθώρα κινητοποιήσεων ενάντια στην Ατζέντα 2010, που κορυφώθηκαν με την ίδρυση του κόμματος Ντι Λίνκε (*Die Linke*) το 2007, που έκτοτε έχει εδραιωθεί στο πολιτικό σκηνικό της χώρας. Η τελευταία εξέλιξη συνδέεται και με το γεγονός ότι κανένα από τα μεγάλα κόμματα που βρίσκονταν στην κυβέρνηση κατά τη δεκαετία του 2000 - το SPD (Σοσιαλδημοκράτες), οι Πράσινοι, το CDU/CSU (Χριστιανοδημοκράτες) - δεν θέλησαν να προχωρήσουν σε ουσιαστικές βελτιώσεις της Ατζέντας 2010 που θα περιόριζαν την επακόλουθη μαζική φτωχοποίηση.

Δύο υπουργεία συναγωνίζονται για τη φτώχεια

Σε αυτήν την ενότητα θα αναφερθώ στη διαπάλη μεταξύ των διαφορετικών εκτιμήσεων για τα αποτελέσματα της παθητικής επανάστασης. Θεωρώ πως πρόκειται για έναν αγώνα για ηγεμονία. Η ηγεμονία είναι μια περίπλοκη έννοια που περιγράφει ακόμα πιο περίπλοκες διεργασίες, στις οποίες διαφορετικές, αλλά σχετιζόμενες μεταξύ τους, υπαρκτές κοινωνικές σχέσεις φυλής, φύλου, σεξουαλικότητας, τάξης κ.λπ. μετασχηματίζονται σε ιδεολογίες και κοινή λογική στην κοινωνία των πολιτών, ώστε να φαίνονται αναγκαίες, εύλογες και κανονικές. Ο Γκράμσι (1991:373-374) αναφέρει διάφορα πεδία στα οποία αυτές οι διαδικασίες λαμβάνουν χώρα: τα ΜΜΕ και την εκκλησία, αλλά και «οτιδήποτε επηρεάζει τη γνώμη του κοινού άμεσα ή έμμεσα: βιβλιοθήκες, σχολεία, όμιλοι και ομάδες διαφόρων ειδών, ακόμα και η αρχιτεκτονική, η οργάνωση των δρόμων και τα ονόματά τους». Συνεχίζει, αναφέροντας ότι μια έρευνα πάνω σ' αυτό το «φανταστικό σύμπλεγμα χαρακωμάτων και οχυρωμάτων της άρχουσας τάξης» θα ήταν «τιτάνιο έργο», που, όμως, είναι απαραίτητο για έναν «πιο προσεκτικό και ακριβή υπολογισμό των δυνάμεων που επενεργούν στην κοινωνία». Στη συνέχεια θα επικεντρωθώ σε ένα συγκεκριμένο αγώνα για πολιτισμική ηγεμονία, εστιάζοντας στον τρόπο με τον οποίο η μαζική φτωχοποίηση, που περιγράφηκε παραπάνω, αποτέλεσε το αντικείμενο μιας διυπουργικής αντιπαράθεσης.

Η άρνηση της φτώχειας από τις ελίτ, που αναφέρθηκε νωρίτερα (Butterwegge, 2009), είναι διαρκώς παρούσα στη Γερμανία. Αυτό γίνεται εμφανές στη διαμάχη για την ερμηνεία των δεδομένων και των διατυπώσεων στα συμπεράσματα της έκθεσης «Συνθήκες ζωής στη Γερμανία. Έκθεση 4η της Γερμανικής Ομοσπονδιακής Κυβέρνησης για τη Φτώχεια και τον Πλούτο», που δημοσιεύτηκε από τη γερμανική κυβέρνηση το Μάρτιο του 2013 (Bundesregierung, 2013). Το προσχέδιο της έκθεσης γράφτηκε από το Ομοσπονδιακό Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων και διέρρευσε στο κοινό το Σεπτέμβριο του 2012 (Bundesregierung, 2012). Οι σημαντικές αλλαγές που έγιναν μέχρι την τελική εκδοχή, μετά από παρεμβάσεις του Ομοσπονδιακού Υπουργείου Οικονομικών και Τεχνολογίας, σκιαγραφούν την πάλη για ηγεμονία μεταξύ αυτών των διαφορετικών μηχανισμών του κράτους. Κατά τον Roulantzas (1978), μπορούμε να ερμηνεύσουμε τις διαφορετικές θέσεις των διαφορετικών μηχανισμών του κράτους, ως το αποτέλεσμα του συγκεκριμένου επιλεκτικού τρόπου, με τον οποίο σχέσεις εξουσίας εντός της κοινωνίας συμπυκνώνονται σε διαφορετικά μέρη της κοινωνικής σχέσης που ονομάζεται «κράτος»⁶. Ενώ το Υπουργείο Εργασίας, υπό τη διοίκηση ενός πολιτικού από το συντηρητικό CDU, σίγουρα δεν αποτελεί

6.
Ως μέρος της παθητικής επανάστασης που αναφέρθηκε νωρίτερα, τα δύο υπουργεία συγχωνεύθηκαν μερικώς στο Ομοσπονδιακό Υπουργείο Οικονομικών και Εργασίας από την κοκκινοπράσινη κυβέρνηση μεταξύ Οκτωβρίου 2002 και Νοεμβρίου 2005. Ένα μικρό τμήμα του προηγούμενου Ομοσπονδιακού Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, υπεύθυνο για το συνταξιοδοτικό σύστημα και την κοινωνική ασφάλιση ενσωματώθηκε στο νέο Ομοσπονδιακό Υπουργείο Υγείας και Κοινωνικής Ασφάλισης, πρώην Ομοσπονδιακό Υπουργείο Υγείας. Αυτές οι θεσμικές αλλαγές μπορούν να ερμηνευθούν ως υπαγωγή των εργασιακών σχέσεων στη νεοφιλελεύθερη λογική του Υπουργείου Οικονομικών, καθώς επίσης και ως περιθωριοποίηση των συνδικαλιστικών ηγεσιών μέσω της μεταφοράς τους από τις κοινωνικές υποθέσεις στα οικονομικά και της ισχυροποίησης της ανταγωνιστικότητας έναντι των κοινωνικών ζητημάτων.

προμετωπίδα των προοδευτικών πολιτικών και της ταξικής πάλης, αποτελεί ένα μηχανισμό του κράτους που παραδοσιακά ενσωματώνει θέσεις των υποτελών τάξεων, σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι το Υπουργείο Οικονομικών, το οποίο βρισκόταν υπό την ηγεσία του οικονομικά φιλελεύθερου FDP. Το αποτέλεσμα της διαπάλης μεταξύ των δύο θεωρείται γενικά νίκη για το Υπουργείο Οικονομικών (Tichomirowa, 2013).

Εκτός από την προσθήκη μερικών νέων δεδομένων (βλ. παρακάτω), οι διαφορές ανάμεσα στο προσχέδιο και την τελική έκθεση αποτελούν, κατά βάση, μια απόπειρα συγκάλυψης της δραματικής φτωχοποίησης που λάμβανε χώρα από τα μέσα της δεκαετίας 1990, μέσω της απάλειψης δεδομένων και παρατηρήσεων που επιδέχονται κριτικότερες ερμηνείες. Για παράδειγμα, η αναφορά του προσχεδίου που έκρινε πως η υποχώρηση της ανεργίας «δεν αντικατοπτρίζεται στον κίνδυνο φτώχειας, τη χαμηλή αναλογία μισθών και τη συσσώρευση περιουσιακών στοιχείων» (Bundesregierung, 2012:III) απουσιάζει από την τελική έκδοχή, στην οποία η θετική εξέλιξη στην αγορά εργασίας αποδίδεται στις μεταρρυθμίσεις της Ατζέντας 2010 (Bundesregierung, 2013:IV). Ανάμεσα στις διατυπώσεις που απουσιάζουν στην τελική περίληψη περιλαμβάνονται οι εξής:

- «Τα ιδιωτικά περιουσιακά στοιχεία είναι πολύ άνισα κατανεμημένα στη Γερμανία» (Bundesregierung, 2012:IX).

- «Λίγο πάνω από τέσσερα εκατομμύρια άνθρωποι το 2010 εργάστηκαν για μεικτό ωρομίσθιο κάτω από επτά ευρώ» (Bundesregierung, 2012:XIX).

- «Η ομοσπονδιακή κυβέρνηση θα αποφασίσει αν και πώς ο ιδιωτικός πλούτος, πέρα από την προοδευτική φορολόγηση, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για μια βιώσιμη χρηματοδότηση δημόσιων υπηρεσιών» (Bundesregierung, 2012:XLII· έμφαση στο πρωτότυπο)⁷.

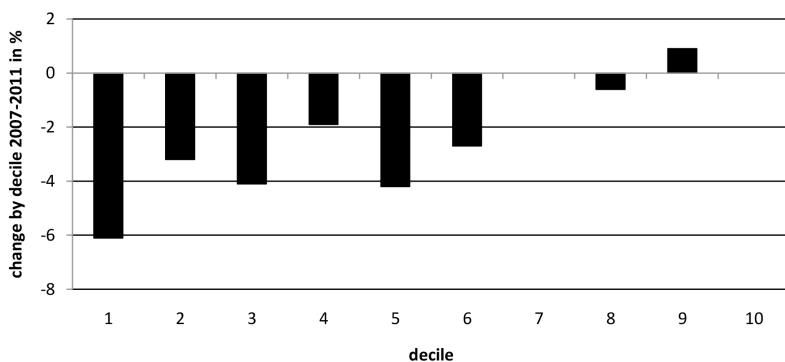
- «Μια τέτοια εξέλιξη των εισοδημάτων βλάπτει το λαϊκό περί δικαίου αίσθημα και μπορεί να θέσει σε κίνδυνο την κοινωνική συνοχή» (Bundesregierung, 2012:XX).

Η τελευταία πρόταση σχολίαζε την αύξηση των μισθολογικών διαφοροποιήσεων και ειδικά τα δεδομένα που φαίνονται στην Εικόνα 2. Οι αλλαγές που έγιναν σε αυτό το σημείο στην τελική έκθεση χρήζουν ιδιαίτερης μνείας, καθώς αφορούν ένα από τα κεντρικά μέτρα που υποστηρίζουν τον προηγούμενο ισχυρισμό για τη φτωχοποίηση μεγάλων μερίδων του γερμανικού λαού, και εμπεριέχουν νέα δεδομένα που είχαν προηγουμένως περάσει απαρατήρητα στη δημόσια αντιπαράθεση.

7.

Στη συνέντευξη τύπου με αφορμή τη δημοσιοποίηση της τελικής έκθεσης, η Ομοσπονδιακή Υπουργός Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων προσπαθώντας να υποβαθμίσει τη διαμάχη του υπουργείου της με το Υπουργείο Οικονομικών, τόνισε ότι η αρχική πρόταση «δεν αφορούσε φόρους, αλλά εθελοντικές συνεισφορές και ιδρύματα» (Borsteland & Kamann, 2013:2013).

Το διάγραμμα του προσχεδίου, που φαίνεται στην Εικόνα 2, στην τελική εκδοχή αντικαταστάθηκε με ένα νέο διάγραμμα που χρησιμοποιεί τα ίδια δεδομένα, αλλά για τα έτη 2007-2012. Σε αυτήν την περίοδο η κυβέρνηση, εκτός από το να σώζει τράπεζες (βλ. Altvater, 2010), επιχείρησε να ικανοποιήσει την εγχώρια ζήτηση με κενσυνανά εργαλεία, μέσα από πακέτα τόνωσης (βλ. Sandleben, 2010) και ενθάρρυνση μιας μικρής αύξησης μισθών. Το νέο διάγραμμα φαίνεται στην Εικόνα 3. Και τα δύο διαγράμματα βασίζονται σε δεδομένα του Γερμανικού Ινστιτούτου Οικονομικής Έρευνας (DIW) και αντλούν από δεδομένα του Γερμανικού Κοινωνικο-οικονομικού Πάνελ (SOEP), τα οποία συγκεντρώνονται σε μια ετήσια έρευνα που διεξάγεται στο ίδιο δείγμα 12.000 ατόμων από το 1984. Ενώ τα δεδομένα για την Εικόνα 2 δημοσιεύτηκαν από το DIW (Brenke&Grabka, 2011), τα δεδομένα για την Εικόνα 3 προέρχονται από «ειδική έρευ-

Εικόνα 3.

Αύξηση ανά δεκατημόριο στο προ φόρου πραγματικό εισόδημα από μισθωτή εργασία, 2007-2011.

Πηγή: Bundesregierung (2013:XXIV)

να» του Ινστιτούτου (Bundesregierung, 2013:XXIV), σύμφωνα με την ίδια την έκθεση. Μόνο μερικά από τα δεδομένα αυτά είχαν δημοσιευτεί σε κάποια από τις εβδομαδιαίες εκθέσεις του (Grabka *et al.*, 2012), και αυτά μέχρι το 2010, χωρίς την απαραίτητη κατανομή σε δεκατημόρια. Σε σχόλιο στο ίδιο τεύχος, ένα μέλος του διοικητικού συμβουλίου του Ινστιτούτου γράφει χαρακτηριστικά: «Στο τέλος του 2012, λεπτομερή δεδομένα μπορούν να δοθούν μόνο για το ημερολογιακό έτος 2010... Αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί ως “το σημερινό πλαίσιο”» (Wagner, 2012:32). Όμως, αυτός είναι ακριβώς ο τρόπος με τον οποίον παρουσιάστηκαν τα δεδομένα για το 2011 στην τελική έκθεση. Ο συγγραφέας γράφει, επίσης, χωρίς να αναφέρει με ρητό τρόπο την αντιπαράθεση για τη σχετική έκθεση: «όλα τα διαθέσιμα δεδομένα δείχνουν ότι, από την αρχή του αιώνα μέχρι το 2005, η ατομική ανισότητα εισοδήματος έχει αυξηθεί(...). Οι αλλαγές από

το 2005 είναι τόσο μικρές, ώστε κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί στα σίγουρα αν η εισοδηματική ανισότητα έχει αυξηθεί ή μειωθεί (...). Μπορεί κανείς να βρει επιχειρήματα που να υποστηρίζουν τόσο αύξηση όσο και μείωση της» (Wagner, 2012:32).

Η εξέλιξη που περιγράφεται στο διάγραμμα ερμηνεύεται στην τελική έκθεση ως εξής: «Η κατανομή εισοδήματος δεν έχει αυξηθεί από το 2006, δηλαδή για την περίοδο μελέτης» (Bundesregierung, 2013:XXIII). Παρότι αυτό το διάγραμμα θα μπορούσε πολύ εύκολα να ερμηνευτεί διαφορετικά, αυτή η δήλωση δεν είναι απαραίτητα λανθασμένη, καθώς βασίζεται στην εξέλιξη του μέσου εισοδήματος μεταξύ 2007 και 2011, και όχι στην εξέλιξη του εισοδήματος των δεκατημορίων που εμφανίζονται στο διάγραμμα. Αυτός ο τρόπος χειρισμού των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε για να αποφευχθεί μια εξέλιξη που, σύμφωνα με το προσχέδιο, «θίγει το λαϊκό αίσθημα δικαίου». Και σαν να μην έφτανε αυτό, η εξέλιξη που παρουσιάζεται στην Εικόνα 3 ερμηνεύεται ως «αποτέλεσμα δομικής βελτίωσης» (Bundesregierung, 2013:XXIV), γιατί «πολλά άνεργα ή μερικώς απασχολούμενα άτομα έχουν βρει απασχόληση στο χαμηλότερο εισοδηματικό φάσμα» (Bundesregierung, 2013:XXIII–XXIV).

Προχώρησα σε κάποιες λεπτομέρειες για τις διαφορές μεταξύ του προσχεδίου και της τελικής έκθεσης, καθώς οι αντιφάσεις αποδεικνύουν τη διαρκή άρνηση της φτώχειας από το επίσημο κράτος. Σε μια κατάσταση όπου η φτώχεια παράγεται από μια παθητική επανάσταση καθοδηγούμενη από το κράτος, η άρνησή της είναι επακόλουθη και αναπόσπαστο μέρος της. Από την άλλη, είναι αξιοθαύμαστο ότι ένα ομοσπονδιακό υπουργείο, επιχειρώντας να θέσει τη φτώχεια στην ατζέντα, εξέδωσε μια έκθεση γι' αυτή, χρησιμοποιώντας ερμηνείες σαν αυτές που παρατέθηκαν παραπάνω. Αυτό, μαζί με κριτικά σχόλια από συνδικάτα, πολιτικά κόμματα του αριστερού φάσματος (συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που εισηγήθηκαν την Ατζέντα 2010) και μέσα ενημέρωσης, φωτίζει τη διαρκή πάλη για ηγεμονία. Η επίδραση της Ατζέντας 2010 στην τρέχουσα συγκυρία εγείρει ακόμα αντιπαραθέσεις, απέχοντας πολύ από το να χαρακτηριστεί ομόφωνα θετική. Οι σοσιαλδημοκράτες ειδικά την επαινούν ως δικό τους επίτευγμά, την ίδια ώρα που κατεβαίνουν στις εκλογές του 2013 με μια πλατφόρμα κοινωνικής δικαιοσύνης. Αυτή η αντίφαση αναδύθηκε ιδιαίτερα κατά τη δέκατη επέτειο της Ατζέντας 2010 (UH and SR, 2013). Έτσι, τα νέα ποσοστά φτώχειας ακόμα δε θεωρούνται «φυσιολογικά» από πολλούς. Η νομιμοποίησή τους δεν έχει γίνει μέρος μιας πολιτισμικής ηγεμονίας που διασφαλίζει την ενεργή συναίνεση των μαζών. Αντίθετα, μετά τις χαμένες μάχες ενάντια στην Ατζέντα 2010 και μπροστά στη σημερινή κρίση, μια «παθητική συναίνεση» (Candeias, 2011:59) μοιάζει να υπερισχύει, σύμφωνα με

την οποία δεν μπορεί να γίνει τίποτα για το ζήτημα της φτώχειας.

Συμπεράσματα

Σε έναν εξωτερικό παρατηρητή η Γερμανία φαντάζει ως μια χώρα που αντιμετωπίζει αρκετά καλά την τρέχουσα κρίση. Σε αυτή τη σύνομη ριζοσπαστική «Länderkunde» ανέδειξα μια θεμελιακή πτυχή της σύγχρονης γερμανικής ιστορίας. Ισχυρίζομαι ότι η διάλυση του κράτους πρόνοιας και η μαζική φτωχοποίηση της γερμανικής εργατικής τάξης κατά τη δεκαετία του 2000, μέσω της Ατζέντας 2010 και του (νόμου) *Χαρτς IV*, συνιστούν μια παθητική επανάσταση που καθοδηγήθηκε από το κράτος.

Μια ολοκληρωμένη εξιστόρηση των σύνθετων τρόπων με τους οποίους εξελίσσονται οι κοινωνικές σχέσεις, η κρατική εξουσία, και η πολιτισμική ηγεμονία στη Γερμανία κατά την τελευταία δεκαετία, ξεπερνάει τους στόχους αυτού - ή οποιουδήποτε - άρθρου. Αλλά, αν στοχεύουμε στην κατανόηση της παρούσας κρίσης, θα πρέπει να αποδεχτούμε την πρόκληση, όσο «τιτάνια» κι αν είναι (Gramsci, 1991: 374), και να συνθέσουμε αναλύσεις και κριτικές της πολιτικής οικονομίας, της κρατικής εξουσίας και της πολιτισμικής ηγεμονίας. Μια τέτοια απόπειρα να «εστιάσουμε στο γαλαξία των τρόπων αντιμετώπισης της κρίσης» (Keil, 2012:129) είναι αναγκαστικά επιλεκτική. Δεν μπορεί να είναι μόνο ακαδημαϊκή, καθώς προϋποθέτει την αμφισβήτηση του status quo. Όπως αναφέρει και ο Γκράμσι, που πάντοτε υπήρξε θεωρητικός και πολιτικός ταυτόχρονα, «κάθε ανάλυση των σχέσεων εξουσίας... αποκτά νόημα μόνο στο βαθμό που οδηγεί σε μια πρακτική δράση, σε μια πρωτοβουλία της βούλησης» (Gramsci 1996:1564).

Βιβλιογραφία

Altvater, E (2010), *Der große Krach, oder die Jahrhundertkrise von Wirtschaft und Finanzen, von Politik und Natur*. Münster: Westfälisches Dampfboot.

Aschauer, W. (2002), «Zwischen Theorie und Praxis – Anmerkungen zur Konzeption von Landeskunde», *Berichte zur Deutschen Landeskunde*, 76(4): 253-271.

Bahrenberg, G. (1996), «Die Länderkunde im Paradigmenstreit um 1970», *Berichte zur deutschen Landeskunde*, 70(1): 41-54.

Bartels, D. (1968), *Zur wissenschaftstheoretischen Grundlegung einer Geographie des Menschen*. Wiesbaden: Franz Steiner.

Bartels, D. (1980), «Die konservative Umarmung der "Revolution": zu Eugen Wirths Versuch in "theoretischer Geographie"», *Geographische Zeitschrift*, 68(2): 121-131.

Belina, B. (2009), «Theorie, Kritik und Relevanz in der deutschsprachigen sozialwissenschaftlichen Geographie 40 Jahre nach Kiel, mit einigen bescheidenen Vorschlägen letztgenannte im Arbeitsalltag als gesellschaftliche zu füllen», *Rundbrief Geographie H*, 221: 18-20.

Belina, B. (2013a), «What's the matter with Germany? On Fetishizations of the Euro Crisis in Germany's public discourse, and their basis in social processes and relations», *Human Geography*, 6(2): 26-37.

Belina, B. (2013b), «Germany in times of crisis: passive revolution, struggle over hegemony and new nationalism», *Geografiska Annaler B*, 95(3): 275-285.

Belina, B., Best, U. & Naumann, M. (2009), «Critical geography in Germany: from exclusion to inclusion via internationalization», *Social Geography*, 4: 47-58.

Berliner Geographenkreis (eds) (1969), «Sonderheft zum 37. Deutschen Geographentag», *Geografiker 3*.

Borstel, S. & Kamman, M. (2013), «Von der Leyen wischt Kritik am Armutsbericht beiseite. Arbeitsministerin weist Vorwurf der Schönfärberei zurück», *Die Welt*, 7 March: 4.

Bosch, G. (2012), *Prekäre Beschäftigung und Neuordnung am Arbeitsmarkt. Expertise im Auftrag der Industriegewerkschaft Metall*, IAQ-Standpunkt 2012-02. Duisburg:, Institut Arbeit und Qualifikation, Universität Duisburg-Essen.

Brenke, K. (2012), «Geringe Stundenlöhne, lange Arbeitszeiten», *DIW Wochenbericht*, 21/2012: 3-12.

Brenke, K. & Grabka, M. M. (2011), «Schwache Lohnentwicklung im letzten Jahrzehnt», *DIW Wochenbericht*, 45/2011: 3-15.

Bruff, L. (2010), «Germany's Agenda 2010 reforms: passive revolution at the crossroads», *Capital and Class*, 34(3): 409-428.

Buci-Glucksmann, C. (1979), «State, transition and passive revolution», στο MOUFFE, C. (ed.), *Gramsci and Marxist Theory*. London: Routledge and Kegan Paul, pp: 207-236.

Bundesregierung (2012), *Lebenslagen in Deutschland. Entwurf des 4. Armuts- und Reichtumsberichts der Bundesregierung*. Berlin: Bundesministerium für Arbeit und Soziales.

Bundesregierung (2013), *Lebenslagen in Deutschland. Der Vierte Armuts- und Reichtumsbericht der Bundesregierung*. Berlin: Bundesministerium für Arbeit und Soziales.

- Butterwegge, C. (2009), *Armut in einem reichen Land. Wie das Problem verharmlost und verdrängt wird*. Frankfurt am Main: Campus.
- Candeias, M. (2007), «High-Tech, Hartz und Hegemonie», στο KAINDL, C. (ed.), *Subjekte im Neoliberalismus*. Marburg: BdWi, pp: 49-58.
- Candeias, M. (2011), «Interregnum: Molekulare Verdichtung und organische Krise», στο Demirovic, A., Dück, J., Becker, F. & Bader, P. (eds), *Vielfach Krise. Im finanzmarktdominierten Kapitalismus*. Hamburg: VSA, pp. 45-61.
- Christen, C. (2012), «Paradigmenwechsel der deutschen Alterssicherung. Über die "Riester-Rente" hin zur politisch forcierten Altersarmut», *Kurswechsel*, 4/2012: 27-38.
- Destatis (2012), «11 % der Beschäftigten verdienten 2010 weniger als 8,50 Euro je Stunde», *Pressemitteilung*, 258/12, 26 July. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt.
- Eisel, U. (2009), *Landschaft und Gesellschaft. Räumliches Denken im Visier (= Raumproduktionen Bd. 5)*. Münster.
- European Commission (2012), *Employment and Social Developments in Europe 2012*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Grabka, M. M., Göbel, J. & Schupp, J. (2012), «Höhepunkt der Einkommensungleichheit in Deutschland überschritten?», *DIW Wochenbericht*, 43/2012: 3-15.
- Gramsci, A. (1991), *Gefängnishefte*, Vol. 2. Hamburg: Argument.
- GRAMSCI, A. (1996), *Gefängnishefte*, Vol. 7. Hamburg: Argument.
- Heeg, S. (2008), «Maßstäblichkeit von Arbeitsbeziehungen – räumliche Bezüge der Tarifpolitik in Deutschland», *Geographische Zeitschrift*, 96(1/2): 21-40.
- Heinrich, M. (2004), «Agenda 2010 und Hartz IV. Vom rot-grünen Neoliberalismus zum Protest», *Prokla*, 34(3): 477-483.
- Hielscher, V. (2007), «Die Arbeitsverwaltung als Versicherungskonzern?», *Prokla*, 37(3): 351-368.
- Hirsch, J. (1995), *Der nationale Wettbewerbsstaat. Staat, Demokratie und Politik im globalen Kapitalismus*. Berlin: Edition ID-Archiv.
- ILO (2011), «Global Wage Report. Datenblatt Deutschland 2010/11». Berlin: ILO-Berlin.
- Kalina, T. & Weinkopf, C. (2012), *Niedriglohnbeschäftigung 2010: Fast jede/r Vierte arbeitet für Niedriglohn. IAQ-Report 2012-01*. Duisburg: Institut Arbeit und Qualifikation, Universität Duisburg-Essen.
- Keil, D. (2012), «Krisenkonstellationen. Überlegungen zum Zusammenhang von Krise und gesellschaftlicher Ausgrenzung», στο Hawell, M and Blanke, M. (eds), *Kritische Theorie der Krise*. Berlin: Karl Dietz, pp: 117-129.
- Kneisle, A. (1983), *Es muß nicht immer Wissenschaft sein ... Methodologische Versuche zur Theoretischen und Sozialgeographie in wissenschaftsanalytischer Sicht*. Kassel: Gesamthochschule Kassel.
- Lapavistas, C. et al. (2012), *Crisis in the Eurozone*. London: Verso.
- Lehndorff, S. (2012), «Man spricht deutsch: Eine trügerische Erfolgsgeschichte», *Prokla*, 42(1): 7-28.

Marx, K. (1971), *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie, Band 1: Der Produktionsprozeß des Kapitals*. Berlin:Dietz.

Poulantzas, N. (1978), *State, Power, Socialism*. London:Verso.

Reiner, S. (2009), «Verordnete Armut: Grundlage der Finanzmarkt- und Wirtschaftskrise», στο Brenner, R. P., Dahn, D., Hengsbach, F., Sassen, S. et al. (eds), *Kapitalismus am Ende? Attac: Analysen und Alternativen*. Hamburg: VSA, pp: 94-98.

Röttger, B. (2009), «Krisen des Kapitalismus – historische Perspektiven», *Das Argument*, 51(5): 758-766.

Sandleben, G. (2011), *Politik des Kapitals in der Krise. Eine empirische Studie (2007–2010)*. Hamburg:VSA.

Schneider, U., Stilling, G. and Woltering, C. (2012), *Positive Trends gestoppt, negative Trends beschleunigt. Bericht zur regionalen Armutsentwicklung in Deutschland 2012*. Berlin:Der Paritätische Gesamtverband.

Taubmann, W. (1987), «Adressatenorientierte Aspekte zu einer regionalen Geographie», στο45. *Deutscher Geographentag Berlin 1985, Tagungsberichte und wissenschaftliche Abhandlungen*. Stuttgart: Franz Steiner, pp: 154-160.

Tichomirowa, K. (2013): «Geschönt, aber nicht schön; Bundesarbeitsministerin stellt den Armuts- und Reichtumsbericht vor», *Frankfurter Rundschau*, 7 March: 4.

UH and SR (2013), «Der Frust wächst. Die Agenda 2010 sollte die Kosten des Sozialstaats senken. Das tat der SPD gar nicht gut», *die tageszeitung*, 12 March: 2.

Wagner, G. (2012), «Zur Aussagekraft von Einkommens- und Armutsstatistiken», *DIW Wochenbericht*, 43/2012: 32.

Wendl, M. (2002), «Jenseits des "Tarifgitters". Krise und Erosion des Flächentarifvertrages in Deutschland», *Prokla*, 32(4): 537-555.

Wittfogel, K. A. (1929), «Geopolitik, Geographischer Materialismus und Marxismus» (3 parts), *Unter dem Banner des Marxismus*, 3: 17-51, 485-522 & 898-935.

Χώρος για τον φεμινισμό;

Έμφυλες προσεγγίσεις του
αστικού χώρου στο ΕΜΠ

Ντίνα Βαΐου

Καθηγήτρια, Τομέας Πολεοδομίας & Χωροταξίας
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

1.

Με τον όρο «μελέτη της πόλης» αναφερόμαστε στο διεπιστημονικό πεδίο που στον αγγλοσαξονικό χώρο σημαίνεται με τον όρο *urban studies* - του οποίου η μεταφορά στην ελληνική γλώσσα, αν και επιχειρήθηκε στις αρχές της δεκαετίας 1990, δεν επικράτησε.

Η ανάπτυξη έμφυλων ή/και φεμινιστικών προσεγγίσεων στη μελέτη της πόλης¹ έχει πλέον τη δική της ιστορία, η οποία βρίσκεται, όπως και σε άλλα επιστημονικά πεδία, στο μεταίχμιο επιστημονικών και πολιτικών αναζητήσεων. Από τα μέσα της δεκαετίας 1970, φεμινίστριες γεωγράφοι, κοινωνιολόγοι της πόλης, ανθρωπολόγοι και αργότερα πολεοδόμοι και αρχιτέκτονες εντοπίζουν, όλο και πιο συστηματικά και μέσα από αλληπάλληλες «επισκοπήσεις του πεδίου», την απουσία γυναικών/την απουσία του φύλου καθώς και την αναπαραγωγή στερεοτύπων για τις γυναίκες και τους άνδρες στην έρευνα και τη συζήτηση για το χώρο (για μια πιο αναλυτική παρουσίαση, βλ. Βαΐου, 2007). Στις δεκαετίες που έχουν μεσολαβήσει, οι προβληματισμοί και τα πεδία έρευνας πολλαπλασιάστηκαν και διαφοροποιήθηκαν, αναπτύχθηκαν διακριτές κατευθύνσεις μέσα σε υφιστάμενους κλάδους, συγκροτήθηκαν διεπιστημονικά πεδία και ομάδες έρευνας και διδασκαλίας, παρακολουθώντας τοπικές παραδόσεις αλλά και υπερτοπικές έως παγκόσμιες αναζητήσεις.

Το κείμενο που ακολουθεί είναι ένα σύντομο σχόλιο πάνω στην ανάπτυξη σπουδών φύλου ή έμφυλων προσεγγίσεων για το χώρο και την πόλη, μέσα από την εμπειρία μιας εν-τοπισμένης γνώσης/εμπειρίας - εν-τοπισμένης μεταφορικά, σε σχέση με τους χώρους γνώσης, και υλικά, στο χώρο του ΕΜΠ (και του ελληνικού πανεπιστημίου γενικότερα), με τα ιδιαίτερα ακαδημαϊκά του ήθη, παραδόσεις και πολιτική, αλλά και τους πολλαπλούς προσδιορισμούς που προκύπτουν από τη σχέση με άλλους αντίστοιχους χώρους. Το κείμενο είναι οργανωμένο σε τρία μέρη: το πρώτο περιλαμβάνει σύντομη αναφορά στους μεταβαλλόμενους προβληματισμούς, το δεύτερο αναφέρεται στη διαδρομή προς, και μέσα σε, φεμινιστικές προσεγγίσεις της μελέτης της πόλης στο ΕΜΠ και το τρίτο διατυπώνει σκέψεις για τα όρια και περιθώρια ανάπτυξης χώρου για τον φεμινισμό μέσα σε πολλαπλές κοινότητες.

Εισάγοντας το φύλο στη μελέτη της πόλης: ένα διαρκές διακύβευμα

Οι λεγόμενες έμφυλες προσεγγίσεις του αστικού χώρου αναπτύσσονται από τη δεκαετία 1970 στο πλαίσιο θεωρήσεων του χώρου ως κοινωνικά παραγόμενου, σε μια «συνομιλία» δηλαδή με ριζοσπαστικές ή μαρξιστικές προσεγγίσεις που συγκροτούνται σταδιακά και εμπεδώνονται σχεδόν παράλληλα (βλ. αναλυτικότερα Βαΐου & Χατζημιχάλης 2012). Οι αρχικές θεματολογίες της έρευνας αναδεικνύ-

ουν, σε κύρια πεδία για τη συγκρότηση έμφυλων προσεγγίσεων της πόλης, τα «εμπόδια» που η οργάνωση του αστικού χώρου ορθώνει στις γυναίκες, τις χωρικές της ετεροκανονικής πυρηνικής οικογένειας των καταμερισμών εργασίας και δύναμης στο εσωτερικό της, τις μεταλλαγές του χώρου που συνδέονται με αναδιαρθρώσεις στην παραγωγή και την αγορά εργασίας, ειδικότερα στην εργασία των γυναικών. Ο αστικός χώρος θεωρείται προνομιακό πεδίο για τη διερεύνηση των τρόπων με τους οποίους συγκροτείται η έμφυλη εμπειρία, αλλά και των τρόπων με τους οποίους μπορεί κανείς να προσεγγίσει πλευρές της καθημερινής ζωής σε σχέση με αυτήν την εμπειρία (McDowell, 1983; MacKenzie & Rose, 1983).

Σε συνάρτηση και με ευρύτερες αναζητήσεις της φεμινιστικής έρευνας, σταδιακά τα πεδία διευρύνονται - και ταυτόχρονα απομακρύνονται από τη «συνομιλία με τον μαρξισμό», ενώ γίνεται αντικείμενο φεμινιστικής κριτικής η ίδια η φεμινιστική θεωρία και πολιτική και τα συμφραζόμενά της: λευκή, δυτική, μεσοαστική, ετεροφυλόφιλη. Οι κριτικές του «μαύρου φεμινισμού», οι μεταποικιακές προσεγγίσεις, οι γεωγραφίες της σεξουαλικότητας εισάγουν μετά το 1989 έντονες κριτικές, κυρίως στην (κυρίαρχη) αγγλόφωνη βιβλιογραφία, αλλά και νέα ερωτήματα και προβληματισμούς που οδηγούν σε πιο σύνθετες κατανοήσεις του φύλου (και των έμφυλων προσεγγίσεων), στις διασταυρώσεις του με τη σεξουαλικότητα, τη φυλή/εθνότητα, την κοινωνική τάξη, κλπ. - αυτό το «αδέξιο κλπ.» όπως το αποκαλεί η J. Butler. Αναζητούνται προσεγγίσεις του αστικού χώρου/της πόλης μέσα από οπτικές που αργότερα χαρακτηρίστηκαν «διαθεματικές» (intersectional) (Lykke, 2006).

Κερδίζουν έδαφος προβληματισμοί που προβάλλουν τα ζητήματα εξουσίας και παραγωγής γνώσης και αμφισβητούν, ως ουσιοκρατικές, ιδέες για το φύλο οι οποίες αρθρώνονται γύρω από τα δίπολο γυναίκα/άνδρας (ή γυναίκες/άνδρες) και κοινωνικό/βιολογικό φύλο, αντλώντας κυρίως από τις διατυπώσεις της Judith Butler (1990/2009) και την ιδέα της επιτελεστικότητας (performativity): Τα χαρακτηριστικά του φύλου, σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, συγκροτούνται σταδιακά, στην επιφάνεια του σώματος, μέσω της επανάληψης κινήσεων και πράξεων, χειρονομιών, στάσεων και συμπεριφορών, δηλαδή μιας σειράς επιτελεστικών πράξεων που διαμορφώνουν την εντύπωση μιας βαθύτερης έμφυλης ταυτότητας. Η διαδικασία αυτή παράγει χαρακτηριστικά φύλου μέσα στο χρόνο, μέσα από την επανάληψη που συντελείται στο πλαίσιο της «αναγκαστικής ετεροφυλοφιλίας».

Οι θεωρητικές επεξεργασίες της Butler επηρεάζουν τη δουλειά πολλών φεμινιστριών που ασχολούνται με τη μελέτη της πόλης, εισάγο-

ντας νέα αντικείμενα και συνδέοντας το φύλο με τη σεξουαλικότητα και το σώμα. Οδηγούν, μεταξύ άλλων και, σε μια μεγαλύτερη έμφαση στους τρόπους με τους οποίους κατανοούμε και μιλάμε για το σώμα. Το σώμα εδώ αντιπροσωπεύει μια σημαντική κλίμακα ανάλυσης του χώρου (την πιο κοντινή μας γεωγραφία), μια κλίμακα που αντιστέκεται στην προνομιακή χρήση της αφαίρεσης σε βάρος των βιωμένων εμπειριών. Κάθε σώμα λοιπόν είναι και έχει το χώρο του, παράγεται στο χώρο και ταυτόχρονα παράγει χώρο (Simonsen, 2003). Η ανάδειξη, ή επαν-ανακάλυψη, του σώματος και η αποκάλυψη του εν-σώματος χαρακτήρα της παραγωγής γνώσης οδηγεί, περίπου αναπόφευκτα, σε ένα σύνολο (φεμινιστικών) γεωγραφιών που φέρνουν στο επίκεντρο όχι μόνο το φύλο ή/και την αντίθεση ανάμεσα σε γυναίκες και άνδρες (με όλες τις διαιρέσεις σε κάθε κατηγορία φύλου), αλλά και τη σεξουαλικότητα, στις πολλαπλές της εκδοχές (βλ. και Μαρνελάκης, 2014). Η σεξουαλικότητα εδώ δεν αντιμετωπίζεται ως ατομικό χαρακτηριστικό ή ως ζήτημα σχέσης μεταξύ υποκειμένων, αλλά ως μια κοινωνική σχέση ποικίλη, δυναμική και αμφιλεγόμενη, που διαφέρει στο χρόνο και το χώρο, καθώς οι επιθυμίες δεν διατυπώνονται απλά και ικανοποιούνται, αλλά ρυθμίζονται, απαγορεύονται και καταπιέζονται. Εμπλέκεται στη συγκρότηση του χώρου και, ταυτόχρονα, ο χώρος και ο τόπος εμπλέκονται στη συγκρότηση σεξουαλικών ταυτοτήτων και πρακτικών. Αυτές οι ταυτότητες και πρακτικές είναι ενσώματες και χωρικές - από την πιο μικρή ως την παγκόσμια κλίμακα (Blunt και Wills, 2000).

Οι νέες θεματολογίες διερευνούν την παρουσία στο χώρο «σωμάτων που παρεκκλίνουν» (ομοφυλόφιλοι, εγκυμονούσες, εθνοτικές μειονότητες, ανάπηροι, παιδιά, κλπ.), τα ζητήματα βίας, ανασφάλειας, αυτοάμυνας σε διαφορετικούς χώρους, την επιτέλεση σεξουαλικών και έμφυλων ταυτοτήτων στο χώρο, τη λειτουργία του βλέμματος και την ανδρική εξουσία του «παρατηρητή», τις γεωγραφικές επιθυμίες ή/και γεωγραφίες σεξουαλικότητας. Σε όλο αυτό το εγχείρημα (ή την πληθώρα των εγχειρημάτων) αναγκαία προϋπόθεση αποτελεί η παραδοχή που επιγραμματικά μπορεί να συνοψιστεί στο ότι «η πόλη κατοικείται» (Simonsen & Vaiou, 1996). Μια τέτοια παραδοχή έχει συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε την πόλη, αλλά και στην κατανόηση των περιθωρίων αποδοχής της σε ένα τεχνικό πρόγραμμα σπουδών όπου είναι κυρίαρχη η έμφαση στις υλικές πλευρές της πόλης.

Η παραδοχή αυτή, για παράδειγμα, δεν μας επιτρέπει να επαναπαυθούμε σε ολιστικές ερμηνείες και σε ένα επίπεδο θεωρητικής αφαίρεσης όπου η συγκρότηση του αστικού χώρου ερμηνεύεται αποκλειστικά και γενικά ως αποτέλεσμα της κίνησης του κεφαλαίου. Οδηγεί σε

θεωρήσεις της πόλης που αναδεικνύουν την οπτική της καθημερινής ζωής, προϋποθέτει συνεχείς επαναδιαπραγματεύσεις ορίων και κλιμάκων, δεν επιτρέπει αυστηρά διχοτομικές κατασκευές και αποκαλύπτει συνέχειες μεταξύ σφαιρών εμπειρίας και διαπλεκόμενων κλιμάκων. Στις λεπτομέρειες της καθημερινότητας μπορεί να βρει κανείς γυναίκες και άνδρες, μαύρες και λευκούς, ομοφυλόφιλους και στρέιτ, εργάτριες και αστούς - σε όλες τις πιθανές διασταυρώσεις. Οι συνηθισμένες και ξεχωριστές πρακτικές που συνθέτουν τις πολλαπλές καθημερινότητες στην πόλη βοηθούν να αξιολογήσουμε πλευρές του αστικού φαινομένου που συνήθως μένους αθέατες. Δεν είναι τυχαίο ότι σ' αυτές «κρύβονται» έμφυλες, ταξικές, εθνοτικές, σεξουαλικές κωδικοποιήσεις του αστικού χώρου - ένα zoning ανεπιθύμητων και μη-αφομοιούμενων ετεροτήτων (βλ. και Βαΐου, 2000).

Οι φεμινίστριες επιστήμονες που ασχολούμαστε με τη μελέτη της πόλης χρειάζεται λοιπόν να επινοούμε το επιστημονικό πεδίο, να δίνουμε «μάχες» σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο, για τα τεκμήρια της επιστημονικής αλήθειας, για την ύπαρξη και εμπέδωση διαφορετικών οπτικών στην επιστήμη, αλλά και για να συγκροτηθούν μη εχθρικοί χώροι διδασκαλίας και έρευνας στο χώρο δουλειάς μας. Σε κάποιες τέτοιες «τοπικές» μάχες αναφέρεται η επόμενη ενότητα.

Σπουδές φύλου στη μελέτη της πόλης: μια δύσκολη διαδρομή στο ΕΜΠ

Η ονομασία και ο τρόπος οργάνωσης φεμινιστικών προσεγγίσεων (Γυναικείες Σπουδές, Φεμινιστικές Σπουδές, Σπουδές Φύλου κ.ά.)² είναι σε κάθε περίπτωση αποτέλεσμα επίπονων συζητήσεων, η έκβαση των οποίων συνδέεται με τις τοπικές συνθήκες και έχει αποτελέσει αντικείμενο δύσκολων αγώνων μέχρι να καθιερωθεί σε οποιαδήποτε μορφή, από μεμονωμένο μάθημα μέχρι ανεξάρτητο πτυχίο, προπτυχιακό ή μεταπτυχιακό, ή/και κατεύθυνση σε υπάρχον πτυχίο. Στη μελέτη της πόλης εισάγονται σχετικά αργά σχετικά μαθήματα ή ενότητες μαθημάτων, ενώ ο χώρος εισάγεται ακόμη αργότερα στα αντικείμενα διδασκαλίας και έρευνας των γυναικείων σπουδών (Lada, 2009; Παυλίδου, 2006). Το ενδιαφέρον για τις γυναικείες σπουδές και τα πρόσωπα που εμπλέκονται σε αυτές, στον ακαδημαϊκό χώρο, συνδέονται με δύο διακριτά πεδία. Το πρώτο έχει να κάνει με τις αναζητήσεις του γυναικείου κινήματος, όπως αυτό επανασυγκροτήθηκε στην Ελλάδα με ανανεωμένα αιτήματα και επεξεργασίες μετά το 1974 (μετά τη δικτατορία) και διασταυρώθηκε, με αντιφατικούς και συχνά συγκρουσιακούς τρόπους, με τις αναζητήσεις της Αριστεράς. Το δεύτερο πεδίο σχετίζεται με προ-

2.

Στο κείμενο αυτό χρησιμοποιώ εναλλακτικά τους όρους «γυναικείες σπουδές» και «σπουδές φύλου». Ο πρώτος χρησιμοποιήθηκε από την Ομάδα Γυναικείων Σπουδών του ΑΠΘ, την πρώτη που εμφανίστηκε συγκροτημένα στο ελληνικό πανεπιστήμιο, ενώ ο δεύτερος επικράτησε περισσότερο στις μετά το 2000 προσπάθειες στο πλαίσιο ευρωπαϊκών χρηματοδοτήσεων.

βληματισμούς και επεξεργασίες στον ακαδημαϊκό χώρο, όπου την ίδια περίπου περίοδο αναπτύσσονται φεμινιστικές προσεγγίσεις, σε διάφορους επιστημονικούς χώρους - και στη μελέτη της πόλης.

Η δική μας μικρή/μεγάλη ιστορία ξεκινάει από το 1982 με την «Ομάδα Γυναικείων Σπουδών» του ΑΠΘ, οποία προσφέρει επί σειρά ετών ετήσιο πρόγραμμα ελεύθερων μαθημάτων, με διδάσκουσες και φοιτητές/τριες από διάφορα Τμήματα: Νομική, Παιδαγωγικά, Φιλοσοφική, Γλωσσολογία, Οικονομικά, Αρχιτεκτονική (μετά το 2003 και Βιολογία, Ιατρική, ΤΕΦΑΑ, ξενόγλωσσα Τμήματα). Στο διάστημα λειτουργίας της, η Ομάδα έκανε διάφορες προσπάθειες θεσμικής αναγνώρισης, οι οποίες δεν ευοδώθηκαν παρά πολύ αργότερα (βλ. παρακάτω). Στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες οι φεμινιστικές προσεγγίσεις οδήγησαν σε «ξαναγράψιμο» της ελληνικής ιστορίας και κοινωνίας με συμπερίληψη των γυναικών και από την οπτική ερωτημάτων που οι ίδιες επιθυμούσαν να θέσουν και να επεξεργαστούν, αλλά και σε μια διαρκή συνομιλία με την ευρωπαϊκή επιστημονική παραγωγή σε διάφορα πεδία), με πρωτοπόρες τις φεμινίστριες ιστορικούς (βλ. Καντσά, Μουτάφη και Παπαταξιάρχης, 2010).

Μέσα στο κλίμα ριζοσπαστικών αναζητήσεων και πολιτικής εμπλοκής, στις διασταυρώσεις φεμινισμού και αριστεράς, εισάγονται σχετικοί προβληματισμοί και στη μελέτη της πόλης και του χώρου σε διάφορες κλίμακες και πεδία έρευνας, ενώ αρκετά αργότερα εισάγεται ο χώρος στα αντικείμενα έρευνας των γυναικείων σπουδών. Οι πόλοι ανάπτυξης εντοπίζονται, όπως είναι αναμενόμενο, στις Σχολές Αρχιτεκτόνων του ΑΠΘ, με έμφαση περισσότερο σε θέματα αρχιτεκτονικής και κατοικίας, και του ΕΜΠ, με έμφαση σε θέματα κατοικίας και πόλης (Λαδά, 2009; Βαίου, 2008). Και στους δύο αυτούς χώρους ο φεμινισμός είχε, τουλάχιστον στις αρχές της δεκαετίας 1980, μάλλον αρνητικές συνδηλώσεις, στο πλαίσιο προγραμμάτων σπουδών με κυρίως τεχνικό προσανατολισμό. Σε ένα τέτοιο περιβάλλον, η υποστήριξη ερευνητικών και διδακτικών εγχειρημάτων από φεμινιστικές οπτικές ήταν μια φωνή από, και στο, περιθώριο. Κινητοποιούσε μόνο γυναίκες μέλη του διδακτικού προσωπικού που είχαν ήδη κάποια εμπλοκή ή συμπάθεια προς το γυναικείο κίνημα. Μια σύντομη αναφορά (και αναγκαστικά σχηματοποίηση) δεν μπορεί να αποδώσει την ακόμη ανείπωτη ιστορία συλλογικών και προσωπικών προσπαθειών, οπισθοχωρήσεων, απογοητεύσεων και ελπίδων, σιωπής και κραυγών, συγκρούσεων, συναινέσεων και συμβιβασμών που διαμόρφωσαν χώρο για τον φεμινισμό σε ανδρικούμενους ακαδημαϊκούς χώρους.

Η ιδιαίτερη μικρο-ιστορία στο ΕΜΠ ξεκινάει το 1984 με την απόπει-

3.

Η διδακτική ομάδα περιλάμβανε την Άννη Βρυχέα, την Αγνή Παπαϊωάννου, τη Μάχη Καραλή, την Αλεκα Μονεμβασίτου και την Ντίνα Βαΐου.

ρα εισαγωγής, από ομάδα γυναικών μελών ΔΕΠ³, ενός διατομεακού συνθετικού μαθήματος με σαφή φεμινιστική οπτική στην εκφώνηση και τα ζητούμενά του. Η πρόταση προκάλεσε μεγάλη ένταση και απορρίφθηκε ...πανηγυρικά από τη ΓΣ της Σχολής. Όμως έδωσε έναυσμα για την εκπόνηση σχετικών ερευνητικών εργασιών («διαλέξεων») και διπλωματικών, προκαλώντας ενδιαφέρουσες συζητήσεις μεταξύ φοιτητριών και φοιτητών της περιόδου⁴. Το 1989 εγκρίθηκε ένα μάθημα επιλογής για θέματα φύλου και χώρου, το οποίο διδάσκεται ανελλιπώς από τότε, μαζί με άλλα που προστέθηκαν μετά το 2003. Παράλληλα, η σχολή συμμετείχε σε δύο ευρωπαϊκά δίκτυα Erasmus: το δίκτυο «Gender and Geography» (1989-98), δίκτυο έξι πανεπιστημίων που διοργάνωνε ετήσιο εντατικό μάθημα, και το δίκτυο γυναικείων σπουδών ATHENA (Advanced Thematic Network in European Women's Studies, 2003-09), με ποικίλες δραστηριότητες και σημαντική συγγραφική/εκδοτική παραγωγή στη σειρά *The Making of European Women's Studies*. Στο δίκτυο ATHENA, στο οποίο συμμετείχαν περί τα 130 ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και άλλα ιδρύματα, με πρωτοβουλία της Σ. Λαδά, τα ζητήματα του χώρου αναγνωρίστηκαν ως διακριτό αντικείμενο μελέτης και μέρος των γυναικείων σπουδών.

Στο πλαίσιο των πιο πάνω δικτυώσεων, οι φοιτήτριες και φοιτητές του ΕΜΠ ήρθαν σε επαφή με φοιτήτριες και φοιτητές από άλλες σχολές και χώρες, οι οποίες/οι δούλευαν με παρόμοιες οπτικές. Παράλληλα, τα μέλη ΔΕΠ της Σχολής Αρχιτεκτόνων συνειδητοποίησαν σταδιακά ότι αυτή η κατεύθυνση έρευνας και διδασκαλίας δεν ήταν απλά μια ιδιοσυγκρατική προτίμηση ορισμένων περιθωριακών (για μια εκτενέστερη συζήτηση βλ Βαίου, 2008). Μια νεότερη γενιά γυναικών, ενημερωμένη για τις διαφορετικές εκδοχές της φεμινιστικής επιστημονικής συζήτησης, άρχισε να εκπονεί διδακτορικές διατριβές και, μετά την ίδρυση μεταπτυχιακών προγραμμάτων το 1998, μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες⁵, ενώ το 2005 εντάχθηκε σχετικό μάθημα και στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών («Έμφυλες Πολιτισμικές Προσεγγίσεις του Αστικού Χώρου», συνεργασία Ντ. Βαΐου και Γ. Μαρνελάκη).

Σημείο τομής για την ανάπτυξη Γυναικείων Σπουδών/Σπουδών Φύλου στα ελληνικά πανεπιστήμια αποτέλεσε, από το 2003, η ευρωπαϊκή χρηματοδότηση με αυτή τη στόχευση, στο πλαίσιο του προγράμματος «Εκπαίδευση και Αρχική Επαγγελματική Κατάρτιση» (ΕΠΕΑΕΚ, τμήμα του Γ' Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης). Στόχος της χρηματοδότησης ήταν η ενίσχυση της ισότητας ευκαιριών στα Πανεπιστήμια, μέσα από την ανάπτυξη μαθημάτων, τον εμπλουτισμό προγραμμάτων σπουδών με σχετικά μαθήματα και οπτικές, την έρευνα και άλλες δράσεις ευαισθητοποίησης σε ζητήματα «φύλου

4.

Για μια παρουσίαση των πρώτων εργασιών, βλ. Δελτίο Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, τ. 20/1989, τεύχος αφιέρωμα με τίτλο «Η Αλική στο χώρο των θαυμάτων».

5.

Αναφέρω εδώ ενδεικτικά τις διατριβές της Ρ. Λυκογιάννη και του Γ. Μαρνελάκη (που δεν ολοκληρώθηκε), τις μεταπτυχιακές διπλωματικές εργασίες της Τζ. Μπουρνάζου, της Κ. Παπασημάκη, της Σ. Χατζηβασιλείου.

και ισότητας», όπως διατυπωνόταν στην προκήρυξη του προγράμματος. Οκτώ πανεπιστήμια ανέπτυξαν μεγαλύτερα ή μικρότερα διατμηματικά προγράμματα «φύλου και ισότητας», σε προπτυχιακό και μεταπτυχιακό επίπεδο (ΑΠΘ, ΕΚΠΑ, Πάντειο, ΕΜΠ, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων). Αξίζει εδώ να σημειωθεί η συστηματική προσπάθεια συνεργασίας και επικοινωνίας όλων των προγραμμάτων σπουδών φύλου, σε ένα περιβάλλον που ολοένα και περισσότερο προωθούσε την ατομική λειτουργία, την ιεραρχία και τον ανταγωνισμό.

Μεταξύ των πιο πάνω πανεπιστημίων και στο ΕΜΠ προχώρησαν, με δυσκολία και με τις αντιστάσεις ενός τεχνικού πανεπιστημίου, ορισμένες αλλαγές στα προγράμματα προπτυχιακών σπουδών, που σχεδόν αποκλειστικά περιορίστηκαν στη Σχολή Αρχιτεκτόνων. Συγκεκριμένα, προστέθηκαν δύο ακόμη μαθήματα επιλογής στο προπτυχιακό πρόγραμμα σπουδών της Σχολής Αρχιτεκτόνων («Εισαγωγή σε θέματα Φύλου και Χώρου» και «Τόποι και ομάδες γυναικών») και ένα μάθημα επιλογής στο πρόγραμμα της ΣΕΜΦΕ («Φύλο και Τεχνολογία»), προστέθηκαν κατευθύνσεις με οπτική φύλου σε υφιστάμενα υποχρεωτικά μαθήματα της Σχολής Αρχιτεκτόνων, ενισχύθηκε η βιβλιοθήκη του ΕΜΠ με περισσότερους από 500 τίτλους, με συνδρομές και δωρεές περιοδικών και με σημαντική «γκρίζα βιβλιογραφία», οργανώθηκαν συνέδρια, ημερίδες και διαλέξεις με προσκεκλημένες ομιλήτριες και ομιλητές από την Ελλάδα και την άλλη Ευρώπη, ενώ μέσα από συμβάσεις μικρής διάρκειας ενεπλάκησαν στο εγχείρημα αυτό νέες διδάσκουσες, τρεις από τις οποίες, μετά από διάφορες οδύσσειες, εκλέχτηκαν και διορίστηκαν σε θέσεις ΔΕΠ⁶. Η εκπαιδευτική προσπάθεια ενισχύθηκε και από αντίστοιχη έρευνα, η οποία αναπτύχθηκε και πάλι χάρη στη στοχευμένη σε ζητήματα «φύλου και ισότητας» χρηματοδότηση μέσω ΕΠΕΑΕΚ.

Πολλές πτυχές αυτής της ιστορίας έχουν μεγάλο ενδιαφέρον, μεταξύ άλλων και, ως μια άσκηση έμφυλων σχέσεων δύναμης, μέσα από τις οποίες συγκροτείται ένα ακαδημαϊκό περιβάλλον και πρόγραμμα σπουδών. Μια συνολική παρουσίαση υπερβαίνει τους στόχους και τις δυνατότητες αυτού του κειμένου. Αξίζει όμως να επισημάνω ορισμένες θεμελιώδεις και αλληλοσυνδεόμενες υποθέσεις για το χώρο και το σχεδιασμό, οι οποίες διαμορφώνουν όρια ή/και εμπόδια στην ανάπτυξη έμφυλων προσεγγίσεων στη μελέτη της πόλης σε ένα Τεχνικό Πανεπιστήμιο, ακόμη και στην ανθρωπιστική παράδοση της Σχολής Αρχιτεκτόνων.

Κυρίαρχη εδώ είναι η έμφαση στον «Άνθρωπο» (ως αναπαράσταση

6. Δεν υλοποιήθηκε η αρχική πρόβλεψη του προγράμματος για προκήρυξη σχετικών θέσεων ΔΕΠ και έτσι οι περισσότερες/οι νέες/οι διδάσκουσες δούλεψαν με συμβάσεις ετήσιες έως τριετείς, μέσω του ΠΔ 407

όλων των ανθρώπων), τις ανάγκες του οποίου στοχεύει να εξυπηρετήσει ο σχεδιασμός και η παραγωγή του χώρου. Έναν άνθρωπο που, παρά τις περί του αντιθέτου υποθέσεις, όχι μόνο δεν είναι άφυλος, αλλά είναι άνδρας, λευκός, αρτιμελής, ετεροφυλόφιλος, εργαζόμενος με κανονικό ωράριο και εργασιακές σχέσεις, με σύζυγο νοικοκυρά και με παιδιά. Ενός τέτοιου ανθρώπου τα πρότυπα καθημερινής ζωής, οι ανάγκες και οι επιδιώξεις αποτελούν το υπόβαθρο για τις υποθέσεις του σχεδιασμού και της παραγωγής του χώρου, εν ονόματι ενός «κοινού καλού», που θεωρείται ότι καλύπτει άνδρες και γυναίκες, εργοδότες και εργαζόμενες, λευκούς και μαύρες, νέες και ηλικιωμένους, ετεροφυλόφιλους και queer κοκ. Όμως τα ερωτήματα που θέτουν οι έμφυλες προσεγγίσεις μας υποχρεώνουν να «δούμε» (πρακτικά και ερευνητικά) το μωσαϊκό από ενσώματα υποκείμενα που κατοικούν την πόλη, που αναπτύσσουν ατομικές και συλλογικές πρακτικές, νοσηματοδοτούν το χώρο, επανεμφανίζουν ιστορίες και εμπειρίες συγκρότησής του. Υποκείμενα που εργάζονται, διασκεδάζουν, επενδύουν, φοβούνται, απομονώνονται, ερωτεύονται, διεκδικούν, πεθαίνουν - ζουν δηλαδή καθημερινές ζωές, με βαρετές επαναλήψεις και εξαιρετικές στιγμές, με τομές και συνέχειες, μέσω των οποίων διαμορφώνονται πολλαπλές εκδοχές της πόλης.

Μια δεύτερη και εξ ίσου εμπεδωμένη υπόθεση είναι η πίστη στο «σημείο του Αρχιμήδη», δηλαδή στην εξωτερική, ως προς το μελετώμενο αντικείμενο, θέση του επιστήμονα και πολύ περισσότερο του τεχνικού (του αρχιτέκτονα), ο οποίος, σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, μπορεί να μελετάει την πόλη «αντικειμενικά», χωρίς να εμπλέκεται ή να αποδίδει νοήματα στην πραγματικότητα - χωρίς δηλαδή να κατασκευάζει το αντικείμενο μελέτης (την πόλη) ή να υπόκειται στους περιορισμούς των δικών του εμπειριών και της ενσώματης ύπαρξής του. Η υπόθεση αυτή είναι τόσο εμπεδωμένη που θεωρείται «φυσική», αφήνοντας μικρά περιθώρια να ευδοκιμήσουν προσεγγίσεις που αμφισβητούν αυτόν το μύθο της επιστήμης και προτείνουν μια εν-τοπισμένη γνώση, η οποία αποκαλύπτει και θέτει σε έλεγχο τη μερικότητά της (βλ. Haraway, 1991). Το ερώτημα αν οι εμπειρίες των γυναικών μπορούν να αποτελέσουν πηγή πληροφόρησης και βάση θεωρητικών διατυπώσεων είναι καταστατικά αποσταθεροποιητικό, καθώς επερωτά αφ' ενός την οικουμενικότητα του προτύπου, αποκαλύπτοντας τη μερικότητά του, και αφ' ετέρου την ουδετερότητα και εξωτερικότητα του μελετητή.

Μεταξύ «τοπικών» παραδόσεων και «παγκόσμιων» αναζητήσεων

7.

Καθώς οι χώροι ανοχής και ελευθερίας δεν προκύπτουν από μόνοι τους, θεωρώ αναγκαία μια ονομαστική αναφορά στην Σάσα Λαδά και τη Βάνα Τεντοκάλη στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του ΑΠΘ, τη Βάσω Τροβά στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας, τις συνάδελφούς μου στο ΕΜΠ, Άννη Βρυχέα, Μάχη Καραλή, Αγνή Παπαϊωάννου - και πιο πρόσφατα τη Ρούλη Λυκογιάννη και την Ειρήνη Μίχα που πάλεψαν/με τόσο ως μοναχικές φωνές όσο και συλλογικά για να υπάρξουν «φιλικό χώρο» και να ακούγονται αποκλίνουσες φωνές στη μελέτη της πόλης.

Οι προηγούμενες δεκαετίες ήταν μια επίπονη άσκηση πλοήγησης μέσα από την άρνηση ή την απρόθυμη συναίνεση της διοίκησης σε διάφορα επίπεδα, τη διστακτική αποδοχή των φοιτητριών/τών, την πολύτιμη υποστήριξη ορισμένων γυναικών στο πανεπιστήμιο και πέρα από αυτό, και την αντίδραση ή αδιαφορία πολλών συναδέλφων. Σε αυτή την πορεία κάποιες πρόσφατες και πιο μακροπρόθεσμες εξελίξεις συνέβαλαν στη διαμόρφωση (πάντα υπό διαπραγμάτευση και αμφισβήτηση) χώρου για τον φεμινισμό, αλλά και για την ανοχή της διαφορετικότητας και της διαφοράς⁷. Το ακαδημαϊκό περιβάλλον δεν είναι πια ανοιχτά εχθρικό ενώ οι δικτύώσεις στην Ελλάδα και την άλλη Ευρώπη διευρύνθηκαν και ενισχύθηκαν. Νέες γυναίκες (και μερικοί άνδρες) βρήκαν χώρο για τα επιστημονικά τους ενδιαφέροντα και τις προσωπικές ανησυχίες και έφεραν νέα δυναμική και αναζητήσεις. Παραφράζοντας τη διατύπωση της Gillian Rose (1993) για τη φεμινιστική γεωγραφία, μπορούμε να σκεφτούμε τις έμφυλες προσεγγίσεις στη μελέτη της πόλης ως ένα «παράδοξο χώρο», όπου πλέον υπάρχει ταυτόχρονη και ρευστή κατάληψη μιας θέσης στο κέντρο και στην περιφέρεια, μέσα και έξω, ώστε να αμφισβητούνται συνεχώς τα όρια αυτών των διακρίσεων.

Η δεκαετία 2000 έμοιαζε να εμπεδώνει προσπάθειες πολλών ετών και ποικίλων προβληματισμών. Η απώλεια της Άννης Βρυχέα και του Γιώργου Μαρνελάκη, όσο και οι συνταξιοδοτήσεις συναδέλφων που διαμόρφωναν την τοπική και ευρύτερη επιστημονική κοινότητα, ανέκοψαν μια πορεία στην οποία νέες συνάδελφοι καλούνται και πάλι να «ανοίξουν χώρο» και να επαναπροσδιορίσουν κατευθύνσεις, μέσα σε συγκυρίες, για διαφορετικούς λόγους, δύσκολες. Οι συμπεριφορές και οι αντιλήψεις για τη μελέτη της πόλης οπωσδήποτε έχουν αλλάξει - προς διάφορες κατευθύνσεις. Είμαστε πολύ μακριά από διπολικές θεωρήσεις, σε αναζήτηση πιο σύνθετων, διαθεματικών προσεγγίσεων. Όμως η τοποθεσία/θέση, και άρα η οπτική, με την οποία αναζητά κανείς τη διαθεματικότητα έχει σημασία για το τι βλέπει και με ποιον τρόπο. Εδώ οι έμφυλες/φεμινιστικές προσεγγίσεις είναι πιο αναγκαίες από ποτέ, ιδιαίτερα για την κατανόηση του χώρου και της κρίσης στην πόλη, αλλά και για να συνεχίσει το πανεπιστήμιο - και ο δικός μας μικροχώρος - να είναι φιλικός για όσες και όσους δεν εμπίπτουν στον «κανονικό πρότυπο», με όποιο τρόπο κι αν ορίζεται.

Στις μεταβαλλόμενες συγκυρίες είναι εντελώς αναγκαίο, επιστημονικά και πολιτικά, να παράγουμε έμφυλη γνώση στη μελέτη της πόλης και να διατηρούμε ζωντανή τη συζήτηση μέσα στη δική μας

γλωσσική και (πολυ)επιστημονική κοινότητα, η οποία έχει ιδιαίτερες παραδόσεις, τρόπους προσέγγισης του αντικειμένου, θεωρητικές αναζητήσεις και εμπειρικά ενδιαφέροντα. Ταυτόχρονα, είναι εξ ίσου αναγκαίο να συμμετέχουμε σε έναν ευρωπαϊκό διάλογο στο πεδίο αυτό, ο οποίος προϋποθέτει μεταφράσεις σε πολλαπλά επίπεδα: με γλωσσικούς όρους, μια και η *lingua franca* είναι πλέον η αγγλική, αλλά και με όρους μιας μετάθεσης σε ένα διαφορετικό (αγγλόφωνο) πλαίσιο αξιών, προτεραιοτήτων και θεωρητικών επιλογών, στο οποίο παράγονται, εντάσσονται και διαφοροποιούνται «τοπικές» συμβολές (για μια λεπτομερή συζήτηση βλ. Gregson *et al.*, 2003, επίσης Garcia Ramon, 2003; Βαρίκα, 2000).

Αυτά τα δύο πλαίσια σκέψης, επικοινωνίας και παραγωγής γνώσης μόνο εν μέρει αλληλεπικαλύπτονται, ενώ οι προσπάθειες διαλόγου είναι συνήθως μονής κατεύθυνσης. Σε μια τέτοια συνθήκη, δεν υπάρχει άλλη επιλογή από το τη συμμετοχή σε μια πληθώρα κοινοτήτων, σε περισσότερες από μία γλώσσες καθώς και σε μια πληθώρα λόγων, τοπικών και παγκόσμιων και σε όλες τις ενδιάμεσες κλίμακες (Gender, Place and Culture 2002). Σε ποιο βαθμό τέτοιες επιλογές μπορούν να εκφράσουν τις μεταλλαγές στη γνώση και την πράξη, τα προχωρήματα και τις οπισθοχωρήσεις, τις μεταβαλλόμενες προτεραιότητες και στρατηγικές, τη συντροφικότητα και τη μοναξιά είναι ένα ανοιχτό ερώτημα. Όλα αυτά και πολλά ακόμη συνέβαλαν στη διαμόρφωση ενός χώρου για το φεμινισμό στο ελληνικό πανεπιστήμιο και σε μια ενδιαφέρουσα και σύνθετη εμπειρία συμμετοχής σε πολλαπλές κοινότητες, πραγματικές και φαντασιακές.

Βιβλιογραφία

- Βαΐου, Ντ. 2000, «Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το 'δικαίωμα στην πόλη'», στο Μ. Μοδινός και Η. Ευθυμιόπουλος (επιμ.) *Η Βιώσιμη Πόλη*, Αθήνα: Στοχαστής – ΔΙΠΕ, σελ. 204-216.
- Βαΐου, Ντ. 2007, «Φεμινιστικές προσεγγίσεις στην Ανθρωπογεωγραφία», στο Θ. Τερκενλή, Θ. Ιωσηφίδης, Ι. Χωριανόπουλος (επιμ.) *Ανθρωπογεωγραφία. Άνθρωπος, κοινωνία, χώρος*, Αθήνα: Κριτική, σελ. 178-199.
- Vaiou, D. 2008, «Space for feminism in Greek Academe?», στο P. Moss K. Falconer Al-Hindi (eds) *Feminisms in Geography. Rethinking space, place and knowledges*, Plymouth: Rowman & Littlefield, σελ. 207-214.
- Βαΐου, Ντ. και Κ. Χατζημιχάλης 2012, *Ο χώρος στην Αριστερή σκέψη*, Αθήνα: Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς και εκδ. νήσος.
- Βαρίκα, Ε. 2000, *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και υποκειμενικότητα*, Αθήνα: Κατάρτι.
- Blunt, A. και J. Wills 2000, *Dissident Geographies. An introduction to radical ideas and practice*, Harlow: Prentice Hall.
- Butler, J. 1990, *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*, New York: Routledge (και στα ελληνικά: Butler, J. 2009, *Αναταραχή Φύλου. Ο φεμινισμός και η ανατροπή της ταυτότητας*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια).
- Garcia Ramon, M.D. 2003, "Globalization and international geography: the questions of language and scholarly traditions", *Progress in Human Geography*, 21: 1, σελ. 1-5.
- Gender, Place and Culture 2002, "Feminists talking across worlds" στο *Gender, Place and Culture*, 9: 2, σελ. 167-207.
- Gregson, N., K. Simonsen and D. Vaiou 2003, "Writing (across) Europe: on writing spaces and writing practices", *European Urban and Regional Studies*, 10: 2, σελ. 5-22.
- Haraway, D. 1991, "Situated knowledges: The science question in feminism and the privilege of partial perspective", στο D. Haraway *Simians, Cyborgs and Women. The Reinvention of Nature*, London: Free Association Books, σελ. 183-201.
- Καντσά, Β., Β. Μουτάφη και Ε. Παπατεξιάρχης (επιμ.) 2010, *Φύλο και κοινωνικές πειστημένες σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Λαδά, Σ. (επιμ.) 2009, *Μετατοπίσεις. Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα: εκδ. future.
- Λαδά, Σ. 2009, «Φύλο και χώρος: αρχικές προσεγγίσεις και νέα ερωτήματα ή μεταξύ ορατών και αοράτων», στο Σ. Λαδά (επιμ.) *Μετατοπίσεις. Φύλο, διαφορά και αστικός χώρος*, Αθήνα: εκδ. futura, σελ. 15-32.
- Lada, A.-S. (ed) 2009, *Teaching Gender, Diversity and Urban Space. An intersectional approach between gender studies and spatial disciplines*, Book series by ATHENA.
- Lykke, N. 2006, "Intersectionality - A useful concept for feminist theory?", στο Θ.Σ. Παυλίδου (επιμ.) *Σπουδές Φύλου. Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες*, Θεσσαλονίκη: εκδ. Ζήτη, σελ. 151-160.
- MacKenzie, S. and D. Rose 1983 "Industrial change, the domestic economy and home life", in J. Anderson, S. Duncn and R. Hudson (eds) *Redundant spaces in cities and regions. Studies in industrial decline and social change*, Institute of British Geographers special Publication 15, London: Academic Press, σελ. 155-199.

Μαρνελάκης, Γ. 2014, «Είναι η «σεξουαλικότητα» για τις «λεσβιακές/γκέι σπουδές» ό,τι το «φύλο» για τις «γυναικείες σπουδές»; Πεδία, «κατάλληλα αντικείμενα» και πολιτική της γνώσης», στο Στενές επαφές φύλου, σεξουαλικότητας και χώρου. 7 κείμενα του Γιώργου Μαρνελάκη, Αθήνα: εκδ. futura και ΕΜΠ, σελ. 35-64.

McDowell, L. 1983 "Towards an understanding of the gender division of urban space", *Environment and Planning D: Society and Space*, 1, σελ.59-72.

Παυλίδου, Θ.Σ. (επιμ.) 2006, Σπουδές Φύλου. Τάσεις/εντάσεις στην Ελλάδα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, Θεσσαλονίκη: εκδ. Ζήτη.

Simonsen, K. 2003, The embodied city: From bodily practice to urban life, στο J. Öhman και K. Simonsen (eds) *Voices from the North. New Trends in Nordic Human Geography*, Aldershot: Ashgate, σελ. 157-172.

Simonsen, K. και D. Vaiou 1996, "Women's lives and the making of the city: experiences from 'north' and 'south' of Europe", *International Journal of Urban and Regional Research*, 20:3, σελ. 446-465.

Τράνζιτο ή εφήμεροι χώροι και χρόνοι των μεταναστευτικών διαδρομών

Όλγα Λαφαζάνη

Μεταδιδακτορική ερευνήτρια,
Πανεπιστήμιο της Βαρκελώνης

Η έννοια του τράνζιτ μετανάστη, του μετανάστη που εγκαθίσταται προσωρινά σε έναν τόπο προσπαθώντας να συνεχίσει το ταξίδι του προς έναν άλλο προορισμό, είναι μια έννοια που συναντάμε όλο και συχνότερα -ιδιαίτερα μετά την «προσφυγική κρίση» του 2015- τόσο στο δημόσιο όσο και στον επιστημονικό λόγο σε σχέση με τη μετανάστευση. Στο κεφάλαιο αυτό επιχειρώ όχι να ορίσω την τράνζιτ μετανάστευση αλλά, αντίθετα, να την περιγράψω μέσα από χώρους, πρακτικές και διαδικασίες που αναδεικνύονται στις βιογραφίες Αφγανών που βρίσκονται καθ' οδόν.

Το υλικό που παρουσιάζεται συλλέχθηκε κατά τη διάρκεια της διδακτορικής διατριβής μου, μεταξύ 2010 και 2014, όταν, μέσα από επιτόπια παρατήρηση και συνεντεύξεις ζωής προσπάθησα να διερευνήσω τις έννοιες της μετανάστευσης και των συνόρων στους χρόνους και στους χώρους της καθημερινής ζωής των ανθρώπων που μεταναστεύουν. Η έρευνα της διδακτορικής μου διατριβής εκτεινόταν σε διαφορετικούς «κόμβους» και «περάσματα» των μεταναστευτικών διαδρομών από την Τεχεράνη μέχρι τη Λέσβο, από την Ισταμπούλ μέχρι την Πάτρα και από την Αθήνα μέχρι το Βαλκανικό δρόμο. Έτσι, τα θραύσματα των αφηγήσεων των μεταναστών/ριών που περιλαμβάνονται σε αυτό το κεφάλαιο περνούν από διαφορετικούς τόπους και από διαφορετικές χρονικές στιγμές συγκροτώντας ένα μωσαϊκό των τράνζιτ μετακινήσεων.

(Μη) ορίζοντας το τράνζιτ

Πολλές επιστημονικές δημοσιεύσεις επιχειρούν να ορίσουν την τράνζιτ μετανάστευση. Να τη «μετρήσουν» ή να την οριοθετήσουν σε σχέση με τα υποκείμενα, τους χώρους, τις πρακτικές με κύριο όμως πάντα επίδικο το χρόνο. Για πόσες μέρες, μήνες ή χρόνια ορίζεται κάποιος/α μετανάστης/ρια «τράνζιτ»; Για παράδειγμα στο βιβλίο «*Mediterranean transit migration*» (Sørensen, 2006), γίνεται μια σύγκριση των ποσοστών των μεταναστών που ζουν στις χώρες της Ευρώπης προερχόμενοι από την Αφρική με τα ποσοστά των μεταναστών που συνελήφθησαν στις χώρες του Μαγκρέμπ προσπαθώντας να διασχίσουν τα σύνορα προς την Ευρώπη, με στόχο να «μετρηθεί» η τράνζιτ διέλευση. Ο F. Duvell, μέσα από συγκριτικά στοιχεία επιχειρεί να καθορίσει τη χρονική περίοδο που διαφοροποιεί την εγκατάσταση από την τράνζιτ μετακίνηση (Düvell, 2012). Στο βιβλίο του R. King διαβάζουμε «Τράνζιτ μετανάστευση είναι όταν οι μετανάστες που στοχεύουν να μετακινηθούν από το Α στο Β περνούν σημαντικά χρονικά διαστήματα για να μετακινηθούν διαμέσου, ή έχοντας εγκλωβιστεί, σε μια ή σε

περισσότερες παρεμβαλλόμενες χώρες. Το Μαρόκο, η Λιβύη και η Τουρκία έχουν λειτουργήσει ως τράνζιτ χώρες για τους υπό-Σαχάριους μετανάστες που στοχεύουν να εισέλθουν στην Ευρώπη.» (King, 2012). Μέσα από τέτοιες προσπάθειες ορισμού της τράνζιτ μετακίνησης παράγονται γραμμικές αναπαραστάσεις των μεταναστευτικών διαδρομών στο χώρο και στο χρόνο. Παράλληλα ως τράνζιτ δεν περιγράφεται μόνο το είδος της μετανάστευσης ή τα υποκείμενα, αλλά και οι χώρες που «παρεμβάλλονται» δημιουργώντας συγκεκριμένες γεωγραφικές αναπαραστάσεις που έχουν ως κέντρο συνήθως τη Δυτική Ευρώπη, και σε ομόκεντρους κύκλους τις χώρες του Ευρωπαϊκού Νότου και τις χώρες που γειτνιάζουν με τα Ευρωπαϊκά σύνορα.

Στο συγκριμένο κεφάλαιο δεν θα επιχειρηθεί ένας ορισμός της τράνζιτ μετανάστευσης. Αφενός γιατί τέτοιοι ορισμοί θεωρείται ότι περισσότερο απαντούν στις ανάγκες κατηγοριοποίησης και διαχείρισης της μετανάστευσης από τις Αρχές των χωρών υποδοχής, παρά έχουν κάποιο ουσιαστικό επιστημονικό ενδιαφέρον. Αφετέρου γιατί, όπως θα αναδειχθεί στη συνέχεια, οι βιογραφίες των μεταναστών/ριών που μετακινούνται δεν μπορούν να κανονικοποιηθούν σε τέτοια σχήματα.

Καθώς, λοιπόν, – εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις όπως, για παράδειγμα, η οικογενειακή επανένωση ή το πρόσφατο πρόγραμμα μετεγκατάστασης που λειτουργεί μόνο για υπηκόους της Συρίας – η μετανάστευση προς τον Παγκόσμιο Βορρά δεν μπορεί να γίνει πλέον με νόμιμο τρόπο, ενώ οι έλεγχοι στα σύνορα και ο περιορισμός της κινητικότητας για ένα μεγάλο κομμάτι του παγκόσμιου πληθυσμού συνεχώς εντείνονται, τα ταξίδια των μεταναστών/ριών γίνονται όλο και πιο δύσκολα και σύνθετα εγχειρήματα. Έτσι λοιπόν, οι μεταναστευτικές διαδρομές που ξεκινούν χωρίς προκαθορισμένο τέλος, που ενέχουν στάσεις, επιστροφές και επανακαθορισμό του «προορισμού» σε κάθε βήμα του ταξιδιού, ανάλογα με τις συνθήκες με τις οποίες ο κάθε μετανάστης/ρια βρίσκεται αντιμέτωπος, περιγράφονται ως τράνζιτ. Στη συγκεκριμένη διατριβή δε θα επιχειρηθεί να οριστεί η «τράνζιτ μετανάστευση», καθώς η ίδια η έννοια του τράνζιτ υπονοεί μια διαδικασία που είναι συνεχώς υπό διαπραγμάτευση, που είναι συνεχώς «ανοιχτή». Υπό αυτή την οπτική, η έννοια του τράνζιτ χρησιμοποιείται περιγραφικά παρά ουσιοκρατικά και αναλυτικά. Άλλωστε, όπως θα αναδειχθεί και στη συνέχεια του κεφαλαίου, οι διάφοροι ορισμοί και κατηγοριοποιήσεις της μετανάστευσης αμφισβητούνται στην πράξη από τις σύνθετες και πολύπλοκες πρακτικές και διαδρομές που ακολουθούνται από τους ίδιους τους μετανάστες/ριες. Για παράδειγμα, οι μετανάστες/ριες που βρίσκονται στην Τουρκία ή

σε άλλες χώρες που συνορεύουν με την Ευρώπη, θεωρούνται εκ των προτέρων σε τράνζιτ προς την Ευρώπη ενώ κάλλιστα μπορεί να είναι και μεταναστεύσεις με προορισμό τις χώρες αυτές (βλ. για παράδειγμα τις αντίστοιχες έρευνες για τη Λιβύη και την Τουρκία, de Haas, 2008, İzduygu and Yükseker, 2008). Μια τέτοια θέαση της μετανάστευσης σαφώς συνδέεται με την κατασκευή εικόνων στον κυρίαρχο λόγο, όπως αυτή των «ορδών που περιμένουν να εισβάλουν στα ευρωπαϊκά σύνορα» (Collyer et al., 2012), ενώ ταυτόχρονα αναδεικνύει και την ευρωκεντρική λογική που εμπεριέχει η έννοια του τράνζιτ, καθώς εκ των προτέρων θεωρείται πως όλες οι εγγύς μεταναστεύσεις έχουν τελικό προορισμό την Ευρώπη. Οι μεταναστευτικές διαδρομές, όμως, δομούνται μέσα από ποικίλες αντιφάσεις, επικαθορισμούς και επιλογές που δε χωρούν σε γραμμικά σχήματα και ερμηνείες: Ένας Αφγανός, για παράδειγμα, μπορεί να βρεθεί ως τράνζιτ μετανάστης στην Ισταμπούλ και να αποφασίσει να εγκατασταθεί εκεί ή να φτάσει στην Ευρώπη και να αποφασίσει να επιστρέψει ή να απελαθεί από την Ευρώπη και πάλι να αποφασίσει να εγκατασταθεί στην Ισταμπούλ ή να ξαναπροσπαθήσει να φτάσει στην Ευρώπη, όπως αναδεικνύεται και στην επιτόπια έρευνα. Υπό αυτήν την οπτική, περισσότερο από το να δοθεί ένας πιο αυστηρός ορισμός που να «ξεκαθαρίζει» και να οριοθετεί την έννοια της τράνζιτ μετανάστευσης, όπως προτείνει για παράδειγμα ο F. Düvell (2012), σε αυτή τη διατριβή η έννοια του τράνζιτ χρησιμοποιείται όσο το δυνατόν πιο «ανοιχτά» περιγράφοντας συνθήκες, διαδρομές, χώρους και διαδικασίες, προσπαθώντας, με άλλα λόγια, να συλλάβει τη μη σταθερότητα και την πολλαπλότητα των τράνζιτ διαδρομών της μετανάστευσης (για αντίστοιχες εννοιολογήσεις της τράνζιτ μετανάστευσης βλ. μεταξύ άλλων Hess, 2012; Tsianos et al., 2009).

Όπως αναδείχθηκε στην έρευνα πεδίου, τα «παράνομα» μεταναστευτικά ταξίδια διαρκούν συνήθως μεγάλα χρονικά διαστήματα μέχρι την άφιξη σε έναν τελικό προορισμό, που συχνά δεν είναι δεδομένος από πριν. Κατά τη διάρκεια αυτών των χρονικών περιόδων, οι μετανάστες/ριες διευθετούν προσωρινά τις συνθήκες ζωής τους επινοώντας και διαπραγματευόμενοι συνεχώς τρόπους με τους οποίους τα ταξίδια αυτά γίνονται εφικτά. Στο συγκεκριμένο υποκεφάλαιο, επικεντρώνοντας θεματικά σε κάποιες από τις ιστορίες των μεταναστών/ριών προσπαθώ να αναδείξω τις συνθήκες αλλά κυρίως τους τρόπους με τους οποίους τα ταξίδια αυτά γίνονται εφικτά.

Μόνιμη προσωρινότητα

*Τώρα με τα μεγάλα σύννεφα
Τον πιότερο χώρο μας στο σπίτι τον πιάνουν οι βαλίτσες
Ανοιχτές ή κλεισμένες
Με κείνα τους τα πέτσινα λουριά
Ανελέητα άλλους να δένουν στη στεριά και άλλους να
σέρνουν στα πελάη
Γ. Ρίτσος, Οι Βαλίτσες*

Το σπίτι της Somaye που επισκέφτηκα στην Τεχεράνη ήταν μια μονώροφη μονοκατοικία με εσωτερική αυλή και δύο δωμάτια. Το δωμάτιο όπου καθίσαμε ήταν ταυτόχρονα κουζίνα, καθιστικό και υπνοδωμάτιο, ενώ η μεγάλη ντουλάπα που υπήρχε στο χώρο ήταν άδεια και τα ρούχα τους ή άλλα πράγματα ήταν μέσα σε ανοιχτές βαλίτσες. Η πρώτη μου εικόνα ήταν ότι μόλις είχαν μετακομίσει στο σπίτι, αλλά η Somaye μου είπε πως τα πράγματά τους είναι μέσα σε βαλίτσες γιατί περιμένουν, εδώ και ένα μήνα, να φύγουν για Τουρκία:

«Έχουμε συνεννοηθεί με τον κοτσαχσί πριν ένα μήνα. Πότε θα μας πάρει δεν ξέρουμε, γι' αυτό τα πράγματά μας είναι έτσι. Μας είπε πριν μια βδομάδα αλλά ακυρώθηκε. Από μέρα σε μέρα, από βδομάδα σε βδομάδα. (...) Νομίζω ότι το αργότερο σε 2 μήνες και, θα έχουμε φύγει. Έτσι γίνεται αυτό».

(Σομαγιέ, 16 χρόνων, 26.09.2012, Τεχεράνη)

Το σπίτι του Σουλεϊμάν στο κέντρο της Αθήνας ήταν ένα δωμάτιο σε διαμέρισμα στην οδό Ιεροσολύμων. Στο δωμάτιο ζούσε ο Σουλεϊμάν με τη γυναίκα του και την κόρη τους, που ήταν τότε 1,5 χρόνων. Την κουζίνα και το μπάνιο τα μοιράζονταν με άλλες τρεις οικογένειες που ζούσαν στα άλλα δωμάτια του σπιτιού. Και στο σπίτι του Σουλεϊμάν όλα τους τα πράγματα ήταν μέσα σε βαλίτσες, οι οποίες έπιαναν τον περισσότερο χώρο του δωματίου αφήνοντας ίσα ίσα «πατήματα» για να κινηθείς μέσα στο χώρο:

«Είμαστε στην Αθήνα τέσσερις μήνες. (...) Σε αυτό το σπίτι μένουμε περίπου τρεις μήνες. Έδωσα τα λεφτά μου σε ένα διακινητή στην αρχή αλλά αυτός έφυγε, εξαφανίστηκε με τα λεφτά πολλών ανθρώπων, εκατοντάδες έχασαν τα λεφτά τους με αυτόν. (...) Μας έστειλε ξανά λεφτά η οικογένειά μας από την Αυστρία πριν από 1,5 μήνα, έδωσα 8.000 ευρώ σε έναν άλλο

διακινητή που έχει και ένα μαγαζί. Μου είπε σε δύο μέρες θα φύγετε, ετοιμάσαμε τα πράγματα, ήμασταν χαρούμενοι. Τώρα έχει περάσει 1,5 μήνας και δεν μας στέλνει. (...) Δεν ξέρουμε πώς θα φύγουμε ούτε πότε. Θα μας πάρει μια μέρα τηλέφωνο, λέει, σε μισή ώρα κατεβείτε κάτω στο πεζοδρόμιο, θα έρθει αυτοκίνητο να σας πάρει. Μετά δεν ξέρω, θα πάμε Πάτρα, Ηγου-μενίτσα ή από τον άλλο το δρόμο πάνω. Δεν μας το λένε. Το τηλέφωνο το έχω πάντα στο χέρι μου, περπατάω, κοιμάμαι, τρώω, μήπως πάρει για να ετοιμα-στούμε. Ούτε μακριά από το σπίτι φεύγω ποτέ, για να μπορώ κατευθείαν να γυρίσω όταν χρειαστεί».

(Σουλεϊμάν, 32 χρονών, 19.11.2012, Αθήνα)

Για τους περισσότερους ανθρώπους «με χαρτιά» το να κανονίσει την αναχώρηση για ένα ταξίδι είναι κάτι σχετικά απλό: προκαθορισμένη ημερομηνία, διαδρομή, τρόπος μετακίνησης, τόπος αναχώρησης και άφιξης. Για τους «χωρίς χαρτιά», το ταξίδι αποτελεί δύσκολο και σύνθετο εγχείρημα καθώς, σε πολλές περιπτώσεις, το πότε, το πώς και το πού του ταξιδιού είναι ασαφή. Η συνθήκη του τράνζιτ καθορίζει αποφασιστικά την καθημερινή ζωή, ειδικά στις περιόδους εκείνες που πλησιάζει η μέρα της αναχώρησης – περίοδοι που μπορεί να διαρκέσουν από κάποιες μέρες μέχρι μήνες. Αυτή η «συνεχής αναμονή» σημαίνει πως κάποιος/α δεν μπορεί ούτε να απομακρυνθεί από το σπίτι του ή να ξεχάσει το κινητό του τηλέφωνο, ότι κατοικεί, με άλλα λόγια, στο σύνορο, σε μια συνθήκη «μόνιμης προσωρινότητας».

«Λαθρέμποροι»

Πολύ σημαντικό ρόλο στα «παράνομα» μεταναστευτικά ταξίδια παίζουν οι διακινητές. Το ποιος παρουσιάζεται κάθε φορά ως διακινητής και υπό ποιες συνθήκες θα δουλεύει, εξαρτάται από το συγκεκριμένο συνοριακό πέρασμα και από τις πολιτικές και τις πρακτικές ελέγχου του. Διακινητής μπορεί να σημαίνει «οδηγός» μέσα από βουνίσια μονοπάτια που ξέρει να αποφεύγει τις περιπολίες στα σύνορα, στην περίπτωση, για παράδειγμα, των συνόρων μεταξύ Ιράν και Τουρκίας. Άλλωστε, όπως αναδεικνύεται και από το παρακάτω απόσπασμα τα σύνορα «διέκοψαν» παραδοσιακούς εμπορικούς δρόμους και οικονομικές πρακτικές:

«Σε αυτήν την περιοχή το λαθρεμπόριο είναι μέρος της οικονομίας. Αν δεν ήταν η εκτροφή ζώων και το

λαθρεμπόριο, αυτή η περιοχή δεν θα είχε επιβιώσει στους αιώνες. Το λαθρεμπόριο είναι τρόπος ζωής και δεν είναι κάτι αρνητικό. Το να είσαι γιατρός ή μηχανικός δεν έχει μεγάλη διαφορά με το να είσαι λαθρέμπορος. Ο πατέρας μου και ο παππούς μου ήταν στην ίδια δουλειά. Μετέφεραν όλων των ειδών τα αγαθά από το Ιράν στην Τουρκία. Παλιότερα, το εμπόριο σε αυτήν τη διαδρομή δε θεωρούταν παράνομο. Υπήρχαν μόνο διαφορετικοί φόροι, σε διαφορετικά σημεία. Αλλά τώρα στο χαρτί λέει εδώ είναι Ιράκ, εδώ είναι Ιράν, εδώ είναι Τουρκία και είναι παράνομο να περνάς χωρίς άδεια. Οι περισσότεροι συγγενείς μου είναι από την άλλη μεριά των συνόρων».

Κούρδος από την Τουρκία, ζει στο Van, 37 χρόνων

(απο Içduygu and Toktas, 2002, σ.37)

Επίσης διακινητής είναι αυτός που θα δώσει μια φουσκωτή βάρκα και οδηγίες για τη διαδρομή και τις συνθήκες που θα αντιμετωπίσουν κατά την άφιξη στο πέρασμα του Αιγαίου. Οι διακινητές, όμως, σε περάσματα όπως αυτό της Πάτρας έχουν συχνά επαφές με την αστυνομία, το λιμενικό, με υπαλλήλους του λιμανιού ή/και οδηγούς φορτηγών, οι οποίοι συνήθως πληρώνονται για να «κάνουν τα στραβά μάτια».

Παρ' όλα αυτά, για τους ίδιους τους μετανάστες οι διακινητές είναι πρόβλημα αλλά και λύση. Σε μια περίοδο που στην Ευρώπη δεν υπάρχει κανένας τρόπος νόμιμης μετανάστευσης, η ύπαρξη διακινητών είναι ο μόνος τρόπος να κάνουν το ταξίδι και να φτάσουν στην Ευρώπη. Έτσι, παρ' όλο που συχνά οι διακινητές ζητούν υπέρογκα ποσά για το ταξίδι και κάποιες φορές κλέβουν τα χρήματα των μεταναστών/ριών ή τους εκβιάζουν, χωρίς αυτούς το ταξίδι δεν θα μπορούσε να γίνει. Υπό αυτή την οπτική, το γεγονός ότι οι δηλωμένοι στόχοι των ευρωπαϊκών πολιτικών είναι (και) η καταπολέμηση της παράνομης διακίνησης και του τράφικινγκ, ενώ παράλληλα καταγγέλλουν τους διακινητές για «τα δεινά» των μεταναστών/ριών, αποτελεί μια αντιστροφή της πραγματικότητας, καθώς οι ίδιες οι πολιτικές καταστολής της μετανάστευσης και ελέγχου των συνόρων δεν αφήνουν κανένα περιθώριο νόμιμης μετανάστευσης προς την Ευρώπη, δημιουργούν τις συνθήκες ύπαρξης της διακίνησης: Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Φουκώ, «η ύπαρξη μιας νόμιμης απαγόρευσης δημιουργεί γύρω της ένα πεδίο από παράνομες πρακτικές» (Φουκώ, 2004 (1976), σ.368).

Ενσώματες πρακτικές περάσματος των συνόρων

Η ηλικία φαίνεται να παίζει ρόλο-κλειδί στις μεταναστευτικές στρατηγικές περάσματος των συνόρων και εγκατάστασης στην Ευρώπη. Η ευνοϊκότερη νομοθεσία που υπάρχει στην Ευρώπη για τους ασυνόδευτους ανήλικους – οι οποίοι βάσει του νόμου δεν θα πρέπει να βρίσκονται σε κέντρα κράτησης αλλά σε ξενώνες ανηλίκων υπό την προστασία κάποιας κρατικής αρχής ενώ θεσμικά δεν μπορούν να απελαθούν –, ακόμα και αν δεν εφαρμόζεται πλήρως, δίνει ελπίδα στους νεαρότερους μετανάστες ότι θα καταφέρουν να αποκτήσουν «χαρτιά» στην Ευρώπη. Η διαχείριση της ηλικίας ως τακτικής περάσματος αποτελεί μια οικογενειακή στρατηγική, όπως περιγράφηκε από κάποιους συνομιλητές μου, καθώς η οικογένειά τους επέλεξε να υποστηρίξει τη μετανάστευση των νεότερων παιδιών, αφού γνώριζαν πως θα έχουν καλύτερες πιθανότητες μόνιμης εγκατάστασης χωρίς τον φόβο της απέλασης.

Γύρω από το θέμα της ηλικίας υπάρχει μια έντονη διαπραγμάτευση. Αφενός, κάποιοι μετανάστες/ριες δηλώνουν ανήλικοι στα σύνορα – ακόμα και αν είναι λίγο μεγαλύτεροι – ώστε να έχουν ευνοϊκότερη μεταχείριση από τις Αρχές. Αφετέρου, συχνά οι κατά τόπους αστυνομικές διευθύνσεις που ευθύνονται για την καταγραφή των μεταναστών/ριών καταγράφουν ως ενήλικους ακόμα και τους μετανάστες που δηλώνουν ανήλικοι, δρώντας τιμωρητικά απέναντί τους και επιχειρώντας να τους στερήσουν αυτή την ευνοϊκότερη μεταχείριση.

Αντίστοιχα με την ηλικία κάποιοι μετανάστες/ριες αλλάζουν το όνομά τους αλλά και τη χώρα καταγωγής τους ώστε να έχουν πιο ευνοϊκή μεταχείριση από τις Αρχές. Κάποιοι Σύριοι, για παράδειγμα, δήλωναν τα προηγούμενα χρόνια Παλαιστίνιοι για να έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να πάρουν άσυλο στην Ευρώπη. Τώρα, βέβαια, που η νομοθεσία είναι πολύ πιο ευνοϊκή για τους Σύριους πρόσφυγες αρκετοί μετανάστες επιχειρούν να δηλώσουν Σύριοι. Μαζί με την αλλαγή της εθνικότητας αλλάζουν και το όνομά τους ώστε να ακούγεται, για παράδειγμα, «Συριακό». Άλλωστε, για το ξεπέραςμα των συνόρων/ορίων στην καθημερινότητά τους, τη δεκαετία του '90 πολλοί Αλβανοί βαφτίζονταν, αλλάζοντας το όνομα και τη θρησκεία τους σε μια προσπάθεια να ενταχθούν και να γίνουν λιγότερο «ξένοι» στην Ελλάδα.

Για το θέμα του καθορισμού της ηλικίας, τα τελευταία χρόνια υπάρχει μια συζήτηση εάν θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν ιατρικές εξετάσεις – όπως για παράδειγμα ακτινογραφίες της οδοντοστοιχίας – ώστε να μπορεί να καθοριστεί η ηλικία των μεταναστών/ριών με σχετική ακρίβεια (Smith and Marmo, 2013). Η εισαγωγή βιομε-

τρικών δεδομένων στον έλεγχο της μετανάστευσης, όπως και οι συνεντεύξεις στα σύνορα από προσωπικό της Frontex, εξειδικευμένο στο να «αναγνωρίζει» την εθνικότητα, αποσκοπούν στο να ελέγξουν αυτές τις πρακτικές κινητικότητας των μεταναστών. Αποσκοπούν, με άλλα λόγια, στο να μετατρέψουν τα ίδια τα σώματα των μεταναστών/ριών σε «διαβατήρια».

Το γεγονός ότι οι μετανάστες για να «ξεπεράσουν» τα σύνορα και να «ξεγελάσουν» τις πολιτικές ελέγχου αναγκάζονται να αλλάξουν βασικά στοιχεία της ταυτότητας και των σωμάτων τους, όπως το όνομα, τη χώρα καταγωγής ή την ηλικία τους, δεν είναι πάντα μια «ανώδυνη» διαδικασία. Ένας στενός φίλος από τη Συρία, πέντε χρόνια μετά τη γνωριμία μας, είπε πως θέλει, πια, να τον φωνάζουμε με το πραγματικό του όνομα, όχι με το «όνομα των συνόρων», όπως χαρακτηριστικά είπε, ακόμα και αν στα χαρτιά του τον λένε αλλιώς. Ο Ραχίμ σχολιάζει για το θέμα της ηλικίας του:

«Ντρέπομαι, πέντε χρόνια είμαι εδώ και είμαι ακόμα 18. Πάλι σκέφτομαι να πω ότι είμαι ανήλικος αν φτάσω στην Αυστρία ή στη Γερμανία. Θα είμαι γέρος, θα πεθαίνω και το διαβατήριό μου ακόμα θα λέει ότι μόλις έγινα 18. Θα έχω άσπρο μούσι, θα είμαι 17. Ντρέπομαι, είναι άσχημο αυτό. (...) Έχω μια ελπίδα, θέλω μια μέρα να κοιτάω τα χαρτιά μου και να είμαι 30».

(Ραχίμ, 31 χρόνων, 26.03.2011, 24.06.2012, Αθήνα)

Mobile commons

Κι εγώ προσωπικά, όπως και κάτι άλλοι σαν εμένα από το Αφγανιστάν, είμαστε η συνέχεια μιας μεγάλης ιστορίας μετανάστευσης, σαν μια αλυσίδα, που ξεκίνησε και συνεχίζει αυτόν το δρόμο, εμείς μεγαλώνουμε αυτήν την αλυσίδα.

(Αλί, 32 χρόνων, 15.06.2012, Αθήνα)

Ο Γιακούμπ περιγράφει την προσπάθειά του να φύγει από την Ελλάδα προς Βόρεια Ευρώπη:

«Πήγα στο Φλώρινα και πέρασα το border, σύνορα με τα πόδια και πήγα στο Μπίτολα, τέσσερα παιδιά ήμασταν. Από Μπίτολα πήρα ένα ταξί, είπαμε εμείς θα

πάμε στα Σκόπια, μας πήραν 200 ευρώ μέχρι Σκόπια. Μετά πήρα άλλο ταξί, μέχρι σύνορα με Σέρβια και μας πήρε 100, 110 ευρώ, και μετά πέρασα με τα πόδια τα σύνορα, δύο βράδια πήγαμε με τα πόδια, μέχρι, πώς το λένε αυτό το city, μέχρι Βράνια και μετά από Βράνια πήρα άλλο ταξί μέχρι Ίγκρα και πλήρωσα 200 ευρώ και πήγα στο Βελιγράδι, πήρα άλλο ταξί μέχρι σύνορα με Κροατία».

(Γιακούμπ, 21 χρόνων, 25.04.2011, Αθήνα, 28.02.2012, Πάτρα)

Στα σύνορα της Κροατίας συνελήφθησαν από την αστυνομία και αφέθηκαν ελεύθεροι με ένα χαρτί που τους απαγόρευε να επιστρέψουν στη Σερβία για έναν χρόνο. Στη συνέχεια επιχείρησαν να φύγουν από τη Σερβία προς Ουγγαρία. Στην Ουγγαρία συνελήφθησαν από την αστυνομία στο δρόμο προς Βουδαπέστη και η αστυνομία τους ανακοίνωσε ότι θα τους απελάσουν πίσω στη Σερβία. Ο Γιακούμπ με άλλον έναν από τους αφγανούς συνταξιδιώτες τους δήλωσαν ανήλικοι και τους οδήγησαν σε ένα κέντρο υποδοχής ανηλίκων στην Ουγγαρία. Το κέντρο υποδοχής ήταν ανοιχτό, έμειναν εκεί ένα βράδυ και το πρωί πήραν ένα ταξί και έφτασαν στη Βουδαπέστη:

«Αυτό το ταξί μας πήρε 130 ευρώ, μέχρι Βούδαπεστ, πήγα εκεί και τελείωσαν όλα τα λεφτά μου, δεν έχω ούτε ένα λεφτά, και αυτό το παιδί, που ήταν μαζί μου και αυτό έφυγε. Άφησε μόνος μου, εγώ έκατσα, σκέφτηκα, πού να πάω, τι να κάνω, ήμουν στο station, (...) είδα 3 μαύρα, μαύρα παιδιά, σαν Πακιστανούς. Α, λέω, να ρωτήσω κάτι αυτά τα παιδιά. Πήγα, «Hi, how are you», εγώ τους είπα «where are you from», «Afghanistan» μου λένε, αααααχ, αχ (γελάει) μιλήστε φάρσι, μιλήσαμε φάρσι και τους είπα εγώ χρειάζομαι ένα σπιτάκι για αυτό το βράδυ, γιατί εγώ δεν έχω καθόλου λεφτά, μόλις στείλει λεφτά από την Αθήνα, εγώ θα πάω στην Αυστρία. Αυτά τα παιδιά μου είπαν εμείς δεν μπορούμε να λύσουμε το πρόβλημά σου γιατί αν σε πάρω στο σπίτι μου θα μας πιάσει η αστυνομία. Αλλά μπορώ να σου δείξω το ένα Μάσιντ, ξέρεις εσύ Μάσιντ εκκλησία είναι, πρέπει να πάτε εκεί (...) Εντάξει, στο Μάσιντ εγώ μπήκα μέσα και τους είπα, εγώ έτσι πρόβλημα έχω, αυτός μου είπε δεν υπάρχει κανένα πρόβλημα, μπορείτε να κοιμάστε αυτό το

βράδυ στο Μάσιντ (...). Εγώ κοιμήθηκα στο Μάσιντ και το πρωί πήρα ένα παιδί Αφγανό που έχει χαρτιά από την Ουγγαρία, πήγα στο Eastern Bank, πήρα τηλέφωνο ένα φίλο στην Αθήνα, λέω εγώ χρειάζομαι τόσα λεφτά, 400 δολάρια, και μου έστειλε γρήγορα γρήγορα, σε 20 λεπτά τα πήρα».

(Γιακούμπ, 21 χρόνων, 25.04.2011, Αθήνα, 28.02.2012, Πάτρα)

Από την αφήγηση του Γιακούμπ για το ταξίδι του φαίνεται καθαρά πως για την υλοποίηση των «παράνομων» ταξιδιών συνυφάνονται τυχαίες συναντήσεις, ευκαιρίες που προκύπτουν στη διαδρομή, βοήθεια από άγνωστους ανθρώπους αλλά και από φίλους: Ένα άτυπο, ρευστό δίκτυο που συγκροτείται τη στιγμή που είναι αναγκαίο από διαφορετικούς ανθρώπους, σε διαφορετικές πόλεις και μπορεί, σε κρίσιμες στιγμές της μετακίνησης, να δώσει λύσεις στις δυσκολίες που προκύπτουν. Στην ιστορία του Γιακούμπ, οι άγνωστοι Αφγανοί που συνάντησε τυχαία του έδωσαν μια λύση για τη διαμονή του, ενώ στον χώρο λατρείας όπου τον φιλοξένησαν βρέθηκε ένας Αφγανός με χαρτιά για να μπορέσει να παραλάβει τα χρήματα που ένας φίλος του έστειλε από την Ελλάδα. Οι Papadopoulos και Tsianos (2013) κάνουν λόγο για τα «κινητά κοινά» (mobile commons), για εκείνες τις υποδομές, σχέσεις και δίκτυα τα οποία κάνουν εφικτό το ταξίδι των χωρίς χαρτιά και υπάρχουν στον βαθμό που οι άνθρωποι τα χρησιμοποιούν και τα δημιουργούν όσο είναι σε κίνηση. Ή όπως χαρακτηριστικά λέει ο Αλί στο παράθεμα στην αρχή του υποκεφαλαίου «εμείς μεγαλώνουμε αυτή την αλυσίδα».

Με τα λεφτά που του έστειλαν, ο Γιακούμπ πήρε το τρένο για Αυστρία αλλά η αστυνομία έκανε έλεγχο χαρτιών μέσα στο τρένο και τον συνέλαβαν ξανά. Από τη Σερβία απελάθηκε στο Κόσοβο και από εκεί στην Π.Γ. Δημοκρατία της Μακεδονίας. Εκεί βρέθηκε ξανά με δυο γνωστούς του από το ταξίδι και αποφάσισαν να ξαναπροσπαθήσουν:

«Πήγαμε προς Κούσλοβο, ξέρεις, παλιά, Γιουγκοσλαβία, ήταν μια μεγάλαααλη χώρα και μετά χωρίσαν τη Σλοβενία, Σερβία, Κούσλοβο, Μοντενέγκρο, Βόσνια, Κροατία, πόσα είναι, πολλά χώρα είναι τώρα, Κούσλοβο είναι μικρό, χωρέσανε αυτόν τον κόσμο που είναι Σλάβοι τώρα, και φτιάξανε μια χώρα. Που τσακώνονται με την Αλβανία. Τώρα τη λένε μεγάλο Αλβανία, μικρό Αλβανία, δύο χώρα είναι για Αλβανία, (γελάει) τώρα αυτή τη χώρα Κούσλοβο τη λένε αλλά σήμα είναι Αλβανό και Αμερικάνο, τα δύο αυτά είναι εκεί. Και εμείς φτάσαμε στο Πρίστινα, πρωτεύουσα στο Κούσλοβο

και πήγαμε στο καμπ γιατί εμείς κουραστήκαμε, πήγαμε λίγο να καθίσουμε στο καμπ γιατί εκεί είναι ανοιχτό το καμπ, μπορείς να βγαίνεις όποτε θέλεις. (...) Φύγαμε δύο μέρες μετά, πήρα ένα ταξί, αυτό ταξί πολύ καλός άνθρωπος ήταν, πήρε 5 ευρώ μέχρι τα σύνορα της Σέρβιας. Εγώ πάλι δεν πήγα από το δρόμο, δεν πήγα από το μονοπάτι, πήγα από το βουνό και κουράστηκα, και πάλι μια μέρα μέχρι 9 στο βουνό περπατήσαμε με τα παιδιά, ξέρουμε να φτάσουμε στην Κοζλουένα».

(Γιακούμπ, 21 χρόνων, 25.04.2011, Αθήνα, 28.02.2012, Πάτρα)

Στην αφήγηση του Γιακούμπ είναι εντυπωσιακή η γνώση του για τα Βαλκάνια, τις πόλεις, τις διαδρομές, τα περάσματα, τα κέντρα κράτησης που υπάρχουν σε κάθε πόλη και τους όρους κράτησης σε καθένα από αυτά. Εξίσου εντυπωσιακή είναι, για έναν 20χρονο Αφγανό γεννημένο στο Ιράν, η γνώση για την ιστορία των Βαλκανίων και για τις τοπικές αλλά και παγκόσμιες γεωπολιτικές σχέσεις της περιοχής. Ρωτώντας τον εάν είχε χάρτη μαζί του, μου απάντησε:

«Κοίτα, όταν θα έρθουμε από την Πέρσια και κάθε μέρα θα πάμε στο ίντερνετ να δούμε το χάρτη όλης της γης και ποιο είναι πρωτεύουσα της Μακεδονίας, ποια city είναι, έτσι, θυμάσαι. Δεν μπορείς να πάρεις μαζί σου χάρτη. Γιατί όταν θα πάρω χάρτη θα είναι από Ελλάδα, ελληνική γραφή, και αν με πιάσει η αστυνομία βλέπει, βλέπουν, λένε, ωωω, ήρθατε από την Ελλάδα. Όταν θα πάρουμε ένα τσιγάρο το τσιγάρο θα το βάλουμε μέσα στην τσέπη μας και το πακέτο θα το πετάξουμε, γιατί όταν είναι ελληνικό γράψιμο, ωωω, λένε, ήρθε από την Ελλάδα».

(Γιακούμπ, 21 χρόνων, 25.04.2011, Αθήνα, 28.02.2012, Πάτρα)

Η χρήση νέων τεχνολογιών και μέσων όπως οι παγκόσμιοι χάρτες στο διαδίκτυο, αλλά και η επικοινωνία μέσω κινητών τηλεφώνων και διαδικτύου, είναι άλλο ένα εργαλείο που κάνει εφικτές τις «παράνομες» διαδρομές. Όπως επίσης σημαντικές είναι οι πληροφορίες που διαδίδονται στόμα με στόμα από όσους/ες έχουν κάνει το ταξίδι για τους τρόπους περάσματος, τις πολιτικές κάθε χώρας, τις πρακτικές της αστυνομίας, τις τακτικές που οι ίδιοι ακολούθησαν για να καταφέρουν να κάνουν το ταξίδι. Αλλά η μεταφορά και η ανταλλαγή δεν αφορούν μόνο πληροφορίες για τους τρόπους περάσματος, αλλά και γνώσεις για τη μελλοντική εγκατάσταση: Ο Τζαφάρ, για παράδειγμα, έμαθε αγγλικά κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του που κράτησε περίπου 6 μήνες, από τους δύο συνταξιδιώτες του

που ήξεραν.

Χρήματα «σε κίνηση»

Η αλληλεγγύη μεταξύ αυτών που μετακινούνται χωρίς χαρτιά δεν περιορίζεται μόνο στην ανταλλαγή πληροφοριών ή στην υποστήριξη σε ζητήματα στέγης, εύρεσης εργασίας ή δικτύων υποστήριξης για την πρώτη εγκατάσταση σε μια πόλη (βλ. επίσης κόμβος Αθήνας). Διευρύνεται και στην υλική υποστήριξη και βοήθεια.

«Είχα τρελαθεί πριν έρθω στην Αθήνα. Ήθελα να (...) γυρίσω στο Αφγανιστάν μαζί με ένα άλλο παιδί που γύρισε τώρα, ούτε λεφτά δεν είχα, (...) Έτσι, τυχαία, άρχισα να παίρνω τους φίλους μου και να τους παρακαλώ να μαζέψουν ό,τι μπορούν να δώσουν, λίγα ευρώ από εδώ, λίγα από εκεί, έδωσαν κάποιοι φίλοι μου, από 10 ευρώ, από 5 ευρώ, από 15 ευρώ, για να μαζευτούνε κάποια λεφτά, κάποιοι δεν έχουν, κάποιοι που έχουν καταφέρει να φτάσουν σε ένα καλύτερο μέρος στείλανε και αυτοί περισσότερα. Τώρα έχω κάποια λεφτά, όχι ότι φτάνουνε, αλλά τώρα αποφάσισα να φύγω, έτσι αποφάσισα, δεν θέλω να γυρίσω. (...) Για να φτάσω κάπως πιο σίγουρα χρειάζονται 3.000 από αυτόν το δρόμο. Τώρα έχω 2.400, περιμένω λίγα ευρώ από κάποιους φίλους ακόμα».

(Ραχίμ, 31 χρόνων, 26.03.2011, 24.06.2012, Αθήνα)

Ο Ραχίμ μάζεψε σε περίπου δύο μήνες τα 3.000 ευρώ που χρειαζόταν για να συνεχίσει το ταξίδι του και έφτασε στο Μόναχο. Τα χρήματα αυτά δεν ήταν δανεικά, δεν πρόκειται δηλαδή να επιστραφούν στους φίλους και στους γνωστούς οι οποίοι του τα έδωσαν ως βοήθεια. Ίσως, όμως, ο Ραχίμ που τώρα ζει στη Γερμανία, αν κάποια στιγμή έχει χρήματα, να βοηθήσει κάποιους άλλους που θα προσπαθούν να κάνουν το ταξίδι.

Ο Αζίζ, σε μια κουβέντα που κάναμε για αυτές τις άτυπες ανταλλαγές, μου είπε:

«Φτάνοντας στην Ισταμπούλ δεν είχα καθόλου χρήματα και ξεκίνησα να δουλεύω σε ένα υπόγειο ραφτάδικο στην Ισταμπούλ. Μια μέρα ήρθε ένας διακινητής και με ζήτησε, μου είπε ο φίλος σου ο Β. σε ψάχνει, δώσε μου ένα τηλέφωνο να επικοινωνήσει μαζί σου. Τότε μέναμε σε ένα σπίτι 11-12 παιδιά, είχαμε ένα τηλέφωνο, του το έδωσα. Λίγες μέρες αργότερα με πήρε

τηλέφωνο, ήταν κοντινός φίλος μου από το σχολείο. Κάποια παιδιά που ταξιδέψαμε για λίγο μαζί είχαν καταφέρει να φτάσουν στην Αγγλία όπου ζούσε αυτός. Αυτός τους ρώτησε με ποιους ταξίδευαν μαζί και του είπαν για μένα και έψαξε και με βρήκε στην Ισταμπούλ. Έτσι γίνεται. Αν έχεις κάνει αυτό το ταξίδι και ξέρεις τις δυσκολίες, πάντα ρωτάς μετά, να μάθεις ποιοι είναι στο δρόμο, πού είναι, σε τι κατάσταση. Μου έστειλε λεφτά, αρκετά λεφτά για να φύγω από την Ισταμπούλ. Με τα λεφτά του έφυγα εγώ και άλλος ένας φίλος που δουλεύαμε μαζί. Φτάσαμε Ελλάδα».

(Αζίζ, 27 χρονών, 28.03.2012, Αθήνα)

Ρώτησα τον Αζίζ αν αυτά τα λεφτά του δόθηκαν ως δώρο ή αν κάποτε επιστράφηκαν ή θα επιστραφούν. Μου είπε:

«Όσοι έχουν κάνει το ταξίδι, όσοι έχουν βρεθεί σε αυτή τη θέση και ξέρουν τα προβλήματα και τις δυσκολίες, έχουν νιώσει την απόγνωση και τη θλίψη, δίνουν, αν έχουν, λεφτά στους άλλους που είναι στο δρόμο από την καρδιά τους. Το κάνουν γιατί αν βρέθηκαν κάποιοι που βοήθησαν αυτούς, θέλουν και αυτοί να βοηθήσουν κάποιους άλλους. Έτσι είναι. Δεν είναι δάνειο, δεν είναι φιλανθρωπία. Εγώ παλιά που ήμουν καλύτερα με τη δουλειά μου πάντα έδινα φαγητό σε κάποιους που ήξερα ότι δεν είχαν. Αυτός που δεν έχει βρεθεί σε αυτή τη θέση θα δώσει φαγητό αλλά από οίκτο, από λύπη, εκτός βέβαια από αυτούς που πιστεύουν πολιτικά κάποια πράγματα, αυτό είναι άλλο. Εγώ τα δίνω γιατί ξέρω ότι κάποιος βρέθηκε να δώσει σε μένα, ότι ήμουν σε αυτή τη θέση και ότι αν ξαναβρεθώ σε αυτή τη θέση, κάποιος πάλι θα βρεθεί να μου δώσει».

(Αζίζ, 27 χρονών, 28.03.2012, Αθήνα)

Αυτά τα δίκτυα αλληλεγγύης μεταξύ των μεταναστών/ριών χωρίς χαρτιά που μετακινούνται δεν συγκροτούνται μόνο ως νοιάξιμο ή ως φροντίδα για αυτούς που είναι στη διαδρομή: Αποτελούν αναγκαίο όρο, τρόπο και μέσο για την υλοποίηση αυτών των ταξιδιών. Αυτά τα δίκτυα αλληλεγγύης διαχέονται στους χώρους της καθημερινότητας των μεταναστών από την Τεχεράνη μέχρι το Λονδίνο και από την Πάτρα μέχρι το Μόναχο, ενώ φορείς τους είναι όσοι και

όσες διέσχισαν «παράνομα» τα σύνορα πριν από χρόνια αλλά και όσοι/ες είναι αυτή τη στιγμή καθ' οδόν.

Αντί επιλόγου

Οι απόπειρες κανονικοποίησης και αυστηρών ορισμών των μεταναστευτικών διαδρομών ανατρέπονται όταν εξετάζονται αυτές οι διαδρομές στην κλίμακα της καθημερινής ζωής. Οι τράνζιτ βιογραφίες των ανθρώπων που μεταναστεύουν φτιάχνουν έναν τελείως διαφορετικό χάρτη της παγκόσμιας κινητικότητας: Ένα χάρτη που οι διαδρομές του χαράσσονται βήμα βήμα, περπατώντας μονοπάτια που διασχίζουν τα εθνικά σύνορα μακριά από τα σημεία ελέγχου, με απρόσμενες στάσεις και αναγκαστικές επιστροφές, βασιζόμενοι σε «λαθρέμπορους», πατώντας σε ένα άτυπο αλλά διευρυμένο δίκτυο γνωστών, φίλων ή ακόμα και άγνωστων ανθρώπων. Δίκτυα που δεν μπορούν να χαρτογραφηθούν καθώς είναι ρευστά και άτυπα, καθώς ξεδιπλώνονται και μορφοποιούνται σε κάθε βήμα των μεταναστευτικών διαδρομών. Δίκτυα που αφήνουν το στίγμα τους στον αστικό ιστό, διαμορφώνοντας μετέωρες κεντρικότητες καθώς «πατούν» σε γειτονιές, στέκια, πλατείες, άτυπα ξενοδοχεία, αναδεικνύοντας όχι μόνο τις πόλεις της εγκατάστασης και της ένταξης – όπως συχνά τις συναντάμε στη βιβλιογραφία – αλλά τις εφήμερες πόλεις των συνεχών αφίξεων και αναχωρήσεων. Δίκτυα που απλώνονται παράλληλα σε υλικούς και ψηφιακούς χώρους: μέσω κινητών τηλεφώνων, μέσω e-mail ή facebook, μέσω messenger και skype δίκτυα των οποίων «κόμβοι» στον αστικό ιστό αποτελούν τα call center, τα internet café, τα μαγαζιά μεταφοράς χρημάτων. Πέρα από τα δίκτυα αυτά, οι μετανάστες/ριες επιστρατεύουν και άλλες στρατηγικές και πρακτικές στην προσπάθειά τους να διασχίσουν τα σύνορα. Έτσι, ακόμα και τα σώματα των μεταναστών, η ηλικία, το όνομα, η χώρα καταγωγής, ακόμα και η ίδια τους η ζωή αποτελούν, υπό συγκεκριμένες συνθήκες, «όπλα» των «από κάτω» σε μια συνεχή διαπραγμάτευση με πολλαπλά σύνορα· σύνορα που τότε «τους νικάνε» και τότε «τα νικάνε», σε μια διαδικασία συνεχών συγκρούσεων.

Βιβλιογραφία

- COLLYER, M., DUVELL, F. & DE HAAS, H. 2012. Critical approaches to transit migration. *Population, Space and Place*, 18, 407-414.
- DUVELL, F. 2012. Transit migration: A blurred and politicised concept. *Population, Space and Place*, 18, 415-427.
- DE HAAS, H. 2008. The myth of invasion – the inconvenient realities of African migration to Europe. *Third World Quarterly*, 7, 1305–1322.
- HESS, S. 2012. De-naturalising transit migration. Theory and methods of an ethnographic regime analysis. *Population, Space and Place*, 18, 428-440.
- İÇDUYGU, A. & TOKTAS, S. 2002. How do Smuggling and Trafficking Operate via Irregular Border Crossings in the Middle East? Evidence from Fieldwork in Turkey. *International Migration*, 40, 25-54.
- İÇDUYGU, A. & Y%KSEKER, D. 2008. Rethinking the transit migration in Turkey: reality and representation in the creation of a migratory phenomenon. (*Irregular*) *Transit Migration in the European Space: Theory, Politics, and Research Methodology*. Istanbul: IMISCOE, Koç University.
- KING, R. 2012. Theories and typologies of migration: an overview and a primer. In: RIGHARD, E. & FRYKLUND, B. (eds.) *Willy Brandt Series of Working Papers in International Migration and Ethnic Relations*. Malmo: Malmo University. Malmo Institute for studies of migration, diversity and welfare.
- PAPADOPOULOS, D. & TSIANOS, V. S. 2013. After citizenship: autonomy of migration, organisational ontology and mobile commons. *Citizenship Studies*, 17, 178-196.
- SMITH, E. & MARMO, M. 2013. Examining the Body through Technology: Age disputes and the UK border control system. *Anti-Trafficking Review*, 67-80.
- SØRENSEN, N. N. 2006. Mediterranean transit migration. In: STUDIER, D. I. F. I. (ed.). Copenhagen: Danish Institute for International Studies,.
- TSIANOS, V., HESS, S. & KARAKAYALI, S. 2009. Transnational migration. Theory and method of an ethnographic analysis of border regimes. In: SUSSEX CENTRE FOR MIGRATION RESEARCH (ed.). University of Sussex.
- ΦΟΥΚΩ, Μ. 2004 (1976). Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής Αθήνα, Ραππα.

Εναλλακτικά μοντέλα συλλογικής ιδιοκτησίας και κατοικίας

Δήμητρα Σιατίτσα

δρ. Αρχιτέκτονας-Πολεοδόμος,
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

1.

Διαχρονικά η δημόσια παρέμβαση στην παραγωγή και διάθεση της κατοικίας είχε σαν στόχο τον μετριασμό των επιδράσεων της κερδοσκοπικής αγοράς στις τιμές και την υποστήριξη της πρόσβασης σε κατοικία των χαμηλών και μεσαίων στρωμάτων. Οι πολιτικές κοινωνικής κατοικίας /οι κοινωνικές στεγαστικές πολιτικές, όπως μορφή και να έχουν λάβει σε διαφορετικά ιστορικά και γεωγραφικά πλαίσια, στοχεύουν στην μερική ή πλήρη από-εμπορευματοποίηση της κατοικίας, δηλαδή στον περιορισμό του εισοδήματος που πρέπει να διαθέτει ένα νοικοκυριό για να διατηρήσει την κατοικία του (Esping-Andersen, 1990). Στην Ελλάδα η δημόσια παρέμβαση πήρε διαφορετική μορφή διαμορφώνοντας ένα ευνοϊκό πλαίσιο για την πρόσβαση των χαμηλών και μεσαίων εισοδημάτων σε στέγη με την μερική από-εμπορευματοποίηση των διαδικασιών παραγωγής και πρόσβασης (μικρή κλιμακας κεφάλαιο, ανοχή στην αυθαίρετη οικοπεδοποίηση και δόμηση, εκ των υστέρων νομιμοποίηση, πλαίσιο για την αντιπαροχή), που αποτέλεσε για αρκετές δεκαετίες (μέχρι το τέλος του '80) το ελληνικό ανάλογο των πολιτικών κοινωνικής κατοικίας στην Ευρώπη (Βαΐου κα, 1995, Μαλούτας, 2003). Παρά τις ιδιαιτερότητες του ελληνικού στεγαστικού συστήματος, η περίοδος της κρίσης έκανε πρόδηλα τα όρια του (Σιατίτσα, 2013).

Αναζητώντας συλλογικές απαντήσεις σε επείγουσες στεγαστικές ανάγκες

Μια από τις καθοριστικές επιπτώσεις της πρόσφατης χρηματοπιστωτικής κρίσης ήταν και ο κλονισμός του μοντέλου της πρόσβασης σε ιδιόκτητη κατοικία μέσω τραπεζικού δανεισμού. Από τα μέσα της δεκαετίας του '90 και με έντονη κλιμάκωση τη δεκαετία του 2000, η ιδιοκατοίκηση στην Ευρώπη και τη Β. Αμερική προβλήθηκε ως βέλτιστη πρακτική, με κύρια επιχειρήματα τη σταθερότητα της επένδυσης σε ακίνητα, τη δυνατότητα πρόσβασης σε φτηνό χρήμα και την άνοδο των τιμών των ενοικίων, οδηγώντας σε μια τεράστια κτηματομεσιτική φούσκα και στη σημαντική έκθεση των νοικοκυριών στις κρίσεις της οικονομίας. Παράλληλα περιορίστηκαν ή εγκαταλείφθηκαν εναλλακτικά μοντέλα πρόσβασης σε κατοικία, με την ιδιωτικοποίηση αποθεμάτων δημόσιας κατοικίας, την απελευθέρωση του πλαισίου λειτουργίας του μη-κερδοσκοπικού τομέα και τον περιορισμό των δημόσιων δαπανών για στεγαστική πολιτική¹. Οι καταστροφικές επιπτώσεις για τις τοπικές κοινωνίες και τις τοπικές αγορές ακινήτων (παρατεταμένη ύφεση, υψηλή ανεργία, απαξίωση της περιουσίας, μαζικές εξώσεις) που ακολούθησαν την κρίση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος το 2008, έφεραν και πάλι στο επίκεντρο το ζήτημα της κατοικίας, και την ανάγκη ανάπτυξης διαφοροποιημένων στεγαστικών λύσεων και ενδιάμεσων μορφών ιδιοκτησίας, μεταξύ ατομικής ιδιοκτησίας ή ενοικίου².

Το άρθρο επικεντρώνεται σε περιπτώσεις κοινωνικών εγχειρημάτων στην Ευρώπη και τις ΗΠΑ που δημιουργούνται για να απαντήσουν συλλογικά σε στεγαστικές ανάγκες και αναζητούν εναλλακτικές μορφές μη-κερδοσκοπικής ιδιοκτησίας, που περιορίζουν ή αποκλείουν τα περιθώρια ατομικού κέρδους, με στόχο την αποεμπορευματοποίηση της κατοικίας και την κατοχύρωσή της ως ένα κοινωνικό αγαθό υπό συλλογική ιδιοκτησία και διαχείριση (Horlitz, 2012). Κύριος στόχος τους είναι η παροχή φτηνής (οικονομικά προσιτής) και μακροπρόθεσμα ασφαλούς κατοικίας, πέρα από το δίπολο ελεύθερης αγοράς ή κράτους. Η κατοικία αντιμετωπίζεται ως συλλογικός πόρος που πρέπει να προστατευθεί από κερδοσκοπικές πρακτικές της αγοράς. Παράλληλα επιδιώκεται - σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό - ο εκδημοκρατισμός της διαδικασίας παραγωγής και διαχείρισης της κατοικίας, μέσα από πρακτικές αυτοοργάνωσης και συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων.

Η ύπαρξη τέτοιων μοντέλων δεν είναι κάτι καινούργιο. Πολλοί

πειραματισμοί έχουν ξεκινήσει από τη δεκαετία του '70 στην Ευρώπη (κυρίως με τη μορφή του συνεταιριστικού κινήματος) και τις ΗΠΑ (στη βάση της κοινοτικής παράδοσης). Το ενδιαφέρον όμως αναθερμάνθηκε τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο κινημάτων κατοικίας καθώς αναζητούνται εναλλακτικές λύσεις στην εντεινόμενη στεγαστική κρίση, όχι μόνο μέσα από διεκδικητικά ρεπερτόρια αλλά και με δράσεις άμεσης παρέμβασης. Σε πολλές περιπτώσεις, η αναζήτηση αυτή συνδέεται στενά με το αίτημα για αξιοποίηση του υφιστάμενου αποθέματος, τη χρήση των κενών ή/και εγκαταλεμμένων κτιρίων, που έχουν συσσωρευτεί τα προηγούμενα χρόνια εντατικής κατασκευαστικής δραστηριότητας και επένδυσης σε ακίνητα.

Στις προσπάθειες αυτές αναδεικνύεται ο διττός χαρακτήρας της κατοικίας ως ένα προϊόν/εμπόρευμα που ανταλλάσσεται στο πλαίσιο της καπιταλιστικής οικονομίας από τη μία, και ως ένα βασικό αγαθό και βασικό κοινωνικό δικαίωμα από την άλλη. Η κατοικία (και η γη που συνδέεται με αυτή) αποτελεί τη μεγαλύτερη επένδυση του νοικοκυριού/ατόμου στον κύκλο της ζωής του, είτε πρόκειται για ενοίκιο είτε για αγορά, και το περιουσιακό στοιχείο με τη μεγαλύτερη αξία, και αντίστοιχα ένα από τα πιο πάγια και συχνά μονοπωλιακά προϊόντα της αγοράς. Οι συγκρούσεις που διαφαίνονται σκιαγραφούν και το βαθμό δυσκολίας των εγχειρημάτων που πειραματίζονται με την ιδιοκτησία και την κατοικία, και προδιαγράφουν τις αντιφάσεις και τα διλήμματα που αντιμετωπίζουν. Μπορεί ο τομέας της κατοικίας και των ακινήτων, τόσο βαθιά συνδεδεμένος με την ατομική ιδιοκτησία και την εξαγωγή κέρδους, να λειτουργήσει στρατηγικά στο πλαίσιο μιας εναλλακτικής οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης;

Δεν είναι στις προθέσεις του άρθρου να αναπτύξει διεξοδικά τη συζήτηση που γίνεται από τη μεριά της ριζοσπαστικής κριτικής θεωρίας στο πλαίσιο θεωρητικών και πολιτικών αναζητήσεων για εναλλακτικά μοντέλα οικονομίας και κοινωνικής οργάνωσης στην κατοικία. Πολύ συνοπτικά, μπορούμε να πούμε ότι κεντρικά ερωτήματα στη συζήτηση αυτή είναι πρώτον, το κατά πόσο μπορούν τα μοντέλα αυτά να αποτελέσουν ανάχωμα στην κτηματομεσιτική κερδοσκοπία στην κατοικία και τις γειτονιές εγκαθιδρύοντας μια οικονομία που δεν επιδιώκει το κέρδος, αλλά την κάλυψη των αναγκών και την ευημερία των κατοίκων, και δεύτερον, το αν μπορούν να αποτελέσουν παράγοντες πολιτικοποίησης και αλλαγής των κοινωνικών σχέσεων στην κατεύθυνση της άμεσης δημοκρατίας και συμμετοχής, στρατηγικά βήματα σε μια ευρύτερη πορεία ανατροπής των καπιταλιστικών σχέσεων.³

Το παρόν άρθρο επιδιώκει να περιγράψει σε βάθος διαφορετικές περιπτώσεις με στόχο την κατανόηση της πολιτικής συγκυρίας,

2.
Η διαπίστωση αυτή έχει διατυπωθεί και επίσημα σε επίτεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, για παράδειγμα η Επιτροπή Περιφερειών (2012) της ΕΕ στην γνωμοδότησή της με θέμα «προς μια ευρωπαϊκή ατζέντα για την κοινωνική στέγαση», ανέδειξε την ανάγκη «να αναπτυχθούν διαφοροποιημένες λύσεις για τη στέγαση για να καλυφθούν ολοένα και πιο διαφορετικές ανάγκες, καθώς και να προταθούν ενδιάμεσες επιλογές μεταξύ ενοικίασης και ιδιωτικής ιδιοκτησίας, όπως οι συνεταιρισμοί, τα προγράμματα κοινής ιδιοκτησίας (shared equity), οι "land trust communities" κ.λπ. ζητά δε από τα κράτη μέλη να υποστηρίξουν την διατήρηση της ποικιλίας στην ποικιλία της προσφοράς προβλέποντας τους αναγκαίους μηχανισμούς για τον εκσυγχρονισμό του αποθέματος κατοικιών χωρίς να δίνουν προτεραιότητα στην ιδιοκτησία εις βάρος άλλων μορφών πρόσβασης στη στέγη».

3.

Για προσεγγίσεις της κατοικίας ως κοινό αγαθό, συζήτηση για τις ριζοσπαστικές παράμετρους διαφορετικών στεγαστικών εγχειρημάτων, καθώς και για τις δυνατότητες, τα όρια και τις αντιφάσεις τους βλ. Hodgkinson, 2012; Balmo and Bernet, 2015; Horlitz 2013. Για παράδειγμα, οι Balmo and Bernet (2015), εξετάζουν κατά πόσο η κατοικία μπορεί να αντιμετωπιστεί ως κοινό αγαθό, κοινός συλλογικός πόρος, στο πλαίσιο διαφορετικών θεσμικών συστημάτων, με βάση τρεις άξονες: την κατοικία ως αστικό/τεχνητό πόρο που απαιτεί κόστος και ενέργεια για να παραχθεί, την σχέση ιδιοκτησίας και τα δικαιώματα και εξουσίες των κατοίκων που απορρέουν από αυτή, και τη σημασία των θεσμών που ρυθμίζουν την νομή της κατοικίας (ιδιοκτησιακά δικαιώματα και δημόσιες πολιτικές).

των διαδικασιών, των μέσων και των υλικών συνθηκών που επέτρεψαν την υλοποίησή τους. Οι παράμετροι σε μια τέτοια ανάλυση είναι πολλαπλές: η πολιτική στόχευση, τα αρχικά κίνητρα, το «παράθυρο ευκαιρίας», οι «καταλύτες» και η χρονικότητα του κάθε εγχειρήματος, η νομική μορφή, το θεσμικό πλαίσιο, ο ρόλος του κράτους, οι διαδικασίες απόκτησης γης/ακινήτων και η ιδιοκτησιακή σχέση, το χρηματοδοτικό σχήμα, οι απαιτήσεις σε αρχικό κεφάλαιο και οι τρόποι απόκτησής του, το συνολικό κόστος παραγωγής της κατοικίας και το τελικό κόστος χρήσης της κατοικίας (σε σχέση με τις διαθέσιμες επιλογές σε κάθε πλαίσιο), οι μηχανισμοί αποεμπορευματοποίησης και προστασίας της κατοικίας από μελλοντική ιδιωτικοποίηση, οι μηχανισμοί αλληλεγγύης (εσωτερικοί και εξωτερικοί) και επέκτασης, η μορφή οργάνωσης και διαχείρισης, οι διαδικασίες λήψης αποφάσεων και συμμετοχής, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά των μελών (σε ποιους απευθύνεται), η σχέση με τη γειτονιά και την πόλη, η κλίμακα του εγχειρήματος.

Είναι δεδομένο ότι το κάθε εγχείρημα είναι αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών και χωρικών συνθηκών που δεν μπορούν να αναπαραχθούν αυτούσια σε ένα άλλο κοινωνικοιστορικό πλαίσιο. Παρόλα αυτά, στην κατεύθυνση της ανταλλαγής γνώσεων, εμπειριών και πρακτικών, η σε βάθος ανάλυση κοινών παραμέτρων είναι σημαντική για να μπορέσουμε κατανοήσουμε όλες τις διαστάσεις ενός τέτοιου πειραματισμού και να φανταστούμε με λεπτομέρεια τι μορφή θα μπορούσε να έχει, ποιους θα μπορούσε να αφορά και με ποιες διαδικασίες θα μπορούσε να αναπτυχθεί ένα αντίστοιχο μοντέλο στην Ελλάδα, με δεδομένο ότι δεν υπάρχει προηγούμενη εμπειρία, αλλά ούτε πολύ εκτεταμένη δημόσια συζήτηση. Είναι από την άλλη σαφές, ότι ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν μπορεί να προκύψει εν κενώ, και η συζήτηση παραμένει θεωρητική εφόσον δεν υπάρχουν αντίστοιχα αιτήματα και δυναμικές από-τα-κάτω.

Στη συνέχεια του άρθρου παρουσιάζονται παραδείγματα, φωτίζοντας κάποιες από τις παραπάνω παραμέτρους, που ανήκουν σε τρεις διαφορετικές παραδόσεις: τους συνεταιρισμούς κατοικίας, τα κοινοτικά καταπιστεύματα γης στις ΗΠΑ (community land trusts, CLT στο κείμενο) και τη γερμανική αυτονομία.

Εγχειρήματα συλλογικής ιδιοκτησίας και αυτοοργανωμένης διαβίωσης

Συνεταιρισμοί κατοικίας

Συνεταιρισμοί κατοικίας αναπτύχθηκαν τις προηγούμενες δεκαετίες

σε μεγαλύτερο βαθμό στην κεντρική Ευρώπη και το γαλλόφωνο Καναδά, αλλά και Διεθνώς (βλ. τη σχετική έκδοση της Διεθνούς Συνεταιριστικής Συμμαχίας για την Κατοικία, ICA 2012). Πρόκειται για ενώσεις προσώπων που διαχειρίζονται με συλλογικό τρόπο κοινούς πόρους για την επίτευξη ενός σκοπού. Οι συνεταιρισμοί κατοικίας είναι μετοχικές εταιρίες, στις οποίες ανήκουν κατοικίες ή άλλη ακίνητη περιουσία, την οποία διαθέτουν για την κάλυψη των στεγαστικών αναγκών των μελών τους. Οι μέτοχοι-μέλη του συνεταιρισμού κατέχουν μερίσματα της ιδιοκτήτριας εταιρίας και έχουν δικαίωμα χρήσης μέρους της περιουσίας με βάση ατομικό συμβόλαιο στο οποίο καταγράφονται οι κοινοί κανόνες. Διοικούνται από το σύλλογο μελών, και οι περισσότεροι ακολουθούν την αρχή της μιας ψήφου ανά μέλος (και όχι ανά μετοχή) σύμφωνα με τις επτά συνεταιριστικές αρχές (Rochdale principles). Οι μεγαλύτεροι συνεταιρισμοί εκλέγουν διοικητικό συμβούλιο και ενδέχεται να απασχολούν και προσωπικό για τη διαχείριση και συντήρηση των κατοικιών.

Στις περισσότερες περιπτώσεις αναπτύχθηκαν ως ένα σύστημα παροχής φτηνής κατοικίας παράλληλο, και εξίσου θεσμοθετημένο, με αυτό της κοινωνικής κατοικίας, ή σε άλλες αποτέλεσαν μεταβατικό σχήμα κατά την ιδιωτικοποίηση του κοινωνικού αποθέματος και την εκχώρηση της παραγωγής κοινωνικής κατοικίας στον τρίτο τομέα. Σε χώρες με μακροχρόνια παράδοση είναι θεσμοθετημένες ευνοϊκές διαδικασίες πρόσβασης σε δημόσια γη (παραχώρηση, πώληση με χαμηλές τιμές, μίσθωση γης με δικαίωμα επιφανείας κα) που μειώνει ακόμη περισσότερο το κόστος παραγωγής. Το μέρισμα και το μηνιαίο ενοίκιο που πληρώνουν οι κάτοικοι των συνεταιρισμών είναι συνάρτηση της μηνιαίας δόσης για την αποπληρωμή του αρχικού κεφαλαίου/δανείου (κόστος παραγωγής χωρίς κέρδος), την κάλυψη των πάγιων λειτουργικών δαπανών, του κόστους συντήρησης και του αποθεματικού ταμείου.

Πέρα από αυτές τις βασικές αρχές που σχετίζονται με την οικονομική λειτουργία των συνεταιρισμών, το θεσμικό πλαίσιο αλλά και οι επιμέρους κανόνες του κάθε συνεταιρισμού διαφοροποιούνται. Στην πλειοψηφία τους οι συνεταιρισμοί αποτελούν απλώς μια διαφορετική μορφή οικονομίας για την παραγωγή κατοικίας με καλύτερους όρους, υπάρχουν όμως και πολλά εγχειρήματα που δίνουν έμφαση στις διαδικασίες αυτοοργάνωσης, δημοκρατικής συμμετοχής και αλληλεγγύης, στην περιβαλλοντική/οικολογική διάσταση της κατοικίας, στην παρέμβαση στην τοπική κοινότητα/γειτονιά, στη μακροπρόθεσμη διατήρηση του χαμηλού κόστους με περιορισμούς στη συσσώρευση κέρδους (περιορισμοί στην επαναπώληση μερίσματος είτε με πώληση σε ελεγχόμενη αξία

ή με περιορισμένα δικαιώματα στην υπεραξία), στην ανάπτυξη εναλλακτικών μοντέλων κατοίκησης και συλλογικής συμβίωσης.

Οι συνεταιρισμοί κατοικίας διαφέρουν από τους κατασκευαστικούς ή οικοδομικούς συνεταιρισμούς που έχουν σκοπό την κατασκευή και πώληση των κατοικιών στα μέλη τους και μετά από αυτό διαλύονται. Τέτοιου τύπου είναι οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί όπως θεσπίστηκαν στην Ελλάδα (1967), πρωτίστως ως ένας μηχανισμός για πρόσβαση σε φτηνή γη και φτηνή ιδιόκτητη, κυρίως παραθεριστική, κατοικία. Οι αστικοί οικοδομικοί συνεταιρισμοί που εισήγαγε μεταγενέστερη τροποποίηση του νομικού πλαισίου (1987) είχαν σκοπό την παροχή ιδιόκτητης κύριας κατοικίας στα μέλη τους, αλλά δεν αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα (η αγορά δασικών εκτάσεων από πολλούς συνεταιρισμούς οδήγησε και στην αδρανοποίησή τους). Εξάλλου, η παραχώρηση τίτλων ατομικής ιδιοκτησίας μετά την ολοκλήρωση της κατασκευής στην ουσία ακυρώνει από εκεί και πέρα τον συλλογικό χαρακτήρα τους.

Για τις ανάγκες του άρθρου παρουσιάζονται παραδείγματα συνεταιριστικής κατοικίας που έχουν δημιουργηθεί σε υφιστάμενο οικιστικό απόθεμα συχνά ως αποτέλεσμα κοινωνικών αγώνων για την προστασία συγκεκριμένων περιοχών από επιθετικές αναπλάσεις ή εγχειρημάτων συγκέντρωσης ιδιοκτησίας από το υφιστάμενο απόθεμα.

Το παράδειγμα της Ζυρίχης παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί είναι η πόλη με τα μεγαλύτερα ποσοστά συνεταιριστικής κατοικίας στην Ελβετία⁴ - μια χώρα με μεγάλη παράδοση ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, λόγω της συστηματικής υποστήριξης από το Δήμο και της ιδιαίτερης πολιτικής ιστορίας της πόλης μετά τη δεκαετία του '80. Πέρα από τις κατοχυρωμένες ευνοϊκές πιστοδοτήσεις μέσω του τραπεζικού τομέα και ειδικές επιδοτήσεις για μη-κερδοσκοπικούς στεγαστικούς φορείς, για τη δημιουργία νέων εγχειρημάτων σήμερα είναι καθοριστική η διαδικασία παραχώρησης δημοτικής γης για 60 χρόνια που γίνεται με διαγωνιστική διαδικασία προτιμησιακά προς τους συνεταιρισμούς. Η μεγάλη ιστορική παράδοση και η εδραίωση μηχανισμών υποστήριξης των συνεταιρισμών κατοικίας έχει δώσει τη δυνατότητα υλοποίησης μιας «νέας γενιάς συνεταιρισμών» που πειραματίζονται, πέρα από την παροχή φτηνής (σε σχέση με τις τιμές αγοράς) κατοικίας, με διαδικασίες δημοκρατικής διαχείρισης και εναλλακτικά μοντέλα συλλογικής οργάνωσης και οικολογικής διαβίωσης (βλ. Apostol, 2015). Γεννήθηκαν από το νεανικό κίνημα καταλήψεων της δεκαετίας του '80, με αφετηρία το κίνημα για τη διατήρηση μιας γειτονιάς (ενάντια στα σχέδια ανάπτυξης του Δήμου) το 1985 από το οποίο προέκυψε δέκα χρόνια μετά, όσο κράτησαν οι κοπιώδεις διαδικασίες ωρίμανσης του εγχειρήματος,

4.

Η Ζυρίχη είχε το 2010, 18% συνεταιριστική κατοικία και 7% δημοτική κατοικία, ενώ μετά από δημοψήφισμα που έγινε το 2011 έχει τεθεί στόχος το ποσοστό αυτό να αυξηθεί στο 33% έως το 2050 για το σύνολο των μη-κερδοσκοπικών μορφών κατοικίας.

5.

<https://www.dasdreieck.ch>

ο συνεταιρισμός Dreiek.⁵ Αποτελείται από δεκατρία κτίρια με 60 διαμερίσματα όπου κατοικούν σήμερα 120 άτομα, ενώ ο συνεταιρισμός έχει 250 μέλη. Εκεί ξεκίνησαν και οι πειραματισμοί με τυπολογίες συλλογικών διαμερισμάτων πολλών δωματίων με κοινούς χώρους διημέρευσης. Η χρηματοδότηση του εγχειρήματος έγινε από ίδρυμα που χρηματοδοτεί μη-κερδοσκοπικά εγχειρήματα και η γη αποκτήθηκε με τη διαδικασία της μακροχρόνιας μίσθωσης με δικαίωμα επιφανείας μετά από ανταγωνιστικό διαγωνισμό. Αποτέλεσε τον πρώτο «πόρο» του συνεταιριστικού κινήματος που συνεχίζει να στηρίζει (τεχνογνωσία, εγγυήσεις, χρηματοδότηση) νέα εγχειρήματα. Μια διαφορετική περίπτωση είναι ο συνεταιρισμός Wogeno⁶ που λειτουργεί ως συνεταιριστική μη-κερδοσκοπική εταιρία ακινήτων με στόχο τη συγκέντρωση στεγαστικού αποθέματος εκτός αγοράς. Έχει σήμερα 2000 μέλη, 66 κατοικίες και περίπου 500 κατοίκους. Το κόστος του ενοικίου καλύπτει το κόστος αγοράς και επισκευής, συνεισφορά στο ταμείο αλληλεγγύης του συνεταιρισμού, συνεισφορά στο ταμείο αλληλεγγύης του κάθε συλλόγου/κτιρίου και αποθεματικό για τη συντήρηση των ακινήτων. Στο πλαίσιο του συνεταιρισμού λειτουργεί γραφείο στελεχωμένο με μηχανικούς και δικηγόρους που ασχολείται με τις αγοραπωλησίες, αξιολογεί προτάσεις μελών και κάνει αυτόνομη έρευνα για νέες αγορές. Η ιδιαιτερότητα αυτού του συνεταιρισμού είναι ότι εκτός από κτίρια κατοικιών αγοράζει και μεμονωμένα διαμερίσματα που εντάσσονται στο απόθεμα κατοικιών και νοικιάζονται σε μέλη, κάτι που προσομοιάζει στα ελληνικά δεδομένα. Για τη χρηματοδότηση του εγχειρήματος ο συνεταιρισμός διαθέτει επενδυτικό λογαριασμό με επιτόκιο 1% για τα μέλη.

6.
<http://www.wogeno-zuerich.ch>

Από την άλλη μεριά του Ατλαντικού, το κίνημα για τη διατήρηση ενός συγκροτήματος κατοικιών στο ιστορικό κέντρο του Μόντρεαλ τη δεκαετία του '70 παράλληλα με αιτήματα για κοινωνική κατοικία και τοπικό έλεγχο των διαδικασιών αστικής ανάπτυξης ήταν η αφορμή για τη δημιουργία του συνεταιρισμού κατοικίας Milton Park (Helman, 1987). Εκεί το κίνημα γειτονιάς εκμεταλλεύτηκε την πτώχευση μιας επενδυτικής εταιρίας που είχε συγκεντρώσει τις ιδιοκτησίες έξι οικοδομικών τετραγώνων με σκοπό την κατεδάφισή τους και την κατασκευή εμπορικού κέντρου. Σε μειοδοτική διαδικασία, που κέρδισε η συνομοσπονδία συνεταιρισμών που δημιουργήθηκε από το κίνημα, η γη μεταβιβάστηκε σε ένα καταπίστευμα γης (land trust) ενώ τα κτίρια αγοράστηκαν από είκοσι διαφορετικούς συνεταιρισμούς κατοικιών ο καθένας με δικό του καταστατικό. Για τη χρηματοδότηση της ανάπτυξης το συνεταιριστικό σχήμα πήρε δάνειο με κρατική εγγύηση, χαμηλό επιτόκιο (2,5%) και επιπλέον κρατικές επιχορηγήσεις υπό τον όρο ότι το ένα τρίτο των κατοικιών θα διατίθεται σε δικαιούχους προνοιακού επιδόματος, το ένα τρίτο

7.

Η περιουσία (γη ή κτιριακό απόθεμα) που διαχειρίζεται το καταπίστευμα παραχωρείται ως προς τη χρήση σε μη-κερδοσκοπικούς φορείς που το νοικιάζουν με χαμηλό ενοίκιο (σε κάποιες περιπτώσεις αναλογικά με το εισόδημα). Για την επισκευή ή κατασκευή της κατοικίας εκδίδονται μικροί τίτλοι μετοχικού κεφαλαίου όπου τα μέλη του καταπιστεύματος συμμετέχουν είτε με εργασία ή με μικροεπενδύσεις (μικρά ατομικά δάνεια ή αποταμιεύσεις)

8.

Τέτοιου τύπου εναλλακτικές μορφές πρόσβασης σε ιδιοκτήτη κατοικία δίνουν μια πιο ασφαλή διέξοδο σε νοικοκυριά χαμηλών εισοδημάτων χωρίς να αναλαμβάνουν όλο τον κίνδυνο που ενέχει μια τέτοια επένδυση στο πλαίσιο της αγοράς. Σχετικές έρευνες στις ΗΠΑ μετά την κατάρρευση της φούσκας των υψηλού ρίσκου ενυπόθηκων δανείων διαπίστωσαν πολύ χαμηλότερα ποσοστά αδυναμίας πληρωμής αλλά και οι κατασχέσεων και εξώσεις σε κατοικίες κοινής ιδιοκτησίας, σε σχέση με την υπόλοιπη αγορά (Thaden, 2011), παράλληλα οι χρεοκοπημένοι ιδιοκτήτες ήταν πολύ πιο θετικοί στην μετατροπή της ιδιοκτητής κατοικίας τους σε μια μορφή συλλογικής ιδιοκτησίας παρά στην μετάβαση σε ενοίκιο ή στην προσπάθεια να διατηρήσουν την ιδιοκτησία τους με κάθε κόστος (Thaden *et al.*, 2013).

σε χαμηλά εισοδήματα και το ένα τρίτο σε μεσαία εισοδήματα, ενώ σε καμία περίπτωση το ενοίκιο δεν πρέπει να ξεπερνά το 25% του εισοδήματος. Οι μέτοχοι δεν έχουν δικαίωμα επαναπώλησης της ιδιοκτησίας τους. Με την αποχώρησή τους επιστρέφεται το αρχικό κεφάλαιο του μερίσματος, η ιδιοκτησία επιστρέφει στον συνεταιρισμό του κτιρίου και διατίθεται και πάλι προς ενοικίαση σε νέο μέλος που επιλέγει με εσωτερική διαδικασία ο κάθε συνεταιρισμός. Οι κάτοικοι υπογράφουν κοινωνικό συμβόλαιο και δεσμεύονται από τις αρχές του διεθνούς συνεταιριστικού κινήματος, προσφέρουν κοινωνική εργασία για τη διαχείριση και συντήρηση του κτιρίου και συμμετέχουν στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Εκτός από κατοικίες στο ισόγειο των κτιρίων λειτουργούν καταστήματα για τη γειτονιά. Το δάνειο αποπληρώθηκε μετά από 35 χρόνια επιτρέποντας πλέον πολύ χαμηλά ενοίκια, ενώ μέρος των εσόδων των συνεταιρισμών συγκεντρώνονται σε κοινό ταμείο αλληλεγγύης για την επέκταση του εγχειρήματος και τη στήριξη άλλων εγχειρημάτων με παρόμοιους σκοπούς (Kowaluk and Piché-Burton, 2012).

Κοινοτικά Καταπιστεύματα Γης (CLT) στις ΗΠΑ

Τα CLT βασίζονται στο διαχωρισμό της ιδιοκτησίας της γης, που ανήκει σε μη-κερδοσκοπικό φορέα συχνά συνδεδεμένο με την κοινότητα/γειτονιά/δήμο στον οποίο χωροθετείται η γη, και της ιδιοκτησίας των κτισμάτων σε αυτή, που ανήκουν σε έναν ή περισσότερους ιδιοκτήτες. Το μοντέλο αυτό χρησιμοποιείται κυρίως για την πρόσβαση χαμηλών εισοδημάτων και περιθωριοποιημένων κοινοτήτων σε ιδιοκτήτη κατοικία, σε αρκετές περιπτώσεις όμως παρέχουν φτηνή ενοικιαζόμενη κατοικία ή υποδομές για την κοινότητα, και τα κτίρια ανήκουν σε μη-κερδοσκοπικές οργανώσεις ή συνεταιρισμούς που τις διαχειρίζονται.⁷

Στη σημερινή τους μορφή τα CLT αναπτύχθηκαν στις ΗΠΑ από τη δεκαετία του '70 μέσα από το κίνημα των δικαιωμάτων και τα κινήματα γειτονιάς ενάντια σε κερδοσκοπικές πιέσεις της αγοράς και διαδικασίες εκτοπισμού των πιο χαμηλών εισοδημάτων και ευάλωτων ομάδων από κεντρικές περιοχές των πόλεων ή από περιοχές που αποκτούσαν σταδιακά οικονομικό ενδιαφέρον για την κτηματομεσιτική αγορά. Η κρίση του 2008 έδωσε ώθηση στην αναζήτηση εναλλακτικών στην ιδιοκατοίκηση και σε ενδιάμεσες μορφές ιδιοκτησίας⁸ ως απάντηση στο αίτημα για το δικαίωμα στην κατοικία, το δικαίωμα στον δημοκρατικό έλεγχο της γης και τη θέσμιση αμεσοδημοκρατικών θεσμών σε τοπικό/κοινοτικό επίπεδο. Σήμερα υπάρχουν σε όλες τις ΗΠΑ περίπου 260 CLT, σε 46 πολιτείες, με τάση επέκτασης, ενώ πολλές κυβερνήσεις, σε σύμπραξη με τοπικές κοινωνικές οργανώσεις (μεταναστευτικές, μειονοτήτων, γειτονιάς),

έχουν υιοθετήσει το μοντέλο αυτό στο πλαίσιο της στεγαστικής τους πολιτικής, αλλά και ως τοπικό αναπτυξιακό εργαλείο (Horlitz, 2012).

Η διαχείριση των CLT γίνεται από διοικητικό συμβούλιο στο οποίο συμμετέχουν κατά ένα τρίτο οι μέτοχοι (ένοικοι-κάτοικοι), μέλη της κοινότητας/γειτονιάς και μέλη της δημόσιας διοίκησης ή μέλη εκτός της κοινότητας. Αυτή είναι μια σημαντική διαφορά σε σχέση με τους συνεταιρισμούς που αποτελούν ένα πιο κλειστό μετοχικό σχήμα, δεν έχουν απαραίτητα τοπική αναπτυξιακή διάσταση και είναι πιο ευάλωτοι στην πώληση της περιουσίας τους (με μια απλή απόφαση της συνέλευσης εφόσον δεν δεσμεύονται με σχετικούς όρους). Στη διαχείριση του μοντέλου των CLT έχει λόγο η τοπική κοινότητα ή/και το δημόσιο εφόσον έχει υποστηρίξει με πόρους το εγχείρημα. Αυτό πιθανά περιορίζει την αυτονομία των κατοίκων, αλλά ταυτόχρονα δίνει τη δυνατότητα για πιο ανοιχτό και σύνθετο δημοκρατικό έλεγχο σε σχέση με την τήρηση των σκοπών διαχρονικά.

Ενδιαφέρον για τη συγκυρία παρουσιάζει ένα μικρής κλίμακας εγχείρημα στο Ντιτρόιτ, μια πόλη που χτυπήθηκε άγρια από την κρίση και την εγκατάλειψή της από τις ελίτ και τα υψηλά εισοδήματα,⁹ που αξιοποιώντας το μοντέλο των CLT επιδιώκει τη δημιουργία δεξαμενής κατοικιών υπό συλλογική ιδιοκτησία αγοράζοντας κατοικίες που εκπλειστηριάζονται λόγω χρεών. Τον Οκτώβριο του 2015 ξεκίνησε η καμπάνια #Keep our homes Detroit¹⁰ με στόχο τη συμμετοχή σε έναν μαζικό πλειστηριασμό κατοικιών. Κατάφεραν να αγοράσουν δεκαπέντε κατοικίες με 100.000\$ που συγκέντρωσαν με crowd funding. Σε αντίθεση με τη συνηθισμένη περίπτωση CLT που έχουν χωρική αναφορά μια γειτονιά και η ιδιοκτησία είναι συγκεντρωμένη, σε αυτή την περίπτωση οι 15 κατοικίες είναι διάσπαρτες στο κέντρο της πόλης, ενώ η προσπάθεια για δημιουργία κοινότητας και συμμετοχικών διαδικασιών συμβαίνει εκ των υστέρων.¹¹

Σχετικά πρόσφατα έχουν γίνει και στην Ευρώπη προσπάθειες για την εισαγωγή του βόρειο-αμερικανικού μοντέλου των CLT.¹² Ένα σχετικά πρόσφατο παράδειγμα είναι στις Βρυξέλες¹³ όπου μετά από μια τριετή διαδικασία ανταλλαγής εμπειρίας, με την υποστήριξη της περιφέρειας των Βρυξελλών, ιδρύθηκε το 2012 το πρώτο πιλοτικό στεγαστικό εγχείρημα. Αν και η επεξεργασία και προσαρμογή του θεσμικού πλαισίου έγινε “από τα πάνω”, η υλοποίηση βασίστηκε στην εμπειρία παλιότερων κοινωνικών οργανώσεων που έχουν ως σκοπό την στήριξη χαμηλών εισοδημάτων, ιδιαίτερα προσφύγων και μεταναστών, για πρόσβαση σε ιδιόκτητη κατοικία. Επιδιώκει να δώσει εναλλακτικές λύσεις σε στεγαστικά προβλήματα που έχουν οξυνθεί τα τελευταία χρόνια,¹⁴ ενώ παράλληλα θέλει να δημιουργήσει αναχώματα στις διαδικασίες εξευγενισμού, στην άνοδο των τιμών και τον εκτοπισμό των φτωχών κατοίκων από τις κεντρικές γειτονίες

9.

Η κατάσταση της αγοράς κατοικίας στις κεντρικές περιοχές του Ντιτρόιτ είναι τραγική καθώς οι τιμές έχουν καταρρεύσει (μονοκατοικίες πωλούνται για μερικές χιλιάδες δολάρια), τα σπίτια έχουν εγκαταλειφθεί από ιδιοκτήτες που δεν μπορούν να πληρώσουν τα έξοδα, ενώ ιδιοκτήτες χωρίς στεγαστικά δάνεια έχουν χρεωθεί προς τον δήμο λόγω της κατακόρυφης αύξησης των φόρων και των λογαριασμών κοινής ωφέλειας. Πάνω από 100.000 κατοικίες έχουν τεθεί σε πλειστηριασμό (συχνά για ελάχιστα χρήη) και πάνω από 8.000 κατοικίες είναι κατελημμένες από άστεγες οικογένειες (βλ. και Peck 2015).

10.

<https://www.gofundme.com/ourhomesdetroit>

11.

<http://www.thestorehouseofhope.org/new-blog/>

12.

βλ. Για παράδειγμα <http://www.communitylandtrusts.org.uk>, <http://www.communitylandtrust.fr>

13.

<https://communitylandtrust.wordpress.com>

14.

Στις Βρυξέλες το 60% των κατοίκων είναι ενοικιαστές, οι τιμές κατοικίας διπλασιάστηκαν τα τελευταία δέκα χρόνια, η κοινωνική κατοικία αποτελεί το 7,7% του αποθέματος κατοικιών, 50.000 άτομα είναι σε λίστες αναμονής για κοινωνική κατοικία, πάνω από το ένα τέταρτο των κατοίκων ζει κάτω από το όριο της φτώχειας.

της πόλης, “βγάζοντας” τη γη εκτός του κερδοσκοπικού κυκλώματος υπό τοπική, μη-κερδοσκοπική συλλογική διαχείριση.

Στο σχήμα συμμετέχουν δεκαπέντε σύλλογοι κατοίκων/πολιτών, η Περιφέρεια των Βρυξελών και άλλες βέλγικες και διεθνείς οργανώσεις. Έχει τριμερή διοίκηση στην οποία συμμετέχουν οι κάτοικοι, η γειτονιά και το δημόσιο. Το εγχείρημα επιδοτείται από τους στεγαστικούς πόρους της περιφέρειας για την αγορά της γης (έως 350ευρώ/τμ) και την ενίσχυση της μηνιαίας καταβολής των νοικοκυριών (έως 415ευρώ/μ2) ώστε αυτό να μην ξεπερνά το 30% του εισοδήματός τους. Δικαίωμα συμμετοχής έχουν νοικοκυριά με εισόδημα μεταξύ του κοινωνικού εισοδήματος ένταξης (9.616 ευρώ/χρόνο) και του μέγιστου εισοδήματος για δικαιούχους επιδότησης δανείου (40.000ευρώ/χρόνο). Τα νοικοκυριά που συμμετέχουν έχουν δικαίωμα σε 25ετές επιδοτούμενο δάνειο. Ο χρηματοδοτικός μηχανισμός και η διαδικασία αποχώρησης από το εγχείρημα διασφαλίζει ότι οι δημόσιοι πόροι και η υπεραξία που προκύπτει με την επαναπώληση παραμένουν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους στην οργάνωση που έχει το καταπίστευμα. Το νοικοκυριό που φεύγει δικαιούται μόνο το 30% της υπεραξίας που έχει εν τω μεταξύ αποκτήσει η κατοικία. Με δεδομένο ότι η ανάπτυξη του εγχειρήματος γίνεται “από τα πάνω”, στο πλαίσιο της κοινωνικής στεγαστικής πολιτικής της περιφέρειας και του Δήμου, σε αυτή την περίπτωση η ενεργοποίηση και εμπλοκή των κατοίκων και της γειτονιάς αποτελεί ζητούμενο.

Mietshauser Syndikat στη Γερμανία

Το δίκτυο κατοικιών MietshauserSyndikat (συνδικάτο ενοικιαζόμενων διαμερισμάτων) γεννήθηκε ως μια προσπάθεια απάντησης στις αντιφάσεις του κινήματος καταλήψεων στέγης που αναπτύχθηκε στη Γερμανία τις δεκαετίες του '70 και του '80, όπως εξελίχθηκε με το πέρασμα του χρόνου κατά την σταδιακή θεσμοποίησή του, και ιδιαίτερα στη διαπίστωση ότι τα σπίτια που είχαν καταληφθεί τα ιδιοποιήθηκαν άτομα που έτυχε να είναι μέσα στο κίνημα εκείνη την περίοδο, πολλές φορές αποκομίζοντας ατομικό κέρδος από την πώλησή τους (βλ. Κατσιαφίκας, 2008). Ζητούμενο ήταν να βρεθεί ένα εναλλακτικό μοντέλο πρόσβασης σε κατοικία που θα διασφάλιζε στο διηνεκές τους πόρους που έχουν αποκτηθεί υπό συλλογική ιδιοκτησία και διαχείριση, διατηρώντας παράλληλα πλήρη αυτονομία από το κράτος.

Το εγχείρημα ξεκίνησε από ένα κτίριο σε μια επαρχιακή πόλη της Γερμανίας το 1990 και σταδιακά επεκτάθηκε σε όλη τη χώρα. Σήμερα υπάρχουν 107 μικρής κλίμακας κτίρια κατοικιών (από 10 έως 60 άτομα) στα οποία στεγάζονται συνολικά περίπου

2700 άτομα. Το μοντέλο του Miteshauser αξιοποιεί το θεσμικό πλαίσιο της Εταιρία Περιορισμένης Ευθύνης (ΕΠΕ) και του Αστικού Συλλόγου, στο πλαίσιο ενός κυκλικού σχήματος ελέγχου: κάθε κτίριο κατοικιών είναι μια ΕΠΕ στην οποία ανήκει η ιδιοκτησία, της οποίας μέτοχοι είναι ο σύλλογος κατοίκων του κτιρίου και η μητρική ΕΠΕ, της οποίας μέτοχος είναι ένας κεντρικός σύλλογος με μέλη τους συλλόγους ενοικιαστών των επιμέρους κτιρίων κατοικίας, άλλες ομάδες/οργανώσεις, και ανεξάρτητα άτομα. Τα κτίρια είναι αυτοδιαχειριζόμενα από τη συνέλευσή τους και συμμετέχουν με εκπρόσωπο στη γενική συνέλευση της μητρικής εταιρίας. Οι αποφάσεις για όλα τα ζητήματα καθημερινότητας, συμβίωσης ή διαχείρισης του κτιρίου λαμβάνονται ανεξάρτητα από τον κάθε σύλλογο κατοίκων, η κεντρική ΕΠΕ έχει λόγο μόνο σε θέματα πώλησης της ακίνητης περιουσίας και αλλαγής του καταστατικού του συλλόγου. Το σχήμα αυτό “κλειδώνει” τη δυνατότητα επαναπώλησης της ακίνητης περιουσίας καθώς για να γίνει αυτό πρέπει να συμφωνήσουν και οι δύο μέτοχοι, και επομένως όλα τα υπόλοιπα μέλη του κεντρικού συλλόγου που σήμερα απαριθμεί περίπου 600 μέλη.

Για να ξεκινήσει ένα τέτοιο εγχείρημα πρέπει να υπάρξει ένας αρχικός πυρήνας που θα διαμορφώσει ένα επιχειρησιακό σχέδιο (μοντέλο συλλογικής διαβίωσης απόκτηση και επισκευή υφιστάμενου κτιρίου, κατασκευή νέου κτιρίου κλπ.). Η μητρική εταιρία, εφόσον το εγχείρημα θεωρηθεί αξιόπιστο και εγκριθεί από τη γενική συνέλευση, παρέχει τεχνογνωσία, εγγύηση για πρόσβαση σε δανεισμό και αν χρειαστεί ένα αρχικό κεφάλαιο από το ταμείο αλληλεγγύης. Η χρηματοδότηση γίνεται με συγκέντρωση αρχικού κεφαλαίου (20% του κόστους) από άμεσα δάνεια (από φίλους και συγγενείς με 1% επιτόκιο) και crowd funding. Οι ένοικοι έχουν ατομικά συμβόλαια μίσθωσης με το σύλλογο του κτιρίου και πληρώνουν ενοίκιο χαμηλότερο από το μέσο ενοίκιο της αγοράς στην περιοχή που βρίσκεται το εγχείρημα. Το ύψος του ενοικίου είναι συνάρτηση του κόστους αποπληρωμής των δανείων, δαπάνες για λειτουργικά έξοδα και συντήρηση κτιρίου, συνδρομή στο ταμείο αλληλεγγύης του κτιρίου (που διαχειρίζεται ο σύλλογος) και συνδρομή στο ταμείο αλληλεγγύης της κεντρικής ΕΠΕ για επένδυση σε νέα εγχειρήματα.

Τα εγχειρήματα αυτά δεν λαμβάνουν κανενός είδους υποστήριξη από το κράτος (θεσμική ή υλική). Αντίστοιχα με τους συνεταιρισμούς στην Ελβετία βασίζονται στη δυνατότητα χαμηλότοκου δανεισμού και τη σταθερότητα του χρηματοπιστωτικού συστήματος που επιτρέπει τη χρηματοδότησή τους απευθείας από την αγορά. Από την άλλη επεκτείνονται με πάρα πολύ αργό ρυθμό, αντιμετωπίζουν όλο και μεγαλύτερες δυσκολίες απόκτησης γης και κατοικιών

λόγω της αύξησης των τιμών ακινήτων στην αγορά, ενώ η τιμή του ενοικίου στα περισσότερα εγχειρήματα παραμένει αρκετά υψηλή για τα χαμηλά εισοδήματα.

Εναλλακτικό μοντέλο για την κοινωνία ή πρωτοποριακά εγχειρήματα για λίγους: δυνατότητες και όρια

Τα παραδείγματα που παρουσιάστηκαν συνοπτικά αποτελούν ένα ελάχιστο δείγμα προσπαθειών και πειραματισμών, στο πλαίσιο της κοινωνικής και αλληλέγγυας οικονομίας, που δημιουργούνται ως απάντηση στα όλο και εντεινόμενα στεγαστικά προβλήματα. Τα κίνητρα και οι σκοποί τους διαφοροποιούνται ως προς το βαθμό αυτονομίας, τη σχέση με τους θεσμούς και το κράτος, την πολιτική στόχευση, την έμφαση στη συμμετοχή και την αυτοδιαχείριση, την έμφαση στην οικονομική προσιτότητα κλπ. Σε κάθε περίπτωση όμως, ζητούμενο είναι η προστασία της κατοικίας από τους κινδύνους που προκαλεί η αγορά, η χρηματιστικοποίηση της κατοικίας, το χρέος και η επισφαλαιοποίηση της εργασίας, αλλά και από αλλαγές στις πολιτικές του κράτους (π.χ. ιδιωτικοποίηση δημόσιου στεγαστικού αποθέματος). Η ατομική ιδιοκτησία εντάσσεται σε ένα συλλογικό πλαίσιο, περιορίζεται το ατομικό κέρδος και η διαχείρισή της γίνεται με διαφορετικές μορφές αυτοοργάνωσης και συμμετοχής που περιλαμβάνουν πρακτικές αλληλεγγύης και αλληλοϋποστήριξης, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις δημιουργείται ένας μηχανισμός ελέγχου που μπορεί να επεκτείνεται και να αναπαράγεται «βγάζοντας» ακίνητα και χώρους εκτός αγοράς με επίκεντρο την αξία χρήσης.

Εντοπίζουμε τρία κρίσιμα ζητήματα που αναδεικνύονται μελετώντας αντίστοιχα εγχειρήματα. Το πρώτο σχετίζεται με το κόστος, συνάρτηση σε μεγάλο βαθμό της πρόσβασης στο αρχικό κεφάλαιο και την ακίνητη περιουσία, που καθορίζει το κόστος πρόσβασης στην κατοικία και μετατρέπει συχνά αυτά τα εγχειρήματα σε υπόθεση της μεσαίας τάξης, αναπαράγοντας υφιστάμενους κοινωνικούς αποκλεισμούς. Επιπλέον, η δυνατότητα πρόσβασης των χαμηλών εισοδημάτων και περιθωριοποιημένων ομάδων σε συλλογικά και συνεταιριστικά σχήματα πέρα από την οικονομική δυνατότητα απαιτούν μια σειρά από άλλους πόρους (υλικούς, σχεσιακούς: υποστηρικτικό περιβάλλον, οικογένεια, προσωπικά δίκτυα, γνωσιακούς: τεχνογνωσία, δυνατότητα κατανόησης των διαδικασιών και των ρίσκων κλπ.). Η ανάπτυξη μηχανισμών αναδιανομής και αλληλεγγύης που θα επιτρέψουν την κοινωνική διεύρυνση των εγχειρημάτων είναι λοιπόν ένα ζητούμενο.

Το δεύτερο έχει να κάνει με την κλίμακα των εγχειρημάτων σε

σχέση με το σύνολο του τομέα κατοικίας και σε σχέση με το μέγεθος των αναγκών. Η δημιουργία και ανάπτυξη τους απαιτεί πολύ χρόνο, αφοσίωση και ενέργεια. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα αποτελέσματα είναι περιορισμένα και με τοπική αναφορά, σε αντίθεση με την διαβρωτική ταχύτητα με την οποία κινείται η καπιταλιστική οικονομία. Παραμένει, λοιπόν, μεγάλη η απόσταση μεταξύ, από τη μια, του στόχου για δημιουργία αναχωμάτων στην κτηματομεσιτική κερδοσκοπία και τη διασφάλιση αξιοπρεπούς, σταθερής και φτηνής κατοικίας για τους πολλούς, και από την άλλη, των πρωτοποριακών εγχειρημάτων για λίγους, τα οποία μελετήσαμε.

Η κλίμακα των εγχειρημάτων καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη *θεσμική τους κατοχύρωση*, την ύπαρξη υποστηρικτικού πλαισίου, χρηματοδοτικών εργαλείων ή ενσωματωμένης κοινωνικής γνώσης, που συνήθως εμπεδώνονται όταν υπάρχει προηγούμενη εμπειρία και παράδοση. Η συμμετοχή του δημοσίου, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για παραχώρηση ακίνητης περιουσίας ή δημόσιες επιχορηγήσεις, σε εγχειρήματα που οδηγούν σε ενδιάμεσα σχήματα ιδιοκτησίας θέτει σημαντικά ζητήματα σχετικά με τη *διαχείριση των δημόσιων πόρων*. Σε πολλές περιπτώσεις, η ευκαιρία για τη δημιουργία συνεταιριστικών ή συλλογικών στεγαστικών λύσεων οφείλεται στη διαδικασία ιδιωτικοποίησης δημόσιας περιουσίας, κατοικιών ή γης (Hodkinson, 2012). Τα εγχειρήματα αυτά, καλούνται λοιπόν, να απαντήσουν στο ποιοι θα έχουν πρόσβαση στους δημόσιους ή συλλογικούς πόρους, με ποιες διαδικασίες και με ποιους όρους.

Πέρα από τους μηχανισμούς που επιτρέπουν τη χρηματοδότηση και δημιουργία τέτοιων εγχειρημάτων, η ύπαρξη δημόσιων πολιτικών, για παράδειγμα στεγαστικών ή προνοιακών επιδομάτων (επίδομα ενοικίου, επιδότηση δανείου, ελάχιστο εισόδημα κλπ.), που μπορούν να στηρίξουν ατομικά μέλη τέτοιων εγχειρημάτων όταν το έχουν ανάγκη, μετριάξει το οικονομικό ρίσκο που αναλαμβάνει η συλλογικότητα. Όλα τα παραδείγματα που παρουσιάσαμε δε θα είχαν επιβιώσει αν έπρεπε να καλύψουν, από το ταμείο αλληλεγγύης τους, τα μέλη που για μικρό ή μεγαλύτερο διάστημα αδυνατούν να καταβάλουν το μηνιαίο ενοίκιο.

Τέλος, το τρίτο κρίσιμο ζήτημα σχετίζεται με την *πολιτική στόχευση* των εγχειρημάτων. Πρόκειται απλά για ένα εργαλείο, στο ευρύτερο πλαίσιο του κοινωνικού κράτους και του τρίτου τομέα της οικονομίας, για την παροχή φτηνότερης κατοικίας ή για θύλακες που στοχεύουν στρατηγικά στην αλλαγή των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων; Το ερώτημα δε θέλει να υποβιβάσει τη σημασία του πρώτου στόχου, από την άλλη δεν είναι δεδομένο ότι τα εγχειρήματα αυτά εμπεριέχουν εγγενώς μια πολιτική διάσταση. Η κατοχύρωση και εμβάθυνση άμεσο-δημοκρατικών θεσμών διαχείρισης και συμμετοχής, η συλλογική διαχείριση των κοινών πόρων και των μέσων αναπαραγωγής της

καθημερινής ζωής, η διάδοση και εμπέδωση του μοντέλου είναι ζητούμενα τα οποία κατακτούνται μέσα από πειραματισμούς που εκπαιδεύουν, παράγουν εναλλακτικές στο σήμερα, επεκτείνουν το φαντασιακό για επόμενα βήματα.

Κλείνοντας, θέλω να επαναφέρω το ανοιχτό ερώτημα που τέθηκε στην αρχή του άρθρου, το κατά πόσο δηλαδή μπορούμε να φανταστούμε τέτοιου τύπου εγχειρήματα να αναπτύσσονται στην Ελλάδα, σε μια χώρα στην οποία ιστορικά οι συλλογικές διαδικασίες για την πρόσβαση στη στέγη, είτε μέσω του κράτους, είτε μέσω κοινωνικών πρακτικών, υπήρξαν πολύ περιορισμένες, έως ανύπαρκτες, ενώ αντίθετα επικράτησαν ατομικές-οικογενειακές πρακτικές μέσω της, μερικώς απο-εμπορευματοποιημένης, αγοράς.

Η συγκυρία επιτρέπει να γίνει μια συζήτηση που θα ήταν δύσκολο να τη φανταστούμε μερικά χρόνια πριν. Οι μεταλλαγές στο μοντέλο ιδιοκτησίας που επέφερε η κρίση (κατακόρυφη πτώση των εισοδημάτων και των αποταμιεύσεων, επιβάρυνση στη διατήρηση ακίνητης περιουσίας, δυσκολία πρόσβασης σε δανεισμό, βλ. Βαταβάλη και Σιατίτσα, 2013) έχει οδηγήσει στην αναθεώρηση παλιότερων επιλογών, οι προσδοκίες για πρόσβαση στη στέγη έχουν σε μεγάλο βαθμό μετατοπιστεί προς τον νοικοιαζόμενο τομέα. Η κατάρρευση της κατασκευαστικής δραστηριότητας και η πτώση των τιμών των ακινήτων στρέφουν το ενδιαφέρον προς την αξιοποίηση (αναβάθμιση και επανάχρηση) του υφιστάμενου αποθέματος. Η πίεση προς τη μικρή και διάσπαρτη ιδιοκτησία, είτε λόγω του χρέους, είτε λόγω συσσωρευμένων οφειλών, διευκολύνει διαδικασίες συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας σε κτηματομεσιτικές, τράπεζες ή μεγαλοϊδιοκτήτες. Τέλος, πολύ περισσότερο από προηγούμενες περιόδους, αναπτύσσεται και στην Ελλάδα η κουβέντα για την κοινωνική και αλληλέγγυα οικονομία (π.χ. Νικολόπουλος και Καπογιάννης, 2013, Αδάμ, 2014), αναζητήσεις σε σχέση με τα κοινά αγαθά (π.χ. Λιερός, 2016), ενώ παράλληλα πολλαπλασιάζονται τα σχετικά εγχειρήματα.

Οι συνθήκες αυτές, διαμορφώνουν το έδαφος για αναζητήσεις και πειραματισμούς και στον τομέα της κατοικίας. Πειραματισμούς στο πλαίσιο καινοτόμων παρεμβάσεων στην κοινωνική στέγαση, αντίστοιχα με το παράδειγμα του CLT στις Βρυξέλες, την συλλογικοποίηση της ιδιοκτησίας ως ανάχωμα στη συγκεντροποίησή της, όπως στο παράδειγμα του Ντιτρόιτ, σε αυτόνομες πρωτοβουλίες για την κάλυψη στεγαστικών αναγκών και τη δημιουργία δεξαμενής κατοικιών χαμηλού κόστους, αντίστοιχα με το παράδειγμα της Γερμανίας, στην ανάπτυξη ενός κοινωνικού μη-κερδοσκοπικού τομέα στη διαχείριση ακινήτων όπως ο συνεταιρισμός Vogeno στη Ζυρίχη, την ανάπτυξη συλλογικών εναλλακτικών μορφών κατοίκησης όπως στο παράδειγμα

των συνεταιρισμών νέας γενιάς της Ζυρίχης, σε παρεμβάσεις για την ενίσχυση του κοινωνικού και συνεργατικού επιχειρηματικού τομέα στην κατασκευή ή σε αναπτυξιακές παρεμβάσεις σε υποβαθμισμένες γειτονιές, αντίστοιχες με αυτές των CLT στις ΗΠΑ.

Τα ερωτήματα παραμένουν πολλά. Θα μπορούσε μια τέτοια κατεύθυνση να δώσει διεξόδους σε προβλήματα που έχουν αναδειχθεί την περίοδο της κρίσης, να καλύψει τις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων, για πρόσβαση σε στέγη, για διαμόρφωση θέσεων εργασίας, για αξιοποίηση της αδρανούς και απαξιωμένης περιουσίας, για αναβάθμιση υποβαθμισμένων γειτονιών; Είναι αρκετά πειστικό, ένα τέτοιο υπόδειγμα για να κινητοποιήσει την κοινωνία προς μια καινοτόμα κατεύθυνση σε σχέση με το υπάρχον μοντέλο; Υπάρχουν τα υποκείμενα εκείνα που επιθυμούν να πειραματιστούν με νέους συλλογικούς τρόπους στον τομέα της κατοικίας, και ποια είναι αυτά; Και τέλος, τι θεσμικές παρεμβάσεις

χρειάζονται για να υποστηρίξουν τέτοιου τύπου εγχειρήματα στο πλαίσιο ενός ευρύτερου μετασχηματισμού των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στην Ελλάδα;

Βιβλιογραφία

Αδάμ, Σ. (2014) *Κοινωνική Οικονομία. Οδηγός δημιουργίας κοινωνικών επιχειρήσεων*. Ίδρυμα Χάινριχ Μπελ Ελλάδα. Διαθέσιμο στο: https://gr.boell.org/sites/default/files/guide_for_social_cooperatives_final.pdf

Apostol, I. (2015) Urbanity and the Right to Difference, *Studies in History & Theory of Architecture* 3, 160-173. Διαθέσιμο στο: <http://sita.uauim.ro/3/a/33/>

Balmer, I. and Bernet, T. (2015) Housing as a Common Resource? Decommodification and Self-Organization. Housing – Examples from Germany and Switzerland, in Dellenbaugh, M., Kip, M., Bieniok, M., Müller, A. and Schwegmann, M. (eds), *Urban Commons Moving Beyond State and Market*, Birkhauser.

Βαΐου, Ντ., Μαντουβάλου, Μ. και Μαυρίδου, Μ. (1995) Κοινωνική ενσωμάτωση και ανάπτυξη του χώρου στην Ελλάδα: Τα τοπικά δεδομένα στην «Ενωμένη Ευρώπη», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 16, 29-57.

Βαταβάλη, Φ. και Σιατίτσα, Δ. (2014) «Μεταλλαγές στην ιδιοκτησία της κατοικίας», *Αρχιτέκτονες* ν.08, Δεκέμβριος 2013 - Ιανουάριος 2014. Διαθέσιμο στο: <http://www.sadas-pea.gr/arxitektones-g08/>

De Angelis, M. and Stavrides, S. (2015) 'Beyond Markets or States: Commoning as Collective Practice (a public interview)', in *An Architektur* 23 (2010), pp. 3-27, (p. 12). Διαθέσιμο στο: <http://www.e-flux.com/journal/view/150>

Esping-Andersen, G. (1990) *The three worlds of welfare capitalism*, Princeton University Press.

Helman, C. (1987) *The Milton Park affair. Canada's largest citizen-developer confrontation*, Vehicule Press, Montreal. Available at: www.miltonparc.org

Hodkinson S., 2012. «The return of the housing question», περιοδικό ephemera.org, τ. 12(4): 423-444, Διαθέσιμο στο: <http://www.ephemerajournal.org/contribution/return-housing-question>

Horlitz, S. (2012) "Housing Beyond Profit: A Comparison of U.S. and German Alternative Ownership Models": <http://www.aicgs.org/publication/housing-beyond-profit-a-comparison-of-u-s-and-german-alternative-ownership-models/>

ICA and CEHODAS (2012) Profiles of a Movement: Co-operative housing in the world, report, April 2012. Διαθέσιμο στο: <http://www.icahousing.coop/2013/12/ica-housingcecodhas-publication-profiles-movement-co-operative-housing-around-world>

Jamie Peck, J. (2015) "Austerity Urbanism: The Neoliberal Crisis of American Cities", RLS-NYC study, Διαθέσιμο στο: http://www.rosalux-nyc.org/wp-content/files_mf/peck_austerity_urbanism_eng93.pdf

Katsiafikas, G. (2007) *Η ανατροπή της πολιτικής, ευρωπαϊκά αυτόνομα κοινωνικά κινήματα και η αποαποικιοποίηση της καθημερινής ζωής*, Ελευθεριακή Κουλτούρα.

Kowaluk, L. and Piché-Burton, C. eds. (2012) *Communauté Milton-Park. How did we do it and how it works now*, Communauté Milton-Park. Διαθέσιμο στο: www.miltonparc.org

Λιερός, Γ. (2013) *Κοινά, κοινότητες, κοινοκτημοσύνη, κομμουνισμός. Από τον κόσμο των κοινών*

στον κοινό κόσμο, οι Εκδόσεις των Συναδέλφων.

Loh, P. (2015) "Land Trusts Offer Houses That People With Lower Incomes Can Afford—And a Stepping Stone to Lasting Wealth". Διαθέσιμο στο: <http://www.yesmagazine.org/commonomics/land-trusts-offer-houses-low-income-people-can-afford-and-a-stepping-stone-to-lasting-wealth-20150917>

Maloutas, T. (2003) The self-promoted housing solutions in post-war Athens, Working papers 8, National Center for Social Research, Athens

Νικολόπουλος, Τ. και Καπογιάννης, Δ. (2013) *Εισαγωγή στην Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία. Το μετέωρο βήμα μιας δυνατότητας*. Εκδόσεις των Συναδέλφων.

Σιατίτσα, Δ. (2013) "Αντιδράσεις, κινητοποιήσεις και προοπτικές για την κατοικία την περίοδο της κρίσης στην Ελλάδα", παρουσίαση στο συνέδριο "Μεταβολές και ανασηματοδοτήσεις του χώρου στην Ελλάδα της κρίσης", Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Βόλος 1-2/11/2013 Διαθέσιμο στο: <http://www.arch.uth.gr/crisisconference/proceedings/LettersPDF/S.pdf>

Σιατίτσα, Δ. (2014) *Αιτήματα για το δικαίωμα στην κατοικία στις πόλεις της Νότιας Ευρώπης: ο ρόλος και ο λόγος των κοινωνικών κινημάτων*, Διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ.

Σιατίτσα, Δ. (2015) "Κοινωνική κατοικία και συλλογικές μορφές ιδιοκτησίας: προοπτικές με βάση το ελληνικό στεγαστικό σύστημα", στο *Ευημερία χωρίς Ανάπτυξη. Προτάσεις για έναν άλλο κόσμο από κοινού. Συλλογή εισηγήσεων και άρθρων*, Ελεύθερες εκδόσεις, Ηλιόσποροι 2015 (http://iliosporoi.net/images/pdf/Evimeria%20xoris%20anaptyksi_free%20ebook_iliosporoi%202015.pdf).

Siatitsa, D. (2016) "Changes in Housing and Property under the Austerity Regime in Greece: challenges for the movement and the left" in Schonig, B. and Schipper S. (eds) *Urban Austerity. Impacts of the Global Financial Crisis on Cities in Europe*, Theater der Zeit, p. 145-160.

Thaden, E. (2011) Stable home ownership in a turbulent economy: Delinquencies and foreclosures remain low in community land trusts, Working Paper WP11ET1, Cambridge MA: The Lincoln Institute of Land Policy.

Thaden, E., Greer, A. & Saegert, S. (2013) Shared Equity Homeownership: A Welcomed Tenure Alternative Among Lower Income Households, *Housing Studies*, 28:8, 1175-1196.

Επιτροπή των Περιφερειών (2011) Γνωμοδότηση της Επιτροπής των Περιφερειών με θέμα: «Προς μια ευρωπαϊκή ατζέντα για την κοινωνική στέγαση» (2012/C 9/02), Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, διαθέσιμο στο: <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2012:009:0004:0007:EL:PDF>

Μη-κοινή γλώσσα

Ένα εγκάρσιο λεξικό

Pelin Tan

Αν. Καθηγήτρια, Τμήμα Αρχιτεκτονικής,
Πανεπιστήμιο Mardin Artuklu

Μετάφραση: Ειρήνη Γαϊτάνου

(Το κείμενο είναι αναθεωρημένη εκδοχή κειμένου που είχε δημοσιευτεί στο Eurozine και, στα ελληνικά, στο “Urban Conflicts - Συναντήσεις και Συγκρούσεις στην πόλη”)

«Ποια είναι τα κοινά μας και πώς θα έπρεπε να ανανεωθούν, να διατηρηθούν, να μεγεθυνθούν, να αποσπαστούν και/ή να επεκταθούν σε άλλα;»

Τζ. Κ. Γκίμπσον-Γκράχαμ (J.K. Gibson-Graham)

«Η δημιουργία της θέσμησης της κοινωνίας, ως θεσμοποιημένης κοινωνίας, συνίσταται κάθε φορά σε έναν κοινό κόσμο, στην τοποθέτηση των ατόμων, των τύπων, σχέσεων και δραστηριοτήτων τους· αλλά επίσης στην τοποθέτηση των πραγμάτων, των τύπων, σχέσεων και της σημασιοδότησής τους - όπου όλα συλλαμβάνονται κάθε φορά σε υποδοχείς και πλαίσια αναφοράς που θεσμοποιούνται ως κοινά, γεγονός που τα κάνει να συνυπάρχουν».

Κορνήλιος Καστοριάδης

Οι πλατφόρμες που λειτουργούν από καλλιτέχνες παράγουν μοναδικές μορφές αλληλεγγύης, διατοπικά δίκτυα και διάφορους τύπους εγκάρσιας γνώσης και εναλλακτικών παιδαγωγικών. Επιχειρηματολογώ, λοιπόν, υπέρ μιας γλώσσας που παραμένει πιστή στο σχέδιο της επανοικοδόμησης μιας συλλογικής συνείδησης. Από τη σκοπιά της ενοποιημένης σχεσιακής πρακτικής μου στο πεδίο του αστικού χώρου, της παιδαγωγικής και της σύγχρονης τέχνης, ανυπομονώ να μεταφέρω πώς η συλλογική εμπειρία της διατοπικής παραγωγής της γνώσης και των στιγμιαίων συμμαχιών οδηγεί στη δημιουργία κοινών χώρων για μια μη-κοινή γνώση. Γιατί κάτι τέτοιο είναι σημαντικό; Επειδή, τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πρακτικό επίπεδο, τέτοιες διαδικασίες θα μπορούσαν να είναι ζωτικής σημασίας, ώστε να δοθεί η δυνατότητα στην καθημερινή γνώση να παρέμβει στα θεσμικά όργανα· αλλά και ζωτικής σημασίας για τη ροή των εναλλακτικών παιδαγωγικών σε διαφορετικές πλατφόρμες, που θα οδηγούσαν στην ανάδυση δημιουργικών μορφών αλληλεγγύης σε έξω-εδαφικούς χώρους.

Τι εννοώ με τον όρο «εγκάρσιο λεξικό»; Ένα εγκάρσιο λεξικό θα απαντούσε στην ανάγκη της οικοδόμησης ενός κοινού λεξιλογίου, που θα σχετίζεται με την εργασία, την παιδαγωγική, τα κοινά, τα αρχεία, τους θεσμούς και τον αστικό χώρο, σε σύνδεση με την πάλη

μας και την αντίσταση ενάντια στη σύγκρουση που εμπεριέχεται στις καθημερινές μας πρακτικές. Αυτή η ανάγκη πηγάζει από χωρικές πρακτικές σε συγκρουσιακούς αστικούς χώρους: πρόκειται για την ανάγκη, όχι απλά μιας γλώσσας που σχετίζεται με το περιορισμένο περιβάλλον της πρόσφατης κοινωνικοπολιτικής και οικονομικής κρίσης, αλλά επίσης μιας γλώσσας ικανής να επανοικοδομήσει μια συλλογική συνείδηση που θα μπορεί να μεταφέρει την κοινοτική μας συνύπαρξη.

Το ερώτημα είναι το εξής: πώς μπορούν τα αυτοοργανωμένα, αυτορρυθμιζόμενα δίκτυα και οι συλλογικές δομές, όπως τα αστικά κινήματα *Occupy*, να εμπνεύσουν οικονομικά μοντέλα, ιδίως σε σχέση με την παραγωγή και αναδιανομή του πλούτου; Και πώς μπορούν οι αστικοί χώροι μέσα στους οποίους αναδύονται αυτά τα δίκτυα και οι δομές, υπό εξαιρετικές συνθήκες, να λειτουργήσουν ως «κοινή γνώση», στη βάση της πρακτικής της «δημιουργίας κοινών» (*commoning*);

Σήμερα, συζητάμε για τις επισφαλείς εργασιακές συνθήκες και τα αποτελέσματά τους επί της γνωστικής εργασίας. Προς το παρόν, η κατανόηση, από την πλευρά μας, της φύσης της επισφαλούς εργασίας βασίζεται κυρίως σε ένα πλαίσιο χρόνου-εργασίας που οδηγεί στην εργασιακή εκμετάλλευση και την έλλειψη εργασιακής ασφάλειας, αλλά αυτές οι συνθήκες δεν ανταποκρίνονται απαραίτητα στις ποικίλες εμπειρίες μας, των διαφορετικών εργασιακών τύπων. Μάλλον, η επισφαλής εργασία και οι συγκρούσεις σχετικά με την παραγωγή αποκτούν εντελώς διαφορετική δυναμική, ανάλογα με τις αυτόνομες δομές και τα δίκτυα μέσα στα οποία λαμβάνουν χώρα. Γινόμαστε μάρτυρες τέτοιων παραδειγμάτων σε διαφορετικές γεωγραφίες, όπου επιδιώκονται και αναπτύσσονται ενεργά αυτόνομες δομές και συλλογικότητες, των οποίων η εργασία βασίζεται στη σχεσιακή συνεργασία και αυτοοργάνωση. Υπάρχουν πρακτικές περιπτώσεις αυτοοργανωμένων εργασιακών δομών που καταφέρνουν πολύ καλά μόνες τους, όχι απλώς να συγκρατήσουν την παραγωγή, αλλά επίσης να διατηρήσουν ρευστά δίκτυα δημιουργικού κολεκτιβισμού και συνεργασίας, αν και μπορεί να περιορίζονται σε έναν ορισμένο βαθμό από τοπικές εδαφικές συνθήκες. Δομές όπως η «*Social Kitchen & Hanare*» στο Κιότο, η «*Σούζυ Τρωσ*» στην Αθήνα, η κολεκτίβα «*The Silent University*» σε διάφορες τοποθεσίες, η πλατφόρμα «*Decolonizing Architecture*» στη Δυτική Όχθη, η κολεκτίβα «*Architecture For All*» και το *Videooccupy* στην Ιστανμπούλ, ιδρύθηκαν από αρχιτέκτονες, καλλιτέχνες και ακτιβιστές/τριες και βασίζονται σε συλλογικότητες που απαντούν συγκεκριμένα στην τρέχουσα οικονομική κρίση, όπως και στο τρέχον κύμα εδαφικής αποικιοποίησης, το οποίο δεν

1.

Hanare & Social
Kitchen: <www.hanareproject.net>

μπορεί να διαχωριστεί από το πολιτικό.

Social Kitchen & Hanare

Το 2012 διεξήγαγα μια έρευνα σε χώρους που λειτουργούν υπό την ευθύνη καλλιτεχνών και συλλογικοτήτων ακτιβισμού στην Ιαπωνία, με σκοπό την κατανόηση των πρακτικών που παρήγαγαν, και του τρόπου με τον οποίον αυτές οδηγούσαν στη δημιουργία μορφών αστικής δικαιοσύνης και εναλλακτικών μορφών βιοπορισμού. Η συλλογικότητα «Social Kitchen & Hanare» με έδρα το Κιότο¹, διαχειρίζεται μια ετερογενή οικονομία που βασίζεται στην ανταλλαγή εργασίας, και μια καφετέρια που παράγει εισόδημα, ώστε να καλύπτει τα βασικά έξοδα υποδομής, κάνοντας με αποτελεσματικό τρόπο το σχέδιο αυτό οικονομικά αυτάρκες. Έχοντας ξεκινήσει από το διαμέρισμα ενός από τα μέλη, η συλλογικότητα αντιμετώπισε μια έξωση κι έτσι έπρεπε να ψάξει για έναν άλλο χώρο. Βρήκαν ένα φτηνό χώρο για να λειτουργήσουν μια καφετέρια που συνδύαζε τη συνεργασία με αγρότες, ερευνητές/τριες, καλλιτέχνες και σχεδιαστές/τριες που συντονίζουν την εργασία και τη γνώση τους, ώστε να οργανώσουν δράσεις για αστική δικαιοσύνη, όπως και εκδηλώσεις, ομάδες ανάγνωσης και συζητήσεις στο χώρο της κοινωνικής κουζίνας.

2.

Σούζυ Τρωσ: <<http://souzytros.wordpress.com/>>

Σούζυ Τρωσ

Στο καθεστώς λιτότητας, ισχυρής επιτήρησης και αυστηρών μεταναστευτικών πολιτικών στον αστικό χώρο της Αθήνας, δημιουργήθηκε ένας παρόμοιος χώρος με την πρωτοβουλία της καλλιτέχνιδας Μαρίας Παπαδημητρίου και τη βοήθεια καλλιτεχνών, αρχιτεκτόνων, σχεδιαστών, εργαζομένων σε ΜΚΟ και μεταναστών. Με τον τίτλο «Σούζυ Τρωσ», καθιερώθηκε ως ένας χώρος φαγητού/ραψίματος/τέχνης/σχεδίου, που βασίζεται στην ελεύθερη ανταλλαγή εργασίας². Η Μαρία Παπαδημητρίου ταυτίζεται με το όραμα μιας «επερχόμενης κοινότητας», μιας κοινότητας που μοιάζει αδύνατο να σχηματιστεί, αλλά εμφανίζεται σε ένα συλλογικό φαντασιακό μέσα από τις καθημερινές πρακτικές.

Το παλιό ερώτημα γύρω από το ρόλο της τέχνης στην κοινωνία γίνεται ακόμα σημαντικότερο σ' αυτό το παράδειγμα, ειδικά στο πλαίσιο της πρόσφατης παγκόσμιας οικονομικής κρίσης, της κυριαρχίας αυταρχικών νεοφιλελεύθερων κυβερνήσεων και της εξασθένησης της κοινωνικής ηθικής. Τι σημαίνουν οι πρακτικές

της κοινότητας του «Σούζυ Τρω» για εμάς; Μας υπενθυμίζουν ότι επιφυλάσσονται ευρηματικά μέλλοντα για τις κοινότητες, ότι υπάρχουν συλλογικές πρακτικές που μένει να εφευρεθούν, ότι υπάρχουν εναλλακτικές μεθοδολογίες για τη δημιουργία θεσμικών δομών και παιδαγωγικών, και ότι η καλλιτεχνική παραγωγή μπορεί να εισάγει ποικίλες μορφές εργασιακής παραγωγής πέρα από το χωροχρόνο, όπως και τη διασπορά των πλεονασμάτων.

Αστική παιδαγωγική και δημιουργία κοινών

Οι περισσότερες απ' αυτές τις ομάδες και τα δίκτυα εμπλέκονται στην αστική παιδαγωγική με βάση εργαλεία ενδυνάμωσης και αυτομόρφωσης, διδασκαλίας, ηθοποιίας, έρευνας, επαναδιεκδίκησης εναλλακτικού αστικού χώρου, κοινωνικών δικτύων, αστικής καλλιέργειας, και της επαναδιεκδίκησης των κέντρων της πόλης που απειλούνται από επιθετικά σχέδια ανάπτυξης ακινήτων. Επιπρόσθετα, αναλαμβάνουν καθημερινές δραστηριότητες, σε συνεργασία με προσωρινούς εργαζόμενους, αστέγους και αποστερημένες κοινότητες, για να δημιουργήσουν υποστηρικτικές δομές για αυτές τις ομαδοποιήσεις. Πέρα από τις αυτόνομες δομές τους, προσπαθούν επίσης να δημιουργήσουν μοντέλα που θα συνδέονται κριτικά με νέες μορφές κοινωνικών σχέσεων και δημιουργίας κοινών. Τέτοια παραδείγματα μπορούν να βρεθούν στη διοργάνωση ομάδων συζήτησης, συλλογικών δράσεων, αστικών κινημάτων και γενικών συναντήσεων. Απ' αυτή την οπτική, η δουλειά τους μπορεί να θεωρηθεί ως ερευνητική μέθοδος για μια πρακτική της δημιουργίας κοινών - της ύπαρξης από κοινού. Νομίζω ότι το κεντρικό στη σημασία των «κοινών» δεν είναι αυτό που κατέχουμε ή μοιραζόμαστε ή παράγουμε με όρους ιδιοκτησίας, αλλά μάλλον οι «κοινωνικές σχέσεις» που συνδέονται στενά με την καθημερινή ζωή³.

Σύμφωνα με τον πολιτικό οικονομολόγο Massimo De Angelis, «τα κοινά είναι ένας τρόπος κατοχύρωσης ενός νέου πολιτικού λόγου που επεκτείνει και συμβάλλει στην άρθρωση των πολλών, υπαρχόντων, συχνά ελασσόνων αγώνων, και αναγνωρίζει τη δύναμή τους να υπερβούν την καπιταλιστική κοινωνία»⁴. Ο De Angelis ορίζει τρεις έννοιες, ώστε να εξηγήσει όχι απλώς τα κοινά με όρους διαμοιραζόμενων πόρων, αλλά ως ένα τρόπο δημιουργίας κοινών, δηλαδή, ως μια κοινωνική διαδικασία της «ύπαρξης από κοινού»: τον τρόπο με τον οποίο οι πόροι συγκεντρώνονται και γίνονται διαθέσιμοι σε ένα σύνολο ατόμων, τα οποία έπειτα οικοδομούν ή επαναανακαλύπτουν μια έννοια κοινότητας. Ο κοινωνιολόγος της διατροφής και ακτιβιστής Raj Patel εστιάζει επίσης στο πώς το φαγητό ήταν κομμάτι των κοινωνικών κινήσεων και δημιούργησε

3.

David Harvey
(2012), «Ways of
Commoning/
Müşterekleşirme
Pratiği David Harvey
ile söyleşi, söyleyişi
yapanlar: Pelin Tan ve
Ayşe Çavdar», New City
Reader.

Harvey, D. (2012), *Rebel
Cities: From the Right
to the City to the Urban
Revolution*. London:
Verso, 2012.

4.

An Architektur, 2010.
«On the Commons: A
Public Interview with
Massimo De Angelis
and Stavros Stavrides»,
e-flux Journal, 17, New
York.

5.

Patel, R., (2008), «The
Hungry of Earth»,
Radical Philosophy,
151, London.

6.

Slowfood Terra Madre
Meeting (2010),
Panel discussion
Social systems and
transformations: Serge
Latouche, Raj Patel,
23 October 2010,
Turin (notes from the
presentation of Raj
Patel by the author).

διαφορετικές μορφές αλληλεγγύης⁵, όπως τα κινήματα των Μαύρων Πανθήρων που οργάνωναν πρωινό για τα παιδιά ή το Μανάβικο του Λαού ή η Via Campesina. Ορίζει τα κοινά ως εξής: «τα κοινά αφορούν το πώς διαχειριζόμαστε πόρους όλοι/ες μαζί»⁶. Αλλά το επιχείρημά του δεν αφορά μόνο τη διαχείριση και διατήρηση της αύξησης και του διαμοιρασμού του φαγητού, αλλά επίσης το πώς τα κινήματα που σχετίζονται με το φαγητό θα έπρεπε να δρουν σε αλληλεγγύη με άλλα κινήματα. Επομένως, η έννοια των «κοινών», όπως γίνεται κατανοητή εδώ, διατηρεί μια ευαίσθητη θέση μέσα σε κάθε δεδομένη κοινότητα ή κοινό (public), ειδικά σε διαφιλονικούμενα εδάφη ή πόλεις που υπόκεινται στην απειλή της νεοφιλελεύθερης καταστροφής του δομημένου τους περιβάλλοντος. Η διαπραγμάτευση και η επίλυση των αλληλοσυγκρουόμενων αξιών είναι το κλειδί σε τέτοιες πρακτικές δημιουργίας κοινών. Όπως υποστηρίζει ο Σταύρος Σταυρίδης, περισσότερο από την πράξη ή το γεγονός του διαμοιρασμού, σημαντικότερη είναι η ύπαρξη ενός κοινού εδάφους για τη διαπραγμάτευση. Η εννοιολόγηση των κοινών με αναφορά στο κοινό (public), δεν εστιάζει τόσο σε ομοιότητες ή κοινότητες αλλά στην εξερεύνηση των ίδιων των διαφορών μεταξύ των ανθρώπων, σε ένα σκόπιμα θεσμισμένο κοινό έδαφος. Πρέπει κυρίως να κατοχυρώσουμε το έδαφος για διαπραγμάτευση, περισσότερο απ' ότι το έδαφος για την επιβεβαίωση αυτού που έχει ήδη μοιραστεί⁷.

7.

An Architektur, (2010), «On the Commons: A Public Interview with Massimo De Angelis and Stavros Stavrides», e-flux Journal, 17, New York.

Η κολεκτίβα «Decolonizing Architecture»

8.

Sandi Hilal, Alessandro Petti, Eyal Weizman, (2014), Architecture After Revolution, Decolonizing Architecture. Berlin: Sternberg Press.

Στην κολεκτίβα «Decolonizing Architecture» η έννοια του Αλ-Μάσα αναφέρεται σε «κοινή γη» αντί των «κοινών»:

«η έννοια του Αλ-Μάσα θα μπορούσε να συμβάλλει στο να φανταστούμε εκ νέου την έννοια του κοινού σήμερα. Θα μπορούσε αυτή η μορφή της χρήσης του κοινού να επεκταθεί, επανορίζοντας το νόημα της καλλιέργειας, μετατοπίζοντάς το από τη γεωργία σε άλλες μορφές της ανθρώπινης δραστηριότητας; [...] Πώς να απελευθερώσουμε τα κοινά από τον έλεγχο των αυταρχικών καθεστώτων, του νεοαποικισμού και των καταναλωτικών κοινωνιών; Πώς να επανενεργοποιήσουμε χρήσεις των κοινών πέρα από τα συμφέροντα του δημόσιου κρατικού ελέγχου;»⁸.

Βασισμένη στα «κατελημμένα εδάφη» της Δυτικής Όχθης, αυτή η πρακτική, που αντλεί από το πεδίο της αρχιτεκτονικής, εστιάζει στην πραγματικότητα των παλαιστινίων προσφύγων, δημιουργώντας κοινούς χώρους και προσλαμβάνοντας την έννοια του

«στρατοπέδου» ως δυνητικού χώρου πέρα από τη νεοφιλελεύθερη υπηκοότητα και τη διχοτομία του δημόσιου έναντι του ιδιωτικού χώρου.

Στις δραστηριότητες της κολεκτίβας «Decolonizing Architecture» το «κοινό» διαφέρει τόσο από το δημόσιο όσο και από τον ιδιωτικό χώρο. Όπως βλέπουμε στις περισσότερες πόλεις και αστικούς χώρους, οι δημόσιοι και οι ιδιωτικοί χώροι βρίσκονται υπό τον έλεγχο των κυβερνήσεων. Η «Decolonizing Architecture» συνεργάζεται με ερευνητές, πρόσφυγες, ακτιβιστές και πολιτικούς εκπροσώπους διαφορετικών υποβάθρων, χρησιμοποιώντας στρατευμένες αστικές και αρχιτεκτονικές ερευνητικές μεθοδολογίες, ώστε να αναγνωρίσει κοινούς χώρους στα στρατόπεδα προσφύγων και στα πρώην στρατιωτικά κτίρια. Δουλεύοντας με τους κατοίκους του στρατοπέδου Φαουάρ, για παράδειγμα, σχεδίασαν ένα μικρό δημόσιο χώρο που στη συνέχεια έγινε πραγματικότητα από νεαρούς παλαιστίνιους πρόσφυγες και οικογένειες. Ένας χώρος για την ανταλλαγή εμπειριών της καθημερινής ζωής και τοπικών δεσμεύσεων μπορεί να είναι η σημαντικότερη μορφή αντίστασης ενάντια στον εποικισμό.

Η πλατφόρμα «The Silent University»

Μια άλλη πλατφόρμα παραγωγής και ανταλλαγής εναλλακτικής γνώσης είναι η «The Silent University», μια πλατφόρμα αυτόνομης ανταλλαγής γνώσης από και για τους πρόσφυγες, τους αιτούντες άσυλο και τους μετανάστες, την οποία διαχειρίζονται καλλιτέχνες. Έχει ως στόχο την αμφισβήτηση της ιδέας της σιωπής ως παθητικής κατάστασης, και την εξερεύνηση της ισχυρής της δυναμικής μέσα από την ερμηνεία, τη συγγραφή και τον ομαδικό αναστοχασμό. Αυτές οι εξερευνήσεις επιχειρούν να καταστήσουν προφανή τη συστημική αποτυχία και την απώλεια δεξιοτήτων και γνώσης όπως βιώνονται μέσα από τη διαδικασία της επιβολής σιωπής στα άτομα που αιτούνται άσυλο⁹. Η πλατφόρμα αυτή, που ξεκίνησε από τον καλλιτέχνη Άχμεντ Ογκούτ (Ahmet Ögüt) σε συνεργασία με πολλούς/ες ερευνητές/τριες (συμπεριλαμβανομένης εμού της ίδιας), έχει δυο θεμελιώδεις, αλληλοδιαπλεκόμενες δομές. Αυτές σχετίζονται καταρχάς με την έννοια της υποκειμενικότητας μεταξύ των προσφύγων και των αιτούντων ασύλου, που ορίζεται ως «κατάσταση εξαίρεσης». Δεύτερον, εφαρμόζει μια νέα μορφή εναλλακτικής παιδαγωγικής στην οποία η παραγωγή γνώσης φέρνει στο προσκήνιο τη συνύπαρξη τόσο των προσφύγων μεταξύ τους όσο και των προσφύγων με το κοινό (public).

9.

<http://thesilentuniversity.org>

Ολόκληρη αυτή η δομή, ως κινητή ακαδημία, αποτελεί μια εγκάρσια μηχανή, όπου η «υψηκοότητα» βιώνεται πέρα από σαφή σύνορα. Ως μορφή διατοπικής παραγωγής γνώσης χωρίς σύνορα, η «The Silent University» χειρίζεται θέματα υψηλότητας, εκπαίδευσης, θεσμικότητας, συνόρων, πολέμου, της προσφυγικής ύπαρξης, εγγράφων/καταγραφής, αστικού διαχωρισμού, κοινών και άλλων. Αυτή η πρακτική παράγει μια «μη-κοινή γνώση» για τις κοινές εμπειρίες των ανθρώπων και την αναπαράστασή τους. Επομένως, εφαρμόζει εναλλακτικές ερευνητικές μεθόδους που εμπεριέχουν καλλιτεχνική έρευνα και αποδομούν συνηθισμένες μεθοδολογίες. Σ' αυτό το πλαίσιο, η πλατφόρμα «The Silent University» παράγει ψηφιακούς χώρους, χρησιμοποιώντας ποικίλες διαδικτυακές πλατφόρμες και κοινωνικά δίκτυα, ώστε να διαδώσει έντυπα έργα και να πυροδοτήσει συζητήσεις μεταξύ ερευνητών και ακαδημαϊκών, με σκοπό τη δημιουργία ενός επιτελεστικού αρχείου και την ανάπτυξη εγκάρσιων ερευνητικών μεθοδολογιών.

Ορατότητα

Αν μιλούσα από ακαδημαϊκή σκοπιά (ως κοινωνική επιστήμονας), θα ισχυριζόμουν ότι έχει επισυμβεί μια μεθοδολογική κρίση στην έρευνα, κατά τη διάρκεια των πρόσφατων ετών, που απορρέει από τις ανεπάρκειες μιας συντηρητικής ορθοδοξίας ενός κλειστού κύκλου στην ακαδημαϊκή κοινότητα.

Πέρα από το ζήτημα της επιδίωξης ποσοτικών και ποιοτικών ερευνητικών μεθοδολογιών, απομονωμένων η μια από την άλλη, ή τα προβλήματα της γείωσης της θεωρίας στην εμπειρική πρακτική, η συζήτηση των ενσωματωμένων καταστασιακών ερευνητικών μεθόδων έχει, σε μεγάλο βαθμό, παραμεληθεί από την ακαδημαϊκή κοινότητα. Επιπροσθέτως, η πολλαπλότητα των νέων μορφών της σύγχρονης παραγωγής γνώσης, μας παροτρύνει να προσαρμόσουμε τις μεθόδους μας. Επιπλέον, από μια ντελεζιανή προοπτική, στις πολύπλοκες κοινωνίες μας τα «δεδομένα» αποτελούν μια ριζωματική συνάθροιση που πρέπει να ερευνηθεί, να αξιολογηθεί, να αναλυθεί και να αναπαρασταθεί, χρησιμοποιώντας πολύπλοκα εργαλεία ή, πράγματι, νέα ερευνητικά εργαλεία που θα εφευρεθούν αναλόγως¹⁰.

Αυτό σημαίνει ότι η ορατότητα, τόσο ως έννοια όσο και ως προϊόν δεν είναι απλά μια αναπαράσταση της γνώσης, αλλά και η μηχανή που την οδηγεί. Επομένως, στη σύγχρονη καλλιτεχνική παραγωγή, όπως είναι η περίπτωση της πλατφόρμας «The Silent University», η ίδια η πρακτική γίνεται «μέθοδος» που αποτελεί απαιτητική

10.

Pelin Tan (2013),
Deleuze and Research
Methodologies,
Rebecca Coleman &
Jessica Ringrose, (eds).
Edinburgh: Edinburgh
Press, *üzerine Visual
Studies Journal*(IVSA),
Taylor&Francis
tarafından ismarlanan
değerlendirme yazısı.

έννοια, όχι απλώς στο πεδίο της σύγχρονης τέχνης, αλλά και σε μεθοδολογικές συζητήσεις σε πεδία όπως η εκπαίδευση, οι κοινωνικές επιστήμες, ή η αστική σύγκρουση. Θα προτιμούσα, επομένως, να μην αποκαλέσουμε την πλατφόρμα αυτή «σχέδιο», αλλά θεσμίζουσα πρακτική, αρχείο-εν-τω-γίνεσθαι και μέθοδο.

Θα μπορούσε να συγκριθεί με την κολεκτίβα «Videoccury», την οποία ιδρύσαμε με ακτιβιστές των ψηφιακών μέσων στις 2 Ιουνίου στο Πάρκο Γκεζί στην Ιστανμπούλ. Η πρωτοβουλία στόχευε στην οπτική καταγραφή αναμνήσεων και στην αρχειοθέτηση της διαδικασίας αντίστασης μεταξύ 27 Μαΐου και 31 Ιουλίου 2013· συνελέχθησαν ηχογραφήσεις που έγιναν με συσκευές όπως iPads, τηλέφωνα και βιντεοκάμερες, και δημιουργήθηκε ένα αρχείο που εμπεριείχε όλο το μαζεμένο υλικό. Εμείς, που χρησιμοποιούμε βίντεο και δημιουργούμε βιντεογραφήματα ως χειραφετητική τακτική, όχι μόνο κατά τη διάρκεια της αντίστασης στο Γκεζί, αλλά επίσης στις καθημερινές μας ζωές, δεν θεωρούμε ότι δείχνουμε ή αναπαριστούμε, αλλά μάλλον ότι παράγουμε τις δυνατότητες της πράξης του βλέπειν¹¹.

11.
Videoccury <<http://videoccurry.org>>

Αυτοοργάνωση

Με αναφορά στις πρακτικές των συναθροίσεων και των δυνητικών στιγμιαίων συμμαχιών που αναφέρθηκαν παραπάνω, είναι σημαντικό να σκεφτούμε τους τρόπους με τους οποίους λειτουργούν οι εφαρμοζόμενες στρατηγικές ανταλλαγής εργασίας. Γενικά, βασίζονται τόσο στην άυλη όσο και στη φυσική εργασία και δεν υπάρχει διαχωρισμός μεταξύ αυτών των μορφών παραγωγής εργασίας. Εδώ, οι αλλοτριωτικές πλευρές της άυλης εργασίας εξαφανίζονται και η διαχείριση του πλεονάσματος γίνεται στη βάση της ηθικής, και όχι των προσταγών της καπιταλιστικής αγοράς. Σε αυτό το πλαίσιο, έχουν ιδιαίτερη σημασία οι κοινοτικές οικονομίες και οι διαδικασίες διασποράς του πλεονάσματος, με την έννοια που τις θέτει ο οικονομολόγος-γεωγράφος Τζ. Κ. Γκίμπσον-Γκράχαμ. Γιατί η πολιτική συλλογική δράση απαιτεί «να δουλέψουμε συνεργατικά για να παράξουμε εναλλακτικές οικονομικές οργανώσεις και χώρους επί τόπου»¹². Επιπλέον «το “συλλογικό” σ’ αυτό το πλαίσιο δεν υπονοεί τη συγκέντρωση παρόμοιων υποκειμένων, ούτε θα έπρεπε ο όρος “δράση” να υπονοεί μια αποτελεσματικότητα που προέρχεται από σκόπιμες υπάρξεις ή που είναι διακριτή από τη σκέψη. Επιχειρούμε μια ευρεία και κατανοημένη έννοια της συλλογικής δράσης, ώστε να αναγνωρίσουμε και να κρατήσουμε ανοιχτές τις πιθανότητες της σύνδεσης και ανάπτυξης»¹³.

12.
Gibson-Graham J.K., (2006), *The End of Capitalism (As we knew it)*. Minneapolis: Minnesota Press

13.
Gibson-Graham J.K., (2006), *The End of Capitalism (As we knew it)*. Minneapolis: Minnesota Press.

14.
Pelín Tan, (2010), *Locality a Discursive Term in Recent Socially Engaged Art*, Ph.D thesis, ITU Art History

Εν συντομία, η συλλογική δράση απαιτεί την ηθική μιας κοινοτικής οικονομίας. Στην πραγματικότητα, θα διατύπωνα κάτι τέτοιο όλο και περισσότερο ως πράξη μιας ηθικής της τοποθεσίας, που συναντάει τις ανάγκες που προκύπτουν από την καθημερινή μας γνώση και την εμπειρία της διασφάλισης των πόρων διαβίωσής μας, τόσο σε αστικούς όσο και σε αγροτικούς χώρους¹⁴. Το σχεσιακό δίκτυο που κατοχυρώνεται ως αποτέλεσμα αποτελεί μάλλον μια στιγμιαία κοινότητα που επιλέγει να σκεφτεί και να συζητήσει από κοινού, παρά μια κανονιστική δομή. Η αυτοοργάνωση δεν είναι μια απλή ιεραρχία που βασίζεται σε ορισμένες εργασιακές δραστηριότητες και τον καταμερισμό τους, αλλά, αντίστροφα, μια εργασιακή δομή που επιτρέπει σε κάποιον/α να είναι αγρότης το πρωί και γραφίστας/τρια το απόγευμα. Για να επαναλάβουμε την αιχμηρή ανάλυση του Σταυρίδη, η συνεργασία δεν αφορά την επιβεβαίωση, αλλά τη διαπραγμάτευση. Αφορά τη συζήτηση σχετικά με κρίσιμα ζητήματα σε έναν αστικό χώρο, όπου ο ίδιος ο χώρος αποτελεί ένα πειστικό και επιτακτικό μέλημα. Η δημιουργία συλλογικής, μη-υπαλληλικής, πολιτικής δράσης στον αστικό χώρο δεν αφορά την οργάνωση ή το ίδιο το γεγονός, αλλά τη συνύπαρξη και τη λειτουργία από κοινού, ώστε να επιτευχθεί η δημιουργία κοινών. Αυτό έχει τις ρίζες του σε μια επανεξέταση και συνειδητοποίηση των πρακτικών μας, της συνεργασίας, των εναλλακτικών οικονομιών, των αυτόνομων δικτύων, της αυτοοργάνωσης και των στρατηγικών του πλεονάσματος, όπου όλα διαφέρουν από την πραγματικότητα των νεοφιλελεύθερων πολιτικών και τη λογική της παραγωγής που μας έχει επιβληθεί σήμερα.

Η αντίσταση στο πάρκο Γκεζί

Η εμπειρία της αντίστασης στο πάρκο Γκεζί αφορά τη συνεργασία, τις κινήσεις αλληλεγγύης παρά τις διαφορές μας και τη διενέργεια εθελοντικής εργασίας, τη δημιουργία μιας μη κομματικής, μη υπαλληλικής, ωστόσο δημοκρατικής πλατφόρμας. Και, αφορά τη φιλία. Πριν η κυβέρνηση διαλύσει τους διαδηλωτές του πάρκου στις 15 Ιουνίου, αυτόβουλες ομάδες διαχειρίζονταν το φαγητό, τα ποτά και τις προμήθειες για όλες τις υπόλοιπες ανάγκες. Επιπλέον, είχε δημιουργηθεί στο πάρκο μέχρι και ένας κήπος με λαχανικά και λουλούδια. Όπως βλέπουμε εδώ, όλες οι αυτοοργανωμένες ή συλλογικά οργανωμένες πρωτοβουλίες βασίζονται σε εθελοντική ανταλλαγή εργασίας με τη γενική έννοια, αλλά επιπλέον κινούνται πέρα απ' αυτό, καθώς η ανταλλαγή εργασίας σε αυτήν την περίπτωση δεν αποτελεί μια πρακτική στην οποία θα μπορούσε κάποιος/α να αποκαλείται «εθελοντής/τρια». Το να είσαι «εθελοντής/τρια»

15.

Herkes için
Mimarlık, <[www.
herkesicinmimarlik.
org](http://www.herkesicinmimarlik.org)>

εδώ υπερβαίνει και υποβαθμίζει ταυτόχρονα αυτή τη νέα μορφή εργασίας από κοινού, καθώς το «εθελοντικό» στην εργασία αναπαριστά την ίδια την πηγή της δύναμης της συλλογικής δράσης.

Η κολεκτίβα «Herkes İçin Mimarlık» (που σημαίνει «Αρχιτεκτονική για όλους»), με έδρα την Ιστανμπούλ¹⁵, δημιούργησε αρχιτεκτονικά σχέδια δομών ειδικού σχεδιασμού (ad hoc design) στο πάρκο Γκεζί και κατά μήκος των οδοφραγμάτων κατά τη διάρκεια της αντίστασης σ' αυτό. Εκείνη την περίοδο υπήρχε στο πάρκο ένα προσωρινό τζαμί, μια κινητή κολεκτίβα φαγητού που χρησιμοποιούσε απλά υλικά και μια σκηνή, ένα διαρκώς επεκτεινόμενο ανοιχτό νοσοκομείο. Πρόκειται για παραδείγματα επιτόπιας και στιγμιαίας αρχιτεκτονικής στην πλατεία Ταξίμ και στο πάρκο Γκεζί. Κορδέλες που σηματοδοτούν τη λειτουργία των χώρων αναπαριστούσαν τα σύνορα κάθε περιοχής και χώρου στο πάρκο. Οι κορδέλες επεκτείνονταν ή αναδιπλώνονταν σύμφωνα με τις ανάγκες των ανθρώπων. Συνήθως, η επιτελεστική αρχιτεκτονική βιώνεται κατά τη διάρκεια μιας «κατάστασης εξαίρεσης», υπό συνθήκες συγκρουσιακής πολεοδομίας, στιγμιαίας αρχιτεκτονικής και πρακτικών ριζοσπαστικής χωρικής αντίστασης. Αυτές οι σχεσιακές δομές αντίστασης οδήγησαν την κολεκτίβα «Herkes İçin Mimarlık» να δημιουργήσει την πρωτοβουλία «occupygezi architecture»¹⁶, στην οποία υποστήριζαν ότι «χρειαζόμαστε νέους ορισμούς για την αρχιτεκτονική σε καταστάσεις που αυτή απομακρύνεται από τους αρχιτέκτονες. Κάθε μοναδική δομή που συναντάμε στους δρόμους και στο πάρκο Γκεζί έχει το δικό της επιτόπιο σχέδιο και διαδικασία εφαρμογής».

16.

www.occupygeziarchitecture.tumblr

Μια κοινοτική πρακτική της διαφοράς

Βρισκόμαστε σε ένα στάδιο της παγκόσμιας ιστορίας που τα τοπικά κινήματα αποτελούνται από αυτοοργανωμένες κολεκτίβες που συνδέονται με διατοπικά δίκτυα, τα οποία είναι ικανά να δημιουργήσουν ριζωματική διασπορά και πλεόνασμα. Ταυτόχρονα, τα κινήματα Occupy σε διαφορετικές πόλεις εισήγαγαν μια σφαίρα κοινοτικών πρακτικών της διαφοράς, η οποία έχει συγκεντρώσει ήδη υπάρχουσες πρακτικές συλλογικής αντίστασης. Οι διαφορές μεταξύ των κινήματων αυτών, από τις διαδηλώσεις του 1999 στο Σιάτλ ενάντια στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου και μετά, και εκείνων του εικοστού αιώνα έχουν ήδη συζητηθεί στα έργα των Μάικλ Χαρντ και Αντόνιο Νέγκρι, μαζί με ερωτήματα γύρω από την ετερογένεια της εργασίας και των κοινοτήτων. Οι διαδηλώσεις ενάντια στην παγκοσμιοποίηση που ακολούθησαν το Σιάτλ και συνεχίστηκαν με τα κινήματα Occupy χαρακτηρίζονται από μοναδικές μορφές

17.

Simon Critchley, Pelin Tan, (2012), «Breaking the Social Contract», e-flux journal, 38, www.e-flux.com/journal/breaking-the-social-contract/

αλληλεγγύης, διατοπικά δίκτυα και ποικίλους τύπους εγκάρσιας γνώσης και παιδαγωγικής.

Σύμφωνα με τον φιλόσοφο Simon Critchley,

«μπορούμε να μιλήσουμε για το Occupy. Το Occupy δεν αποτελεί επανάσταση —είναι εξέγερση— αλλά είναι πολύ ενδιαφέρον και έχει καταστήσει διαθέσιμη μια πολύ διαφορετική σειρά πολιτικών τακτικών. Το Occupy είναι κάτι πολύ οικείο σε πολλούς από τους ανθρώπους της αναρχικής Αριστεράς. [...] Πιστεύω σε μια χαμηλού επιπέδου, σχεδόν αόρατη, σειρά δράσεων, που σε κάποιο σημείο θα φτάσει στην ορατότητα και τότε, θα έχει πραγματικά κάποιο αποτέλεσμα. Όπως θα έλεγε ο Γκράμσι, η πολιτική δεν είναι πόλεμος κινήσεων ή μετωπική επίθεση στην εξουσία. Είναι ένας επίμονος και μακράς διάρκειας πόλεμος θέσεων. Κάτι τέτοιο απαιτεί αισιοδοξία, εξυπνάδα και υπομονή»¹⁷.

18.

Running Along the Disaster, workshop with Franco «Bifo» Berardi, 22-24 April 2014, Otonom Publishing, Pelin Tan and Önder Özençi (Labor in Art), Istanbul

Επιπλέον, για τον Franco «Bifo» Berardi, τα κινήματα Occupy χαρακτηρίζονται από την άντληση ικανοποίησης από το άλλο σώμα, και μια ενσυναίσθηση για άλλες συμμαχίες¹⁸. Κατά τη γνώμη μου, δεν μπορούμε και δεν μιλάμε για ένα νέο ακτιβισμό πια· μιλάμε για μια μη-κοινή γλώσσα που δημιουργούμε, μια νέα θεσμίζουσα εξουσία και μια συλλογική εργασία. Αυτό μπορεί να συνδεθεί με την πρακτική της κολεκτίβας «Decolonizing Architecture» και την πρόθεση των συμμετεχόντων να αμφισβητήσουν τα «κοινά» από τη σκοπιά του Αλ-Μάσα: η μορφή της έρευνας «είναι συλλογική, σχεσιακή και ενεργή». Σε αυτό το πλαίσιο νομίζω ότι έννοιες όπως «συμμετοχή», «αγωνιστικότητα», «ηγεμονία», τις οποίες χρησιμοποιούμε συχνά στις ριζοσπαστικές δημοκρατικές πρακτικές, αποτελούν μετασχηματισμούς σε πιο πολυεπίπεδες, θεμελιακές, και υπό προϋποθέσεις διαπραγματεύσεις, που αμφισβητούν τις αξίες μας, τις σχέσεις και τους τρόπους δράσης στην τρέχουσα κοινωνία μας. Οι διαφορές μεταξύ θεσμικής γνώσης και της παραγωγής της μπορούν να αμφισβητηθούν καταλλήλως και έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν μια συνύπαρξη που είναι ενεργή αλλά και φανταστική, που αγγίζει τις καθημερινές και επείγουσες πραγματικότητες. Πρόκειται απλώς για τον τρόπο που η κολεκτίβα «Decolonizing Architecture» περιγράφει τις ιδέες της πίσω από τη δράση της: «να κατοχυρώσουμε μια διαφορετική ισορροπία μεταξύ της απόσυρσης και της δέσμευσης, της δράσης μέσα στον κόσμο και της έρευνας, της φαντασίας και της πρότασης»¹⁹. Βρισκόμαστε ακριβώς σ' αυτό το σημείο τώρα.

19.

Sandi Hilal, Alessandro Petti, Eyal Weizman, (2014), «Architecture After Revolution», Decolonizing Architecture. Berlin: Sternberg Press.

Βιβλιογραφία

Cornelius Castoriadis (1998), *The Imaginary Institution of Society*, trans. K. Blamey. Cambridge: MIT Press.

Gibson–Graham, J.K. (2006), *The End of Capitalism (As we knew it)*. Minneapolis: Minnesota Press.

Μαρξισμός και περιβαλλοντικά κινήματα

Το κίνημα ενάντια
στην εξόρυξη χρυσού
στη Χαλκιδική
ως ένα κοινωνικό κίνημα
«από τα κάτω»

Γιώργος Βελεγράκης

Υποψήφιος διδάκτωρ
Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο

Εισαγωγή

«Οι άνθρωποι ‘κάνουν’ πολιτική οικολογία μέσα από κινήματα (...), είναι τα μέσα που χρησιμοποιούν για να κινητοποιηθούν, να οργανωθούν και να εκπροσωπήσουν πολιτικά τα αιτήματά τους σε καταστάσεις υποβάθμισης της ποιότητας ζωής τους και του περιβάλλοντος (ή και αποκλεισμού από τα περιβαλλοντικά αγαθά)» (Gorostiza *et al.*, 2016:159-160). Αναγνωρίζοντας την πολιτική οικολογία, ως εκείνο το επιστημονικό πεδίο που έχει ως αναλυτικό του στόχο «την κριτική και θεωρητική προσέγγιση για τη φύση και τις σχέσεις ανθρώπου φύσης» (Bridge *et al.*, 2015:4), στο συγκεκριμένο κείμενο προσπαθώ να διερευνήσω τη σχέση των κοινωνικών κινήματων γύρω από το περιβάλλον με τα αναλυτικά ερωτήματα της πολιτικής οικολογίας. Εξ’ αρχής σημειώνω ότι θεωρώ τα κοινωνικά κινήματα γύρω από το περιβάλλον ως εκείνες τις συγκροτήσεις, διαδικασίες και πρακτικές που δίνουν νόημα και φέρνουν στο δημόσιο λόγο τις αναπαραστάσεις, τα αιτήματα, τις διεκδικήσεις και κυρίως την πράξη των ανθρώπων τόσο για την κατανόηση των δεδομένων κοινωνικοοικολογικών σχέσεων όσο και για τις δυνατότητες μετασχηματισμού τους.

Αν μάλιστα ακολουθήσουμε ένα γκραμισιανό σχήμα κατά το οποίο «δεν είναι αρκετό για τον άνθρωπο να γνωρίζει, πρέπει επίσης να δρα προκειμένου να γνωρίζει καλύτερα.» (Thomas, 2009:123), αναλογιζόμαστε την ανάγκη μελέτης της πράξης ως καταστατικό στοιχείο κατανόησης του (φυσικού) κόσμου. Όπως σημειώνει ο ίδιος ο Γκράμσι «η φύση και ο άνθρωπος, το αντικείμενο και το υποκείμενο, που είναι συνεχώς σε αλληλεπίδραση αποκτούν μορφή και νόημα μόνο μέσω της ιστορίας»¹ (Gramsci, 1971:445-446). Η ιστορία, συνεπώς, είναι η διαδικασία του μετασχηματισμού των ανθρώπων τόσο μεταξύ τους όσο και σε σχέση με τη φύση. Αυτό σημαίνει ότι ο άνθρωπος στους αγώνες και στις ενεργές σχέσεις του με το φυσικό, υλικό κόσμο, συνεχώς «υποκειμενοποιεί και διαφοροποιεί» (Fontana, 2013:128) τόσο τον εαυτό του όσο και τη φύση, δηλαδή διαφορετικά «κομμάτια» του εξωτερικού και του εσωτερικού κόσμου που φαντάζουν απρόσιτα και άγνωστα, αποκτούν νόημα. Η ίδια η πράξη όμως είναι (και) το καταστατικό στοιχείο της ιστορίας. Σε αυτό το πλαίσιο, τοποθετώ τα κοινωνικά κινήματα γύρω από το περιβάλλον ως εκείνα που δίνουν μορφή στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι, ατομικά και συλλογικά, κατανοούν «τη συνεχή παραγωγή της φύσης και της κοινωνίας αλλά και το μετασχηματισμό (ή και την καταστροφή) συγκεκριμένων κοινωνικο-οικολογικών σχέσεων» (Paulson, 2015:45).

1.

Θα μπορούσαμε επίσης να προσθέσουμε το χώρο μαζί με την ιστορία.

Θεωρητική αφηγηρία μου αποτελεί η παρατήρηση των Nilsen & Cox (2013:64) ότι ο κόσμος είναι μια συνεχή δημιουργία (και καταστροφή ή μετασχηματισμός) κοινωνικών δομών για την εξυπηρέτηση των ανθρώπινων αναγκών και δυνατοτήτων - δομές που δημιουργούνται από τη συνεχή σύγκρουση μεταξύ αυτών που ονομάζουμε κοινωνικά κινήματα «από τα πάνω» και κοινωνικά κινήματα «από τα κάτω»². Με βάση αυτήν την μαρξιστική οπτική των Nilsen & Cox οι άνθρωποι εξυπηρετούν τις ανάγκες τους αξιοποιώντας τις πρακτικές, σωματικές, διανοητικές και συμβολικές δυνατότητες τους εντός κοινωνικών σχηματισμών (ibid.:65). Αυτό σημαίνει ότι η κοινωνία (και οι κοινωνικο-οικολογικές σχέσεις) κατανοούνται ως ένα σύστημα εξυπηρέτησης συγκεκριμένων αναγκών και ικανοτήτων έναντι άλλων, σύστημα που αντιπροσωπεύει συγκεκριμένες σχέσεις ισχύος μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων.

Θεωρώ αυτήν την προσέγγιση κατανόησης του γίνεσθαι, δηλαδή ως σύγκρουση των κοινωνικών κινήματων των «από πάνω» και των «από κάτω», κομβική για το πεδίο της πολιτικής οικολογίας και των περιβαλλοντικών κινήματων όπως θα προσπαθήσω να εξηγήσω παρακάτω.

Βέβαια ες' αρχής απαιτείται μια διευκρίνιση για τους στόχους και τη μεθοδολογία του συγκεκριμένου κειμένου εντός του θεωρητικού διαλόγου. Ειδικά στον τομέα της γεωγραφίας και της πολιτικής οικολογίας, η συζήτηση και οι προβληματικές για τα κοινωνικά κινήματα είναι πλούσια τόσο σε ότι αφορά την εννοιολόγηση όσο και στη μελέτη των πρακτικών τους. Ενδεικτικά στον τομέα της (ριζοσπαστικής) γεωγραφίας κομμάτια της δουλειάς των Λεφέβρ (1983 [1972]- Lefebvre, 1977 [1968]- Lefebvre 1991[1947]), Καστέλς (Castells, 1983) και Χάρβεϊ (Harvey, 2009 [1973]-2013 [2012]) με επίκεντρο το αστικό πεδίο, κατά πολύ όρισαν τη συγκεκριμένη συζήτηση περί κοινωνικών κινήματων (στην πόλη). Επίσης ο Χατζημιχάλης σε πλήθος επιστημονικών άρθρων και βιβλίων του μελέτησε τα κοινωνικά κινήματα της νότιας Ευρώπης υπό το πρίσμα της άνισης οικονομικής ανάπτυξης αλλά και της περιφερειακής και τοπικής ανάπτυξης (βλ. ενδεικτικά Hadjimichalis, 1983· 1987). Στον τομέα της πολιτικής οικολογίας ήδη από τη δεκαετία του 1990 οι Peet & Watts (1996) μεταξύ άλλων ανέπτυξαν μια πλούσια προβληματική για τα κοινωνικά κινήματα γύρω από το περιβάλλον «πατώντας», ασκώντας κριτική σε αλλά, και διευρύνοντας τις προσεγγίσεις των μαρξιστών γεωγράφων (κυρίως αυτή του Καστέλς) και μετα-μαρξιστικών προσεγγίσεων, όπως αυτή των Laclau & Mouffe (2014 [1985]). Αν και γνωρίζω τη συγκεκριμένη βιβλιογραφία και θεωρητική συζήτηση, στο συγκεκριμένο κείμενο επιλέγω να «συνομιλήσω» μόνο με την οπτική των Nilsen & Cox

2.
Εξήγηση για το τι είναι τα κοινωνικά κινήματα «από τα πάνω» και «από τα κάτω» δίνεται σε παρακάτω ενότητα του κειμένου.

καθώς και με τις πολύ πιο σύγχρονες μελέτες περί κοινωνικών κινήματων στην πολιτική οικολογία. Ο κίνδυνος να κατηγορηθώ για μερικότητα προσέγγισης είναι μία πιθανότητα.

Με δεδομένη, λοιπόν, την παραπάνω «δέσμευση», ο συλλογισμός μου ακολουθεί τα εξής βήματα: Πρώτα παραθέτω μία συζήτηση για τα κοινωνικά κινήματα αναγνωρίζοντας ότι «η επιστημονική κοινότητα δεν έχει καταλήξει σε έναν κοινά αποδεκτό ορισμό» (Μποτετζάγιας & Καραμίχας, 2008:137). Παρακάτω προσπαθώ να διερευνήσω τη σχέση μαρξισμού και μελέτης των κοινωνικών κινήματων ακολουθώντας τη συλλογιστική των *Barker et al.* (2013:1-2) κατά την οποία η μαρξιστική ανάλυση παρέχει ένα πλήθος εννοιών και αναλυτικών εργαλείων για τη μελέτη των κοινωνικών κινήματων, αν και αυτά αγνοούνται σε μεγάλο βαθμό από τις σύγχρονες θεωρίες. Στην ίδια ενότητα, αξιοποιώ τη μεθοδολογία των *Nilsen & Cox* (2013) σε μια προσπάθεια συγκρότησης πτυχών για ένα συνεκτικό πλαίσιο μαρξιστικής θεωρίας για τα κοινωνικά κινήματα ενώ παράλληλα παρουσιάζω την ανάλυση των ίδιων για τα κοινωνικά κινήματα «από τα πάνω» και «από τα κάτω». Στη συνέχεια μελετώ και ορίζω τα κοινωνικά κινήματα για το περιβάλλον αξιοποιώντας τη σύγχρονη βιβλιογραφία. Τέλος, κάνω χρήση της μεθοδολογίας των *Nilsen & Cox* για να μελετήσω υπό τη συγκεκριμένη οπτική το κίνημα ενάντια στην εξόρυξη χρυσού στη Χαλκιδική όπως αναπτύσσεται στην περιοχή τα τελευταία χρόνια. Το υλικό μελέτης βασίζεται στην προσωπική συμμετοχική παρατήρηση που πραγματοποίησα στην περιοχή την περίοδο 2013-2015 και σε μια σειρά συνεντεύξεων (21) με ακτιβιστές του κινήματος. Το κείμενο κλείνει με κάποια σύντομα συμπεράσματα και ανοικτά ερωτήματα.

Περί κοινωνικών κινήματων

Τα κοινωνικά κινήματα συχνά αναγνωρίζονται ως μια συγκεκριμένη μορφή (εξωθεσμικής) πολιτικής δράσης χαρακτηριζόμενα από συγκεκριμένες (χωρικά και χρονικά) θεσμικές και οργανωτικές πτυχές (βλ. για παράδειγμα *Tilly*, 2004). Πάνω σε αυτήν την οπτική, κατά κύριο λόγο αλλά όχι αποκλειστικά, έχουν αναπτυχθεί οι θεωρίες περί των κοινωνικών κινήματων, οι οποίες συγκροτήθηκαν μετά το Μάη του 1968 τόσο με την ανανέωση της μαρξιστικής προβληματικής όσο και με την αναγνώριση των τότε «νέων κινήματων», εκτός του εργατικού. Ένας άλλος ορισμός, που επίσης συναντάται συχνά στη βιβλιογραφία, είναι αυτός των *della Porta & Diani* (1999, παρατίθεται στο *Μποτετζάγιας & Καραμίχας*, 2008:137) κατά τον οποίο τα κοινωνικά κινήματα είναι άτυπα δίκτυα, που βασίζονται στην αλληλεγγύη και αξιοποιούν διάφορες μορφές διαμαρτυρίας.

Προφανώς, οι προσεγγίσεις και οι προβληματικές στη θεωρία αλλά και την άμεση πολιτική και κοινωνική πρακτική είναι πολλές και δε σκοπεύω να τα αναλύσω σε αυτό το σύντομο κείμενο. Αυτό που όμως είναι ενδιαφέρον, είναι η μετατόπιση των ερωτημάτων: όταν μέχρι εκείνη την περίοδο (κυρίως ο μαρξισμός) έθετε το ερώτημα της μετασχηματιστικής δύναμης των κοινωνικών κινήσεων, οι νέες θεωρίες κινήθηκαν περισσότερο στα ερωτήματα των υποκειμένων, των εσωτερικών διαδικασιών, την αξιοποίηση και τη διαχείριση πόρων και των τοπικοτήτων των «νέων κινήσεων».³

Οι Nilsen & Cox (2013:65-66) προτείνουν έναν διαφορετικό, και κατά τη γνώμη τους, ευρύτερο ορισμό των κοινωνικών κινήσεων, ως διαδικασίες εντός των οποίων ένα συγκεκριμένο κοινωνικό μέρος αναπτύσσει ένα συλλογικό τρόπο διαχείρισης των κοινωνικών δεξιοτήτων βασισμένο σε μια λογική (σε μια μεθοδολογία κατανόησης του κοινωνικού κόσμου) που προσπαθεί να διατηρήσει ή να μετασχηματίσει μια κυρίαρχη δομή διαχείρισης των κοινωνικών αναγκών. Η αφητηρία αυτής της προσέγγισης είναι οι καθημερινές πρακτικές που αναπτύσσονται ως απαντήσεις στις συγκεκριμένες ανάγκες, τα συγκεκριμένα προβλήματα, τους συγκεκριμένους τόπους και τις υλικές σχέσεις. Τα κοινωνικά κινήματα, δηλαδή, κατά αυτήν την προσέγγιση, εκκινούν από το τοπικό και αφορούν συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες.

Όμως για να διαμορφωθούν ως κοινωνικά κινήματα, οι συμμετέχοντες σε αυτά πρέπει να συνδεθούν με άλλες όμοιες πρακτικές από διαφορετικά άτομα προκειμένου να αναπτύξουν μια πιο αφηρημένη ενιαία λογική της πράξης τους που μπορεί να αναγνωριστεί από πιθανούς συμμάχους. Ταυτόχρονα, πρέπει να έρθουν σε σύγκρουση με πρακτικές που προτείνουν μια διαφορετική λειτουργία και οργάνωση των αναγκών και των δεξιοτήτων εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού.

Αυτή η πράξη είναι τόσο το υποκείμενο (η κινητήρια δύναμη) όσο και το αντικείμενο (το ζητούμενο) των κοινωνικών κινήσεων. Είναι το υποκείμενο καθώς η πρακτική των κινήσεων δεν είναι παρά η συνειδητή αξιοποίηση των ανθρώπινων δυνατοτήτων για να εξυπηρετήσουν τις κοινωνικές ανάγκες. Είναι το αντικείμενο καθώς τα κινήματα προσπαθούν να αλλάξουν ή να διατηρήσουν τις δομές που οργανώνουν την ανθρώπινη δραστηριότητα ή/και τις κατευθύνσεις εξέλιξης αυτών των δομών (ibid.:66). Υπό αυτήν την οπτική, οι κοινωνικές δομές, θεσμίσεις και μορφοποιήσεις κατανοούνται ως το αποτέλεσμα της κίνησης και της σύγκρουσης κοινωνικών κινήσεων στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν (για τα κοινωνικά κινήματα «από τα πάνω») ή να αλλάξουν (για τα κοινωνικά κινήματα «από τα κάτω») τον τρόπο οργάνωσης των ανθρώπινων δεξιοτήτων.

Μια μαρξιστική θεωρία των κοινωνικών κινήματων

Το βιβλίο των Barker *et al.* (2013) «Μαρξισμός και κοινωνικά κινήματα» αποτελεί μια σύγχρονη προσπάθεια στον ακαδημαϊκό χώρο για μελέτη των κοινωνικών κινήματων υπό το πρίσμα της μαρξιστικής θεωρίας. Οι συγγραφείς ξεκινούν το βιβλίο με ένα, κατά τα λεγόμενά τους, παράδοξο: Η δουλειά των Μαρξ και Ένγκελς έχει στον πυρήνα της τα μαζικά κινήματα του 19^{ου} αιώνα, ενώ αυτή των μαρξιστών του 20^{ου} αιώνα (έχει) την ανάπτυξη ριζοσπαστικών και αντικαπιταλιστικών πολιτικών εγχειρημάτων και κοινωνικών δράσεων σε όλο τον κόσμο. Όμως, ενώ ο μαρξισμός είναι εκείνο το σώμα θεωρίας που αναπτύχθηκε από και μέσα στα κοινωνικά κινήματα, κανένας από τους κλασσικούς μαρξιστές φιλοσόφους δεν έχει παρουσιάσει μια ρητή θεωρία για τα κινήματα, δηλαδή, μια συνεκτική θεωρία που εξηγεί την εμφάνιση, την ανάπτυξη και το χαρακτήρα των κοινωνικών κινήματων. Επιπλέον δεν έχουν εξερευνήσει τις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις της έννοιας του κοινωνικού κινήματος, με άλλες βασικές μαρξιστικές έννοιες, όπως η ταξική πάλη, η ηγεμονία, η επανάσταση και η πράξη. Συνεπώς, είναι δύσκολο να παρατηρηθεί μια αυστηρή μαρξιστική θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα και την ανατροφοδότηση που μπορούν να προσφέρουν αυτά στο κύριο σώμα του μαρξισμού (Barker *et al.*, 2013:1).

Παράλληλα, στον ακαδημαϊκό χώρο οι κυρίαρχες θεωρίες για τα κοινωνικά κινήματα σήμερα φαίνονται να αδυνατούν ή να μη θέλουν να συνομιλήσουν με τη μαρξιστική θεωρία και τις αντίστοιχες οπτικές για τα κοινωνικά κινήματα παρότι ο ίδιος ο μαρξισμός παρέχει ένα πλήθος εννοιών και αναλυτικών εργαλείων για αυτήν την μελέτη. Ως αποτέλεσμα παρουσιάζεται σε πολλές περιπτώσεις μια στενή έννοια για τα κοινωνικά κινήματα και κυρίως της δυναμικής και της τοποθέτησής τους στις διαδικασίες κοινωνικής αλλαγής «μεγάλης κλίμακας» (*ibid.*:5), πέρα και εκτός των τοπικών ή εφήμερων συγκροτήσεων και διεκδικήσεών τους. Η υποβάθμιση διαδικασιών και σχέσεων που πηγάζουν απευθείας από τη «μεγάλη εικόνα» του καπιταλισμού, όπως είναι οι σχέσεις εξουσίας, η αναπαραγωγή του κεφαλαίου κ.α. επίσης αγνοεί την επίδραση που έχουν αυτές οι διαδικασίες άμεσα στην κοινωνική κίνηση και συγκρότηση. Ως ένα δεύτερο αποτέλεσμα συγκεκριμένες εξάρσεις της ιστορίας, όπως είναι οι γενικές απεργίες ή ακόμα και οι κοινωνικές επαναστάσεις, δεν αντιμετωπίζονται με ένα συνεκτικό τρόπο στο πλαίσιο των θεωριών για τα κοινωνικά κινήματα, αλλά παραμένουν εκτός του άμεσου ενδιαφέροντος ως πεδίο μελέτης αποκλειστικά της ιστορικής επιστήμης.

Βέβαια, απαιτούνται τουλάχιστον δύο διευκρινήσεις ενάντια σε πιθανές παρερμηνείες: Πρώτον, πολλά σημαντικά έργα θεωρητικών των κοινωνικών κινημάτων βρίσκονται σε έναν απευθείας διάλογο με τη μαρξιστική ανάλυση. Η δουλειά του Tilly κατά τις δεκαετίες του 1970 και 1980⁴ είναι το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ή πιο πρόσφατα η έρευνα των McAdam *et al.* (2001) που κατανοεί πλέον τα κινήματα ως μια μορφή συνειδητής και συγκρουσιακής πολιτικής πράξης, ενώ αναγνωρίζει τις ειδικές (τοπικές) εκφάνσεις τους ως μέρος της συνολικότερης πολιτικής πρακτικής. Δεύτερον, η μερική παραγνώριση του μαρξισμού στη θεωρία των κοινωνικών κινημάτων δε σημαίνει ότι οπτικές του είναι απύσες από τα ίδια τα κοινωνικά κινήματα. Αντιθέτως, εμφανίζεται υπό μορφή λεξιλογίου, αιτημάτων, διαδικασιών και σχέσεων συνεχώς εντός της ίδιας της κοινωνικής πρακτικής.

4.
Βλ. χαρακτηριστικά Tilly
(1978· 1986).

Ποιες όμως είναι εκείνες οι κατηγορίες και σχέσεις που ο μαρξισμός μελετάει και είναι απολύτως χρήσιμες σε μια θεωρία για τα κοινωνικά κινήματα; Με άλλα λόγια τί πιθανώς θα πρέπει να συμπεριλάβουμε πιο emphaticά στις μελέτες μας στο πλαίσιο των περιβαλλοντικών κινημάτων και της πολιτικής οικολογίας; Εντελώς συνοπτικά σημειώνω τα εξής:

α) Το γεγονός ότι, οι περιβαλλοντικές συγκρούσεις είναι αποτέλεσμα ιστορικών διαδικασιών συγκρότησης της παραγωγής και των κοινωνικών σχέσεων εντός αυτών, οι οποίες «εξειδικεύονται» τελικά στον κάθε τόπο και στην κάθε πιθανή σύγκρουση.

β) Η ανάγκη ένταξης στον προβληματισμό μας μελετών για το κράτος, την ταξική πάλη και ιδιαίτερα την εργασία ως κομβικά στοιχεία, τόσο των συγκρούσεων, όσο και των κινημάτων.

γ) Η προσπάθεια αντίληψης των περιβαλλοντικών κινημάτων, όχι αυτόνομα, αλλά σε σχέση με άλλα κοινωνικά κινήματα, και η ένταξη τους σε μια πάντοτε ευρύτερη περίοδο και σε έναν «χώρο» πέρα των εκάστοτε τοπικών ιδιαιτεροτήτων, χωρίς βέβαια αυτές να υποτιμούνται.

δ) Η δυνατότητα κατανόησής τους, ως κομβικά πεδία της κοινωνικής κίνησης για την επαναπολιτικοποίηση των σχέσεων κοινωνίας-φύσης, και η άμεση συμβολή τους στο συνεχή μετασχηματισμό αυτών των σχέσεων.

ε) Η μελέτη των περιβαλλοντικών κινημάτων (ως κοινωνικά κινήματα των «από κάτω») ως διαδικασίες σύγκρουσης με τις κυρίαρχες αντιλήψεις (οι οποίες αντιλήψεις είναι προϊόντα των κοινωνικών κινημάτων «από τα πάνω») για τη φύση και τους όρους κοινωνικής αναπαραγωγής.

Κοινωνικά κινήματα «από τα πάνω» και κοινωνικά κινήματα «από τα κάτω»

5.

Για την ακρίβεια οι ίδιοι χρησιμοποιούν τον όρο *ίζημα* (Nilsen & Cox, 2013:66).

Όπως προανέφερα, οι Nilsen & Cox (2013) κατανοούν τις κοινωνικές δομές και μορφές ως το αποτέλεσμα⁵ των αγώνων των κοινωνικών κινήματων και ως «ένα είδος γραμμής εκχειρίδας» (ibid.:66), που συνεχώς επερωτάται και τελικά μετασχηματίζεται όταν αυτό είναι αναγκαίο από τη σύγκρουση των κοινωνικών κινήματων «από τα πάνω» και «από τα κάτω».

Οι ίδιοι ορίζουν τα κοινωνικά κινήματα «από τα πάνω» ως την ανάπτυξη ενός συλλογικού τρόπου από την κυρίαρχη τάξη για τη συγκέντρωση των συλλογικών δεξιοτήτων, με τέτοιο τρόπο ώστε να αναπαράγει ή να διευρύνει την ηγεμονική τους θέση εντός ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού (ibid.:66). Η ηγεμονία αυτή αφορά στη διευρυμένη πρόσβαση των κυρίαρχων σε οικονομικούς, πολιτικούς και πολιτισμικούς πόρους.

Οι διαδικασίες και τα αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας ποικίλουν από μοντέλα βιομηχανικής οργάνωσης της παραγωγής, δράσεις καταστολής μέχρι τη νεοφιλελεύθερη διαχείριση κρίσεων, ενώ περιλαμβάνουν λογικές και «φυσικότητες» που εκφράζονται μέσω της ιδεολογίας.

Όλα τα παραπάνω σημαίνουν ότι τα κοινωνικά κινήματα «από τα πάνω» είναι ποιοτικώς διαφορετικά από αυτά των «από τα κάτω» ενώ έχουν πολύ ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα:

α) Ο διευθυντικός ρόλος στην οικονομική οργάνωση

Η εκμετάλλευση «δεν είναι ένα αυτό-διδιαιωνιζόμενο χαρακτηριστικό της κοινωνίας, αλλά προκαλεί αντιδράσεις και αντιστάσεις από τις κυριαρχούμενες τάξεις» (Callinikos, 1988:51). Προκειμένου η συσσώρευση να συνεχίζεται απρόσκοπτα, όπως και οι σχέσεις εξουσίας που εξασφαλίζουν τη συσσώρευση, πρέπει αυτές οι αντιστάσεις να καμφθούν είτε με καταστολή είτε με συναίνεση. Ταυτόχρονα, ενώ η καθημερινή εκμετάλλευση πρέπει να αναπαράγεται συνεχώς, ενεργά και συνειδητά, ταυτόχρονα πρέπει να δημιουργηθούν νέες μορφές εκμετάλλευσης, προκειμένου η «υπεραξία της εργασίας να εξαχθεί από τον άμεσο παραγωγό της» (Marx, παρατίθεται στο Nilsen & Cox, 2013:68). Απαιτείται συνεχώς μια συνεχή διαμόρφωση και αλλαγή των στρατηγικών συσσώρευσης, συνεπώς μια συνεχή οργάνωση της οικονομίας και της παραγωγής, από τα κυρίαρχα κοινωνικά στρώματα.

β) Η διαφορεική πρόσβαση στο κράτος

«Το κράτος δεν μπορεί ποτέ να είναι ισότιμα προσβάσιμο από όλες τις [κοινωνικές] δυνάμεις και ισότιμα διαθέσιμο σε όλους τους σκοπούς» (Jessop, 1990:250), είναι το αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων και σχέσεων εξουσίας. Τα κοινωνικά κινήματα «από τα πάνω» το δομούν και το αξιοποιούν για τη λειτουργία και την αναπαραγωγή των δομικών ταξικών σχέσεων με διάφορα εργαλεία και μέσα, όπως μηχανισμούς προστασίας της συσσώρευσης, θεσμούς για την κινητικότητα του κεφαλαίου και της εργασίας, διαμόρφωση οικονομικών ενώσεων κ.α., αποκλείοντας συνεχώς τα κοινωνικά κινήματα «από τα κάτω» στην πρόσβαση και πιθανή διαμόρφωση του κράτους υπό το πρίσμα κάλυψης των δικών τους κοινωνικών αναγκών.

γ) Η διαμόρφωση της καθημερινής ρουτίνας και της κοινής λογικής

Ακολουθώντας ένα γκραμισιανό σχήμα, η κυρίαρχη τάξη ορίζει και αναπαράγει την κυριαρχία της μέσω «ενός συνδυασμού (οικονομικής ή/και κατασταλτικής) επιβολής και (ενεργητικής ή/και παθητικής) συναίνεσης» (Calvario *et al.*, 2016). Η ηγεμονία των ελίτ, δηλαδή «η δυνατότητα τους να παρέχουν μια ηθική και διανοητική καθοδήγηση στην κοινωνία» (*ibid.*) στηρίζεται στον παραπάνω συνδυασμό επιβολής και συναίνεσης. Η συναίνεση δημιουργείται όταν οι αξίες, οι νόρμες και οι θεσμοί των ελίτ γύρω από τις οποίες οργανώνεται η καθημερινή κοινωνική ζωή, γίνονται αποδεκτές και αναγνωρίζονται ως «φυσικότητες» και τελικά συγκροτούν την κοινή λογική μιας συγκεκριμένης κοινωνίας. Η κοινή λογική, συνεπώς είναι «μια έκφραση της λαϊκής φιλοσοφίας καθορισμένη και σχηματοποιημένη από τις ηγεμονικές ιδέες και πρακτικές των ελίτ» (Liguori, 2009, παρατίθεται στο Calvario *et al.*, 2016). Αυτή είναι η κατά το Γκράμσι διευθυντική, διανοητική δράση: τα κοινωνικά κινήματα «από τα πάνω» μορφοποιούν την καθημερινή ρουτίνα και την κοινή λογική με τρόπο που τους επιτρέπει να παρέχουν στα διαφορετικά κοινωνικά στρώματα τις κατευθύνσεις για την κάλυψη (μερικών) από τις ανάγκες τους, καθώς και τη γλώσσα (τις αξίες, τις νόρμες κλπ.) για να εκφράζουν τις σκέψεις τους (Nilsen & Cox, 2013:70).

Τα κοινωνικά κινήματα «από τα κάτω» και πάλι κατά τους Nilsen & Cox μπορούν να οριστούν ως συλλογικές δράσεις που αναπτύσσονται από τις καταπιεσμένες κοινωνικές τάξεις και οργανώνουν μια ευρεία γκάμα (τοπικών) δυνατοτήτων και δεξιοτήτων γύρω από μια «λογική» με σκοπό είτε να αμφισβητήσουν τον κυρίαρχο τρόπο εξυπηρέτησης των κοινωνικών αναγκών, είτε να υπερασπιστούν συγκεκριμένες δομές που εξυπηρετούν

τις δικές τους ανάγκες (ibid.:73). Ο παραπάνω ορισμός δείχνει, εκτός των άλλων, πως οι τακτικές, οι διαδικασίες, οι σκοποί και τα μέσα μπορούν να ποικίλουν εντός των κοινωνικών κινημάτων «από τα κάτω», ενώ παίζουν ένα σημαντικό ρόλο στις διαδικασίες μετασχηματισμού όπως εξηγήθηκε στην εισαγωγή. Τα συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά τους, όπως τα παρουσιάζουν οι Nilsen & Cox, είναι:

α) Τοπικές λογικές και αγωνιστικές ιδιαιτερότητες

Τα κοινωνικά κινήματα «από τα κάτω» συγκροτούν τη δική τους πρακτική συνείδηση μέσα από τη δράση τους, μια δική τους τοπική λογική, που είναι πρακτικές για την καθημερινότητα, την πράξη και τη σκέψη, που οι άνθρωποι διαμορφώνουν ως προσπάθειες για να αντιπαρατεθούν στην οργάνωση της καθημερινότητας και τη σχηματοποίηση της κοινής λογικής από τις ελίτ. Οι τοπικές λογικές δεν είναι ένα ουσιοκρατικό χαρακτηριστικό της κοινωνικής ζωής των «από τα κάτω» και σίγουρα δεν είναι αποκομμένες (ή πλήρως αυτόνομες) από τις ηγεμονικές πρακτικές των κοινωνικών κινημάτων από «τα πάνω». Εντός άνισων σχέσεων εξουσίας, οι άνθρωποι κάνουν προσπάθειες για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες τους και να αναπτύξουν τις ατομικές και συλλογικές τους δυνατότητες, μέρος αυτών των προσπαθειών ενσωματώνεται από τις προτάσεις και τις διαχειρίσεις των ελίτ, ένα άλλο όχι.

Αν μάλιστα αξιοποιήσουμε τη σκέψη του Williams (1989) μπορούμε νοηματικά να συνδέσουμε τις τοπικές λογικές με τις αγωνιστικές ιδιαιτερότητες. Ο όρος αναφέρεται σε μορφές αγώνων, όπου μια καταπιεσμένη κοινωνική ομάδα συγκροτεί τις ιδιαίτερες γνώσεις και δεξιότητές της σε ανοικτή αντιπαράθεση με μια κυρίαρχη κοινωνική ομάδα σε συγκεκριμένο χώρο, σε συγκεκριμένο τόπο, υπό μια συγκεκριμένη σύγκρουση για ένα συγκεκριμένο ζήτημα⁶.

β) Από τις αγωνιστικές ιδιαιτερότητες στις καμπάνιες

Οι τοπικές λογικές και οι αγωνιστικές ιδιαιτερότητες εν πολλοίς αναφέρονται σε αγώνες οι οποίοι δεν ξεπερνούν τα (γεωγραφικά) όρια ενός συγκεκριμένου τόπου, αλλά αναπτύσσονται και σχηματοποιούνται με τέτοιο τρόπο που διαμορφώνουν ένα συλλογικό «εμείς» σε ευθεία αντιπαράθεση με τις πρακτικές των κοινωνικών κινημάτων από «τα πάνω». Η συγκρότηση όμως των κοινωνικών κινημάτων «από τα κάτω» ξεπερνάει τις πρακτικές, τις δυνατότητες και τις ιδιαιτερότητες του εκάστοτε τόπου και της εκάστοτε περιόδου, όπου λαμβάνει χώρα μια σύγκρουση. Είναι μια διαδικασία γενίκευσης και πιθανής «μοντελοποίησης» της γνώσης και των πρακτικών που αναπτύχθηκαν σε μια

6.

Αντί για «συγκεκριμένο», θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «ιδιαιτερο» (particular).

συγκεκριμένη σύγκρουση. Με άλλα λόγια είναι η διαδικασία αλληλεγγύης και ανταλλαγής εμπειριών μεταξύ είτε κοινωνικών κινημάτων διαφορετικών περιεχομένων, είτε ίδιων κοινωνικών κινημάτων σε διαφορετικές περιοχές. Μέσα από αυτές τις σχέσεις οι συμμετέχοντες στα κινήματα συνήθως ανακαλύπτουν και δημιουργούν το κοινό τους έδαφος: κοινοί αντίπαλοι, κοινές στρατηγικές, παρόμοιες πρακτικές και συλλογικές ταυτότητες που (πλέον) αναπτύσσονται πέρα των συγκεκριμένων κοινωνικών και γεωγραφικών ορίων.

γ) Προς μια πολιτική πράξη των κοινωνικών κινημάτων

Τα κοινωνικά κινήματα «από τα κάτω» κατά την ανάπτυξη τους και κατά τη διαδικασία υπέρβασης των τοπικοτήτων τους με τις μεταξύ τους συμμαχίες, αναπτύσσουν και μια προβληματική που σχηματίζεται σε ερωτήσεις για τις δομές που δημιουργούν τις συγκρούσεις. Με άλλα λόγια, αναγνωρίζουν τις συστημικές πτυχές των τοπικών τους συγκρούσεων και αναπτύσσουν νέα εργαλεία για πιο ριζοσπαστικά αιτήματα για την εξυπηρέτηση των κοινωνικών τους αναγκών. Υπό αυτό το πρίσμα, διαμορφώνουν αυτόνομες μορφές πολιτικής οργάνωσης και συνειδητής (πολιτικής) πράξης προς την αυτοδιάθεση τους και την αλλαγή των κοινωνικών σχέσεων. Στην καρδιά αυτών των διαδικασιών βρίσκεται η ανάγκη εξυπηρέτησης κοινωνικών αναγκών που δεν εξυπηρετούνται από τον τρόπο κοινωνικής οργάνωσης και την ανάπτυξη ριζοσπαστικών συλλογικών δεξιοτήτων και ικανοτήτων που «αναζητούν χώρο έκφρασης» (Nilsen & Cox, 2013:78).

Σε αυτό το σημείο απαιτούνται ίσως και πάλι δύο διευκρινήσεις. Πρώτον, τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των κοινωνικών κινημάτων «από τα κάτω» δεν πρέπει να γίνουν κατανοητά ως χρονικά στάδια μιας δεδομένης αλληλουχίας, αλλά ως διαδικασίες που μπορούν να εμφανιστούν και παράλληλα. Δεύτερον, ως συνέπεια του πρώτου, τα κοινωνικά κινήματα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως φαινόμενα σε διαρκή κίνηση, γεγονός που σημαίνει ότι όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά πρέπει να μελετώνται ως δυνατότητες και όχι ως δεδομένες κοινωνικές νομοτέλειες.

Τα περιβαλλοντικά κινήματα

Ο Martinez-Alier (2002) κατανοεί τις περιβαλλοντικές συγκρούσεις ως αποτέλεσμα της άνισης διανομής του περιβαλλοντικού και κοινωνικού κόστους διαδικασιών όπως η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, η υπαρπαγή της γης και η διαχείριση απορριμμάτων. Άλλες

προσεγγίσεις υποστηρίζουν ότι οι περιβαλλοντικές συγκρούσεις είναι αποτέλεσμα «δύο αλληλεξαρτώμενων διαδικασιών: αφενός της δυνατότητας του καπιταλισμού να αξιοποιεί τις καταστροφές για την περαιτέρω εμπορευματοποίηση και χρηματιστικοποίηση των φυσικών πόρων, αφετέρου της τάσης του να δημιουργεί καταστροφές» (Velegrakis *et al.*, 2016:51). Ο Robbins (2004:173) από την πλευρά του, στην περίφημη θέση του «για την περιβαλλοντική σύγκρουση», σημειώνει πως οι βασικές πτυχές των κάθε περιβαλλοντικών συγκρούσεων, όπως αυτές αναγνωρίζονται και μελετώνται στο επιστημονικό πεδίο της πολιτικής οικολογίας, είναι δύο: Η πρώτη αφορά την πολιτικοποίηση των περιβαλλοντικών προβλημάτων «όταν κρατικοί οργανισμοί ή ιδιωτικοί φορείς ελέγχουν και έχουν αποκλειστική πρόσβαση στα συλλογικά αγαθά [φυσικές πηγές] σε βάρος μέρους ή ολόκληρων των τοπικών κοινωνιών». Η δεύτερη αφορά την οικολογικοποίηση συγκρούσεων που προϋπάρχουν ως αποτέλεσμα «των αλλαγών στις πολιτικές για την ανάπτυξη ή την πρόσβαση στους πόρους».

Συνεπώς, η αφετηρία συγκρότησης ενός κοινωνικού κινήματος για το περιβάλλον βρίσκεται σε περιπτώσεις μη δυνατότητας πρόσβασης στα περιβαλλοντικά αγαθά ή σε περιπτώσεις άνισης κατανομής του περιβαλλοντικού κόστους από τις παραγωγικές δραστηριότητες. Οι άνθρωποι σε αυτές τις περιπτώσεις κινητοποιούνται συλλογικά, συγκροτούν προσωρινές ή μόνιμες «κοινότητες», τόσο σε αστικές όσο και σε αγροτικές περιοχές, και διεκδικούν τα μέσα και τους όρους για την πρόσβαση στο περιβάλλον, τον έλεγχο των φυσικών πηγών (από τις οποίες πιθανώς αποκόπτονται) και την ποιότητα της ζωής και της κοινωνικής τους αναπαραγωγής.

Υπό αυτό το πρίσμα συγκροτούν μια πρακτική και ένα λόγο για την κοινωνική και περιβαλλοντική δικαιοσύνη. Η περιβαλλοντική δικαιοσύνη αναφέρεται στο καθολικό δικαίωμα για πρόσβαση και ζωή σε ένα ασφαλές και υγιές περιβάλλον (Beltran *et al.*, 2016:21). Ενώ η έννοια, γεννήθηκε σε «διαφορετική γεωγραφία και με διαφορετικό σκοπό από την πολιτική οικολογία» (Holifield, 2015:585), από τα τέλη της δεκαετίας του 1990 μέχρι σήμερα, κυρίως λόγω της έρευνας πολιτικών οικολόγων στον Παγκόσμιο Νότο, προσφέρει ένα επιπλέον εργαλείο μελέτης των περιβαλλοντικών συγκρούσεων. Υπό αυτή τη θεώρηση τα οικολογικά-κοινωνικά κινήματα εντάσσονται ρητά ή άρρητα σε ένα ενιαίο πλαίσιο διεκδικήσεων για το δικαίωμα στο περιβάλλον. Αυτή η προσέγγιση συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη κινημάτων όπως π.χ. αυτά ενάντια στην κλιματική αλλαγή, ενάντια στους γενετικά τροποποιημένους οργανισμούς για την αγροτική παραγωγή ή υπέρ του δικαιώματος στην τροφή, κινήματα που δεν έχουν άμεση γεωγραφική αναφορά και χωρική

7.

Η έννοια της περιβαλλοντικής δικαιοσύνης δέχτηκε και συνεχίζει να δέχεται κριτική από μέρους των ερευνητών της πολιτικής οικολογίας -και κυρίως από όσους προέρχονται από το πεδίο της (ριζοσπαστικής) γεωγραφίας- καθώς θεωρούν ότι αφενός σε πολλές περιπτώσεις χρησιμοποιείται από τις άρχουσες ελίτ και τα κράτη για να α-πολιτικοποιήσουν συγκεκριμένους αγώνες και διεκδικήσεις, αφαιρώντας τους την έμφυλη, ταξική ή φυλετική διάσταση (βλ. ενδεικτικά Swyngedouw, 2015), αφετέρου αδυνατεί να λάβει υπόψη τις τοπικές ιδιαιτερότητες που τελικά ορίζουν τον κάθε αγώνα.

διεκδίκηση⁷.

Όπως σημείωσα και στην εισαγωγή οι άνθρωποι «κάνουν» πολιτική οικολογία μέσω κοινωνικών κινημάτων. Τα περιβαλλοντικά κινήματα αποτελούν το πεδίο πράξης για την υπεράσπιση των κοινών αγαθών αλλά και αναπαραστάσεων και συγκεκριμένων οπτικών για το μετασχηματισμό των διαμορφωμένων ιστορικά σχέσεων μεταξύ ανθρώπου (ή ορθότερα κοινωνικών σχηματισμών) και περιβάλλοντος. Δημιουργούν χώρους (μερικής) αυτονομίας, δημοκρατικών διαδικασιών, συλλογικού ελέγχου των κοινών πόρων, αλληλεγγύης και κοινωνικής προστασίας. Οι Gorostiza *et al.* (2016:159) μάλιστα θεωρούν ότι στις περισσότερες περιπτώσεις τα περιβαλλοντικά κινήματα δημιουργούν προσωρινούς χώρους δράσης «εκτός ή πέρα» από τις καπιταλιστικές σχέσεις, ενισχύοντας διαδικασίες αυτό-οργάνωσης και ριζοσπαστικά εναλλακτικούς τρόπους εξυπηρέτησης των κοινωνικών αγαθών.

Επιπλέον, τα περιβαλλοντικά κινήματα αποτελούν ενεργά πεδία παραγωγής γνώσης τόσο για τα ίδια όσο και για την κοινωνία, γεγονός που συχνά παραγνωρίζεται. Κατά τη σύγκρουσή τους με τον κυρίαρχο λόγο αναπτύσσουν έναν επιστημονικό λόγο καθοριστικό για την ανατροφοδότησή τους και την ενδυνάμωσή τους. Αν αναλογιστούμε το πλήθος κοινωνικών-οικολογικών κινήματων στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια θα παρατηρήσουμε ότι σχεδόν όλα χρησιμοποιούν επιστημονικά εργαλεία και μεθόδους για να τροφοδοτήσουν τα επιχειρήματά τους και να ορίσουν τις διεκδικήσεις τους (π.χ. στις περιπτώσεις δημιουργίας χώρων επεξεργασίας αποβλήτων καταφεύγουν σε επιστημονικές μελέτες για το «βάρος αποβλήτων που μπορεί να σηκώσει η περιοχή τους» - βλ. Κερατέα, Αττικής 2011 - ή σε άλλες περιπτώσεις επιλέγουν την αποδόμηση των Μελετών Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων αυτόνομα ή σε συνεργασία με επιστημονικούς φορείς - βλ. κίνημα τα εναντίον των Βιομηχανικών Ανανεώσιμων Πηγών Ενέργειας (ΒΑΠΕ) σε διάφορα νησιά του Αιγαίου κατά την τελευταία δεκαετία).

Ο Swyngedouw, (2015:92) υπογραμμίζει τη δυνατότητα (άλλα όχι βεβαιότητα) των περιβαλλοντικών κινήματων να αναπτυχθούν ως τα κομβικά μέσα και πεδία της κοινωνικής κίνησης για την επαναπολιτικοποίηση των κοινωνικών και οικολογικών προβλημάτων. Αυτό επιτυγχάνεται εφόσον αναπτύξουν ένα ενιαίο και γενικό πλαίσιο «αμφισβήτησης της πολιτικής τάξης και των σχέσεων εξουσίας που παράγουν τις κοινωνικές ανισότητες» (ibid.:92) πέρα από τα όρια της τοπικής περιβαλλοντικής σύγκρουσης. Διαμορφώνονται, με άλλα λόγια, ως μια εν δυνάμει πολιτική πράξη. Είναι μέσω της άμεσης εμπλοκής με την πολιτική και κινηματική δράση που οι άνθρωποι κατανοούν και μετασχηματίζουν τόσο τις κοινωνικές σχέσεις που τους διέπουν,

όσο και τις σχέσεις με τον υλικό, φυσικό κόσμο.

Βέβαια, θα πρέπει να αποφευχθεί η αντίληψη και αναπαράσταση των περιβαλλοντικών κοινωνικών κινήματων ως τα αποκλειστικά (και ιδεατά) πολιτικά εργαλεία σήμερα. Αντιθέτως θα πρέπει να μελετώνται ως «φαινόμενα σε διαρκή κίνηση» (Walker, 1994, παρατίθεται στο Gorostiza *et al.*, 2016:160) με τα δικά τους όρια και δυνατότητες. Τα ίδια συνεχώς (πρέπει να) αντιμετωπίζουν τις δικές τους αδυναμίες και αντιφάσεις, μετασηματίζουν τις εσωτερικές τους διαδικασίες προς ακόμα δημοκρατικότερες συγκροτήσεις, ανατροφοδοτούν τα οράματα τους για τις κοινωνικές και κοινωνικοοικολογικές σχέσεις, συγκροτούν συνεχώς πρακτική ενάντια στα κοινωνικά κινήματα «των από πάνω» και αναπτύσσονται σε διάδραση με άλλα κοινωνικά κινήματα εντασσόμενα σε μια ευρύτερη πολιτική πράξη⁸.

8.

Για τις προσεγγίσεις της περιβαλλοντικής κοινωνιολογίας για το τι ορίζεται ως περιβαλλοντικό κίνημα βλ. Μποτετζάγιας & Καραμίχας, 2008.

Το παράδειγμα του περιβαλλοντικού κινήματος στη Χαλκιδική

Στη ΒΑ Χαλκιδική τα τελευταία χρόνια με επίκεντρο τις προωθούμενες εξορύξεις χρυσού στην επικράτεια του δήμου Αριστοτέλη, λαμβάνει χώρα μια σημαντική περιβαλλοντική σύγκρουση. Από τη μία, ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων, με κέντρο, αλλά όχι αποκλειστικά, την υπεράσπιση του τοπικού περιβάλλοντος και της ποιότητας ζωής, κινητοποιείται ενάντια στο σχέδιο της εταιρείας «Hellas Gold - Ελληνικός Χρυσός Α.Ε.Μ.Β.Χ.», θυγατρική της “Eldorado Gold Inc.” για την εκμετάλλευση υπαρχόντων και τη δημιουργία νέων χώρων εξορύξεων μεταλλευμάτων - κυρίως χρυσού - στην περιοχή. Από την άλλη, ένα μικρότερο μέρος, υποστηρίζει τα έργα με κύριο επιχείρημα και αίτημα την υπεράσπιση των υπαρχόντων και τη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας από την επένδυση.

Η Eldorado Gold, είναι μια εταιρεία μεσαίου μεγέθους που δραστηριοποιείται στον μεταλλευτικό και μεταλλουργικό κλάδο. Η έδρα της είναι στο Βανκούβερ του Καναδά και είναι εισηγμένη στα Χρηματιστήρια του Τορόντο και της Νέας Υόρκης με κύκλο εργασιών που ξεπερνάει το 1 δις \$ ετησίως. Σήμερα διαθέτει επτά ενεργά μεταλλεία και αρκετά σε αναπτυξιακό ή και κατασκευαστικό στάδιο στην Κίνα, τη Ρουμανία, την Τουρκία, την Ελλάδα και τη Βραζιλία. Στην Ελλάδα κατέχει το 95% της Ελληνικός Χρυσός Α.Ε. (όπου το υπόλοιπο 5% παραμένει στην κατοχή του ομίλου ΕΛΛΑΚΤΩΡ) και το 100% της Χρυσωρυχεία Θράκης.

Η ΒΑ Χαλκιδική, έχει μια μακρά ιστορία και παράδοση στις εξορυκτικές δραστηριότητες. Ειδικά κατά τον 20ο αιώνα τα μεταλλεία Κασσάνδρας που περιλαμβάνουν τα γνωστότερα κοιτάσματα στην

ευρύτερη περιοχή, έχουν βρεθεί στο επίκεντρο ενδιαφέροντος εθνικών και υπερεθνικών επενδυτών μεταβιβαζόμενα πολλές φορές από εταιρεία σε εταιρεία - Ανώνυμος Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων (ΑΕΕΧΠ&Λ), TVX HELLAS A.E., KINROSS Gold Corp, European Goldfields, Eldorado Gold Inc.- παρά τις, πολλές φορές ισχυρές, αντιδράσεις των τοπικών κοινωνιών, ειδικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και μετά.

Η σημερινή επένδυση αλλάζει, όμως κατά πολύ τη χρονική και χωρική κλίμακα των δραστηριοτήτων. Στην εταιρεία Ελληνικός Χρυσός / Eldorado Gold έχουν παραχωρηθεί από το ελληνικό δημόσιο μεταλλευτικά δικαιώματα για 317.000 στρέμματα συνολικά σε όλη τη Χαλκιδική, περιοχή κατά πολύ μεγαλύτερη από τα μέχρι τώρα «ιστορικά» μεταλλεία. Το έργο περιλαμβάνει υπόγεια και επιφανειακή εξόρυξη, εγκαταστάσεις επεξεργασίας μεταλλεύματος, τέλματα αποβλήτων και βιομηχανικές λιμενικές εγκαταστάσεις. Σύμφωνα με τη Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΜΠΕ) του έργου τα επόμενα 25-30 χρόνια αναμένεται να εξορυχθούν περίπου 160.000.000 τόνοι μεταλλεύματος (Ελληνικός Χρυσός & ENVECO, 2010:1-3) ενώ όπως υποστηρίζουν οι κάτοικοι που αντιδρούν «από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα έχουν εξορυχθεί 33.000.000 τόνοι» (Συντονιστικό Φορέων & Συλλόγων Σταγείρων-Ακάνθου ενάντια στην εξόρυξη χρυσού, 2013:7) .

Η ίδια η Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων της εταιρείας είναι ελλιπής και η τεχνολογία που προτείνει αμφισβητήσιμη όπως υποστηρίζουν οι κάτοικοι της περιοχής που αντιδρούν στο έργο. Οι ανησυχίες αφορούν τη ρύπανση εδάφους, νερών και αέρα μέχρι τη βίαιη καταστολή της τοπικής αντίστασης στο σχέδιο, το οποίο απειλεί τα τοπικά μέσα διαβίωσης (ibid.:8-15· Hartlief *et al.*, 2015:22). Οι πρακτικές τους ποικίλουν από κινητοποιήσεις και πορείες ενάντια στους χώρους των μεταλλείων, μέχρι διαδικασίες αντιπληροφόρησης και συνελεύσεις στους περισσότερους οικισμούς του δήμου Αριστοτέλη, πανελλαδικά αλλά και διεθνώς σε αλληλεγγύη και αλλητροφοδότηση με και από άλλα (κατά κύριο λόγο) περιβαλλοντικά κινήματα.

Παρακάτω προσπαθώ να ορίσω και μελετήσω το περιβαλλοντικό κίνημα στη Χαλκιδική ως ένα κοινωνικό κίνημα «από τα κάτω» ακολουθώντας τη μεθοδολογία των Nilsen & Cox, που παρουσίασα παραπάνω. Μελετώ δηλαδή, τις τοπικές λογικές του συγκεκριμένου κινήματος, τις διαδικασίες υπέρβασης των αγωνιστικών ιδιαιτεροτήτων και τη (δυνατότητα) ανάπτυξης του ως μια πολιτική πρακτική που σκοπεύει να επερωτήσει και (μερικώς) να μετασηματίσει τις σχέσεις κοινωνίας – φύσης. Η ανάλυση μου στηρίζεται κατά κύριο λόγο στις συνεντεύξεις (21) που

πραγματοποίησα με ακτιβιστές του κινήματος μεταξύ Οκτωβρίου 2014 και Μαρτίου 2015.

Η συγκρότηση ενός τοπικού λόγου και πρακτικής

Η αντίδραση των κατοίκων του δήμου Αριστοτέλη στη Χαλκιδική ξεκίνησε το Μάρτιο του 2011 κυρίως στην Ιερισσό και τη Μεγάλη Παναγιά, όπου διαμένει το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων του δήμου. Οι πρώτες δράσεις αφορούσαν τη συγκρότηση τοπικών επιτροπών, μικρές καμπάνιες αντιπληροφόρησης, κινητοποιήσεις και πορείες, καθώς και την έναρξη μιας δικαστικής διαμάχης με την εταιρεία. Ένα χρόνο αργότερα, το Μάρτιο του 2012 πραγματοποιήθηκε η πρώτη μεγάλη κινητοποίηση στο δάσος των Σκουριών, όπου βρίσκεται ο κύριος όγκος των νέων μεταλλευτικών δραστηριοτήτων της εταιρείας. Στην πορεία συμμετείχαν κάτοικοι της περιοχής, μαζί με αλληλέγγυους κυρίως από τη Θεσσαλονίκη και άλλες γειτονικές πόλεις. Η κινητοποίηση (όπως και όλες οι υπόλοιπες που ακολούθησαν τον ίδιο χρόνο) δέχτηκε βίαιη καταστολή από την αστυνομία και όρισε χρονικά την ουσιαστική έναρξη του περιβαλλοντικού κινήματος.

Από την έναρξη του έργου η εταιρεία, όπως και η τότε κυβέρνηση, ανέπτυξε ένα λόγο με βάση τον οποίο η εξόρυξη μεταλλευμάτων είναι η μόνη βιώσιμη οικονομική δραστηριότητα για την περιοχή, ειδικά σε περίοδο οικονομικής κρίσης. Επένδυσε στην μεταλλευτική ιστορία και παράδοση του τόπου προκειμένου να προτείνει ένα αναπτυξιακό μοντέλο που θα στηρίζεται σχεδόν αποκλειστικά στις εξορύξεις. Παράλληλα κατηγόρησε τις αντιδράσεις ως «τοπικιστικές, αντιαναπτυξιακές που αφορούν ένα πολύ μικρό μέρος των κατοίκων και στρέφονται ενάντια στη μεγάλη πλειονότητα των εργαζομένων και των κατοίκων της Χαλκιδικής» (Hartlief *et al.*, 2015:30).

Ο σκοπός ήταν να θεωρηθεί το έργο «φυσικό», που σέβεται την τοπική παράδοση και δεν έρχεται ενάντια στην ποιότητα ζωής των κατοίκων ενώ ταυτόχρονα ενισχύει τις δυνατότητες απασχόλησης τους. Σε μια περίοδο οικονομικής κρίσης, υψηλής ανεργίας και εργασιακής ανασφάλειας, η εταιρεία έθεσε ένα πλαίσιο εργασιακής ασφάλειας και υψηλών αποδοχών για τους μεταλλεργάτες, οι οποίοι βέβαια έπρεπε να αποδεχθούν ότι δεν υπάρχει εναλλακτική για το μέλλον τους. «Οι παππούδες μας ήταν μεταλλωρύχοι, οι πατεράδες μας ήταν μεταλλωρύχοι και εμείς θα γίνουμε μεταλλωρύχοι αναγκαστικά. Είναι ο μόνος τρόπος επιβίωσης στον τόπο μας» σημειώνει ο Δημήτρης⁹, ένας νέος εργαζόμενος στην εταιρεία (Άτυπη συζήτηση, Αθήνα, Μάρτιος 2015).

Οι κινητοποιημένοι κάτοικοι, ενώ βρέθηκαν και συνεχίζουν να βρίσκονται σε σύγκρουση με τους μεταλλεργάτες της εταιρείας

9. Προκειμένου να διατηρηθεί η ανωνυμία των συνεντευξαζόμενων χρησιμοποιούνται ψευδώνυμα.

(επίσης κάτοικους της περιοχής), προσπάθησαν να τοποθετηθούν στο ζήτημα της τοπικής ανάπτυξης «ενάντια στην μονοκαλλιέργεια των εξορύξεων» όπως σημείωσε ο Νίκος, συνταξιούχος και μέλος του κινήματος (Συνέντευξη, Μεγάλη Παναγιά, Δεκέμβριος 2014). Συγκρότησαν ένα λόγο όπου «τα μεταλλεία δεν μπορεί να είναι η μόνη μας προοπτική. Πρέπει είτε να σταματήσουν πλήρως είτε να μη λειτουργούν ενάντια στις άλλες παραγωγικές δραστηριότητες της περιοχής» και πάλι κατά τον Νίκο (Συνέντευξη, Μεγάλη Παναγιά, Δεκέμβριος 2014). Εξάλλου η πλειονότητα των συμμετεχόντων στο κίνημα είναι μακροχρόνια άνεργοι, εποχιακοί εργαζόμενοι κυρίως στον τουριστικό τομέα, συνταξιούχοι, ελεύθεροι (μικρό-) επαγγελματίες και νέοι άνεργοι της περιοχής (βλ. και Βελεγράκης, 2015:90). Η συγκρότηση αυτού του ετερογενούς κοινωνικού δυναμικού δεν αντιστάθηκε και αντιστέκεται μόνο στο έργο, αλλά προσπαθεί να συγκροτήσει ένα λόγο για τη διατήρηση και την ενίσχυση υπαρχόντων δραστηριοτήτων, δηλαδή την εξυπηρέτηση των κοινωνικών αναγκών των «από τα κάτω».

Ένα δεύτερο στοιχείο της τοπικής λογικής και των αγωνιστικών ιδιαιτεροτήτων έχει να κάνει με την αντίδραση στη βίαιη καταστολή που δέχονται οι κάτοικοι καθ' όλη την περίοδο των αντιδράσεων τους. Το Φεβρουάριο του 2013 το εργοτάξιο της Ελληνικός Χρυσός στις Σκουριές δέχεται επίθεση κατά την οποία καταστρέφονται οχήματα, και εξοπλισμός. Από την επόμενη μέρα η Ιερισσός και η Μεγάλη Παναγιά εντάσσονται σ' ένα ιδιότυπο καθεστώς αστυνομοκρατίας και κρατικής καταστολής που περιλαμβάνει ρίψη δακρυγόνων εντός των χωριών και αναγκαστική λήψη δειγμάτων γεννητικού υλικού από 250 «υπόπτους». Οι κάτοικοι δηλώνουν: «Τα γεγονότα της Κυριακής 17/2 στις Σκουριές, είναι αποτέλεσμα της βίαιης πρακτικής και διαχείρισης από πλευράς του κράτους, της αστυνομίας και των οικονομικών συμφερόντων και οι ηθικοί αυτουργοί δε θα πρέπει να αναζητούνται ανάμεσα μας. Ο αγώνας μας είναι δίκαιος, η νομιμότητα είναι με το μέρος μας, και γι' αυτό θα συνεχιστεί με αμείωτη ένταση μέχρι να δικαιωθούμε» (Συντονιστικό φορέων & συλλόγων Σταγείρων-Ακάνθου ενάντια στην εξόρυξη χρυσού, 2014:5). Η Άννα, κάτοικος της περιοχής, δηλώνει: «Ήταν η πρώτη φορά στη ζωή μου που ήρθα αντιμέτωπη με τα ΜΑΤ, ήμουν σοκαρισμένη και πολύ φοβισμένη. Και αυτό έγινε η καθημερινότητά μας για πολλές μέρες» (Συνέντευξη, Ιερισσός, Νοέμβριος 2014).

Η κρατική καταστολή τελικά λειτούργησε ως στοιχείο ενδυνάμωσης για το κίνημα που πολύ γρήγορα ανέπτυξαν λογικές αλληλεγγύης προς όλους τους διωκόμενους και ανέδειξαν έναν επιπλέον αντίπαλο τους. Ο Κώστας, μέλος του κινήματος, σημειώνει: «Δεν παλεύουμε πλέον εναντίον μιας άπληστης εταιρείας αλλά ενάντια

σε ένα κράτος που δεν προστατεύει τα δικαιώματά μας. Τα αιτήματά μας είναι προς τον πρωθυπουργό, όχι τον διευθυντή της Eldorado» (Συνέντευξη, Ιερισσός, Νοέμβριος 2014).

Οι παραπάνω εξελίξεις συνέβαλαν και στη διαμόρφωση μιας νέας καθημερινότητας για την περιοχή. Οι κάτοικοι θεωρούν το κίνημα «παιδί τους» όπως σημειώνει η Ελένη (Συνέντευξη, Ιερισσός, Νοέμβριος 2014) και λειτουργούν για την ενδυνάμωση του σε καθημερινή βάση: Οι συνελεύσεις πληθαίνουν σε κάθε χωριό της ευρύτερης περιοχής, παράγεται συνεχώς νέο υλικό αντιπληροφόρησης και οι πορείες δυναμώνουν και πολλαπλασιάζονται. Παράλληλα οι δράσεις του κινήματος ξεπερνούν τα όρια της σύγκρουσης και αφορούν και άλλες δράσεις για την περιοχή με πολιτιστικό κυρίως χαρακτήρα. Φαίνεται ότι η καθημερινότητα της περιοχής συγκροτείται για και από το κίνημα.

Η αλληλεγγύη με άλλα κινήματα και η διαμόρφωση κοινού δρόμου

Η κρατική καταστολή λειτούργησε και στην κατανόηση από πλευράς κατοίκων της ανάγκης αλληλεγγύης με άλλα κινήματα καθώς υπάρχουν κοινά προβλήματα. Η διαδικασία αυτή έγινε σταδιακά ενώ σε πρώτο χρόνο αφορούσε απλώς τη συνειδητοποίηση μιας κοινής βάσης: «Τον Ιούνιο του 2011 όταν βλέπαμε στην τηλεόραση τις κινητοποιήσεις των Αγανακτισμένων θεωρούσαμε ότι ήταν κάτι μακρινό που δε μας αφορά. Όταν σχεδόν δύο χρόνια μετά η αστυνομία εισέβαλε στο χωριό μας και μας χτύπησε θυμηθήκαμε το Σύνταγμα και καταλάβαμε ότι μοιραζόμαστε κάτι κοινό: τα δικαιώματά μας» υπογραμμίζει η Άννα (Συνέντευξη, Ιερισσός, Νοέμβριος 2014).

Όμως το κίνημα δεν έμεινε στο ζήτημα της βίας και πολύ γρήγορα συνέπραξε με άλλα περιβαλλοντικά κινήματα ενάντια σε ένα μοντέλο ανάπτυξης που επηρεάζει άμεσα την ποιότητας ζωής τους, τις κοινωνικές τους σχέσεις και τις σχέσεις τους με το φυσικό περιβάλλον. Το Νοέμβριο του 2013 πραγματοποιήθηκαν δράσεις σε πολλές πόλεις της Ελλάδας και του εξωτερικού «ενάντια στις καταστροφικές εξορύξεις χρυσού στη Χαλκιδική». Συγκροτήθηκε μια εθνική και διεθνής καμπάνια πληροφόρησης και δράσεων σε συνεργασία με άλλα περιβαλλοντικά κινήματα. Παράλληλα ξεκίνησε ένα «καραβάνι αλληλεγγύης» από την Χαλκιδική προς την Αθήνα με σταθμούς σε διάφορες πόλεις όπου πραγματοποιήθηκαν πολιτιστικές δράσεις, κοινές συζητήσεις με κοινωνικά κινήματα των περιοχών και συναντήσεις με φορείς (Συντονιστικό φορέων & συλλόγων

Σταγείρων-Ακάνθου ενάντια στην εξόρυξη χρυσού, 2014:10).

Όπως σημειώνει ο Νίκος από τη Μεγάλη Παναγιά: «Δεν είμαστε μόνοι μας. Έχουμε τη συμπαράσταση και τη στήριξη πολλών κινημάτων όπως το κίνημα ενάντια στην ιδιωτικοποίηση του νερού στη Θεσσαλονίκη ή το κίνημα για το πάρκο στο Ελληνικό, στην Αθήνα. Αυτά τα κινήματα επίσης δεν είναι μόνα τους. Τα υποστηρίζουμε εμείς. Στην τελευταία μας επίσκεψη στην Αθήνα προσφέραμε φάρμακα στο Κοινωνικό Ιατρείο Ελληνικού» (Συνέντευξη, Μεγάλη Παναγιά, Δεκέμβρης 2014).

Το περιβαλλοντικό κίνημα στη Χαλκιδική συνειδητοποίησε ότι δεν ήταν απομονωμένο αλλά μέρος ενός μεγαλύτερου αγώνα ενάντια σε ένα αντιδημοκρατικό μοντέλο ανάπτυξης. Τα αποτελέσματα του ήταν και είναι εμφανή στην Ελλάδα και σε άλλες περιοχές του κόσμου όπου οι κοινωνικές ανάγκες των «από τα κάτω» δεν εξυπηρετούνται ή έρχονται σε σύγκρουση από την οργάνωση των συλλογικών δεξιοτήτων από τα κοινωνικά κινήματα «από τα πάνω». Γι' αυτό και εκτός από τη σύνδεση με περιβαλλοντικά και άλλα κινήματα στην Ελλάδα ήρθαν σε επαφή και με αντίστοιχους αγώνες στο εξωτερικό όπως το κίνημα NO TAV στην Ιταλία ή το κίνημα Save Rosia Montana στη Ρουμανία. Παράλληλα στην προσπάθεια συγκρότησης ενός αντίλογου, τόσο για τα περιβαλλοντικά προβλήματα που θα δημιουργηθούν στην περιοχή από τα έργα, όσο και για τη ριζοσπαστική πρόταση τοπικής ανάπτυξης ήρθε σε επαφή και συνεργασία με επιστημονικούς και κοινωνικούς φορείς (Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, δημοτικές αρχές, Τμήμα Κεντρικής Μακεδονίας του ΤΕΕ, περιβαλλοντικές μη κυβερνητικές οργανώσεις κ.α.).

Συνεπώς, κατά την ανάπτυξή του το κίνημα της Χαλκιδικής ξεπερνάει τις τοπικές ιδιαιτερότητες και υπερβαίνει μια μάχη «μεταξύ των δυνάμεων της ανάπτυξης και αυτών της τοπικής περιβαλλοντικής προστασίας» (Calvario *et al.*, 2016). Είναι μια ενεργητική και συνεχιζόμενη αμφισβήτηση των ηγεμονικών ιδεών και πρακτικών για ένα συγκεκριμένο μοντέλο ανάπτυξης που προτείνεται σε συνδυασμό με μια καθημερινή πολιτική συμμετοχή και πρακτική. Το κοινωνικό κίνημα και οι συμμαχίες που συγκροτεί δίνουν περιεχόμενο στις «δυναμικές γεωγραφίες της πολιτικής πρακτικής των καταπιεσμένων κοινωνικών ομάδων που έρχονται σε επαφή» (Featherstone, 2013:66).

Η (πολιτική) πράξη ως υπέρβαση των ιδιαιτεροτήτων

Το περιβαλλοντικό κίνημα στη Χαλκιδική ήρθε πολύ σύντομα αντιμέτωπο με τη «μεγάλη εικόνα» πέρα των τοπικών και κινηματικών ιδιαιτεροτήτων. Έθεσε ερωτήματα σε σχέση με την κρίση και τα μοντέλα ανάπτυξης εντός αυτής, τη διαχείριση του περιβάλλοντος και των σχέσεων (τοπικής) κοινωνίας και φύσης από πλευράς των ηγεμονικών πρακτικών και των διαδικασιών απόφασης και ελέγχου έργων για την τοπική ανάπτυξη.

Η περίπτωση της ΒΑ Χαλκιδικής είναι ενδεικτικό παράδειγμα της, ίσως μόνιμης, αντίφασης που χαρακτηρίζει τη σχέση μεγάλων επενδύσεων και τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης. Στο όνομα της ανάπτυξης, κρατικές υπηρεσίες και επενδυτές ενδιαφέρονται κυρίως για την απλή λειτουργία επιχειρήσεων σε συγκεκριμένους τόπους αξιοποιώντας τα συγκεκριμένα τοπικά δεδομένα και συγκριτικά πλεονεκτήματα ανάλογα με τον κλάδο - βιομηχανία, εξορύξεις, ΑΠΕ, τουρισμός. Με τον τρόπο αυτό αναφέρονται στην ανάπτυξη της περιοχής. Παράλληλα, η κάθε επένδυση περιβάλλεται με εξαγγελίες και βεβαιότητες για τη σημαντική ώθηση που θα δώσει στην εθνική και περιφερειακή οικονομία. Από την άλλη, κάτοικοι και μη τοπικοί φορείς - περιβαλλοντικές και επιστημονικές οργανώσεις, πολιτικές κινήσεις - ενδιαφέρονται για την ανάπτυξη της περιοχής. Όχι μόνο για τη φυσική παρουσία μιας επιχείρησης, αλλά και για τη συνολική βιώσιμη ευημερία που θα δημιουργήσει στην περιοχή, π.χ. με απασχόληση, με συνδέσεις με άλλους κλάδους και πολλαπλασιαστικά αποτελέσματα, με επανεπένδυση κερδών στην περιοχή και με προστασία του περιβάλλοντος και των τοπικών πόρων (Χατζημιχάλης, 2013)

Σε αυτήν τη διαδικασία «ο συγκεκριμένος αγώνας αναγνωρίζεται πλέον εντός ενός γενικότερου πλαισίου σχέσεων μεταξύ προβλημάτων/συγκρούσεων και κινήσεων παγκόσμια» (Gill, 2000:138). Με άλλα λόγια, αναγνωρίζουν τις συστημικές πτυχές των τοπικών τους συγκρούσεων και αναπτύσσουν νέα εργαλεία για πιο ριζοσπαστικά αιτήματα για την εξυπηρέτηση των κοινωνικών τους αναγκών.

Στην περίπτωση της Χαλκιδικής, αυτή η συνθήκη έλαβε και λαμβάνει πολύ συγκεκριμένες μορφές. Από τη μία η αναζήτηση συμμαχιών με άλλα κινήματα και η συγκρότηση ενός κατά το δυνατόν κοινού λόγου και πρακτικής ενάντια σε ένα αντιδημοκρατικό πρότυπο ανάπτυξης, πρόσφερε στο κίνημα συνειδητοποίηση για το βάθος και το εύρος των προβλημάτων που δεν αφορούν αποκλειστικά

την τοπική κοινωνία. Από την άλλη, το ίδιο το κίνημα έθεσε στο δημόσιο διάλογο και στην πρακτική του «εναλλακτικούς τρόπους κατανόησης και αξιοποίησης της φύσης» (Armiero, 2008:61) και επερωτήσε τους συστημικούς τρόπους διαχείρισης των κοινωνικο-οικολογικών σχέσεων. Τέλος, διαμόρφωσε και μια πιο «άμεση» πολιτική πρακτική: Οι συμμετέχοντες-ουσες στο κοινωνικό κίνημα εκτός από κινηματικές διαδικασίες, διαδηλώσεις και προσφυγή στα δικαστήρια ενάντια στα έργα εξόρυξης, αποφασίζουν να τοποθετηθούν και στις τοπικές εκλογές συγκροτώντας δημοτική παράταξη (Κίνημα Ανάπτυξης) το 2014. Τελικά καταφέρνουν να κερδίσουν τις εκλογές τον ίδιο χρόνο ενάντια στην προηγούμενη δημοτική αρχή (Όραμα Πολιτών) που είναι τοποθετημένη υπέρ των μεταλλευτικών έργων. Συνεπώς οι τοπικές εκλογές αξιοποιούνται ως ένα επιπλέον πεδίο ενδυνάμωσης του κοινωνικού κινήματος «από τα κάτω».

Αν αξιοποιηθεί η προσέγγιση της γκραμισιανής πολιτικής οικολογίας που συνδέει το ερώτημα της φύσης με τη φιλοσοφία της πράξης, μπορούν να ερευνηθούν περαιτέρω οι σχέσεις μεταξύ της δράσης εντός του κινήματος και της διαμόρφωσης πολιτικών υποκειμένων και ευρύτερου πολιτικού αγώνα. Για τον Γκράμσι αυτές οι σχέσεις δεν είναι γραμμικές και βασίζονται στη συνείδηση, την ενεργό συμμετοχή, τις διεκδικήσεις και τη στρατηγική. Η ενότητα μεταξύ της δυνατότητας να γνωρίζουμε και να δρούμε απαιτεί συνοχή. Χρειάζεται λοιπόν η πράξη που υιοθετεί «μια συστηματική (συνεκτική και λογική) αντίληψη του κόσμου» (Gramsci, 1971:136). Αυτό το στοιχείο είναι κομβικό στη δυνατότητα του περιβαλλοντικού κινήματος στη Χαλκιδική για υπέρβαση των ειδικών πτυχών της σύγκρουσης και τη διαμόρφωση ευρύτερης πολιτικής πρακτικής.

Συμπέρασμα

Το σύντομο αυτό κείμενο προφανώς δεν εξαντλεί το σύνολο της προβληματικής γύρω από τη σημαντικότητα των κοινωνικών κινήματων στο πλαίσιο της πολιτικής οικολογίας, ούτε απέναντι στις συνεχώς μετασχηματιζόμενες σχέσεις της μαρξιστικής θεωρίας με τη μελέτη των κοινωνικών κινήματων. Θεωρώ όμως ότι μπορεί να προσφέρει μια μεθοδολογία σύνδεσης λέξεων και όρων που θα πρέπει να βρίσκονται συνεχώς στον πυρήνα της αναλυτικής σκέψης της πολιτικής οικολογίας: μαρξιστική θεωρία, κοινωνικο-οικολογικές σχέσεις και κοινωνικά κινήματα. Σε αυτήν τη σχέση η μαρξιστική μεθοδολογία μπορεί και πρέπει να παίξει το ρόλο του αναλυτικού εργαλείου προσέγγισης, ενώ τα κοινωνικά κινήματα

να αναγνωριστούν ως μια πράξη που συμβάλει τόσο στην αντίληψη μας για τον κόσμο και τις σχέσεις κοινωνίας-φύσης, όσο και στις δυνατότητες αλλαγής του κόσμου και μετασχηματισμού των σχέσεων.

Βιβλιογραφία

Armiero, M. (2008), «Seeing like a protester: nature, power, and environmental struggles». *Left History* 13: 1, pp: 59-76.

Barker, C., Cox, L., Krinsky, J., and Nilsen, A.G. (2013), «Marxism and social movements: An introduction», στο Barker, C., Cox, L., Krinsky, J., and Nilsen, A.G. (eds), *Marxism and Social Movements (Historical Materialism Book series, Volume 46)*, pp. 1-37. Leiden and Boston: Brill, ISSN 1570-1522, ISBN 978-90-04-21175-9.

Βελεγράκης, Γ. (2015), «Εξόρυξη χρυσού στη Χαλκιδική και τοπικές αντιδράσεις. Ανάλυση των αποτελεσμάτων δημοτικών και βουλευτικών εκλογών», *Γεωγραφίες – Εξαμηνιαία έκδοση των επιστημών του χώρου*, 26(2015), σ. 77-92.

Velegrakis, G., Reyes, J., de Rosa, S.P., and Milanez, F. (2016), «Conceptualising disaster capitalism in political ecology», στο Beltrán, M., J., Kotsila, P., García-López, G., Velegrakis, G. and Velicu, I. (eds), *Political Ecology for Civil Society*, pp. 49-82. Rome and Barcelona: CDCA and ICTA, ISBN: 9788894071467.

Beltrán, M. J., Connolly, C., Ertör, I., and González-Hidalgo, M. (2016), «Engaging environmental conflicts in political ecology», στο Beltrán, M., J., Kotsila, P., García-López, G., Velegrakis, G. and Velicu, I. (eds), *Political Ecology for Civil Society*, pp. 19-48. Rome and Barcelona: CDCA and ICTA, ISBN: 9788894071467.

Bridge, G., McCarthy, J., and Perreault, T. (2015), «Editor's Introduction», στο Perreault, T., Bridge, G., McCarthy, J. (eds), *The Routledge Handbook of Political Ecology*, pp. 3-18. London and New York: Routledge.

Callinicos, A. (1988), *Making History: Agency, Structure and Change in Social Theory*. Cambridge: Polity Press.

Calvario, R., Velegrakis, G., and Kaika, M. forthcoming, «The Political Ecology of Austerity: An Analysis of Socio-Environmental Conflict Under Crisis in Greece», *Capitalism, Nature, Socialism*.

Castells M., (1983), *The City and the Grassroots*. California: University of California Press.

Ελληνικός Χρυσός Α.Ε.Μ.Β.Χ., και ENVECOA.E. (2010), Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων του έργου «Μεταλλευτικές-Μεταλλουργικές εγκαταστάσεις μεταλλείων Κασσάνδρας» της εταιρείας «Ελληνικός Χρυσός Α.Ε.Μ.Β.Χ.» στο Νομό Χαλκιδικής, διαθέσιμο στο http://www.e-stratoni.gr/files/mpe_hellas_gold/Kyria_Meleti.pdf, τελευταία ανάκτηση 12/9/16.

Featherstone, D. (2013), «Gramsci in action: space, politics and the making of solidarities», στο Ekers, M., Hart, G., Kipfer, S., and Loftus, A. (eds), *Gramsci: space, nature, politics*, pp. 65-83. UK: John Wiley & Sons.

Fontana, B. (2013), «The Concept of Nature in Gramsci», στο Ekers, M., Hart, G., Kipfer, S., and Loftus, A. (eds), *Gramsci: space, nature, politics*, pp. 123-141. UK: John Wiley & Sons.

Gaitanou, E. (2016), *Forms and characteristics of the social movement in Greece in the context of the economic and political crisis*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. European and International Studies, King's College of London.

Gill, S. (2000), «Towards a Postmodern Prince? The Battle in Seattle as a Moment in the New Politics of Globalisation», *Millennium*, 29: 1, pp. 131-40.

Gorostiza, S., García-López, G., de Rosa, S. P., and Garcia-Lamarca, M. (2016), «Movements in motion. Sharing Experiences, building Socio-Ecological Struggles», στο Beltrán, M., J., Kotsila, P., García-López, G., Velegrakis, G. and Velicu, I. (eds), *Political Ecology for Civil Society*, pp. 157-192. Rome and Barcelona: CDCA and ICTA, ISBN: 9788894071467.

Gramsci, A. (1971), *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, Nowell-Smith, G., and Quintin Hoare Q. (eds). International Publishers.

Hartlief, I., McGauran, K., van Os, R., and Romgens, I. (2015), *Fool's Gold: How Canadian firm Eldorado Gold destroys the Greek environment and dodges tax through Dutch mailbox companies*. Amsterdam: SOMO – Centre for Research on Multinational Corporations.

Harvey D., (2009 [1973]), *Social Justice and the City*. Athens, GA: University of Georgia Press.

Harvey D., (2013 [2012]), *Εξεγερμένες Πόλεις. Από το δικαίωμα στην πόλη στην επανάσταση της πόλης* (μετάφραση Κ. Χαλμούκου). Αθήνα: ΚΨΜ.

Holifield, R. (2015), «Environmental justice and political ecology», στο Perreault, T., Bridge, G., McCarthy, J. (eds), *The Routledge Handbook of Political Ecology*, pp. 585-597. London and New York: Routledge.

Jessop, B. (1990), *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*. Cambridge: Polity Press.

Laclau, E., & Mouffe C., (2014 [1985]), *Hegemony and Socialist Strategy – Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.

Λεφέβρ Α., (1983 [1972]), *Μαρξισμός και πόλη* (μετάφραση Γ. Αποστολάκος). Αθήνα: Οδυσσεάς.

Lefebvre H., (1977 [1968]). *Δικαίωμα στην πόλη- Χώρος και πολιτική* (μετάφραση Π. Τουρνικιώτης, Κ. Λωράν). Αθήνα: Παπαζήσης.

Lefebvre H., (1991 [1947]), *Critique of Everyday Life*. London: Verso.

Martínez-Alier, J. (2002), *The environmentalism of the poor: a study of ecological conflicts and valuation*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.

McAdam, D., Tarrow, S. and Tilly, C. (2001), *Dynamics of contention*. Cambridge: Cambridge University Press.

Μποτετζάγιας, Ι. & Καραμίχας, Γ. (2008), *Περιβαλλοντική Κοινωνιολογία*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Nilsen, A.G., & Cox, L. (2013), «What would a marxist theory of social movements look like?», στο Barker, C., Cox, L., Krinsky, J., and Nilsen, A.G. (eds), *Marxism and Social Movements (Historical Materialism Book series, Volume 46)*, pp. 63-81. Leiden and Boston: Brill, ISSN 1570-1522, ISBN 978-90-04-21175-9.

Paulson, S. (2015), «Political Ecology», στο D' Alisa G., Demaria F., Kallis G. (eds), *Degrowth – A vocabulary of a new era*, pp. 45-48. London and New York: Routledge.

Peet, R., & Watts, M. (1996), *Liberation Ecologies – Environment, Development, Social Movements*. New York: Routledge.

Robbins, P. (2004), *Political Ecology: A Critical Introduction*. Oxford, Blackwell.

Swyngedouw, E. (2015), «Depoliticization (“the political”)», στο D' Alisa G., Demaria F., Kallis G. (eds), *Degrowth – A vocabulary of a new era*, pp. 90-93. London and New York: Routledge.

Συντονιστικό φορέων & συλλόγων Σταγείρων-Ακάνθου ενάντια στην εξόρυξη χρυσού (2013), «soshalkidiki», τεύχος 1, διαθέσιμο στο <http://soshalkidiki.wordpress.com/>, τελευταία ανάκτηση 12/9/16.

Συντονιστικό φορέων & συλλόγων Σταγείρων-Ακάνθου ενάντια στην εξόρυξη χρυσού (2014), «soshalkidiki», τεύχος 2, διαθέσιμο στο <http://soshalkidiki.wordpress.com/>, τελευταία ανάκτηση

ση 12/9/16.

Thomas, P. (2009), «The Gramscian moment: philosophy, hegemony and Marxism», Historical Materialism Book Series, Volume 24. Boston: Brill.

Tilly, C.(1978),From mobilization to revolution. New York: Random House.

Tilly, C.(1986),The Contentious French. Cambridge: Harvard University Press.

Tilly, C. (2004),Social Movements, 1768-2004. Boulder, CO: Paradigm Publishers.

Χατζημυχάλης, Κ. (2013), Μεγάλες επενδύσεις, περιφερειακή ανάπτυξη και κοινωνικά κινήματα, <<http://goo.gl/4dmsj1>>, Τελευταία επίσκεψη 01/11/2015.

Hadjimichalis, C. (1987), Uneven Development and Regionalism: State, Territory and Class in Southern Europe .London: Croom Helm.

Hadjimichalis C, (1983) “Regional Crisis, the State and Regional Social Movements in Southern Europe”, στο: K.Ostrom, D.Seers (eds.), The Crisis of the European Regions, pp. 127-147. London: Mcmillan.

Η παρούσα δράση χρηματοδοτείται
από το Κοινωνικό Ίδρυμα Ιωάννη Σ.
Λάτση στο πλαίσιο του Προγράμματος
Ενίσχυσης Επιστημονικών Εταιρειών 2016

